

अष्टमः सर्गः ।

अथ वपुरभिषेक्तुं तास्तदाम्भोभिरीषुरित्युक्तं तदेव वर्णयितुमारभते—

आयासादलघुतरस्तनैः स्वनद्भिः
श्रान्तानामविकचलोचनारविन्दैः ।
अभ्यम्भः कथमपि योषितां समूहै-
स्तैरुर्वीनिहितचलत्पदं प्रचेले ॥ १ ॥

आयासादिति ॥ अलघुतरस्तनैः पृथुतरकुचैरिति मान्द्यहेतूक्तिः । स्वनद्भि-
र्भूषाभिः श्रमश्वासैर्वा शब्दायमानैः । 'स्वन शब्दे' इति धातोर्लटः शत्रादेशः ।
अविकचलोचनारविन्दैः श्रमनिमीलिताक्षिपद्भैरायासाद्भनविहारखेदाच्छ्रान्तानां
श्रान्तानां योषितां तैः समूहैः कर्तृभिः उर्व्यां निहितानि निक्षिप्तानि । 'डुधाञ्
धारणे' इति धातोः कर्मणि क्तः । तथैव चलन्ति पदानि यस्मिन्कर्मणि यद्यथा
तथा । उत्क्षेपणाशक्त्या भुवि बलादाकृष्यमाणचरणमित्यर्थः । अभ्यम्भोऽम्भ-
प्रति कथमपि प्रचेले प्रचलितम् । भावे लिट् । स्वभावोक्तिरलंकारः । 'स्वभा-
वोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' इति लक्षणात् । अस्मिन्सर्गे प्रहर्षिणी
वृत्तम् । 'झौ ज्रौ गच्छिदशयतिः प्रहर्षिणीयम्' इति लक्षणात् ॥

यान्तीनां समसितभ्रुवां नतत्वा-
दंसानां महति नितान्तमन्तरेऽपि ।
संसक्तैर्विपुलतया मिथो नितम्बैः
संबाधं बृहदपि तद्बभूव वर्त्म ॥ २ ॥

यान्तीनामिति ॥ समं पङ्क्तिशो यान्तीनाम् । 'आच्छीनद्योर्नुम्' इति वैक-
ल्पिको नुमागमः । असितभ्रुवां स्त्रीणामंसानां नतत्वाद्धेतोर्नितान्तं महत्यन्तरे
अवकाशे सत्यपि विपुलतया हेतुना मिथःसंसक्तैरन्योन्यश्छिष्टैर्नितम्बैर्बृहद्विस्तृत-
मपि तद्वर्त्म संबाध्यत इति संबाधः संकटम् । 'संकटं ना तु संबाधः' इत्य-
मरः । घञन्तस्यापि विशेष्यलिङ्गत्वं संबाधमनुवर्तत इति भाष्यकारादिप्रयोगा-
दिष्यते । बभूव । नतांसत्वनितम्बवैपुल्योक्त्या सौन्दर्यातिशय उक्तः । असंबा-
धेऽपि संबाधाभिधानादतिशयोक्तिः ॥

नीरन्ध्रद्रुमशिशिरां भुवं व्रजन्तीः
साशङ्क मुहुरिव कौतुकात्करैस्ताः ।
पस्पर्श क्षणमनिलाकुलीकृतानां
शाखानामतुहिनरश्मिरन्तरालैः ॥ ३ ॥

नीरन्ध्रेति ॥ नीरन्ध्रैः सान्द्रैर्द्रुमैः शिशिरां भुवं व्रजन्तीर्गच्छन्तीस्ताः स्त्रीर-
तुहिनरश्मिरुष्णाशुः क्षणमनिलेनाकुलीकृतानां चालितानां शाखानामन्तरालै-
र्नीरन्ध्रत्वेऽपि मुहुरनिलचालनजनितैरवकाशैर्मुहुः कौतुकादौत्सुक्यादिव माश-
ङ्कम् । परदारत्वात्सभयमित्यर्थः । करैः पस्पर्शं स्पृष्टवान् । अत्र चलच्छाखाहेतु-
कस्य तपनकरम्पर्शस्यौत्सुक्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥

अथ कस्याश्चित्तं श्वेतातपत्रं चन्द्रत्वेनोत्प्रेक्षते ॥

एकस्यास्तपनकरैः करालिताया

विभ्राणः सपदि सितोष्णवारणत्वम् ।

सेवायै वदनसरोजनिर्जितश्री-

रागत्य प्रियमिव चन्द्रमाश्वकार ॥ ४ ॥

एकस्या इति ॥ वदनसरोजेन स्त्रीमुखपङ्कजेन निर्जितश्रीश्चन्द्रमाः । एतेन
वदनसरोजस्य चन्द्रविजयात्सरोजान्तरवैलक्षण्यं चन्द्रस्य निकृष्टत्वं चोक्तम् ।
अत एव सेवायै तत्सेवनार्थमागत्य तपनकरैः करालिताया भीषितायाः । पीडि-
ताया इत्यर्थः । 'करालो भीषणेऽन्यवत्' इति विश्वः । एतेन सेवावकाशो
दर्शितः । एकस्याः कस्याश्चिद्गङ्गायाः सपदि आतपक्षण एव सितोष्णवारणत्व
स्वयमेव श्वेतातपत्रत्वं विभ्राण सन्प्रियं चकारेव । इति क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ।
पराजितः कयाचित्सेवनया जेतुश्चित्तसंतोषमुपार्जयतीति भावः ॥

स्वं रागादुपरि वितन्वतोत्तरीयं

कान्तेन प्रतिपदवारितातपायाः ।

सच्छत्रादपरविलासिनीसमूहा-

च्छायासीदधिकतरा तदा परस्याः ॥ ५ ॥

स्वमिति ॥ रागाद्धेतोरुपरि प्रियाया मूर्धनि स्वं स्वकीयमुत्तरीयं वितन्वता
विस्तारयता कान्तेन प्रियेण प्रतिपदं पदेपदे वारित आतपो यस्यास्तस्या अपरस्या
कस्याश्चिद्गङ्गायाः सच्छत्रान् छत्रयुक्तादपरविलासिनीसमूहात्सकाशात् । 'पञ्चमी
विभक्ते' इति पञ्चमी । अधिकतरा छाया अनातप कान्तिश्च तदा आसीत् । छत्र-
च्छायातोऽपि कान्तस्वहस्तधृतोत्तरीयच्छायैवानन्यसाधारणी ज्यायसी । मुखका-
न्तिरपि तस्या एव भूयसीति भावः । 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इत्यमरः । एतेन
सच्छत्रादच्छत्रस्याधिकच्छायेति विरोधोऽपि निरस्त इति विरोधाभासोऽलंकारः ॥

संस्पर्शप्रभवमुखोपचीयमाने

सर्वाङ्गे करतललग्नवल्लभायाः ।

कौशेयं व्रजदपि गाढतामजस्रं

सस्रंसे विगलितनीवि नीरजाक्ष्याः ॥ ६ ॥

संस्पर्शोति ॥ करतले लग्नो वल्लभो यस्यास्तस्याः । स्वहस्तेत तद्धस्तं गृहीत्वा

गच्छन्त्या इत्यर्थः । अत एव नीरजाक्षयाः सर्वाङ्गे संस्पर्शप्रभवेन प्रियाङ्गसङ्गप्रभ-
वेन सुखेनोपचीयमाने पोषं गमिते सति अत एव गाढतां दृढत्वं व्रजदपि विग-
लितनीवि सुखपारवश्याद्विश्लिष्टग्रन्थि कौशेयं दुकूलमजस्रं सस्रंसे स्रस्तम् ।
एषा हृष्टा हर्षितरोमा च ॥

गच्छन्तीरलसमवेक्ष्य विस्मयिन्य-
स्तास्तन्वीर्न विदधिरे गतानि हंस्यः ।

बुद्ध्वा वा जितमपरेण काममावि-
ष्कुर्वीत स्वगुणमपत्रपः क एव ॥ ७ ॥

गच्छन्तीरिति ॥ हंस्यो हंसाङ्गना अलसं मन्दं गच्छन्तीस्तास्तन्वीः स्त्रीर-
वेक्ष्य विस्मयिन्यो गतिसौष्टवाद्विस्मयवत्य. सत्यो गतानि स्वयं लीलागमनानि न
विदधिरे न चक्रुः । लज्जयेति भावः । तथा हि परेण जितं स्वगुणं बुद्ध्वा वा ।
बुद्ध्वापीत्यर्थः । क एव को वा अपत्रपः सन्काममाविष्कुर्वीत प्रकाशयेत् । न क-
श्चिदपीत्यर्थः । 'इदुदुपधस्य चाप्रत्ययस्य' इति विसर्जनीयस्य षत्वम् । अत्र तिरश्चां
विवेकित्वातिशयोक्त्या गतिकरणनिषेधसमर्थनार्थोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥

श्रीमद्भिर्जितपुलिनानि माधवीना-
मारोहैर्निबिडबृहन्नितम्बबिम्बैः ।

पाषाणस्खलनविलोलमाशु नूनं
वैलक्ष्याद्युरवरोधनानि सिन्धोः ॥ ८ ॥

श्रीमद्भिरिति ॥ श्रीमद्भिः शोभावद्भिः निबिडा बृहन्तश्च नितम्बबिम्बाः
कटिपश्चाद्गागा येषां तैः माधवस्येमा माधव्यस्तासां हरिवधूनां आरुह्यन्त इत्या-
रोहैः कटिपुरोभागैर्जघनैः जितपुलिनानि जितसैकतानि सिन्धोरवरोधनानि समु-
द्रमहिष्यः । नद्य इत्यर्थः । वैलक्ष्यात्पराजयकृतमनःसंकोचाद्धेतोः पाषाणेषु
स्खलनेनाभिघातेन विलोलं यथा तथा आशु ययुः अगुः नूनम् । नदीनां स्वाभा-
विक्याः पाषाणस्खलिताशुगतेवैलक्ष्यहेतुकत्वोत्प्रेक्षणाद्गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥

मुक्ताभिः सलिलरयास्तशुक्तिपेशी-
मुक्ताभिः कृतरुचि सैकतं नदीनाम् ।

स्त्रीलोकः परिकलयांचकार तुल्यं
पल्यङ्कैर्विगलितहारचारुभिः स्वैः ॥ ९ ॥

मुक्ताभिरिति ॥ स्त्रीलोकः स्त्रीजनः कर्ता । सलिलरयेणास्ता नुन्नाः शुक्तयो
मुक्तास्फोटास्त एव पेश्यः कोशाः । पुटा इति यावत् । 'मुक्तास्फोटः स्त्रियां शु-
क्तिः' इति, 'पेशी कोशो द्विहीने' इति चामरः । ताभिर्मुक्ताभिर्विमुक्ताभिर्मौक्ति-
कैः । 'अथ मौक्तिकं मुक्ता' इत्यमरः । कृतरुचि कृतशोभं नदीनां सिकतामयं

सैकतं पुलिनम् । 'तोयोत्थितं तत्पुलिनं सैकतं सिकतामयम्' इत्यमरः । 'सिक-
ताशर्कराभ्यां च' इत्यण् प्रत्ययः । विगलितैर्विशीर्णैर्हारैश्चारुभिः स्वैः पत्यङ्कैः
शयनैः । 'शयनं मञ्चपर्यङ्कपत्यङ्काः खट्वया समाः' इत्यमरः । तुल्यं सदृशं परि-
कलयांचकार मेने । पूर्णोपमेयम् ॥

आघ्राय श्रमजमनिन्द्यगन्धबन्धुं

निश्वासश्वसनमसक्तमङ्गनानाम् ।

आरण्याः सुमनस ईषिरे न भृङ्गै-

रौचित्यं गणयति को विशेषकामः ॥ १० ॥

आघ्रायेति ॥ भृङ्गैः कर्तृभिः श्रमजमध्वश्रमोत्थम् । अनिन्द्यगन्धस्य श्लाघ्य-
गन्धस्य बन्धुं सहचरम् । तद्वन्तमित्यर्थः । अङ्गनानां निश्वासश्वसनं निश्वासमा-
रुतम् । असक्तमप्रतिषिद्धमाघ्राय अरण्ये भवा आरण्याः सुमनसः पुष्पाणि नेषिरे
नेष्टा. । 'इषु इच्छायाम्' कर्मणि लिट् । अनुचितोऽयमकाण्डे परिचितपरित्याग
इत्याह । विशेषं कामयते इति विशेषकामः । 'शीलिकामिभिक्षाचरिभ्यो ण.'
इति णप्रत्ययः । क औचित्यं गणयति न कोऽपीत्यर्थः । अर्थान्तरन्यास ॥

आयान्त्यां निजयुवतौ वनात्सशङ्कं

बर्हाणामपरशिखण्डिनीं भरेण ।

आलोक्य व्यवदधतं पुरो मयूरं

कामिन्यः श्रद्धुरनार्जवं नरेषु ॥ ११ ॥

आयान्त्यामिति ॥ निजयुवतौ वनादायान्त्यामागच्छन्त्यां सत्यां सशङ्कं
सभयमपरशिखण्डिनीं जारिणीं बर्हाणां भरेण व्यवदधतं छादयन्तं मयूरं पुर
आलोक्य कामिन्यः प्रियेष्वनार्जवं कौटिल्यं श्रद्धुर्विश्वस्तवत्यः । कुटिलाः पु-
रुषा इति निश्चिक्युरित्यर्थः । दधातेर्लुडि 'गातिस्था-' इत्यादिना सिचो लुक् ।
'आतः' इति झेर्जुसादेशः । 'श्रदन्तरोरुपसर्गवद्भृत्तिर्वक्तव्या' इति श्रच्छब्दस्य
धातो. प्राक् प्रयोगः ॥

आलापैस्तुलितरवाणि माध्वीनां

माधुर्यादमलपत्रिणां कुलानि ।

अन्तर्धामुपययुरुत्पलावलीषु

प्रादुःष्यात्क इव जितः पुरः परेण ॥ १२ ॥

आलापैरिति ॥ माध्वीनां हरिवधूनामालापैः कर्तृभिः माधुर्याद्धेतोस्तुलित-
रवाणि तिरस्कृतस्तानि अमलपत्रिणां हंसानां कुलानि उत्पलावलीष्वन्तर्धानम् ।

१ 'आयत्याम्' इति पाठः. २ 'मयूरमाराङ्गामिन्यः' इति पाठः. ३ 'विजित'
इति पाठः. ४ 'वाणिनीनां' इति पाठः.

‘अन्तःशब्दस्याङ्किविधिणत्वेषूपसर्गत्वं वाच्यम्’ इति अन्तःशब्दस्योपसर्गत्वात्
‘आतश्चोपसर्गे’ इत्यङ् प्रत्ययः । उपययुः । युक्तं चैतदित्याह—तथाहि । परेण
जितं कः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । पुरो जेतुरग्रे प्रादुःष्यात्प्रादुर्भवेत् । ‘उपस-
र्गप्रादुर्भ्यामस्तिर्यचपरः’ इति षत्वम् । अर्थान्तरन्यासः ॥

मुग्धायाः स्मरललितेषु चक्रवाक्या

निःशङ्कं दयिततमेन चुम्बितायाः ।

प्राणेशानभि विदधुर्विधूतहस्ताः

सीत्कारं समुचितमुत्तरं तरुण्यः ॥ १३ ॥

मुग्धाया इति ॥ दयिततमेन निःशङ्कं निर्विचारं चुम्बिताया दृष्टायाः स्मर-
ललितेषु चुम्बनाद्यनन्तरकृत्येषु सीत्कारादिकामचेष्टितेषु मुग्धाया मूढायाश्चक्र-
वाक्या. समुचितं योग्यं सीत्कारं सीत्काररूपमुत्तरं कृत्यं तरुण्यः स्वयं प्राणेशा-
नभि विधूतहस्ता सत्यो विदधुः । तादात्म्यभावनया स्वयं दृष्टा इव सीत्क्रुरिति
सीत्कारासंबन्धे तत्संबन्धातिशयोक्त्या तत्रास्मादुद्दीपकमासीदित्युक्तम् ॥

उत्क्षिप्तस्फुटितसरोरुहार्घ्यमुच्चैः

सस्नेहं विहगरुतैरिवालपन्ती ।

नारीणामथ सरसी सफेनहासा

प्रीत्येव व्यतनुत पाद्यमूर्मिहस्तैः ॥ १४ ॥

उत्क्षिप्तेति ॥ अथानन्तरमुत्क्षिप्तं स्फुटितसरोरुहं विकचारविन्दमेवार्घ्यमर्घ-
द्रव्यं यस्मिस्तत्तथा सस्नेहं विहगरुतैरालपन्ती स्वागतादिवचनं व्याहरन्तीव
स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । फेन इव हासस्तेन सहिता सफेनहासा । स्मितपूर्वाभिभा-
षिणीत्यर्थः । सरसी पुष्करिणी नारीणामूर्मिरेव हस्तैः पाद्यं पादोदकम् ।
‘पादार्घ्याभ्यां च’ इति यत्प्रत्ययः । प्रीत्येवेत्युत्प्रेक्षा । व्यतनुत । रूपकानुप्राणि-
तोत्प्रेक्षाद्वयस्य सापेक्षत्वात्संसृष्टिः ॥

नित्याया निजवसतेर्निरासिरे य-

द्रागेण श्रियमरविन्दतः कराग्रैः ।

व्यक्तत्वं नियतमनेन निन्युरस्याः

सापत्न्यं क्षितिसुतविद्विषो महिष्यः ॥ १५ ॥

नित्याया इति ॥ क्षितिसुतविद्विषो नरकद्विषो हरेर्महिष्यः. कराग्रैः पाणिप-
ल्लवैः. करणै रागेण रक्तवर्णेन, इच्छया च श्रियं शोभाम्, रमां च नित्यायाः
सदातन्याः निजवसतेः स्ववासादरविन्दतोऽरविन्दान्निरासिरे निष्कासयांचक्रुः ।
निश्चक्रुश्चेति यावत् । ‘उपसर्गादस्यत्यूहोर्वा वचनम्’ इति विकल्पादात्मनेपदम् ।
अनेन निरासेनास्याः श्रियः सापत्न्यं सपत्नीत्वम् । ब्राह्मणादित्वात्ष्यञ् प्रत्ययः ।
व्यक्तत्वं निन्युः । व्यक्तीचक्रुरित्यर्थः । अत्र श्रीशब्देन रमाशोभयोरभेदाध्यवसायेन

श्रीनिवासस्य सापत्न्यव्यक्तीकरणार्थत्वोत्प्रेक्षणाच्छ्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यनु-
प्राणितेयं फलोत्प्रेक्षेति संकरः ॥

आस्कन्दन्कथमपि योषितो न याव-
द्भीमत्यः प्रियकरधार्यमाणहस्ताः ।
औत्सुक्यात्त्वरितममूस्तदम्बु ताव-
त्संक्रान्तप्रतिमतया दधाविवान्तः ॥ १६ ॥

आस्कन्दन्निति ॥ भीमत्यः प्रवेशभीरवो योषितः प्रियकरैर्धार्यमाणहस्ताः
प्रियकरावलम्बाः सत्यः यावत्कथमपि नास्कन्दन्न प्राविशन् तावत्संक्रान्तप्रति-
मतया संक्रान्तप्रतिबिम्बतया तदम्बु कर्तृ औत्सुक्यादुत्कण्ठतया त्वरितममूर-
न्तर्दधाविव । अन्तः प्रावेशयदिवेत्यर्थः । प्रतिबिम्बसंक्रमणादन्तर्धानोत्प्रेक्षणा-
न्क्रियानिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

ताः पूर्वं सचकितमागमय्य गाधं
कृत्वाथो मृदुपदमन्तराविशन्त्यः ।
कामिन्यो मन इव कामिनः सरागै-
रङ्गैस्तज्जलमनुरञ्जयांश्चभूवुः ॥ १७ ॥

ता इति ॥ ता. कामिन्यः कामिनः कामुकस्य मन इव तज्जलं पूर्वं प्रथमं
सचकितं सभयं यथा तथा गाधमुत्तानमागमय्य गमनेन ज्ञात्वा । पुरःप्रविष्ट-
पुरुषमुखेन गाधं तदिति परामृश्येत्यर्थः । अन्यत्र दूतमुखेन ज्ञात्वेत्यर्थः । अथो-
ऽनन्तरं मृदु मन्दं पदं कृत्वा पदं न्यस्य । अन्यत्र तु स्वयं संभाषणादिकं कृत्वे-
त्यर्थः । अन्तरमभ्यन्तरमाविशन्त्यः प्रविष्टाः सत्यः । अन्यत्र रहस्यकर्मणि प्रवृत्ता
इत्यर्थः । सरागै. साङ्गरागैः, सानुरागैश्चाङ्गैर्गात्रैरनुरञ्जयांश्चभूवुस्तद्गर्णाक्रान्तं चक्रुः ।
अन्यत्र त्वनुरक्तं चक्रुरित्यर्थः । श्लेषसंकीर्णेषुपमा ॥

संक्षोभं पयसि मुहुर्महेभकुम्भश्रीभाजा कुचयुगलेन नीयमाने ।
विश्लेषं युगमगमद्रथाङ्गनाम्नोरुद्धृतः क इव सुखावहः परेषाम् १८

संक्षोभमिति ॥ महेभकुम्भश्रीभाजा । तत्सदृशश्रीभाजेत्यर्थः । अत एवा-
संभवद्रस्तुसंबन्धो निदर्शनालंकारः । कुचयुगलेन । उल्लसितेनेति भावः । पयसि
मुहुः संक्षोभं नीयमाने प्राप्यमाणे सति रथाङ्गनाम्नोर्युगं चक्रवाकयुगलं विश्लेषं
वियोगमगमत् । वियोगासहमपीति भावः । तथाहि उद्धृत उन्नतो वृत्तश्च उद्-
र्तनं यस्येति वा उद्धृतः । अन्यत्रोद्धृतः । उन्मार्गवर्तीति यावत् । स क इव को
वा परेषां स्वतरेषां सुखावहः सुखकरः । न कोऽपीत्यर्थः । अयं च श्लेषमूलाति-
शयोक्तिजीवितोऽर्थान्तरन्यासः ॥

आसीना तटभुवि ससितेन भर्त्रा
रम्भोरुरवतरितुं सरसमिच्छुः ।

धुन्वाना करयुगमीक्षितुं विलासा-

ञ्शीतालुः सलिलगतेन सिच्यते स्म ॥ १९ ॥

आसीनेति ॥ शीतं न सहत इति शीतालुः शीतभीरुः । 'शीतोष्णाभ्यां तद्रसहने आलुज्वक्तव्यः' । अत एव सरसि अवतरितुं प्रवेष्टुमनिच्छुरनभिलाषुका अत एव तटभुवि आसीना उपविष्टा । आसेः कर्तरि शानच् । 'ईदास.' इतीकारः । रम्भे कदलीस्तम्भाविवोरु यस्याः सा रम्भोरुः स्त्री । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । सलिलगतेन स्वयं सलिलं प्रविष्टेन सस्मितेन भर्त्रा विलासानीक्षितुं करयुगं धुन्वाना कम्पयन्ती । धुनोतेः कर्तरि शानच् प्रत्ययः । सिच्यते स्म सिक्ता ॥

नेच्छन्ती समममुना सरोऽवगाढुं

रोधस्तः प्रतिजलमीरिता सखीभिः ।

आश्लिक्षद्भयचकितेक्षणं नवोढा

वोढारं विपदि न दूषितातिभूमिः ॥ २० ॥

नेच्छन्तीति ॥ अमुना सममनेन भर्त्रा सह सरोऽवगाढुमवगाहितुम् । 'स्वरतिसूतिसूयतिधूजूदितो वा' इति विकल्पान्नेडागमः । नेच्छन्ती लज्जयानिच्छन्ती । नजर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अनञ्समासो वा । अथ सखीभिः प्रतिजलं जलं प्रति रोधस्तो रोधसः । पञ्चम्यास्तसिल् । ईरिता जुन्ना नवोढा नववधू भयेन चकितेक्षणं संभ्रान्तदृष्टि यथा तथा वोढारं भर्तारमाश्लिक्षदालिङ्गितवती । 'श्लिष आलिङ्गने' इति धातोर्लुङि च्ले. कसादेशः । न च धाष्टर्यदोषापत्तिरित्याह । विपदि विपत्तौ अतिक्रान्ता भूमिरतिभूमिरमर्यादा न दूषिता । 'आपत्काले नास्ति मर्यादा' इति न्यायादिति भावः । अर्थान्तरन्यासालंकारः ॥

तिष्ठन्तं पयसि पुमांसमंसमात्रे

तद्वन्नं तदवयती किलात्मनोऽपि ।

अभ्येतुं सुतनुरभीरियेष मौग्ध्या-

दाश्लेषि द्रुतममुना निमज्जतीति ॥ २१ ॥

तिष्ठन्तमिति ॥ सुतनुः शुभाङ्गी स्त्री अंसः प्रमाणमस्येति अंसमात्रे अंसप्रमाणे । 'प्रमाणे द्वयसज्द्वन्मात्रच.' इति मात्रचप्रत्ययः । पयसि जले तिष्ठन्तं पुमांसम् । वीक्ष्येति शेषः । आत्मनोऽपि तत्पयः तद्वन्नं तावन्मात्रमंसमात्रं अवयती जानती किल । तथा संभावयन्तीत्यर्थः । 'वार्तासंभाव्ययोः किल' इत्यमरः । अवपूर्वादिणः शतरि 'इणो यण्' यति यणादेशः 'उगितश्च' इति डीप् । किलशब्दस्यालीकार्थत्वे मौग्ध्यविरोधः । अत एव मौग्ध्यादविवेकादभीर्निर्भीका सती अभ्येतुं पुमांसमभिगन्तुमियेष इच्छति स्म । अमुना पुंसा निमज्जतीति द्रुतमाश्लेषि आश्लिष्टा ॥

आनाभेः सरसि नतभ्रुवावगाढे
चापल्यादथ पयसस्तरङ्गहस्तैः ।
उच्छ्रायि स्तनयुगमध्यरोहि लब्ध-
स्पर्शानां भवति कुतोऽथवा व्यवस्था ॥ २२ ॥

आनाभेरिति ॥ नतभ्रुवा स्त्रिया सरसि आनाभेर्नाभिपर्यन्तम् । ‘आङ् मर्यादाभिविध्यो.’ इति विकल्पादसमासः । अवगाढे प्रविष्टे सति । गाहेः कर्मणि क्त. । अथ पयसश्चापल्याल्लौल्यात् । ब्राह्मणादिषु पाठात्प्यञ्प्रत्यय. । तरङ्गैरेव हस्तैस्तरङ्गहस्तैरुच्छ्रायोऽस्यास्तीत्युच्छ्रायि उन्नतिमत् स्तनयुगमध्यरोहि अविरोढम् । भिक्षुकपादप्रसारणन्यायादिति भावः । रोहतेः कर्मणि लुङ् । अथवा तथाहीत्यर्थः । लब्धस्पर्शानाम् । लब्धप्रवेशानामित्यर्थः । कुतः कुत्र वा । सार्वविभक्तिकस्तसिद्ध. । व्यवस्था मर्यादा भवति । न कुत्रापीति भावः । प्रायेण सर्वेऽप्यसंभवब्रह्मचारिण एवेति भावः । अत्र चापल्यादिति द्वयोरपि लौत्ययोरभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या तरङ्गहस्तैरिति रूपकेण च पयसि कामिन्वप्रतीतेः समासोक्तिः । तदुपजीवी चार्थान्तरन्यास इति संकर. ॥

कान्तानां कुवलयमप्यपास्तमक्ष्णोः
शोभाभिर्न मुखरुचाहमेकमेव ।
संहर्षादलिविरुतैरितीव गाय-
ल्लोलोर्मौ पयसि महोत्पलं ननर्त ॥ २३ ॥

कान्तानामिति ॥ लोलोर्मौ चपलोर्मिणि । ‘तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवाङ्गालवस्य’ इति विकल्पात्पुंवाङ्गावः । पयसि महोत्पलमरविन्दं कर्तृ. । ‘अरविन्दं महोत्पलम्’ इत्यमर. । कान्तानां मुखरुचाहमेकमेव नापास्तं, किंतु तासामक्ष्णो. शोभाभि. कुवलयमप्यपास्तमिति संहर्षात्संतोपाद्धेतोरलिविरुतैर्गायत् । अलिरुतरूपं गानं कुर्वदिति रूपकम् । ‘इत्थंभूतलक्षणे’ इति तृतीया । ननर्तेव । ‘न दु खं पञ्चभिः सह’ इति न्यायान्नृत्यति स्म । अत्रोर्मिचलनहेतुके महोत्पलचलने अलिनादसंहर्षहेतुकसमाननृत्यत्वोत्प्रेक्षणात्क्रियानिमित्तक्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा वाच्या ॥

त्रस्यन्ती चलशफरीविघटितोरु-
वामोरुरतिशयमाप विभ्रमस्य ।
क्षुभ्यन्ति प्रसभमहो विनापि हेतो-
र्लीलाभिः किमु सति कारणे रमण्यः ॥ २४ ॥

त्रस्यन्तीति ॥ चलाः शफर्यः यातुकामा मत्स्यः । ‘प्रोष्ठी तु शफरी द्वयो.’ इत्यमरः । ताभिर्विघटितौ विद्धावुरु यस्याः सा अत एव त्रस्यन्ती विभ्यती । ‘वा आश-’ इत्यादिना विकल्पात् श्यनि शतरि ङीप् । वामौ सुन्दरावुरु यस्याः सा वामोरुः स्त्री । ‘संहितशफलक्षणवामादेश्च’ इत्युङ् प्रत्यय. । विभ्रमस्य विला-

सस्यातिशयमाप । तथा हि रमण्यो हेतोर्विनापि कारणं विनापि । ‘पृथग्विना-’
इत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी । लीलाभिर्विलासैः प्रसभं प्रकामं क्षुभ्यन्ति । अहो
निष्कारणक्षोभादाश्चर्यमित्यर्थः । कारणे सति किमु वक्तव्यम् । अत्राप्रकृतनि-
ष्कारणक्षोभकथनात्सकारणक्षोभस्य कैमुत्यन्यायलब्धत्ववर्णनादर्थापत्तिरलंकारः ।
‘दण्डापूपिकयार्थान्तरस्यापतनमर्थापत्तिः’ इति सूत्रम् ॥

आकृष्टप्रतनुवपुर्लतैस्तरङ्गि-

स्तस्याम्भस्तदथ सरोमहार्णवस्य ।

अक्षोभि प्रसृतविलोलबाहुपक्षै-

र्योषाणामुरुभिरुरोजगण्डशैलैः ॥ २५ ॥

आकृष्टेति ॥ अथानन्तरमाकृष्टाः प्रतनवो वपुष्येव लता यैस्तैस्तरङ्गिः प्लव-
मानै प्रसृता आयता विलोलाश्चला बाहव एव पक्षा गरुन्ति येषां तैः । गिरिध-
र्मस्य पक्षवत्त्वस्य तदवयवेषूपचारः । उरुभिर्महद्भिर्योषाणां स्त्रीणामुरोजैरेव गण्ड-
शैलैर्गिरिच्युतैः स्थूलोपलैस्तस्य सर एव महार्णवस्तस्य तदम्भः अक्षोभि । क्षुभ्य-
तेर्ण्यन्तादण्यन्ताद्वा कर्मणि लुङ् । समस्तवस्तुविषयकं सावयवं रूपकम् ॥

गाम्भीर्यं दधदपि रन्तुमङ्गनाभिः

संक्षोभं जघनविघट्टनेन नीतः ।

अम्भोधिर्विकसितवारिजाननोऽसौ

मर्यादां सपदि विलङ्घ्यांबभूव ॥ २६ ॥

गाम्भीर्यमिति ॥ गाम्भीर्यमगाधत्वं, अविकारिचित्तत्व च दधदपि गम्भीरः
सन्नपि रन्तुं विहर्तुं संगन्तुं चाङ्गनाभिर्जघनस्य विघट्टनेन संघर्षेण संक्षोभं चलनं,
चित्तविकारं च नीतः अत एव विकसितं वारिजमाननमिव वारिजमिव चाननं
यस्य सः अम्भांसि धीयन्तेऽस्मिन्निति अम्भोधिर्जलाशयः । कश्चित्पुमांश्च तत्तुल्यो
गम्यते । ‘कर्मण्यधिकरणे च’ इति किप्रत्ययः । सपदि मर्यादां सीमानं औचिती
च विलङ्घ्यांबभूव लङ्घितवान् । धीरोऽपि स्त्रीसंनिकर्षाद्विक्रियत इति भावः ।
अत्र गाम्भीर्यादिप्रकृताम्भोधिविशेषणसाम्यादप्रकृतविशेष्यपुरुषप्रतीतेः समासो-
क्तिरलंकारः । सा च प्रतीयमानाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितेति
संकरः ॥

आदातुं दयितमिवावगाढमारा-

दूर्मीणां ततिभिरभिप्रसार्यमाणः ।

कस्याश्चिद्विततचलच्छिखाडुलीको

लक्ष्मीवान्सरसि रराज केशहस्तः ॥ २७ ॥

आदातुमिति ॥ सरसि वितताः प्रसारिताश्चलन्त्यश्च शिखा अग्राण्येवाडुल्यो
यस्य सः । ‘नद्यृतश्च’ इति कप् । लक्ष्मीवाञ्छोभावान् । ‘मादुपधायाश्च मतो-

वोऽयवादिभ्य' इति मनुषो मकारस्य वत्वम् । कस्याश्चित्केगहस्तः केशपाशः । 'पाश. पक्षश्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्परे' इत्यमरः । हस्त इति करश्च ध्वन्यते । आरात्समीपे । 'आरादूरसमीपयोः' इत्यमरः । अवगाढमन्तर्मग्नं दधितमादातुं ग्रहीतुमिव ऊर्मीणां तनिभिः समूहैरभिप्रसार्यमाणोऽभितो व्यापार्यमाण सन् रराज । अत्रादातुमिव प्रसार्यमाण इति प्रसारणस्यादानार्थत्वोत्प्रेक्षणादियं क्रियानिमित्ता क्रियाफलोत्प्रेक्षा । सा च चलच्छिखाङ्गुलीक इति रूपकानुप्राणितया हस्त इति श्लेषमूलया वाच्यस्य केशकलापस्य प्रतीयमानात्कराद्भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्या निर्व्यूढेति संकरः ॥

उन्निद्रप्रियकमनोरमं रमण्याः

संरेजे सरसि वपुः प्रकाशमेव ।

युक्तानां विमलतया तिरस्क्रियायै

नाक्रामन्नपि हि भवत्यलं जलौघः ॥ २८ ॥

उन्निद्रेति ॥ उन्निद्रं यत्प्रियकमसनकुसुमम् । 'सर्जकासनबन्धूकपुष्पप्रियकजीवका.' इत्यमरः । तद्विच मनोरमम् । कनकगौरमित्यर्थः । रमण्या वपुः सरसि प्रकाशमेव जलमग्नमपि वैमल्यालक्ष्यमेव संरेजे । तथाहि—जलौघो जलपूरो, जडौघो, मूर्खजनौघश्च डलयोरभेदात् । आक्रामन्नावृण्वन्नपि, अन्यत्र अधिक्षिपन्नपि विमलतया वैमल्येन युक्तानां शुद्धानां तिरस्क्रियायै तिरोधानाय, परिभवाय च अलं समर्थो न भवति हि । श्लेषमूलया भेदेऽभेदरूपातिशयोक्त्यानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥

किं तावत्सरसि सरोजमेतदारा-

दाहोस्विन्मुखमवभासते युवत्याः ।

संशय्य क्षणमिति निश्चिकाय कश्चि-

द्विव्वोकैर्बकसहवासिनां परोक्षैः ॥ २९ ॥

किमिति ॥ सरस्याराहूरादेतत्पुरोवर्ति तावत्सरोजं किम्, आहोस्वित् उत युवत्या मुखमवभासते इति क्षणं संशय्य संदिह्य । शीडः क्तवो ल्यप् 'अयङ् यि क्ति' इत्ययडादेशः । कश्चिद्विलासी बकसहवासिनां बकसहचारिणाम् । पद्मानामित्यर्थः । विलासशून्यताद्योतनार्थमित्थं निर्देशः । परोक्षैरप्रत्यक्षैरनुभूतचरैः । अविद्यमानैरिति यावत् । विव्वोकैः । विलासैरित्यर्थः । यद्यपि 'विव्वोकोऽनादरक्रिया' इत्युक्तम्, तथापि विशेषवाचिनां सामान्ये लक्षणेत्यदोषः । निश्चिकाय । विशेषदर्शनान्मुखमेवेति निश्चितवानित्यर्थः । संदेहालंकारोऽयम् । 'विषयो विषयी यत्र सादृश्यात्कविसंमतात् । संदेहगोचरौ स्यातां संदेहालंकृतिश्च सा ॥' इति लक्षणात् । सोऽप्यन्ते निश्चयोक्तेनिश्चयान्तः ॥

अथ जलक्रीडामंभारानाह—

शृङ्गाणि द्रुतकनकोज्वलानि गन्धाः

कौसुम्भं पृथु कुचकुम्भसङ्गि वासः ।

मार्द्वीकं प्रियतमसंनिधानमास-

नारीणामिति जलकेलिसाधनानि ॥ ३० ॥

शृङ्गाणीति ॥ द्रुतेन तद्वनिपित्तेन कनकेनोज्वलानि । लिप्तानीत्यर्थः । शृङ्गाणि क्रीडाम्बुयन्त्राणि । 'शृङ्गं प्रभुत्वे शिखरे चिह्ने क्रीडाम्बुयन्त्रके' इति विश्वः । गन्धाश्चन्दनकुङ्कुमादिगन्धद्रव्याणि । अत एव पुंसि बहुत्वं च । 'गन्धस्तु सौरभे योगे गन्धके गर्वलेशयोः । स एव द्रव्यवचनो बहुत्वे पुंसि च स्मृतः ॥' इत्यभिधानात् । पृथु विशालं कुचकुम्भसङ्गि कुचावरणं कुसुम्भेन रक्त कौसुम्भम् । 'तेन रक्तं रागात्' इत्यण् प्रत्ययः । वासो वस्त्रं मृद्वीकाया विकारो मार्द्वीकं द्राक्षामद्यम् । 'मृद्वीका गोस्तनी द्राक्षा' इत्यमरः । किञ्च प्रियतमसंनिधानम् । सर्वसाफल्यकारणमिति भावः । इत्येतानि नारीणां जलकेलिसाधनानि जलक्रीडोपाया आसन् । उद्दीपकसंपत्तिरुक्ता । अत्र शृङ्गादीनां केलिसाधनत्वस्वरूपतुल्यधर्मयोगात्प्रकृतत्वाच्च केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥

उत्तुङ्गादनिलचलांशुकास्तटान्ता-

चेतोभिः सह भयदर्शिनां प्रियाणाम् ।

श्रोणीभिर्गुरुभिरतूर्णमुत्पतन्त्य-

स्तोयेषु द्रुततरमङ्गना निपेतुः ॥ ३१ ॥

उत्तुङ्गादिति ॥ अनिलेन वेगानिलेन चलांशुकाश्चलद्वसना अङ्गनाः उत्तुङ्गात्तटान्ताद्भयदर्शिनां भयोत्प्रेक्षिणाम् । अनर्थाशङ्किनामित्यर्थः । प्रियाणां चेतोभिः सह । तेषां तत्रैवावधानादिति भावः । गुरुभिर्गुर्वीभिः । 'चेतो गुणवचनात्' इति विकल्पादनीकारः । श्रोणीभिर्हेतुना अतूर्णं मन्दमुत्पतन्त्यस्तोयेषु द्रुततरं निपेतुः । गुरुत्वस्य पतनहेतुत्वाद्दुत्पतनविरोधित्वाच्च शीघ्रपातो मन्दोत्पतनं चेति भावः । अत्र प्रियचेत.पाताङ्गनापातयोः कार्यकारणयोरसहभाविनोः सहभावोक्तेः । कार्यकारणयोः पौर्वापर्यविध्वंसनरूपातिशयोक्त्युपजीविता सहोक्तिरलंकारः । 'सहार्थं नान्वयो यत्र भवेदतिशयोक्तिः । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते ॥' इति लक्षणात् । चेतोवत्पेतुरित्यौपम्यकल्पनया कार्यगताशुभावप्रतीतेश्चमत्कार इति रहस्यम् । तात्कालिकांशुकचलनादिसूक्ष्मस्वभावविशेषप्रकाशनात्स्वभावोक्तिश्चेति संकरः ॥

मुग्धत्वादविदितकैतवप्रयोगा

गच्छन्त्यः सपदि पराजयं तरुण्यः ।

ताः कान्तैः सह करपुष्करेरिताम्बु-

व्यात्युक्षीमभिसरणग्लहामदीव्यन् ॥ ३२ ॥

मुग्धत्वादिति ॥ मुग्धत्वान्मूढत्वादविदिताः केतवप्रयोगा मुखसेचनादिक-
पटाचरणानि याभिस्ताः, अत एव सपदि पराजयं गच्छन्त्यस्ताम्लहण्य. कान्तैः
सहाभिसरणं स्वयमभिगमनं ग्लहो द्यूतं पणो यस्यास्ताम् । 'पणोऽक्षेषु ग्लह'
इत्यमर. । 'अक्षेषु ग्लह.' इति ग्रहेरेवाक्षपणे लत्वनिपातः । अप्प्रत्ययस्तु 'गृह
वृद्धनिश्चिगमश्च' इत्येव सिद्ध इति केचित् । अन्ये तु ग्लहि प्रकृत्यन्तरमङ्गीकृ-
त्याप्प्रत्ययस्यैव निपातो घञपवादीत्याहुः । करपुष्करैः करकमलैरीरितैरम्बुभिर्या
व्यात्युक्षीं व्यतिहारेणोक्षणम् । परस्पराभ्युक्षणमित्यर्थः । 'कर्मव्यतिहारे णच्
स्त्रियाम्' इति णच्प्रत्ययः । 'णचः स्त्रियामञ्' इति स्वार्थिकोऽञ्प्रत्यय ।
'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । तां व्यात्युक्षीमदीव्यन् । तथा अक्रीडन्नित्यर्थः ।
दिव कर्म च' इति विकल्पात्कर्मत्वम् । अत्राविदितकैतवप्रयोगस्य विशेषण-
गत्या पराजयहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

योग्यस्य त्रिनयनलोचनानलार्चि-

निर्दग्धस्सरपृतनाधिराज्यलक्ष्म्याः ।

कान्तायाः करकलशोद्यतैः पयोभि-

र्वक्त्रेन्दोरकृत महाभिषेकमेकः ॥ ३३ ॥

योग्यस्येति ॥ त्रिनयनद्वयम्बकः । 'क्षुभ्रादिषु च' इति निषेधात् 'पूर्वपदा-
त्संज्ञायाम्' इति णत्वाभावः । तस्य लोचनानलार्चिषा निर्दग्धस्य स्सरस्य याः
पृतनास्तासामाधिराज्यमाधिपत्यं तदेव लक्ष्मीस्तस्याः योग्यस्यार्हस्य । त्रैलोक्य-
विजयिनः स्थाने तादृशस्यैव स्थाप्यत्वादिति भावः । कान्ताया वक्त्रेन्दोः । स्सर-
सखत्वादस्येति भावः । करावञ्जलिरेव कलशस्तेनोद्यतैरुत्क्षिप्तैः पयोभिर्महाभि-
षेकमेकः कश्चित्कामी अकृत कृतवान् । करोतेर्लुङि तङ् 'तनादिभ्यस्तथासो'
इति सिचो लुक् । अत्र जलक्रीडासेके महाभिषेकत्वोत्प्रेक्षा प्रतीयमानकरकल-
शेति रूपकानुप्राणितेति संकरः ॥

सिञ्चन्त्याः कथमपि बाहुमुन्नमय्य

प्रेयांसं मनसिजदुःखदुर्बलायाः ।

सौवर्णं वलयमवागलत्कराग्रा-

ल्लावण्यश्रिय इव शेषमङ्गनायाः ॥ ३४ ॥

सिञ्चन्त्या इति ॥ मनसिजदुःखेन स्सरपीडया दुर्बलाया अत एव कथमपि
बाहुमुन्नमयोद्यम्य प्रेयांसं प्रियतमम् । 'प्रियस्थिर-' इत्यादिना प्रादेशः । सिञ्च-
न्त्याः स्नपयन्त्या अङ्गनायाः कराग्रात्सौवर्णं हिरण्यमयं वलयं कंकणम् । 'कंकणं
वलयोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । लवणैव लावण्यं कान्तिविशेषः । चातुर्वर्ण्यादित्वा-

त्स्वार्थे ष्यन्प्रत्ययः । 'लवणो रसरक्षोऽधिभेदेषु लवणा त्विषि' इति विश्वः ।
यद्वा—'मुक्ताफलेषु छायायास्तरलत्वमिवान्तरा । प्रतिभाति यद्भ्रेषु तल्लावण्य-
मिहोच्यते ॥' तस्य श्री संपत्तस्या. शेषमतिरिक्तम् । शरीरसंपदवशिष्टमिति
यावत् । 'शेषः संकर्षणेऽनन्ते उपयुक्तेतरेऽन्यवत्' इति विश्वः । तद्विवावागलद-
पतत् । शेषमिति गुणनिमित्तजातिस्वरूपोत्प्रेक्षा ॥

स्निह्यन्ती दृशमपरा निधाय पूर्णं

मूर्तेन प्रणयरसेन वारिणेव ।

कंदर्पप्रवणमनाः सखीसिसिक्षा-

लक्ष्येण प्रतियुवमञ्जलिं चकार ॥ ३५ ॥

स्निह्यन्तीति ॥ कंदर्पप्रवणमनाः स्मरपरवशचित्ता अत एव दृशं निधाय
पुंस्येव दृष्टिं कृत्वा स्निह्यन्ती । दृष्टिविशेषेण स्नेहं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । अपरा स्त्री
सख्याः सिसिक्षा सेक्तुमिच्छा तस्या लक्ष्येण व्याजेन बद्धाञ्जलिरेव तिष्ठन्ती न
तु सिञ्चन्तीति द्योतनाय सिसिक्षेतीच्छायां सनः प्रयोगः । प्रतियुवं युवान
प्रति । 'अनश्च' इत्यव्ययीभावे समासान्तः । मूर्तेन मूर्तिमता प्रणयरसेनेत्यु-
त्प्रेक्षा । पाठादर्थस्य बलीयस्त्वादिवशब्दस्य व्यवहितेनान्वयः । वारिणा पूर्णम-
ञ्जलिं चकार । प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥

आनन्दं दधति मुखे करोदकेन

श्यामाया दयिततमेन सिच्यमाने ।

ईर्ष्यन्त्या वदनमसिक्तमप्यनल्प-

स्वेदाम्बुस्रपितमजायतेतरस्याः ॥ ३६ ॥

आनन्दमिति ॥ आनन्दं दधति प्रियसंभावनया हर्षं दधाने श्यामाया मध्य-
मयौवनायाः स्त्रियः । 'श्यामा यौवनमध्यस्था' इत्युत्पलः । मुखे वदने दयितत-
मेन अतिशयेन दयितः प्रियः । अतिशये तमपू प्रत्ययः । तेन कर्त्रा करोदकेनाञ्ज-
लिजलेन सिच्यमाने इति ईर्ष्यन्त्या असहमानायाः । 'परोत्कर्षाक्षमेष्या स्यात्'
इति लक्षणात् । इतरस्याः सपत्न्या वदनमसिक्तमपि । प्रियेणेति शेषः । अनल्पेन
स्वेदाम्बुना स्रपितं सिक्तमजायताभवत् । ईर्ष्याकृतकोपकार्यत्वात्स्वेदादीनामिति
भावः । असिक्तमपि सिक्तमिति विरोधः । तस्य स्वेदाख्यकारणोक्तेराभासत्वम् ॥

उद्दीक्ष्य प्रियकरकुञ्जलापविद्धै-

र्वक्षोजद्वयमभिषिक्तमन्यनार्याः ।

अम्भोभिर्मुहुरसिचद्वधूरमर्षा-

दात्मीयं पृथुतरनेत्रयुग्ममुक्तैः ॥ ३७ ॥

उद्दीक्ष्येति ॥ प्रियस्य करकुञ्जलाभ्यां पाणिपुटाभ्यामपविद्धैः सिक्तैरम्भोभि-
रभिषिक्तम् । अन्यनार्यां सपत्न्या वक्षोजद्वयमुद्दीक्ष्य वधूर्नायिका अमर्षादीर्ष्याकृ-

तकोपादात्मीयं वक्षोजद्वयं पृथुतरेण नेत्रयुग्मेन सुक्तैरम्भोभिर्वाप्यैर्मुहुसिचद-
भिषिक्तवती । तन्मत्सरादिवेति भावः । अतो वस्तुनालंकारध्वनिः । ‘लिपिसि-
चिह्नश्च’ इति सिञ्चतेर्लुङि च्लेरडादेशः ॥

कुर्वद्भिर्मुखरुचिमुज्ज्वलामजस्रं

यैस्तोयैरसिचत वल्लभां विलासी ।

तैरेव प्रतियुवतेरकारि दूरा-

त्कालुष्यं शशधरदीधितिच्छटाच्छैः ॥ ३८ ॥

कुर्वद्भिरिति ॥ मुखरुचिं मुखकान्तिं उज्ज्वलां कुर्वद्भिर्यैस्तोयैर्विलासी विल-
सनशीलः कामी । ‘वौ कषलस-’ इत्यादिना धिनुष् प्रत्ययः । वल्लभामजस्रम-
सिचत सिक्तवान् । स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । ‘आत्मनेपदेष्वन्यतरस्याम्’ इति
सिञ्चतेर्लुङि च्लेरडादेशः । शशधरदीधितिच्छटाच्छैः शशिकरनिकरस्वच्छैस्तैरेव
तोयैर्दूरात्प्रतियुवते सपत्न्याः कालुष्यमाविलत्वं, वैवर्ण्यं चाकारि । स्वच्छतोयैः
कालुष्यं कृतमिति विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमभेदः । तच्चान्यत्रेत्यसंगतिः वैव-
र्ण्यकालुष्ययोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिस्तदुत्थापितेति संकरः ॥

रागान्धीकृतनयनेन नामधेय-

व्यत्यासादभिमुखमीरितः प्रियेण ।

मानिन्या वपुषि पतन्निसर्गमन्दो

भिन्दानो हृदयमसाहि नोदवज्रः ॥ ३९ ॥

रागेति ॥ रागेण विपक्षानुरागेणान्धीकृतनयने प्रियेण नामधेयव्यत्यासाद्वि-
पक्षनामपूर्वकमभिमुखमीरितः क्षिप्तो वपुषि पतन्निसर्गमन्दः स्वभावजडः त-
थापि हृदयं भिन्दानो विदारयन्नुदकमेव वज्रोऽशनिरुदवज्रः । ‘मन्थौदन-’
इत्यादिना विकल्पादुदादेशः । मानिन्या विपक्षनामग्रहणजनितकोपवत्या नायि-
कया नासाहि न सोढः । तीक्ष्णयोगादतीक्ष्णमपि तीक्ष्णं भवतीति भावः । उद-
वज्र इति केवलनिरवयवरूपकम् ॥

प्रेम्णोरः प्रणयिनि सिञ्चति प्रियायाः

संतापं नवजलविप्रुषो गृहीत्वा ।

उद्धृताः कठिनकुचस्थलाभिघाता-

दासन्नां भृशमपराङ्गनामधाक्षुः ॥ ४० ॥

प्रेम्णेति ॥ प्रणयिनि प्रेम्णा प्रियाया उरः सिञ्चति सति कठिनकुचस्थलाभि-
घातादुद्धृता उत्पतिता नवजलस्य विप्रुषो विन्दवः । ‘पृषन्ति विन्दु पृषताः पु-
मांसो विप्रुषः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । तस्याः सिक्ताया संतापं गृहीत्वा आदाया-
सन्नां समीपस्थामपराङ्गनां सपत्नीं भृशमधाक्षुः संतापयन्ति स्म । दहतेर्लुङि

‘वदव्रज-’ इत्यादिना सिचि वृद्धि. घत्वादिकार्यम् । तत्सेकादेवापरस्यास्तापो-
दयात्तत्तापस्यैवात्राधानमुत्प्रेक्ष्यते सा च व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥

संक्रान्तं प्रियतमवक्षसोऽङ्गरागं

साध्वस्याः सरसि हरिष्यतेऽधुनाम्भः ।

तुष्ट्वैवं सपदि हृतेऽपि तत्र तेपे

कस्याश्चित्स्फुटनखलक्ष्मणः सपत्न्या ॥ ४१ ॥

संक्रान्तमिति ॥ प्रियतमवक्षसः सकाशात्संक्रान्तं गाढालिङ्गनात्कुचतटल-
भ्रमस्याः सिक्ताया अङ्गरागमधुनैव सरसि अम्भः कर्तुं । साधु नि शेष हरिष्यते
प्रमाक्ष्यति एवं तुष्ट्वा इति बुद्ध्या सपदि तत्र तस्मिन्नङ्गरागे हृतेऽपि स्फुटनखल-
क्ष्मणो व्यक्तनखचिह्नायाः कस्याश्चिन्नायिकायाः संबन्धिनि सपत्न्या तेपे तप्तम् ।
भावे लिट् । तदिदमातपार्तस्य छायामन्विष्यतो दारुणद्वदहनवेष्टन यदङ्गराग-
मेव द्रष्टुमक्षमाया नखक्षतसाक्षात्कार इति । अत्र संतापशान्त्यर्थेन विपक्षाङ्गनाङ्गरा-
गक्षालनेन तद्विरुद्धसंतापोत्पादनाद्विरुद्धकार्योत्पत्तिरूपो विषमालंकारः ॥

हृतायाः प्रतिसखि कामिनान्यनाम्ना

ह्रीमत्याः सरसि गलन्मुखेन्दुकान्तेः ।

अन्तर्धि द्रुतमिव कर्तुमश्रुवर्षै-

भूमानं गमयितुमीषिरे पयांसि ॥ ४२ ॥

हृताया इति ॥ प्रतिसखि सख्या. समीपे । सखीसमक्षमित्यर्थः । समी-
पार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकत्वह्रस्वत्वे । कामिना प्रियेणान्यस्याः सपत्न्याः नान्ना
अन्यनाम्ना । सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः । हृतायाः अत एव गलन्मुखेन्दु-
कान्तेः ह्रीमत्या लज्जितायाश्च । कस्याश्चिदिति शेषः । सरसि द्रुतं शीघ्रमन्तर्धि-
मन्तर्धानम् । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वृत्तिवचनात् ‘उपसर्गे घोः किः’ इति किप्र-
त्ययः । कर्तुमश्रुवर्षै. कर्तृभिः । पयांसि सरोजलानि भूमानं गमयितुं वृद्धि
प्रापयितुम् । ‘गतिबुद्धि-’ इत्यादिना अणिकर्तुः कर्मत्वं प्राधान्यादभिधानं च ।
ईषिरे इव इष्टानि किमु इत्युत्प्रेक्षेयमश्रुपातनिमित्ता । तथा मरणदुःखादपि
दुःसहं सपत्न्या दुःखमिति वस्तुध्वनि. ॥

सिक्तायाः क्षणमभिषिच्य पूर्वमन्या-

मन्यस्याः प्रणयवता बलाबलायाः ।

कालिम्ना समधित मन्युरेव वक्रं

प्रापाक्ष्णोर्गलदपशब्दमञ्जनाम्भः ॥ ४३ ॥

सिक्ताया इति ॥ प्रणयवता प्रियेण क्षणं पूर्वमन्यां सपत्नीमभिषिच्य पश्चा-
त्सिक्ताया अन्यस्या अबलायाः स्त्रिया वक्रं कर्म मन्युः कोप एव कर्ता । कालिम्ना

काष्ण्येन । वैवर्ण्येन सहेति यावत् । समधित संदधे । वनेति खेदे । संपूर्वाह-
धातेः कर्तरि लुङि तद् 'स्थाध्वोरिच्च' इतीकारः । सिच. कित्त्वान्न गुणः । 'ह्रस्वाद-
ज्ञात्' इति सकारलोपः । गलत्स्ववदक्ष्णो संबन्धि अञ्जनाम्भः कज्जलोदकमपशब्दं
वर्णस्यापवादं प्राप । कोपकालिमतिरोधानेन स्वकालिन्न एव प्रकाशनादिति
भावः । पूर्वेण वाक्यार्थेनोत्तरवाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

उद्धोढुं कनकविभूषणान्यशक्तः

सध्रीचा वलयितपद्मनालसूत्रः ।

आरूढप्रतिवनिताकटाक्षभारः

साधीयो गुरुरभवद्भुजस्तरुण्याः ॥ ४४ ॥

उद्धोढुमिति ॥ कनकविभूषणान्युद्धोढुमशक्तः । सौकुमार्यादिति भावः ।
अत एव सहाञ्चतीति सध्र्यङ् तेन सहचरेण कर्त्रा । ऋत्विगादिना किन्प्रत्ययः
'ल्हस्य सध्रि.' इति सहस्रवदस्य सध्र्यादेशः 'अनिदिताम्-' इति नकारलोपः
'अच.' इत्यकारलोपे 'चौ' इति दीर्घः । वलयितानि वलयीकृतानि पद्मनालसू-
त्राणि मृणालतन्तवो यस्य सः । मृणालकृतकंकण इत्यर्थः । तथापि आरूढः
आरूढवान् प्रतिवनितायाः सपत्न्या. कटाक्ष एव भारो यस्य सः । तथा सासूत्र्यं
दृष्ट इत्यर्थः । अत एव तरुण्या भुजो बाहुः साधीयो बाढतरमिति क्रियाविशे-
षणम् । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इति बाढशब्दस्य साधादेशः । गुरुर्भारवान्,
श्लाघ्यश्चाभवत् । अत्र कनकभूषणाभावेऽपि तत्कार्यगुरुत्ववर्णनाद्विभावना सा
च गुरुरिति श्लेषप्रतिभोत्थापितातिशयोक्त्यनुप्राणितेति संकरः ॥

आवद्धप्रचुरपराध्याकिंकिणीको

रामाणामनवरतोदगाहभाजाम् ।

नारावं व्यतनुत मेखलाकलापः

कस्मिन्वा सजलगुणे गिरां पटुत्वम् ॥ ४५ ॥

आवद्धेति ॥ उदकस्य गाहोऽवगाहनं उदगाहः । 'मन्थौदन-' इत्यादिनो-
दादेशः । तमनवरतं भजन्ति यास्तासामनवरतोदगाहभाजां रामाणां स्त्रीणां
संबन्धी आदद्धा प्रोताः प्रचुरा भूयिष्ठाः पराध्याः श्रेष्ठाश्च किंकिण्यो यस्मिन्स
तथोक्तः । 'नद्यृतश्च' इति कप् । मेखलाकलाप आरावं ध्वनि न व्यतनुत । तथा
हि । जलेन सह सजलो जलाद्रौ गुणः सूत्रं यस्य सः । तथा डलयोरभेदाज्जड-
गुणो जडधर्मो जाड्यं तेन सहेति सजडगुणो जडश्च तस्मिन् कस्मिन्वा मेखलाक-
लापे पुंसि वा गिरां वाचां, ध्वनीनां च पटुत्वं सामर्थ्यम् । न कुत्रापीत्यर्थः ।
श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥

पर्यच्छे सरसि हर्तेऽशुके पयोभि-

र्लोलाक्षे सुरतगुरावपत्रपिण्णोः ।

सुश्रोण्या दलवसनेन वीचिहस्त-

न्यस्तेन द्रुतमकृताञ्जिनी सखीत्वम् ॥ ४६ ॥

पर्यच्छ इति ॥ परि परितोच्छं स्वच्छम् । अन्तर्गतवस्त्वतिरोधायकमित्यर्थः । तस्मिन्सरसि पयोभिरंशुके स्त्रीपरिधाने हते स्थानादपसारिते सति सुरतगुरौ रमणे च लोलाक्षे । श्रोण्यासक्तदृष्टौ सतीत्यर्थः । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । 'बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्' । अपत्रपिष्णोरपत्रपमाणायाः । 'लज्जा सापत्रपान्यतः' इत्यमरः । 'अलंकृञ्-' इत्यादिना इष्णुच्प्रत्ययः । सुश्रोण्या प्रियाया प्रस्तुतोचितनिर्देशोऽयम् । अञ्जिनी नलिनी द्रुतं वीचिरेव हस्तस्तेन न्यस्तेन दलपर्णमेव वसनं तेन । तद्दानेनेत्यर्थः । सखीत्वमकृत । सखीकृत्यं चकारेत्यर्थः । अत्राञ्जिन्यादिषु सखीत्वाद्यारोपात्समस्तवस्तुवृत्ति सावयवरूपकम् ॥

नारीभिर्गुरुजघनस्थलाहताना-

मास्यश्रीविजितविकासिवारिजानाम् ।

लोलत्वादपहरतां तदङ्गरागं

संजज्ञे स कलुष आशयो जलानाम् ॥ ४७ ॥

नारीभिरिति ॥ नारीभिः कर्त्रीभिः गुरुजघनस्थलैराहतानाम् आस्यश्रीभिर्मुखशोभाभिर्विजितानि विकासीनि वारिजानि पद्मानि येषां तेषां लोलत्वाच्चलत्वात्सतृष्णत्वाच्च । 'लोलश्चलसतृष्णयोः' इत्यमरः । तासामङ्गरागमपहरतां क्षालयतां च जलानां तोयानां जडानां च स आशयो हृदो हृदयं च कलुषोऽप्रसन्नक्षुभितश्च संजज्ञे संजातः । अपहर्तुस्ताडनस्त्रहरणादिभिराशयः कलुषो भवतीति ध्वनिः । अभिधायाः प्रकृतार्थे नियन्त्रणान्न श्लेषः ॥

सौगन्ध्यं दधदपि काममङ्गनानां

दूरत्वादृतमहमाननोपमानम् ।

नेदीयो जितमिति लज्जयेव तासा-

मालोले पयसि महोत्पलं ममज्ज ॥ ४८ ॥

सौगन्ध्यमिति ॥ कामं पर्याप्तं सौगन्ध्यं सुरभिगन्धित्वं संबन्धित्वं च । 'गन्धो गन्धक आमोदे लेशे संबन्धिगर्वयोः' इति विश्वः । दधदपि अहं दूरत्वात्पूर्वं दूरस्थत्वादङ्गनानामाननोपमानं मुखसादृश्यं गतम् । 'दूरस्था पर्वता रम्या' इति वदिति भावः । संप्रति पुनस्तासां नेदीयो नेदिष्टमन्तिकतमं सत् । 'अन्तिकबाढयोर्नेदसाधौ' इत्यन्तिकशब्दस्य नेदादेशः । जितं परिभूतमभूवमिति लज्जयेव महोत्पलमरविन्दमालोले चले पयसि ममज्ज । यथा 'दूरे साम्येन दृश्यमानः संबन्धी संनिधाववमानितः क्वचिल्लज्जया निलीयते तद्वदिति । अत्र पयश्चलनकृतेऽज्जमज्जने लज्जाहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति श्लेषमूलातिशयोक्तिहेतूत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥

प्रभ्रष्टैः सरभसमम्भसोऽवगाह-
 क्रीडाभिर्विदलितयूथिकापिशङ्गैः ।
 आकल्पैः सरसि हिरण्मयैर्वधूना-
 मौर्वाग्निद्युतिशकलैरिव व्यराजि ॥ ४९ ॥

प्रभ्रष्टैरिति ॥ सरभसं ससत्वरम् अम्भसोऽवगाहा एव क्रीडास्ताभिः प्रभ्र-
 ष्टैर्जलावगाहक्षोभादम्भसि च्युतैर्विदलिता विकसिता यूथिका पीतयूथिका हेम-
 पुष्पिकापर्याया विवक्षिताः, अन्यथा पिशङ्गत्वायोगात् । 'गणिका यूथिकाम्बुष्टा
 सा पीता हेमपुष्पिका' इत्यमरः । तद्वत्पिशङ्गैर्हिरण्मयैः सौवर्णैः । 'दाण्डिना-
 यन-' इत्यादिना निपातः । वधूनामाकल्पैर्भूषणैः सरसि और्वाग्निद्युतिशकलैर्ज-
 लाशयत्वादत्रापि संनिहितैर्वडवानलज्वालाखण्डैरिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यराजि विरा-
 जितम् । भावे लुङ् ॥

आस्माकी युवतिदृशामसौ तनोति
 छायेव श्रियमनपायिनीं किमेभिः ।
 मत्वैवं स्वगुणपिधानसाभ्यसूयैः
 पानीयैरिति विदधाविरेऽञ्जनानि ॥ ५० ॥

आस्माकीति ॥ अस्माकमियमास्माकी अस्मदीया । अस्मत्कारितेत्यर्थः ।
 'युष्मदस्मदोरन्यतरस्यां खञ्ज' इति चकारादण्प्रत्ययः । 'तस्मिन्नाणि च युष्मा-
 कास्माकौ' इति प्रकृतेरस्माकादेशः 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । असौ छाया
 कान्तिः । विमलेति यावत् । सैव युवतिदृशामनपायिनीं स्थायिनी श्रियं तनोति
 एभिरञ्जनैः किमेतत्साध्यम् । न किञ्चिदस्तीत्यर्थः । गम्यमानसाधनापेक्षया कर-
 णत्वात्तृतीयेत्युक्तं प्राक् । एवं मत्वा । उक्तप्रकारेणाञ्जनवैफल्यं निश्चित्येत्यर्थः ।
 अत एव गम्योत्प्रेक्षेयम् । स्वगुणस्य स्वाविष्कृतदृङ्नैर्मल्यगुणस्य पिधानम् ।
 'अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि च' इत्यमरः । 'वष्टि भागुरिरल्लोपमवा-
 प्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः । तेन साभ्यसूयैः सेष्यैः पातुमर्हैः पानीयैः ।
 'अम्भोऽर्णस्तोयपानीयनीरक्षीराम्बुशम्बरम्' इत्यमरः । 'तव्यत्तव्यानीयर' इति
 पिबतेरनीयर् प्रत्ययः । अञ्जनानि कज्जलानि इति अनेन स्वगुणप्रकाशनयोग्य-
 तया विवक्षितेन प्रकारेण । निःशेषत्वरूपेणेत्यर्थः । विदधाविरे विधातानि ।
 क्षालितानीत्यर्थः । 'धावु गतिशुद्ध्योः' इति धातोः कर्मणि लिट् ॥

निर्धौते सति हरिचन्दने जलौघै-
 रापाण्डोर्गतपरभागयाङ्गनायाः ।
 अहाय स्तनकलशद्वयादुपेये
 विच्छेदः सहृदययेव हारयष्ट्या ॥ ५१ ॥

निर्धौते इति ॥ हरिचन्दने रक्तचन्दने जलौघैर्निर्धौते क्षालिते सति । धावेः कर्मणि क्तः । ‘च्छोः शूडनुनासिके च’ इति वकारस्योठादेशः । ‘एत्येधत्यूहसु’ इति वृद्धिरौकारः । आपाण्डोः पाण्डुवर्णादङ्गनाया । स्तनकलशद्वयात् गतपर-
भागया सावर्ण्याद्विगतवर्णोत्कर्षया । अत एव सामान्यालंकारः । ‘सामान्यं गुण-
साम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता’ इति लक्षणात् । हारयष्टया कर्त्र्या सहृदयया सच्चि-
त्तयेवेत्युत्प्रेक्षा । निजपरभागहानिपरिज्ञानवत्येवेत्यर्थः । अहाय सपदि । ‘स्वाक्
झटित्यञ्जसाहाय द्राङ् मंक्षु सपदि द्रुते’ इत्यमरः । विच्छेदस्रुटनमुपेये प्राप्तः ।
हीनजीवनादजीवनमेव वरमिति भावः । उपपूर्वादिणः कर्मणि लिट् । विक्षोभहे-
तुकस्य हारविच्छेदस्य सहृदयहेतुकत्वोत्प्रेक्षा सा चोक्तसामान्योत्थापितेति संकरः ॥

अन्यूनं गुणममृतस्य धारयन्ती

संफुल्लस्फुरितसरोरुहावतंसा ।

प्रेयोभिः सह सरसी निषेव्यमाणा

रक्तत्वं व्यधित वधूदशां सुरा च ॥ ५२ ॥

अन्यूनमिति ॥ अन्यूनं समग्रममृतस्य पीयूषस्य गुणं माधुर्यादिकं धारय-
न्ती । ‘अगन्धमव्यक्तरसं शीतलं च तृपापहम् । अच्छं लघु च पथ्यं च तोयं गु-
णवदुच्यते ॥’ इति उक्तोदकगुणं च धारयन्ती सरसी । पक्षे ‘अमृतं यज्ञशेषे स्या-
त्पीयूषे सलिले ध्रुवम्’ इति विश्वः । संफुल्लानि विक्रवानि । उत्फुल्लसंफुल्लयोरुपसं-
ख्यानान्निष्ठातस्य लत्वम् । स्फुरितान्युज्ज्वलानि च यानि सरोरुहाण्येकत्र सह-
जानि, अन्यत्र संस्कारार्थं क्षिप्तानि तान्यवतंसो भूषणं यस्याः सा तथोक्ता । प्रे-
योभिः सह निषेव्यमाणा । स्नानपानाभ्यामिति भावः । सरसी पुष्करिणी वधूदशां
रक्तत्वमारुण्यं व्यधित विधत्ते स्म । तथा सुरा च । व्यधितेति धाजः कर्तरि लुङि
लङ् । इहोत्साहवर्धनाय मुहुः सेव्यत्वाच्छृङ्गाणीति श्लोके सलिलक्रीडासंभारेषु
मार्द्वीकमिति परिगणनाच्च सरसीवत्सुराया अपि प्रकृतत्वविवक्षायां तुल्ययोगिता
तदविवक्षायां तु दीपकम् । सुरेवेति पाठे त्वप्रकृतविवक्षैव कार्या । अन्यथा उपमा-
नुपमा स्यात् । न च तुल्ययोगितावकाशः । इवशब्देन गम्यौपम्यलक्षणभङ्गादिति ॥

स्नान्तीनां बृहदमलोदबिन्दुचित्रौ

रेजाते रुचिरदशामुरोजकुम्भौ ।

हाराणां मणिभिरुपाश्रितौ समन्ता-

दुत्सूत्रैर्गुणवदुपपन्नकाम्ययेव ॥ ५३ ॥

स्नान्तीनामिति ॥ स्नान्तीनां जलमवगाहमानानां रुचिरदशां सुदशां संब-
न्धिनौ बृहद्भिरमलैश्चोदबिन्दुभिश्चित्रौ । ‘मन्थौदन-’ इत्यादिनोदकशब्दस्योदादे-
शः । उरोजकुम्भौ उत्सूत्रैर्हाराणां मुक्ताहाराणां मणिभिर्गुटिकाभिरुपहन्यते उपग-
म्यते, पीड्यते वा । ‘उपपन्न आश्रये’ इति हन्तेरप्प्रत्ययान्त उपधालोपीति निपातः ।
गुणवत् औदार्यादिगुणवतः, सूत्रवत्तश्च उपपन्नस्य काम्या आत्मन इच्छा गुणवदुपपन्न-

काम्या तथा गुणवदुपपन्नकाम्यया । आत्मनो गुणवदाश्रयाकाङ्क्षयेत्यर्थः । 'काम्यञ्च' इति काम्यच्प्रत्यये प्रत्ययान्तधातुत्वात् 'अप्प्रत्ययात्' इति स्त्रियामत्प्रत्यये टाप् । समन्तादुपाश्रितौ संश्रिताविव रेजाते राजेते स्म । 'फणां च सप्तानाम्' इति विकल्पादेकाराभ्यासलोपौ । गुणवच्छब्देन सूत्रशब्देन च सूत्रभेदे सूत्रान्तरन-शिश्रियदिति प्रतीतेः श्लेषानुप्राणितयातिशयोक्त्यानुप्राणितेयमुन्प्रेक्षा ॥

आरूढः पतित इति स्वसंभवोऽपि

स्वच्छानां परिहरणीयतामुपैति ।

कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलं वधूनां

वीचीभिस्तटमनु यन्निरासुरापः ॥ ५४ ॥

आरूढ इति ॥ स्वसंभवोऽप्यात्मसंभवोऽपि आरूढ उच्चस्थानगत उत्तमाश्रमश्च पतितस्तथा अष्ट इति हेतोः । आरूढपतितत्वादित्यर्थः । स्वच्छानां निर्मलानां परि-हरणीयतां त्याज्यत्वमुपैति । 'प्रव्रज्यावसितो राज्ञो दास आमरणान्तिकः' इति स्मरणादिति भावः । वीचीभिस्तटमनु तटप्रति निरासुश्चिक्षिपु । कुतः यस्मादाप वधूनां कर्णेभ्यश्च्युतमसितोत्पलम् । स्वसंभवमपीति भावः । विशेषेण सामान्य-समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः समर्थनवाक्यगतश्लेषमूलानिशयोक्त्या संकीर्णः ॥

दन्तानामधरमयावकं पदानि

प्रत्यग्रास्तनुमविलेपनां नखाङ्काः ।

आनिन्युः श्रियमधितोयमङ्गनानां

शोभायै विपदि सदाश्रिता भवन्ति ॥ ५५ ॥

दन्तानामिति ॥ तोयेष्ववि अधितोयम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अङ्ग-नानामयावकं प्रक्षालितलाक्षारागमधरं दन्तानां पदानि दन्तक्षतानि । तथा अ-विलेपनां धौताङ्गरागां तनुं शरीरं प्रत्यग्रा नवा नखाङ्काश्च श्रियमानिन्युः प्रापया-मासुः । 'नीवह्योर्हरतेश्चैव' इति वचनाद्विकर्मकत्वम् । तथाहि सतः सजनान्, सुन्दरांश्चाश्रिताः सदाश्रिताः ये केचिदिति शेषः । विपदि विभवाभावकालेऽपि शोभायै वैभवाय भवन्ति । 'कूपे संपद्यमाने चतुर्थी वक्तव्या' इति कूपेरर्थनि-र्देशाच्चतुर्थी । अर्थान्तरन्यासः ॥

कस्याश्चिन्मुखमनु धौतपत्रलेखं

व्यातेने सलिलभरावलम्बिनीभिः ।

किंजल्कव्यतिकरपिञ्जरान्तराभि-

श्चित्रश्रीरलमलकाग्रवल्लरीभिः ॥ ५६ ॥

कस्याश्चिदिति ॥ धौतपत्रलेखं क्षालितपत्रावलीकं कस्याश्चिन्मुखमनु मुखेन संबद्धं यथा तथा । मुखे इति यावत् । 'तृतीयार्थे-' इत्यनो कर्मप्रवचनीयत्वाद्धि-तीया । सलिलभरेणावलम्बिनीभिर्लम्बमानाभिः । आर्जवं गताभिरित्यर्थः । किंज-

लकव्यतिकरेण केशरमिश्रणेन पिञ्जराण्यन्तराणि मध्यभागा यासां ताभिः । अल-
काग्राणि वह्नर्यो मञ्जर्य इवेत्युपमितसमासः । 'वह्नरी मञ्जरी स्त्रियाम्' इत्य-
मरः । ताभिरलकाग्रवह्नरीभिश्चित्रश्रीर्मकरिकापत्रशोभा अलं व्यातेने संपादिता ।
तनोतेः कर्मणि लिट् । अत्र चित्रस्य श्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभेदः ॥

अथ श्लोकद्वयेन पुंसामप्यवस्थाभेदं वर्णयति—

वक्षोभ्यो घनमनुलेपनं यदूना-
मुत्तंसानहरत वारि मूर्धजेभ्यः ।
नेत्राणां मदरुचिरक्षतैव तस्थौ

चक्षुष्यः खलु महतां परैरलङ्घ्यः ॥ ५७ ॥

वक्षोभ्य इत्यादि ॥ वारि सरउदकं कर्तृ यदूनां यादवानां वक्षोभ्यो घन
सान्द्रमनुलेपनमङ्गरागमहरत । जित्वात्तङ् । अत्र वधूनामिति काचित्कः पाठो
वक्षोजानुपेक्ष्य वक्षोमात्रनिर्देशादुत्तरश्लोके तेषामिति पुलिङ्गपरामर्शाच्च न ग्राह्य ।
मूर्धजेभ्यः शिरोरुहेभ्य उत्तंसाञ्छेखरानहरत । नेत्राणां मदरुचिर्मदरागोऽक्षतैव
तथैव तस्थौ । वारिविहारस्यापि रागजनकत्वादिति भावः । अत एव रागद्वय-
स्याप्यभेदाध्यवसायेन तदवस्थानिर्देशादतिशयोक्तिः । तथाहि महतां चक्षुषि
भवश्चक्षुष्यः प्रियोऽक्षिजश्च । 'प्रियोऽक्षिजे च चक्षुष्यः' इति विश्वः । 'शरीराव-
यवाच्च' इति यत् । परैरलङ्घ्यो दुर्धर्षः खलु । चक्षुष्य इति श्लेषमूलातिश-
योक्तिः । तथा पूर्वोक्त्या च संकीर्णोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥

यो बाह्यः स खलु जलैर्निरासि रागो
यश्चित्ते स तु तदवस्थ एव तेषाम् ।
धीराणां व्रजति हि सर्व एव नान्तः-

पातित्वाद्भिभवनीयतां परस्य ॥ ५८ ॥

य इति ॥ तेषां यदूनां बहिर्भवो बाह्यः । 'बहिषष्टिलोपो यञ्च' इति वच-
नात् यञ् प्रत्ययः । यो रागोऽङ्गरागः स रागो जलैस्तोयैः, जडैश्च निरासि निर-
स्तः खलु । अस्यतेः कर्मणि लुट् । चित्ते यो रागः स तु सैवावस्था यस्य स तद-
वस्थ एव । न निरस्त इत्यर्थः । अत्र रागयोरभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिः । तथा
हि सर्वोऽपि धीराणां महतामन्त पातित्वात् । अन्तर्गतत्वादेवेति यावत् । परस्या-
भिभवनीयतां न व्रजति । अन्यथा व्रजत्येवेत्यर्थः । पूर्ववदलंकारः ॥

फेनानामुरसिरुहेषु हारलीला
चेलश्रीर्जघनतलेषु शैवलानाम् ।

गण्डेषु स्फुटरचनाञ्जपत्रवल्ली

पर्याप्तं पयसि विभूषणं वधूनाम् ॥ ५९ ॥

फेनानामिति ॥ वधूनाम् । अष्टभूषणानामपीति भावः । पयसि विभूषणं प-

यासम् । समग्रमासीदित्यर्थः । कुतः । फेनानां डिण्डीराणामुरसि रहन्तीत्युर-
सिरुहा. स्तनाः । 'सुपि' इति योगविभागात्कप्रत्यय 'हलदन्तान्' इत्यलुक् ।
तेषु हारलीला मुक्तावलिश्रीः । जातेति शेषः । शैवलानां जवनतलेषु चेलश्री-
र्वसनशोभा जाता । गण्डेषु कपोलेषु शैवला इति विभक्तिविपरिणामादनुपङ्गः ।
स्फुटरचना व्यक्तविन्यासाब्जपत्रवल्ली पद्मपत्रलता जातेति शेषः । अत्र फेनानां
हारलीलेव लीला शैवलानां चेलश्रीरिव श्रीरिति निदर्शनाभ्या शैवलाः पत्रव-
ल्लीति रूपकेण च वाक्यार्थैश्चतुर्थवाक्यार्थसमर्थनात्तैरेवाङ्गाङ्गिभावेन संकीर्ण
वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

अश्याङ्गिर्जलमभि भूषणैर्वधूना-
मङ्गेभ्यो गुरुभिरमञ्जि लज्जयेव ।

निर्माल्यैरथ ननृतेऽवधीरिताना-

मप्युच्चैर्भवति लघीयसां हि धार्ष्ट्यम् ॥ ६० ॥

अश्याङ्गिरिति ॥ वधूनामङ्गेभ्यो अश्याङ्गिः पतङ्गिर्गुरुभिः सौवर्ण्याद्गुरुत्व-
युक्तैर्भूषणैर्लज्जया अंशप्रयुक्तया हियेवेत्युत्प्रेक्षा । जलमभि अमञ्जि जले मङ्गम् ।
भावे लुङ् । अथानन्तरमेव न तु विलम्बेनेति भावः । निर्माल्यैर्भुक्तोज्जितमा-
ल्यैर्ननृते जलेऽनर्ति । अंशेऽपि निर्लज्जरिति भावः । तथा हि । अवधीरितानां
तिरस्कृतानामपि लघीयसां तुच्छानामुच्चैर्धाष्ट्यं निर्लज्जत्वमेवाधिकं भवतीत्यर्था-
न्तरन्यासः । महान्तः पदअंशे लज्जिताः क्वचिन्निलीयन्ते, तुच्छास्तु निर्लज्जा विजृ-
म्भन्त इति भावः । अप्सु गुरुणि मज्जन्ति लघूनि प्लवन्त इति परमार्थः ॥

आमृष्टास्तिलकरुचः स्रजो निरस्ता

नीरक्तं वसनमपाकृतोऽङ्गरागः ।

कामः स्त्रीरनुशयवानिव स्वपक्ष-

व्याघातादिति सुतरां चकार चारुः ॥ ६१ ॥

आमृष्टा इति ॥ तिलकरुचः पत्रशोभा आमृष्टाः । स्रजो माला निरस्ताः ।
वसनं कौसुम्भं वासो नीरक्तमरक्तम् । निरस्तरागमित्यर्थः । कृतमिति शेषः ।
अङ्गरागोऽपाकृतः । सर्वत्र जलैरित्यर्थः । इतीत्थं स्वपक्षव्याघातात्स्ववर्गक्षयाद्-
नुशयवाननुतापवानिवेत्युत्प्रेक्षा । कामः स्त्रीः स्त्रियः । 'वाम्शसो.' इतीयडादे-
शविकल्पात्पक्षे पूर्वसवर्णदीर्घः । सुतरां चारुः पूर्वतोऽपि रमणीयाश्चकार ।
स्त्रीणां काम एव भूषणमन्यद्वैरूप्यमेवेति भावः ॥

शीतार्तिं बलवदुपेयुषेव नीरै-

रासेकाच्छिरसमीरकम्पितेन ।

रामाणामभिनवयौवनोष्मभाजो-

राश्लेषि स्तनतटयोर्नवांशुकेन ॥ ६२ ॥

शीतेति ॥ नीरैस्तोयैरासेकादासेचनाच्छीतार्तिं शीतव्यथां बलवत्सुष्टु उपे-
पुषेव प्राप्तवतेवेत्युत्प्रेक्षा । अत एव शिशिरसमीरकम्पितेन शीतवातवेपितेन
नवांशुकेन कर्त्रा अभिनवो यो यौवनोपमा उष्णत्व तद्भाजोः रामाणां स्तनतट-
योराधारयोराश्लेषि आश्लिष्टं संसक्तम् । भावे लुब्ध् । सेकहेतुकस्यांशुकश्लेषस्य
शीतार्तिहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यत इति गुणहेतूत्प्रेक्षा ॥

इत्थमासां जलक्रीडामुक्त्वा जलादुत्तरणं वर्णयति—

श्रयोतद्भिः समधिकमात्तमङ्गसङ्गा-
ल्लावण्यं तनुमदिवाम्बु वाससोऽन्तैः ।
उत्तरे तरलतरङ्गरङ्गलीला-
निष्णातैरथ सरसः प्रियासमूहैः ॥ ६३ ॥

श्रयोतद्भिरिति ॥ अथ जलक्रीडानन्तरमङ्गसङ्गाद्वात्रसंपर्कादात्तमुपात्तम् ।
संसक्तमिति यावत् । समधिकमतिरिक्तं तनुमन्मूर्तिमत् लावण्यमिव । कान्तिसार-
मिवेत्युत्प्रेक्षा । अम्बु श्रयोतद्भिः क्षरद्भिः । भौवादिकत्वाल्लघूपधगुणः । तरलाश्रप-
लास्तरङ्गा एव रङ्गा नृत्यस्थानानि तेषु लीलानर्तितानि तासु निष्णातैः कुशलैः ।
'निनदीभ्यां स्नातेः कौशले' इति षत्वम् । वाससोऽन्तैर्वस्त्रस्याञ्जलैरुपलक्षितैः प्रि-
यासमूहैः स्त्रीसङ्घैः सरसो हृदादुत्तरे उत्तीर्णम् । निर्गतमित्यर्थः । तरतेर्भावे लिट् ॥

दिव्यानामपि कृतविस्मयां पुरस्ता-
दम्भस्तः स्फुरदरविन्दचारुहस्ताम् ।
उद्वीक्ष्य श्रियमिव कांचिदुत्तरन्ती-
मस्मार्षीञ्जलनिधिमन्थनस्य शौरिः ॥ ६४ ॥

दिव्यानामिति ॥ दिवि भवा दिव्यास्तेषामपि कृतविस्मयां सौन्दर्यातिरेकेण
जनिताद्भुतरसां स्फुरदरविन्दाभ्यां चारु हस्तौ यस्यास्ताम् । पद्महस्तामित्यर्थः ।
पुरस्तादग्रतः अम्भस्तो जलात् । पञ्चम्यास्तसिल् । उत्तरन्ती निष्कामन्ती कांचि-
त्स्त्रियं मथ्यमानात्समुद्रात्सद्यः प्रादुर्भवन्ती श्रियमिव लक्ष्मीमिवोद्वीक्ष्य जलनि-
धिमन्थनस्य । समुद्रमन्थनमित्यर्थः । मन्थेर्भौवादिकस्येदित्त्वान्नमागमः । 'अधीग-
र्थ'—इत्यादिना कर्मणि षष्ठी । अस्मार्षीत्स्मृतवान् । अत्र समुद्रमन्थनस्मारिकया
श्रियमिवेत्युपमया सादृश्याच्छ्रीः स्मृतेति स्मरणालंकारप्रतीतेरलंकारध्वनिः ॥

श्लक्ष्णं यत्परिहितमेतयोः किलान्त-
र्धानार्थं तदुदकसेकसक्तमूर्धोः ।
नारीणां विमलतरौ समुल्लसन्त्या
भासान्तर्दधतुरूरु दुकूलमेव ॥ ६५ ॥

श्लक्ष्णमिति ॥ एतयोरूर्वोरन्तर्धानार्थं किल छादनार्थं श्लक्ष्णं स्निग्धं यदुकूलं
परिहितमाच्छादितमुदकसेकेन संसक्तं संसृष्टं तत् दुकूलं कर्म । विमलतरौ नारीणा-

सुरु पीवरावूरु एव कतीरौ समुल्लसन्त्या भासा स्फुरन्त्या निजकान्त्यान्तर्दधनु-
श्छादितवन्ता । तदेतद्भूषणमिति भावः । अत्र दुकूलस्योरुच्छादकन्वेऽपि तद्भा-
वोक्तेरसंबन्धेऽपि संबन्धरूपातिशयोक्तिः । तदपेक्षया चोर्वोदुकूलानाच्छादक-
योराच्छादकत्वोक्तेरसंबन्धे संबन्धरूपातिशयोक्त्यनुप्राणितेति सजातीयसंकरः,
तदनुप्राणितश्च विषमालंकार इति त्रिजार्तीयसंकरः । तेन चोर्वोलोकोत्तरं लावण्यं
व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

वासांसि न्यवसत यानि योपितस्ताः

शुभ्राभ्रद्युतिभिरहासि तैर्मुदेव ।

अत्याक्षुः स्रपनगलज्जलानि यानि

स्थूलाश्रुत्सुतिभिररोदि तैः शुचेव ॥ ६६ ॥

वासासीति ॥ ताः योपितो यानि वासांसि न्यवसत निवसितवत्यः ।
'वन्आच्छादने' इति धातो कर्त्तरि लङ् । शुभ्राभ्राणां द्युतिरिव द्युतिर्येषां तैर्वा-
वोभिर्मुदा नारीनिपसनानन्देनाहासीव हसितमिव । भावे लुङ् । स्रपनेन गल-
जलानि स्रवत्तोयानि यानि वासांसि अत्याक्षुस्त्यक्तवत्यः तैः शुचा स्थूला अश्रु-
त्सुतिर्येषां तैररोदीव रोदनं कृतमिव । भावे लुङ् । अत्र धावत्यगुणजलगलनक्रि-
यानिमित्तयोर्हासरोदनक्रिययो सजातीयोत्प्रेक्षयो संकरः ॥

आर्द्रत्वादतिशयिनीमुपेयिवद्भिः

संसक्तिं भृशमपि भूरिशोऽवधूतैः ।

अङ्गेभ्यः कथमपि वामलोचनानां

विश्लेषो वत नवरक्तकैः प्रपेदे ॥ ६७ ॥

आर्द्रत्वादिति ॥ आर्द्रत्वाज्जलेन प्रेम्णा च सरसत्वादतिशयिनीमतिशय-
वर्ता संसक्ति संश्लेषं, परिचयं चोपेयिवद्भिः प्राप्तवद्भिः अत एव भृशं भूरिशो
बहुशोऽवधूतैर्निरस्तैरपि, अन्यत्र निष्कासितैरपि नवरक्तैरेव नवरक्तकैः नूतनर-
क्तवस्त्रैः, नवानुरागिभिश्च वामलोचनानां सुदृशामङ्गेभ्यो विश्लेषः वत खेदे कथ-
मपि प्रपेदे प्राप्तः । एकत्रातिश्लेषादन्यत्रातिपरिचयाच्चेति भावः । अत्यासक्ताः
कामिनो धनपरायणाभिर्वेश्याभिरवधूताः कथंचिन्मुञ्चन्तीत्यर्थान्तरप्रतीतिः । इह
विशेष्यस्यापि श्लिष्टत्वाच्छब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ॥

प्रत्यंसं विलुलितमूर्धजा चिराय

स्नानार्द्रं वपुरुदवापयत्किलैका ।

नाजानादभिमतमन्तिकेऽभिवीक्ष्य

खेदाम्बुद्रवमभवत्तरां पुनस्तत् ॥ ६८ ॥

प्रत्यंसमिति ॥ एका स्त्री प्रत्यंसमंसयोः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विलुलि-
तमूर्धजा विकीर्णकेशा सती स्नानार्द्रं वपुः चिराय चिरमुदवापयन्निरवापयत् । अ-

शोपयदिति यावत् । वयतेर्ष्यन्ताल्लङ् । ‘अर्तिही-’ इत्यादिना पुगागमः । किल खलु । पुनस्तद्वपुरभिमतं प्रियमन्तिकेऽभिवीक्ष्य स्वेदाम्बुनो द्रवम् । द्रवशब्दा शुक्लादिवद्गुणे पुंसि, गुणिनि भेद्यलिङ्गः । ‘आपो द्रवाः सर्वाणि द्रवाणि तूदञ्जु-
खेन जुहोति’ इत्यादिप्रयोगात् । अभवत्तराम् । अतिशयेनाभवदित्यर्थः । ‘तिङ-
श्च’ इति तरप् ‘किमेत्तिङ-’ इत्यादिना तिङन्तादामुप्रत्ययः । ‘तद्धितश्चासर्ववि-
भक्तिः’ इत्यव्ययत्वम् । नाजानात् । वाक्यार्थं कर्म । तद्रवभवनं नाज्ञासीदि-
त्यर्थः । अविरतस्नेहार्द्रतामजानती स्नानार्द्रमेवेति मन्यमाना पुनः पुनर्वपुरुद्राप-
न्त्येवास्तेति तात्पर्यार्थं । अत्र वपुष्मत्कर्तृकस्य वीक्षणस्य वपुष्युपचारात् द्रवण-
क्रियायाः समानकर्तृकत्वात्पूर्वकालतानिर्वाहः । एषा च गवौत्सुक्यादिसंचारिसं-
कीर्णस्वेदरोमाञ्चादिसात्विकसंपन्ना स्मिताद्यनुभाववती चेत्यनुसंधेयम् । अत्रो-
द्वापनरूपकारणे सति द्रवत्वनिवृत्तिरूपकार्यानुत्पत्तेस्तद्विरुद्धद्रवत्वप्रतिपादनमुखे-
नाभिधानाद्विशेषोक्तिरलकारः । ‘तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निर्गद्यते’ इति
लक्षणात् ॥

सीमन्तं निजमनुबध्नी कराम्या-

मालक्ष्य स्तनतटबाहुमूलभागा ।

भर्त्रान्या मुहुरभिलष्यता निदध्ये

नैवाहो विरमति कौतुकं प्रियेभ्यः ॥ ६९ ॥

सीमन्तमिति ॥ निजमात्मीयं सीमन्तं मूर्धजमध्यपद्धतिम् । ‘सीमन्तम-
स्त्रियां स्त्रीणां केशमध्ये तु पद्धतिः’ इति वैजयन्ती । कराम्यामनुबध्नी गृह्णन्ती ।
विभजन्तीत्यर्थः । अत एव आ समन्तात् लक्ष्या विभाव्याः स्तनतटे बाहुमूले
च तेषां भागाः प्रदेशा यस्याः सा अन्या स्त्री अभिलष्यताभिलषता । ‘वा आश-’
इत्यादिना वैकल्पिकः श्यन्प्रत्ययः । भर्त्रा मुहुर्निदध्ये ध्याता । तां निरीक्ष्ये-
त्यर्थः । ‘निर्वर्णनं तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्’ इत्यमरः । अहो आश्चर्यं कौतु-
कमभिलाषः प्रीणन्तीति प्रियाः विषयाः । ‘इगुपधज्ञाप्रीकिरः कः’ इति कः ।
तेभ्यो न विरमति उपभोगेऽपि न निवर्तत इत्याश्चर्यम् । ‘न जातु कामः कामा-
नामुपभोगेन शाम्यति’ इति भावः । ‘जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्’
इति पञ्चमी ‘व्याङ्परिभ्यो रमः’ इति परस्मैपदम् । अर्थान्तरन्यासः ॥

स्वच्छाम्भः स्रपनविधौतमङ्गमोष्ठ-

स्ताम्बूलद्युतिविशदो विलासिनीनाम् ।

वासश्च प्रतनु विविक्तमस्त्वतीया-

नाकल्पो यदि कुसुमेषुणा न शून्यः ॥ ७० ॥

स्वच्छेति ॥ स्वच्छेनाम्भसा स्रपनेनाभिषेकेण विधौतं विगलितमङ्गं वपुः ।
ताम्बूलद्युत्या ताम्बूलरागेण विशदः उज्ज्वल ओष्ठोऽधरः । प्रतनु सूक्ष्मं विविक्तं
विमलं वासश्च, अथवा विविक्तमेकान्तस्थानं च । ‘विविक्तौ पूतविजनौ’ इत्यमरः ।

इत्येवंरूप इयानेतावानेव विलासिनीनामाकल्पो नेपथ्यमस्तु किमन्यैरित्यर्थः । कु-
सुमेषुणा कामेन शून्यो यदि न स्यात् । अन्यथा उद्विजितानामिव कनकभूषण-
मपि भारायत एवेति भावः । एतेन विच्छित्याख्य आलम्बनचेष्टारूप उद्दीपन-
विभाव उक्तः । 'स्तोकभूषणयोगेऽपि विच्छित्तिरिति गद्यते' इति लक्षणान् ।
अत्र स्नानताम्बूलादिपदार्थान्वितविशेषणगत्या अङ्गौघादीनामाकल्पत्वप्रतिपाद-
नार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

अथोत्तरसर्गे सूर्यास्तमयादिवर्णनं प्रस्तौति—

इति धौतपुरंध्रिमत्सरान्त्सरसि मज्जनेन

श्रियमाप्तवतोऽतिशायिनीमपमलाङ्गभासः ।

अवलोक्य तदैव यादवानपरवारिराशेः

शिशिरेतररोचिषाप्यपां ततिषु मङ्गुमीषे ॥ ७१ ॥

इति श्रीमाधकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रयङ्के

जलविहारवर्णनं नामाष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

इतीति ॥ इतीत्थं सरसि मज्जनेन स्नानेन धौतपुरंध्रिमत्सरान्क्षालितमानिनी-
मानान् अभीक्षणमतिशेतेऽतिशायिनीम् । अभीक्ष्ये णिनि । श्रियमाप्तवत् अ-
पमलाङ्गभासो विमलाङ्गकान्तीन्यादवानवलोक्य तदैव शिशिरेतररोचिषा उष्णांशु-
नाप्यपरवारिराशेः पश्चिमाब्धेरपां ततिषु पूरेषु मङ्गुं प्रवेष्टुमीषे इष्टम् । भावे लिट् ।
परचेष्टासाक्षात्कारो विषयिणां तादृग्विषयाभिलाषमन्तराधत्त इति भावः । अत्र
भानोः कालप्राप्तमज्जनस्य यादवमज्जनावलोकनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अतिशायि-
नीवृत्तम् । 'ससजा भजतोऽतिशायिनी भवति गौ दिगश्चै ' इति छन्दोलक्षणात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवध-

काव्यव्याख्याने सर्वकपाख्येऽष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ।

अथ सूर्यास्तमयं वर्णयति—

अभितापसंपदमथोष्णरुचिर्निजतेजसामसहमान इव ।

पयसि प्रपित्सुरपराम्बुनिधेरधिरोढुमस्तगिरिमभ्यपतत् ॥ १ ॥

अभितापेति ॥ अथ मिमङ्गानन्तरमुष्णरुचिः सूर्यो निजतेजसामभितापसंपदं
संतापातिरेकमसहमान इवापराम्बुनिधेः पश्चिमाब्धेः पयसि प्रपित्सुः पतितुमि-
च्छु । पततेः सन्नन्तादुप्रत्ययः 'सनिमीमा—' इत्यादिना इसादेगः 'अत्र लोपो-
ऽभ्यासस्य' इत्यभ्यासलोपः । अस्तगिरिमस्ताद्रिम् । 'अस्तस्तु चरमक्षमाभृत्' इत्य-

मरः । अधिरोढुमभ्यपतदभ्यधावत् । अत्रासहमान इवेति कालप्राप्तस्य पयसि प्रपातस्य निजतेजोऽसहनहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । अस्मिन्सर्गे प्रमिताक्षरावृत्तम् । 'प्रमिताक्षरा सजससैरुदिता' इति लक्षणात् ॥

गतया पुरः प्रतिगवाक्षमुखं दधती रतेन भृशमुत्सुकताम् ।

मुहुरन्तरालभुवमस्तगिरेः सवितुश्च योषिदमिमीत दशा ॥२॥

गतयेति ॥ रतेन रत्यर्थे । 'प्रसितोत्सुकाभ्यां तृतीया च' इति सप्तम्यर्थे तृतीया । भृशमुत्सुकतां कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यं दधती योषितपुरोऽग्रे गवाक्षमुखं गवाक्षद्वारं प्रति गतयापसृतया दशा अस्तगिरेः सवितुश्चान्तरालभुवमध्याकाशदेशं मुहुरमिमीत माति स्म । हस्तमात्रमवशिष्टमरत्तिमात्रमवशिष्टमित्यादिमानकरणेनास्तमयं प्रतीक्षितवतीत्यर्थः । माडो लडि 'श्लौ' इति द्विर्भाव. 'भृजामित्' इत्यभ्यासस्येत्वम् । एतच्चास्तमयप्रतीक्षणभ्रमादौत्सुक्यानुभवान्तरोपलक्षणम् । अत्रौत्सुक्यभाववचनात्प्रेयोऽलंकारः ॥

विरलातपच्छविरनुष्णवपुः परितो विपाण्डु दधद्भ्रशिरः ।

अभवद्गतः परिणतिं शिथिलः परिमन्दसूर्यनयनो दिवसः ॥३॥

विरलेति ॥ परिणतिं परिवृत्तिम्, अन्यत्र जरावस्थां च गतः अत एव विरला अल्पा आतपस्य छविर्यस्य स । अन्यत्र क्षीणप्रभ. । अनुष्णवपु अन्यत्र श्लेष्मोदयादीषदुष्णदेहः । अलवणा यवागूरितिवदल्पार्थे नञ्प्रयोग. । परितो विपाण्डु एकत्र शुभ्राभ्रपटलच्छन्नत्वादपरत्र पलितैश्च पाण्डुरमभ्रमाकाशमेव शिरो दधदुद्बहत्परिमन्दं प्रशान्तम्, अर्थग्रहणासमर्थं च सूर्य एव नयनं यस्य स दिवसः शिथिलः शिथिलवृत्तिः, शिथिलाङ्गश्चाभवत् । अत्राभ्रशिर इत्याद्यवयवरूपणादिवस एव स्थविर इत्यवयविरूपकसिद्धेस्तदरूपणादेकदेशवृत्तिरूपकं श्लेषानुप्राणितम् ॥

अपराह्णशीतलतरेण शनैरनिलेन लोलितलताङ्गुलये ।

निलयाय शाखिन इवाह्वयते ददुराकुलाः खगकुलानि गिरः ॥

अपराह्णेति ॥ अपरोऽपरभागोह्लोऽपराह्लो दिनान्त । 'पूर्वापराधरोत्तरमेकदेशिनैकाधिकरणे' इत्येकदेशिसमास. 'राजाह सखिभ्यष्टच्' 'अह्लोऽह्ल एतेभ्य.' इत्यह्लादेश. 'अह्लोऽदन्तात्' इति णत्वम् । तस्मिन्नपराह्ले शीतलतरेणानिलेन शनैर्लोलिताश्चालिता लता एवाङ्गुलयो यस्य तस्मै, अत एव निलयाय निवासायाह्वयते अङ्गुलिसंज्ञया आह्वानं कुर्वाणायैव स्थितायेत्युत्प्रेक्षा । शाखिने वृक्षाय खगकुलानि पक्षिसङ्घा आकुलास्तुमुला गिर इदमागम्यत इति प्रत्युत्तराणि ददुरिवेत्यनुषङ्गादुत्प्रेक्षा ॥

उपसंध्यमास्त तनु सानुमतः शिखरेषु तत्क्षणमशीतरुचः ।

करजालमस्तसमयेऽपि सतामुचितं खलूच्चतरमेव पदम् ॥५॥

उपसंध्यमिति ॥ उपसंध्यं संध्यायाः समीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसक-

न्वाङ्गस्त्वम् । अशीतरुच उष्णांगोस्तनु करजाल तत्क्षणं तस्मिन्क्षणे । तत्कालेऽपीत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सानुमतोऽप्ये शिखरेष्वाम्नातिष्ठत् । आसे. कर्तरि लङ् । सतामस्तसमये नाशसमयेऽप्युच्चतरमेव पदमुच्चतस्थानमेवोचितं खलु । अर्थान्तरन्यासः ॥

प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुसाधनता ।

अवलम्बनाय दिनभर्तुरभून्न पतिप्यतः करसहस्रमपि ॥ ६ ॥

प्रतिकूलतामिति ॥ विधौ दैवे प्रतिकूलतामुपगते सति बहुसाधनता अनेकसाधनवत्ता विफलत्वमेति । महत्यपि साधनसंपत्तिर्निष्फलैवेत्यर्थः । तथा हि । पतिप्यत आसन्नपातस्य दिनभर्तुः करा अंशवो हस्ताश्च । 'बलिहर्मांशवः कराः' इत्यमरः । तेषां सहस्रमपि अवलम्बनायावष्टम्भनाय नाभूत् । अतो दैवमेव प्रबलमिति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

नवकुङ्कुमारुणपयोधरया स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया ।

अतिसक्तिमेत्य वरुणस्य दिशा भृशमन्वरज्यदतुपारकरः ॥७॥

नवेति ॥ अतुपारकर उष्णाशुः नवकुङ्कुमवदरुणपयोधरया नवसंध्यारुणमेघया अन्यत्र नवकुङ्कुमारुणकुचया स्वकरावसक्तरुचिराम्बरया स्वकिरणाक्रान्तरुचिराकाशया, अन्यत्र स्वहस्तलग्नचारुवस्त्रया वरुणस्य दिशा । पश्चिमदिशा सहेत्यर्थः । वरुणसंबन्धात्पराङ्गनात्वं च गम्यते । 'वृद्धो यूना-' इति सूत्रादौ सहार्थाप्रयोगात्सहार्थानामप्रयोगेऽपि 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे तृतीया । अतिसक्तिमति संनिर्कर्ष, अत्यासक्ति च एत्य प्राप्य भृशमन्वरज्यत् लोहितो रक्तवांश्चाभवत् । रज्जैर्देवादिकात्कर्तरि लङ् । 'कुषिरज्जो प्राचां श्यन् परस्मैपदं च' इति कर्मकर्तरि वा । अत्र वारुणादिनकरादिविशेषणमहिम्नैव तयोर्जा रभावप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥

गतवत्यराजत जपाकुसुमस्तवकद्युतौ दिनकरेऽवनतिम् ।

बहलानुरागकुरुविन्ददलप्रतिबद्धमध्यमिव दिग्बलयम् ॥ ८ ॥

गतवतीति ॥ जपाकुसुमस्तवकद्युतौ लोहितवर्णे दिनकरेऽवनतिमस्ततां गतवति सति । लम्बमाने सतीत्यर्थः । दिग्बलय दिग्बण्डलं, कंकणं च ध्वन्यते । बहलानुरागैः सान्द्ररागैः कुरुविन्ददलैः पद्मरागशकलैः प्रतिबद्ध. प्रत्युत्सो मध्यो यस्य तदिवाराजतेत्युत्प्रेक्षा । 'कुरुविन्दस्तु मुस्तायां कुल्माषत्रीहिभेदयोः । इङ्कुदे पद्मरागे च मुकुलेऽपि समीरित ॥' इति विश्वः ॥

द्रुतशातकुम्भनिभमंशुमतो वपुरर्धमग्रवपुषः पयसि ।

रुरुचे विरिञ्चिनखभिन्नबृहज्जगदण्डकैकतरखण्डमिव ॥ ९ ॥

द्रुतेति ॥ द्रुतं तप्तं यच्छातकुम्भं तपनीयम् । 'तपनीयं शातकुम्भम्' इति सुवर्णपर्यायेष्वमरः । तेन सदृशं तन्निभमिति नित्यसमासः । पयसि समुद्रोदके अर्धं यथा तथा मग्नं वपुर्यस्य तस्यांशुमतोऽर्कस्य मण्डलं विरिञ्चैर्ब्रह्मणो नखेन विभिन्नस्य द्वेषाविदलितस्य बृहतो महतो जगदण्डकस्य जगदाश्रयकोशस्य ब्रह्मा-

ण्डकस्यैकतरखण्डमन्यतरदलमिव रुरुचे रराज । अत्रोपमानस्य पुराणप्रसिद्धत्वा-
द्रूपमालंकारः ॥

अनुरागवन्तमपि लोचनयोर्दधतं वपुः सुखमतापकरम् ।

निरकासयद्रविमपेतवसुं वियदालयादपरदिग्गणिका ॥ १० ॥

अनुरागवन्तमिति ॥ अपरदिक् पश्चिमा सैव गणिका वेश्या अनुरागो
लौहित्यमभिलाषश्च तद्वन्तमपि लोचनयोः सुखयतीति सुखं सुखकरं शान्तत्वा-
दाभिरूप्याच्च दर्शनीयं वपुर्दधतमपीति अतापकरमनौष्ण्यादशठत्वाच्चासंतापका-
रिणं सुखस्पर्शं वा तथाप्यपेतवसुं नीरश्मि निर्धनं च । ‘देवभेदे नले रश्मौ वसू
रत्ने धने वसु’ इत्यमरः । रविः सूर्यो विटश्च गम्यते । तं वियदाकाशमेवालयो गृहं
तस्मान्निरकासयन्निष्काशितवती । धनपरा हि वेश्या निर्गुणमपि धनिकमासर्व-
स्वहरणादत्यनुरक्तवदनुवर्तन्ते, गुणवन्तमपि हृतसर्वस्वं निर्वासयन्ति सद्य एवेति
भावः । अस्तं गतोऽर्क इति श्लोकार्थः । अत्र वियदालयादपरदिग्गणिकेत्येकदेश-
रूपणाद्भवेर्विटत्वरूपणावगमादेकदेशवर्ति रूपकं, श्लेषोऽपि तदुत्थापितत्वादनु-
शाग एवानुरागो वसव एव च वसूनीति रूपकपर्यवसित एवेत्यङ्गम् ॥

अभितिग्मरश्मि चिरमाविरमादवधानखिन्नमनिमेषतया ।

विगलन्मधुव्रतकुलाश्रुजलं न्यमिमीलदञ्जनयनं नलिनी ॥ ११ ॥

अभीति ॥ नलिनी अभितिग्मरश्मि सूर्याभिमुखं चिरमाविरमादस्तमयाद-
निमेषतया अपक्षमपाततया । दलसंकोच एवात्र निमेषः । अवधानेनाभिमुखा-
वस्थाननिर्वन्धेन खिन्नमलसम् । अत एव विगलन्नि.सरन्मधुव्रतकुलमेवाश्रुजलं
यस्य तदञ्जमेव नयनं न्यमिमीलत् मीलयति स्म । ‘भ्राजभास—’ इत्यादिना
विकल्पादुपधाह्रस्वः । अत एव नाभ्यासदीर्घः । अनुरक्ता हि कान्ता कान्तमनि-
मेषं पश्यन्ती तदपाये सति निमीलिताक्षी स्यादिति भावः । अत्राप्यञ्जनयन-
मित्याद्यवयवरूपणादवयविनोर्नलिनीतिग्मरश्मयोर्नायिकानायकत्वरूपकसिद्धेरेक-
देशविवर्ति रूपकम् ॥

अविभाव्यतारकमदृष्टहिमद्युतिविम्बमस्तमितभानु नभः ।

अवसन्नतापमतमिस्रमभादपदोषतैव विगुणस्य गुणः ॥ १२ ॥

अविभाव्येति ॥ अविभाव्यतारकमलक्ष्यनक्षत्रम् । अदृष्ट हिमद्युतेरिन्दो-
विम्बं यस्मिस्तत् । अद्याप्यनुदितचन्द्रतारकमित्यर्थः । अस्तमित्यदर्शनेऽव्ययम् ।
अस्तमितोऽस्तं गतो भानुर्यस्मिस्तत् । एतावता निर्गुणत्वमुक्तम् । अथ निर्दोष-
त्वमाह—अवसन्नतापमर्कास्तमयात्प्रशान्तसंतापम् । अतमिस्रमनुदितान्धकार
नभोऽन्तरिक्षमभाङ्गाति स्म । भातेर्लङ् । ननु विगुणस्य का शोभेति न वाच्य,
निर्दोषताया अपि गुणत्वादित्यर्थान्तरन्यासेनाह—विगुणस्य गुणहीनस्यापदोषता
निर्दोषत्वमेव गुणः । अतो गुणवत्त्वाच्छोभा युक्तेति कारणेन कार्यसमर्थनरूपो-
ऽर्थान्तरन्यासः ॥

रुचिधाम्नि भर्तरि भृशं विमलाः परलोकमभ्युपगते विविशुः ।
ज्वलनं त्विषः कथमिवेतरथा सुलभोऽन्यजन्मनि स एव पतिः ॥१३

रुचीति ॥ रुचिधाम्नि तेजोनिधौ सूर्ये भर्तरि पत्न्यौ परलोकं देशान्तरमभ्यु-
पगते, मृते च सति विमलाः शुद्धास्त्वपो ज्वलनं विविशुः । ‘अग्निं वावादित्यः
सायं प्रविशति’ इति श्रुतेरिति भावः । अन्यत्र ‘मृते या म्रियते पत्न्यौ सा स्त्री
ज्ञेया पतिव्रता’ इति स्मरणादिति भावः । अग्निप्रवेशफलमाह—इतरथा ज्वलन-
प्रवेशे अन्यजन्मनि जन्मान्तरे स एव स सूर्य एव पतिः, अन्यत्र तु योऽस्मिज्ज-
न्मनि पतिः स एव कथं सुलभः । न कथंचिदित्यर्थः । ‘उद्यन्तं वावादित्यमग्नि-
नुसमारोहति’ इति श्रुतेः । तेनैव सह मोदत इति स्मरणादिति भावः । अतो-
ऽग्निप्रवेशो युक्त इति समर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

अथ संध्याप्रादुर्भावमाह—

विहिताञ्जलिर्जनतया दधती विकसत्कुसुम्भकुसुमारुणताम् ।
चिरमुज्झतापि तनुरौज्झदसौ न पितृप्रसूः प्रकृतिमात्मभुवः ॥१४

विहितेति ॥ जनतया जनसमूहेन । ‘ग्रामजन—’ इत्यादिना समूहार्थे तल-
प्रत्ययः । विहिताञ्जलिः । कृतप्रणामेत्यर्थः । विकसत्कुसुम्भकुसुमवदरुणतां दधती
राजसत्त्वादिति भावः । तदुक्तं ‘सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितम्’ इति । प्रसूत इति
प्रसूर्माता । ‘जनयित्री प्रसूर्माता’ इत्यमरः । पितृणां प्रसूः पितृप्रसूः असावियं
संध्यारूपिणी आत्मभुवो ब्रह्मणस्तनुर्मूर्तिश्चिरमुज्झता त्यक्तापि प्रकृतिं स्वभा-
वम् । जगद्वन्द्यत्वादिनिजधर्ममित्यर्थः । नौज्झत् न विससर्ज । ‘उज्झ विसर्गे’ लङ्
‘आडजादीनाम्’ इत्याडागमः ‘आटश्च’ इति वृद्धिः । ‘भूतपूर्वोऽपि महाजनपरि-
ग्रहः फलतीति भावः । ‘पितामहः पितृन्सृष्ट्वा मूर्तिं तामुत्ससर्ज ह । सा प्रातः
सायमागत्य संध्यारूपेण पूज्यते ॥’ इत्यादि भविष्यपुराणमत्र प्रमाणम् । अत्र
तनुत्यागरूपकारणसद्भावेऽपि प्रकृतित्यागरूपकार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलंकारः ।
‘तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति लक्षणात् ॥

अथ सान्द्रसांध्यकिरणारुणितं हरिहेतिहूति मिथुनं पततोः ।
पृथगुत्पपात विरहार्तिदलद्भृदयस्रुतासृगनुलिप्तमिव ॥ १५ ॥

अथेति ॥ अथ संध्योदयानन्तरं सान्द्रा ये सांध्याः संध्यायां भवाः । ‘संधि-
वेलाद्यृतुनक्षत्रेभ्योऽण्’ इत्यणप्रत्ययः । तैः किरणैरुणितमरुणीकृतमत एव विर-
हार्त्यां विरहवेदनया दलतो दीर्यमाणाद्भृदयात्स्रुतेन क्षरितेनासृजा रुधिरेणानु-
लिप्तमिव स्थितमित्युत्प्रेक्षा । हरेर्विष्णोर्हेतिरायुधम् । चक्रमित्यर्थः । ‘हेतिः शस्त्रे
तु नृस्त्रियोः’ इति केशवः । हरिहेतेर्हूतिरिव हूतिराह्वा यस्य तद्धरिहेतिहूति
चक्राह्वमित्यर्थः । पततोः पत्रिणोः । ‘पत्रिपत्रिपतगपतत्पत्ररथाण्डजाः’ इत्य-
मरः । मिथुनम् । चक्रत्राकद्वन्द्वमित्यर्थः । पृथक् भेदेनोत्पपात उदडीयत ॥

निलयः श्रियः सततमेतदिति प्रथितं यदेव जलजन्म तथा ।

दिवसात्ययात्तदपि मुक्तमहो चपलाजनं प्रति न चोद्यमदः॥१६

निलय इति ॥ यदेव जलै जन्म यस्य तज्जलजन्म जलजमेतदेव सततं श्रियो निलय आलय इति प्रथितं प्रसिद्धम् । 'निकाय्यनिलयालयाः' इत्यमरः । तदपि । नित्यवासभूतमपीत्यर्थः । तथा श्रिया दिवसात्यये सायंकाले मुक्तम् । अहो देवानामपि कृतघ्नत्वं यदापदि महोपकारिणस्त्याग इत्याश्चर्यम् । अथवा चपला चापलवती स्त्री, कमला च । 'चपला कमलाविद्युत्पुंश्चलीपिप्पलीषु च' इति विश्वः । सैव जनश्चपलाजनः । 'जातेश्च' इति 'संज्ञापूरण्योश्च' इतिचोभयत्रापि पुंवद्भावप्रतिषेधः । तं प्रति । तस्मिन्नित्यर्थः । अद इदं कृतघ्नत्वं चोद्यं चोदनीयं कथमित्याक्षेप्यं न । चपलत्वान्नाश्चर्यमेतदिति भावः । श्लेषमूलातिशयोक्त्यनुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥

दिवसोऽनुमित्रमगमद्विलयं किमिहास्यते बत मयाबलया ।

रुचिभर्तुरस्य विरहाधिगमादिति संध्ययापि सपदि व्यगमि १७

दिवस इति ॥ दिवसो वासरः । पुमानिति भावः । मित्रं सूर्य, सुहृदं चानु । मित्रेण सहेत्यर्थः । 'तृतीयार्थे' इत्यनोः कर्मप्रवचनीयत्वाद्धितीया । 'मित्रं सुहृदि मित्रोऽर्के' इति विश्वः । विलयं नाशमगमद्गतः । गमेर्लुङि 'पुषादि-' इति च्लेरडादेशः । अबलया स्त्रिया मया रुचिभर्तुस्तेजोनिधेः प्रेमास्पदपतेश्चास्य सूर्यस्य विरहाधिगमात् । ल्यब्लोपे पञ्चमी । विरहज्ञानं प्राप्येत्यर्थः । इहास्मिंल्लोके किमास्यते किमर्थं स्थीयते । आसेर्भावे लिट् । बतेति खेदे । इतीत्यमालोच्चेवेत्यर्थः । अत एव उत्प्रेक्षा । संध्ययापि सपदि व्यगमि । व्यपागामीत्यर्थः । गमेः स्वार्थण्यन्ताद्भावे लुङ् मित्वाद्भ्रस्वः । 'अण्यन्तादुपधावृद्धिर्नायं स्याद्धेतुमणिचि । तस्मात्स्वार्थे णिजुत्पाद्यो मितं ह्रस्वो यतो भवेत् ॥' विगमशब्दात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्ताल्लुङिति केचित् ॥

अथान्धकारं वर्णयति—

पतिते पतङ्गमृगराजि निजप्रतिबिम्बरोषित इवाम्बुनिधौ ।

अथ नागयूथमलिनानि जगत्परितस्तमांसि परितस्तरिरे ॥ १८ ॥

पतित इति ॥ पतङ्गोऽर्क एव मृगराट् सिंह इति रूपकसमासः । तस्मिन्निजेन प्रतिबिम्बेन रोषिते कोषित इवेत्युत्प्रेक्षा । स्वप्रतिबिम्बे प्रतिसिंहभ्रमादिति भावः । अत एवाम्बुनिधौ पतिते सति । तज्जिघांसयेति भावः । भावलक्षणसप्तमी । अथाप्सु पतनानन्तरं नागयूथानि करिकुलानीव मलिनानि श्यामानि । 'उपमानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । तमांसि जगल्लोकं परितः परितस्तरिरे आच्छादयामासुः।स्तृणातेः कर्तरि लिट् । 'ऋतश्च संयोगादेर्गुण.' अत्र यद्यपि नागयूथमलिनानीत्युक्त्यानुशासनसिद्धोपमानुसारात्पतङ्गमृगराजीत्यत्राप्युपमितसमासाश्रयणे

नोपमैवोचिता, तथापि तदुत्प्रेक्षायाः पतङ्गेऽसंभवात् सिंहे संभवाच्च रूपकमेव युक्तम् । तथा च रूपकानुप्राणितोत्प्रेक्षेयमुपमेति च संकरः । तत्रोत्प्रेक्षया आन्तिमदुपमया रूपकं च व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिरिति संक्षेपः ॥

व्यसरन्तु भूधरगुहान्तरतः पटलं बहिर्बहलपङ्करुचि ।

दिवसावसानपटुनस्तमसो बहिरेत्य चाधिकमभक्त गुहाः ॥१९॥

व्यसरदिति ॥ बहलपङ्करुचि सान्द्रकर्दमच्छवि दिवसावसाने दिनान्ते पटुनः समर्थस्य तमसः पटलं भूधरगुहानामन्तरतोऽभ्यन्तरादेत्यागत्य बहिर्गवाक्षप्रदेशे व्यसरन्तु विस्तृतं वा बहिर्बाह्यदेशादेत्य गुहा अधिकं भृशमभक्त च भजते स्म । किं प्रविष्टं वेत्यर्थः । भजतेर्लुङि तद् 'झलो झलि' इति सकारलोपः । अत्र व्यापकत्वसादृश्यात्तमसोऽन्तर्बहिरपादानकत्वसंदेहात्संदेहालंकारः ॥

किमलम्बताम्बरविलग्नमधः किमवर्धतोर्ध्वमवनीतलतः ।

विससार तिर्यगथ दिग्भ्य इति प्रचुरीभवन्न निरधारि तमः २०

॥ युग्मम् ॥

किमिति ॥ प्रचुरीभवद्गुलीभवत्तम. कर्तुं, किमम्बरविलग्नमाकाशस्थं सत् अधो भूतलं प्रति अलम्बतास्त्रंसत् किमिव अवनीतलतो भूतलादूर्ध्वमुपरिष्ठादवर्धत किम् । अथ दिग्भ्यस्तिर्यग्विससार विस्तृतमिति न निरधारि । अधोलम्बनादीनामन्यतमं नावधारितमित्यर्थः । धारयतेः कर्मणि लुङ् । अत्रापि पूर्ववत्संदेहालंकारः ॥

स्थगिताम्बरक्षितितले परितस्तिमिरे जनस्य दृशमन्धयति ।

दधिरे रसाञ्जनमपूर्वमतः प्रियवेश्मवर्त्म सुदृशो दृदृशुः ॥ २१ ॥

स्थगितेति ॥ स्थगिते तिरोहिते अम्बरक्षितितले येन तस्मिंस्तिमिरे परितो जनस्य दृशमन्धयति अन्धां कुर्वति सति सुदृशः स्त्रियोऽपूर्वं नूतनं रसाञ्जनं रसं रागमेवाञ्जनं, सिद्धाञ्जनं च दधिरे दधुः । अतो हेतोः प्रियवेश्मवर्त्म दृदृशुः । अत्र रसाञ्जनवाक्यार्थेन प्रियवेश्मदर्शनसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । तेन रसः सिद्धाञ्जनमिवेत्युपमाध्वननादलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

अवधार्य कार्यगुरुतामभवन्न भयाय सान्द्रतमसंतमसम् ।

सुतनोः स्तनौ च दयितोपगमे तनुरोमराजिपथवेपथवे ॥ २२ ॥

अवधार्येति ॥ सान्द्रतमं यत्संतमसं व्यापकं तमः । 'विष्वक्संतमसम्--' इत्यमरः । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इति समासान्तोऽच् प्रत्ययः । तत्कर्तुं सुतनोः शुभाङ्ग्या दयितोपगमे प्रियाभिसरणे कार्यगुरुतां संभोगकार्यस्यावश्यकत्वमवधार्य निश्चित्य भयाय नाभवत् । स्तनौ कुचौ च तनुः कृशो यो रोमराजेः पन्थाः रोमराजिपथो मध्यभागस्तस्य वेपथवे कम्पाय । 'दितोऽथुच्' इत्यथुच् प्रत्ययः । नाभवतामिति विपरिणामेनानुषङ्गः । कार्यासक्तस्य तत्रापि कामुकस्य कुतो भयं क्लेश-

गणना चेति भावः । अत्र संतमसकुचयोः कामनिमित्ते भयकम्पानुदये कार्य-
गौरवावधारणहेतुकत्वोत्प्रेक्षेयमनेन व्यज्यते ॥

दृशेऽपि भास्कररुचाह्नि न यः स तमीं तमोभिरभिगम्य तताम् ।
द्युतिमग्रहीद्ग्रहगणो लघवः प्रकटीभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥२३॥

दृश इति ॥ यो ग्रहगणोऽहनि सवितुस्त्विषा न दृशे नेक्षितः स ग्रहग-
णस्तमोभिस्ततां व्यासां ताम्यन्त्यस्यामिति तमीं रात्रिम् । 'रजनी यामिनी तमी'
इत्यमरः । अधिगम्य प्राप्य द्युतिमग्रहीत् । ग्रहेर्लुङि 'ग्रहोऽलिटि' इति इटो
दीर्घत्वेऽपि स्थानिवत्त्वेनेदृत्वात्सिचो लोपे सवर्णदीर्घः । तथा हि लघवोऽल्पाः ।
'त्रिष्विष्टेऽल्पे लघुः' इत्यमरः । मलिनाश्रयतो निकृष्टाश्रयणात्प्रकटीभवन्ति ।
अर्थान्तरन्यासः ॥

अनुलेपनानि कुसुमान्यबलाः कृतमन्यवः पतिषु दीपशिखाः ।
समयेन तेन चिरसुप्तमनोभवबोधनं सममबोधिषत ॥ २४ ॥

अनुलेपनानीति ॥ तेन समयेन प्रदोषकालेन कर्त्रा, अनुलेपनानि कुङ्कु-
मचन्दनादीनि कुसुमानि माल्यादीनि । तथा पतिषु कृतमन्यवः कृतकोपा
अबलाः स्त्रियः तथा दीपशिखाः दीपज्वालाश्रेत्येतानि सर्वाणि चिरं सुप्तस्य पूर्वं
स्तब्धस्य मनोभवस्य कामस्य बोधनमुद्दीपनं यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । तत्पूर्-
वकमित्यर्थः । इतरथा अनुलेपनादिबोधकस्य वैफल्यासंभवाच्चेति भावः । समं
सहैवावबोधिषत बोधितानि । बुध्यतेर्पर्यन्तात्कर्मणि लुङ् । अत्र गन्धमाल्यसं-
पादनस्त्रीमनःप्रसाददीपशिखोत्पादनानामबोधिषतेत्येकेन श्लिष्टशब्देनाभिधाना-
च्छेषमूलाभेदाध्यवसायरूपातिशयोक्तिरेका । तथा सुप्तमनोभवबोधनमिति क्रि-
याविशेषणसामर्थ्यात्सममिति यौगपद्याभिधानाच्च मनोभवबोधनया कार्यकारण-
भूतयोस्तद्विपर्ययरूपापरा । तदुभयापेक्षया गन्धमाल्यादीनां प्रस्तुतानामवबोधन-
रूपैकधर्मसंबन्धात्तुल्ययोगिताभेदश्चेति संकरः ॥

अत्र चन्द्रोदयवर्णनं प्रारभते—

वसुधान्तनिःसृतमिवाहिपतेः पटलं फणामणिसहस्ररुचाम् ।
स्फुरदंशुजालमथ शीतरुचः ककुभं समस्कुरुत माघवनीम् ॥ २५ ॥

वसुधेति ॥ अथ मनःप्रसादानन्तरं वसुधान्तेन भूप्रान्तेन निःसृतं बहि-
र्निर्गतमहिपतेः शेषस्य फणामणिसहस्राणां रुचां भासां पटलं स्तोम इवेत्यु-
त्प्रेक्षा । शीतरुचश्चन्द्रस्य संबन्धि स्फुरदुल्लसदंशुजालं मघोन इमां माघवनीं
माहेन्द्रीम् । 'मघवा बहुलम्' इति विकल्पान्न आदेशः । ककुभं दिशं समस्कु-
रुताभूषयत् । प्राच्यां दिशि चन्द्रकिरणजालमलक्ष्यतेत्यर्थः । 'संपर्युपेभ्यः करोतौ
भूषणे' इति संपूर्वस्य सुडागमः 'अडभ्यासव्यवायेऽपि' इति नियमात् ॥

विशदप्रभापरिगतं विवभावुदयाचलव्यवहितेन्दुवपुः ।

मुखमप्रकाशदशनं शनकैः सविलासहासमिव शक्रदिशः ॥२६॥

विशदेति ॥ विशदप्रभापरिगतं शुभ्रकान्तिव्यासम् । उदय इति अचलः ।
‘उदयः पूर्वपर्वतः’ इत्यमरः । तेन व्यवहितमिन्दुवपुरिन्दुमण्डलं यस्मिच्छक्र-
दिशः प्राच्या मुखमग्रभागः वक्र च प्रतीयते तदभेदेनोत्प्रेक्ष्यते । अप्रकाशदश-
नमलक्ष्यदन्तं सविलासहासं सविलासस्मितमिव शनकैर्मन्दं विवभौ ॥

कलया तुषारकिरणस्य पुरः परिमन्दभिन्नतिमिरौघजटम् ।

क्षणमभ्यपद्यत जनैर्न मृषा गगनं गणाधिपतिमूर्तिरिति ॥२७॥

कलयेति ॥ पुरः प्राच्यामग्रभागे च तुषारकिरणस्येन्दोः कलया किरणेन
अन्यत्रोपलक्षितं परिमन्दमल्पं भिन्ना विदलितास्तिमिरौघा एव जटा यस्य तत्
गगनं न मृषा सत्यम् । गणाधिपतेः प्रमथपतेरीश्वरस्य । ‘गणाः प्रमथसंख्यौघा.’
इति वैजयन्ती । मूर्तिरिति जनैः क्षणमभ्यपद्यत । गगनमष्टानां शिवमूर्तीनाम-
न्यतममिति यत्तत्सत्यमभिपन्नमित्यर्थः । कलामात्रोदितश्चन्द्र इति फलितोऽर्थः ।
रूपकालंकारः ॥

नवचन्द्रिकाकुसुमकीर्णतमःकवरीभृतो मलयजार्द्रमिव ।

ददृशे ललाटतटहारि हरेर्हरितो मुखे तुहिनरश्मिदलम् ॥२८॥

नवेति ॥ नवचन्द्रिकाभिरेव कुसुमैः कीर्णं तम एव कवरी केशपाशः ।
‘जानपद-’ इत्यादिना ङीप् । तां विभर्तीति तद्भृतः हरेः शक्रस्य हरितो दिशो
मुखेऽग्रभाग एव मुखं वक्रमिति श्लिष्टरूपकम् । तस्यैव ललाटतटवद्धारि मनोहर
हिमरश्मिदलमिन्दुखण्डं मलयजेन चन्दनेनार्द्रमिव ददृशे । धावल्यादिति भावः ।
अत्र नवचन्द्रिकाकुसुमेत्याद्येकदेशविवर्तिरूपकमहिम्ना हरिवधूत्वप्रतीतौ तत्सह-
कृतश्लेषावगतवक्राभेदाध्यवसितमुखसंबन्धप्रसादासादितललाटतटोपमोजीवने-
नेन्दुदलस्यानुपात्तनिजधावत्यगुणनिमित्तमलयजार्द्रत्वगुणस्वरूपोत्प्रेक्षेति संकरः ॥

प्रथमं कलाभवदथार्धमथो हिमदीधितिर्महदभूदुदितः ।

दधति ध्रुवं क्रमश एव न तु द्युतिशालिनोऽपि सहसोपचयम् ॥

प्रथममिति ॥ हिमदीधितिश्चन्द्रः प्रथमं कला कलामात्रमभवत् । ‘कला
तु षोडशो भागः’ इत्यमरः । अथार्धमात्रमभवत् । अथो अनन्तरम् । ‘अथो
अथ’ इत्यमरः । उदितः साकल्यादुत्थितः सन् अमहान्महान्संपद्यमानोऽभून्म-
हदभूत् । अभूततद्भावे च्विः । हलन्तत्वान्न कार्यान्तरप्राप्तिः । तथा हि द्युति-
शालिनस्तेजिष्ठा अपि क्रमशः क्रमेणैवोपचयं वृद्धिं दधति, सहसा झटिति तु न
दधति ध्रुवम् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

उदमञ्जि कैटभजितः शयनादपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा ।

प्रथमप्रबुद्धनदराजसुतावदनेन्दुनेव तुहिनद्युतिना ॥ ३० ॥

उदमज्जीति ॥ अपनिद्रपाण्डुरसरोजरुचा विकसितसितपुण्डरीकश्रिया तुहि-
नद्युतिना चन्द्रेण प्रथमं हरेः पूर्वमेव प्रबुद्धायाः । अन्यथा तन्मुखं न दृश्येतेति
भावः । नदराजसुतायाः सिन्धुकन्यायाः श्रियो वदनेन्दुनेवेत्युत्प्रेक्षा । कैटभ-
जितो हरेः शयनात् । समुद्रादित्यर्थः । उक्तोत्प्रेक्षासंभावनार्थमित्थं निर्देशः ।
उदमज्जि उन्मग्नम् । उत्थितमित्यर्थः ॥

अथ लक्ष्मणानुगतकान्तवपुर्जलधिं विलङ्घ्य शशिदाशरथिः ।
परिवारितः परित ऋक्षगणैस्तिमिरौघराक्षसकुलं विभिदे ॥ ३१ ॥

अथेति ॥ अथोदयानन्तरं लक्ष्मणा लाञ्छनेन, लक्ष्मणेन सौमित्रिणा चानु-
गतमनुसृतं कान्तं वपुर्यस्य सः । लक्ष्मणानुगतकान्तवपुरिति शब्दश्लेषः ।
वस्तुतः शब्दभेदेनार्थद्वयाभावेऽपि जतुकाष्टवदेकशब्दप्रतीतेः । परितः समन्ता-
दृक्षगणैर्नक्षत्रगणैः, जाम्बवदादिभल्लूकसमूहैश्चेत्यर्थश्लेषः । एकनालावलम्बिफलद्व-
यवदखण्डैकशब्दादर्थद्वयप्रतीतेः । 'नक्षत्रमृक्षं भं तारा' इति । 'ऋक्षाच्छमल्ल-
भल्लूका' इति चामरः । परिवारितः शशयेव दाशरथिर्दाशरथपुत्रो रामः । अत इच् ।
जलधिं विलङ्घ्य तिमिरौघ एव राक्षसकुलं तत् विभिदे विभेदयामास । भिदेः
कर्तरि लिट् । श्लेषसंकीर्णसमस्तवस्तुवर्तिसावयवरूपकालंकारः ॥

उपजीवति स्म सततं दधतः परिमुग्धतां वणिगिवोडुपतेः ।
घनवीथिवीथिमवतीर्णवतो निधिरम्भसामुपचयाय कलाः ॥ ३२ ॥

उपजीवतीति ॥ अम्भसां निधिः समुद्रो वणिगिव सततं परिमुग्धतां सौ-
न्दर्यम्, अन्यत्र मौढ्यम् । व्यवहारानभिज्ञतामिति यावत् । 'मुग्धः सुन्दरमूढ-
योः' इति विश्वः । दधतो दधानस्य घनानां वीथिर्घनवीथिरन्तरिक्षं सा वीथिः
पण्यवीथिरिवेत्युपमितसमासः । तामवतीर्णवतः प्रविष्टवत उडुपतेर्नक्षत्रनाथस्य
कस्यचिद्धनिकवणिजश्च कलाः षोडशांशान्मूलधनवृद्धीश्च । 'कला स्यान्मूलरैवृ-
द्धौ शिल्पादावंशमात्रके । षोडशांशेऽपि चन्द्रस्य' इति विश्वः । उपचयाय स्वा-
म्बुवृद्धये समृद्धये चोपजीवति स्म सेवते स्म । अन्यत्र लभते स्मेत्यर्थः । यथा
क्रियादिकुशलो ह्यकुशलान्महान्तं लाभमाप्नोति तद्वदिति भावः । श्लेषसंकीर्ण-
यमुपमा । उपमासंकीर्णः श्लेष इत्यन्ये ॥

रजनीमवाप्य रुचमाप शशी सपदि व्यभूषयद्सावपि ताम् ।
अविलम्बितक्रममहो महतामितरेतरोपकृतिमच्चरितम् ॥ ३३ ॥

रजनीमिति ॥ शशी रजनीमवाप्य रुचिं शोभामाप । असौ शश्यपि तां
रजनीं सपदि व्यभूषयत् । महतां सतां चरितमवलम्बितक्रमं यथा तथा इतरे-
तरोपकृतिमत् अन्योन्योपकारवत् अहो इत्यविलम्बादाश्चर्यम् । अत्र रजनीशशि-
नोर्मिथःशोभाकरत्वादन्योन्यालंकारः । 'तदन्योन्यं मिथो यत्रोत्पाद्योत्पादकता
भवेत्' इति लक्षणात् । तत्समर्थकश्चायमर्थान्तरन्यास इत्यङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

दिवसं भृशोष्णरुचिपादहतां रुदतीमिवानवरतालिरुतैः ।

मुहुरामृशन्मृगधरोऽग्रकरैरुदशिश्चसत्कुमुदिनीवनिताम् ॥ ३४ ॥

दिवसमिति ॥ मृगधरश्चन्द्रो दिवसं । दिवस इत्यर्थः । कालाध्वनोरत्यन्त-
संयोगे द्वितीया । भृशमुष्णरुचेरुष्णांशो- पादेन करेण, अङ्घ्रिणा च । 'पादा र-
श्न्यङ्घ्रितुर्याशाः' इत्यमरः । हतां ताडिताम् । अत एवानवरतैरविच्छिन्नैरलिरुतै
रुदतीं क्रन्दन्तीमिव स्थितां कुमुदिन्येव वनिता ताम् । अग्राणि च ते कराश्च इत्य-
भेदेन समास इति वामनः । तैरग्रकरैरग्रांशुभिरग्रहस्तैर्मुहुरामृशन्स्पृशन् उदशि-
श्चसदुच्छ्वासयति स्म । परावमृष्टानां पनिभिराश्वासनीयत्वादिति भावः । श्वस-
धातोः 'णौ चड्युपधाया ह्रस्वः' । अत्र पाद एव पादस्तेन हतामिति हननसाधित-
श्लिष्टरूपकोत्थापितेयमलिरुतैरिति व्यधिकरणपरिणामगर्भा रोदनोत्प्रेक्षेति विजा-
तीयसंकरः । तथा करैरेव करैः कुमुदिनीवनितेति श्लिष्टाश्लिष्टरूपणान्मृगधरे वल्ल-
भत्वप्रतीतेरेकदेशवर्ति रूपकं तत्सापेक्षेयमुदशिश्चसदिति गम्योत्प्रेक्षेत्यपरो विजा-
तीयसंकरः ॥ रोदनोत्प्रेक्षासापेक्षेयमुच्छ्वासनोत्प्रेक्षेति सजानीयसंकरोऽपि ॥

प्रतिकामिनीति ददृशुश्चक्रिताः स्मरजन्मघर्मपयसोपचिताम् ।

सुदृशोभिभर्तु शशिरश्मिर्गलज्जलविन्दुमिन्दुमणिदारुवधूम् ॥ ३५ ॥

प्रतीति ॥ सुदृशोऽङ्गना. अभिभर्तु भर्तारमभि । 'लक्षणेनाभिप्रती आभि-
मुख्ये' इत्यव्ययीभावः । शशिरश्मिर्भिर्गलन्तः स्रवन्तो जलविन्दवो यस्यास्ता-
मिन्दुमणिश्चन्द्रकान्तशिला सैव दारु तस्य वधूस्तन्मयी वधूः स्त्रीप्रतिमा तां
स्मराज्जन्म यस्य तेन स्मरजन्मना घर्मपयसा स्वेदाम्बुनोपचितां व्याप्ताम् । स्विन्न-
गात्रामित्यर्थः । प्रतिकूला कामिनी प्रतिकामिनी । सपत्नीति भ्रान्त्येति शेषः ।
चक्रिता भीता ददृशुः । अत्र चन्द्रशिलापुत्रिकायां सादृश्यनिबन्धनया प्रतिका-
मिनीभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलंकार. ॥

अमृतद्रवैर्विदधद्ब्रह्मशामपमार्गमोषधिपतिः स करैः ।

परितो विसर्पिं परितापिभृशं वपुषोऽवतारयति मानविषम् ॥ ३६ ॥

अमृतेति ॥ ओषधिपतिश्चन्द्र एवौषधिपतिर्वैद्य इति श्लिष्टरूपकम् । अमृ-
तमेवामृतमौषधविशेषः । तेन द्रवैराद्रैः करैः किरणैरेव करैर्हस्तैरब्रह्मशामपमा-
र्गमङ्गपरिमार्जनं विदधत् कुर्वन् परितो विसर्पिं सर्वव्यापि भृशं परितापि संता-
पकारि मानः कोप एव विषं तत् वपुषः शरीरादवतारयति स्म अवारोपित-
वान् । अत्र सावयवरूपकेणौषधलिप्तजाङ्गुलिकहस्तसंस्पर्शाद्विषमिव निशाकर-
करस्पर्शादेवाङ्गनानां वपुषि रोषो न स्पृष्ट इत्युपमा व्यज्यते ॥

अमलात्मसु प्रतिफलन्नभितस्तरुणीकपोलफलकेषु मुहुः ।

विससार सान्द्रतरमिन्दुरुचामधिकावभासितदिशां निकरः ३७

अमलेति ॥ अधिकमवभासिताः प्रकाशिता दिशो याभिस्तासामिन्दुरुचां नि-

करोऽमलात्मसु निर्मलमूर्तिषु तरुणीनां ये कपोलाः फलकानीव तेष्वभित्तो मुहुः
प्रतिफलन्त्संक्रामन् सान्द्रतरं प्रचुरतरं विससार । दर्पणसंक्रमणादिवेति भावः ।
अत्रेन्दुरुचां कपोलासंक्रमेऽपि संक्रमोक्तेरसंबन्धे संबन्धोक्तिरूपातिशयोक्तिः ॥

उपगूढवेलमलघूर्मिभुजैः सरितामचुक्षुभदधीशमपि ।

रजनीकरः किमिव चित्रमहो यदुरागिणां गणमनङ्गलघुम् ३८

उपगूढेति ॥ रजनीकरश्चन्द्रः अलघुभिरूर्मिभिरेव भुजैरुपगूढा वेला येन
तम् । सावष्टम्भमिति भावः । सरितामधीशं समुद्रमपि । स्वभावादक्षोभ्यम-
पीति भावः । अचुक्षुभत्क्षोभयति स्म । क्षुभ्यतेर्ण्यन्ताल्लुङ् 'णौ चड्युपधाया
ह्रस्वः' । अनङ्गेन लघुं गतसारं यदत्र एव रागिणस्तेषां गणमचुक्षुभदित्यदः
किमिव चित्रम् । न किञ्चिदित्यर्थः । अत्राक्षोभ्यमङ्घ्रिं क्षोभयतश्चन्द्रस्य दण्डापू-
पिकन्यायादन्यक्षोभकत्वोक्तेरर्थापत्तिरलंकारः ॥

भवनोदरेषु परिमन्दतया शयितोऽलसः स्फटिकयष्टिरुचः ।

अवलम्ब्य जालकमुखोपगतानुदतिष्ठदिन्दुकिरणान्मदनः ॥ ३९

भवनेति ॥ परिमन्दतया एकाकित्वादसमर्थतया भवनोदरेषु गृहाभ्यन्त-
रेषु शयितः सुप्तोऽत एवालसो मदनो जालकमुखोपगतान्गावाक्षविवरप्रविष्टान्
अत एव स्फटिकयष्टीनां रुगिव रुक् शोभा येषां तान्स्फटिकदण्डसंनिभानिन्दु-
किरणानवलम्ब्यावष्टभ्योदतिष्ठदुत्थितः । अत्रोद्धोद्यथानयोरभेदविवक्षया 'उदो-
ऽनूर्ध्वकर्मणि' इति परस्मैपदसिद्धिः । एतत्पदे चाभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्या
स्फटिकयष्टिरुच इत्युपमया च अवलम्ब्येत्यत्रावलम्ब्येवेत्युत्थानस्यावलम्बनहेतु-
कत्वोत्प्रेक्षा प्रत्याय्यत इत्येतासां संकरः ॥

अविभावितेषुविषयः प्रथमं मदनोऽपि नूनमभवत्तमसा ।

उदिते दिशः प्रकटयत्यमुना यदघर्मधाम्नि धनुराचकृषे ॥४०॥

अविभावितेष्विति ॥ मदनोऽपि प्रथमं चन्द्रोदयात्प्राक् तमसा अविभा-
चितोऽलक्षितः इषुविषयो बाणलक्ष्यं येन सोऽभवत् । नूनमित्युत्प्रेक्षा । यद्य-
स्मादघर्मधाम्नि शीतकरे उदिते दिशाः प्रकटयति सति अमुना मदनेन धनुरा-
चकृषे आकृष्टम् । चन्द्र एव महानुद्दीपको मदनस्याभूदिति भावः ॥

युगपद्विकासमुदयाद्गमिते शशिनः शिलीमुखगणोऽलभत ।

द्रुतमेत्य पुष्पधनुषो धनुषः कुमुदेऽङ्गनामनसि चावसरम् ॥४१॥

युगपदिति ॥ पुष्पधनुः पुष्पधन्वा । 'वा सज्ञायाम्' इति विकल्पान्नानङा-
देशः । तस्य धनुः पुष्पचापं, पुष्पान्तरं च तस्माच्चलितो निःसृतः शिली शल्यं
मुखं येषां ते शिलीमुखाः बाणाः, अलयश्च । 'अलिबाणौ शिलीमुखौ' इत्यमरः ।
तेषां गणः शशिन उदयाद्विकासमौत्सुक्यं, उन्मीलनं च युगपदेकदा गमिते प्रापिते
अङ्गनानां मनसि हृदये कुमुदे चावसरमवकाशमाश्वासमलभत । उभयत्र प्रवेशं

लब्धवानित्यर्थः । अत्र चन्द्रोदये कुमुदकामिनीहृदययोर्द्वयोरपि प्रकृतयोः शिली-
मुखप्रवेशलक्षणैकधर्मयोगादौपम्याच्चुल्ययोगिता एकधर्मत्वं चात्र शिलीमुखेति
श्लिष्टपदोपात्तयोरलिबाणयोरेकत्वाध्यवसायमूलातिशयोक्तिप्रसादादिति संकरः ॥

ककुभां मुखानि सहस्रोज्ज्वलयन्दधदाकुलत्वमधिकं रतये ।

अदिदीपदिन्दुरपरो दहनः कुसुमेषुमत्रिनयनप्रभवः ॥ ४२ ॥

ककुभामिति ॥ ककुभां दिशां मुखानि सहसा झटित्युज्ज्वलयन्नुद्गामयन्
रतये सुरताय अधिकमाकुलत्वमौत्सुक्यं दधत् । यूनामिति शेषः । अन्यत्र रतये
कामदेव्यै आकुलत्वं भयविह्वलत्वं दधत् । अत्रेरत्रिसुनेर्नयनप्रभवः । ‘अत्रि-
नेत्रसमुद्भवः’ इति पुराणात् । त्रिनयनप्रभवो न भवतीत्यत्रिनयनप्रभवः । अप-
रस्त्रिनयनप्रभवादन्वो दहनोऽग्निरिन्दुः । कुसुमेषुं काममदिदीपदीपयति स्म ।
दीप्यतेणौ चङि ‘आज-’ इत्यादिना विकल्पान्नोपधाह्रस्वः । अत्र प्रकृते कुसुमेषो-
र्दीपनं नाम प्रवर्धनं तस्य तत्र प्रतीयमानेन प्रज्वलनेनाभेदाध्यवसायात्तन्निमित्त-
मिन्दोर्दिङ्मुखोद्गासनादिधर्मसंबन्धादपरोऽयं दहन इत्यपरशब्दप्रयोगसामर्थ्याद्द-
हनत्वोत्प्रेक्षा न रूपकमिति रहस्यम् । चन्द्रोदयात्कामो ववृधे इति तात्पर्यम् ॥

एवं चन्द्रोदयाख्यमुद्दीपनविभावनमुक्त्वा तत्फलमाह—

इति निश्चितप्रियतमागतयः सितदीधिताबुदयवत्यवलाः ।

प्रतिकर्म कर्तुमुपचक्रमिरे समये हि सर्वमुपकारि कृतम् ॥४३॥

इतीति ॥ इत्येवं सितदीधिताबुदयवति अबलाः स्त्रियो निश्चिता प्रियतमाना-
मागतिरागमनं याभिस्ताः सत्यः प्रतिकर्म प्रसाधनं कर्तुमुपचक्रमिरे । ‘प्रतिकर्म
प्रसाधनम्’ इत्यमर । चन्द्रोदयात्प्रियागमनं निश्चित्य अलंकर्तुं प्रक्रान्ता इत्यर्थः ।
तथा हि—समये कार्यकाले कृतमनुष्ठितं सर्वं कर्म उपकार्युपकारकं भवति । अ-
न्यथा विफलमेवेति भावः । अतो निश्चित्य प्रवृत्तिरासां युक्तेत्यर्थान्तरन्यासः ॥

अथ प्रसाधनमेव प्रपञ्चयति—

सममेकमेव दधतुः सुतनोरुरु हारभूषणपुरोजतटौ ।

घटते हि संहततया जनितामिदमेव निर्विवरतां दधतोः ॥४४॥

सममिति ॥ सुतनोः स्त्रिया उरोजतटौ उरु श्लाघ्यमेकमेव भूषणं सममवैष-
म्येण दधतुः । संहततया संश्लिष्टतया, ऐकमत्येन च जनितां निर्विवरतां निरन्त-
रालतां, नीरन्ध्रत्वं च दधतोरिदं समभागित्वमेव घटते । अन्तर्भेदान्तराया हि वि-
षयिणां विषयोपभोगाः कुचयोस्तदभावात्समशोभार्थं हारधारणं युक्तमिति भावः ॥

कदलीप्रकाण्डरुचिरोरुतरौ जघनस्थलीपरिसरे महति ।

रशनाकलापकगुणेन वधूर्मकरध्वजद्विरदमाकलयत् ॥ ४५ ॥

कदलीति ॥ वधूः कदलीप्रकाण्डरुचिरे रम्भास्तम्भसुन्दरे । ऊरुरेव तरुर्ब-
न्धनवृक्षो यस्मिन् । अत्र कदलीकाण्डस्य सौन्दर्यमात्रोपमानत्वान्न बन्धनयोग्यवृ-

क्षवाचिना तरुशब्देन पुनरुक्तिः । महति जघनस्थल्येव परिसरः प्रदेशस्तस्मिन्-
शनाकलापक एव गुणस्तेन मकरध्वजो मदनः स एव द्विरदस्तमाकलयदवन्नात् ।
रशनावन्धेन जघनमतीव मदनोद्दीपकमासीदित्यर्थः । समस्तवस्तुवर्ति सावय-
वरूपकम् ॥

अधरेष्वलक्तकरसः सुदृशां विशदं कपोलभुवि लोध्ररजः ।

नवमञ्जनं नयनपङ्कजयोर्विभिदे न शङ्खनिहितात्पयसः ॥४६॥

अधरेष्विति ॥ सुदृशामधरेष्वोष्ठेषु अलक्तकरसो लाक्षाद्रवः तथा कपोल-
भुवि गण्डस्थले विशदं शुभ्रं लोध्ररज. तथा नयनपङ्कजयोर्नवमञ्जनं च शङ्खनि-
हितात्पयसः क्षीरान्न विभिदे भिन्नं नाभूत् । कर्मकर्तरि लिट् । अधरादिनिहितं
लाक्षारागादिकं शङ्खनिहितक्षीरवत्सावर्ण्यादाश्रयतोऽभेदेन दुर्ग्रहमभूदित्यर्थः ।
अत्र यदधरालक्तकरसादिकं तच्छङ्खनिहितं क्षीरमित्येकवाक्यतया वाक्यार्थे वा-
क्यार्थसमारोपादसंभवद्वस्तुसंबन्धो वाक्यार्थनिष्ठो निदर्शनालंकारः तेनाधराल-
क्तकादीनां गुणत एकत्वरूपः सामान्यालंकारो गम्यते । 'सामान्यं गुणसाम्येन
यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् ॥

स्फुरदुज्ज्वलाधरदलैर्विलसद्दशनांशुकेशरभरैः परितः ।

धृतमुग्धगण्डफलकैर्विबभुर्विकसद्भिरास्यकमलैः प्रमदाः ॥४७॥

स्फुरदिति ॥ प्रमदाः स्त्रियः स्फुरन्तश्चलन्तः उज्ज्वलाश्चामला अधरा ओष्ठा
एव दलानि पत्राणि येषां तैः परितो विलसन्तो दशनांशवो दन्तकान्तय एव
केशरभराः किंजल्कपुञ्जा येषां तैः धृतानि मुग्धानि गण्डा एव फलकानि कर्णिका
येषां तैर्विकसद्भिरास्यकमलैर्विबभुः । अत्रास्यकमलैरिति रूपणात्प्रमदा एव सरस्य
इति सिद्धेरेकदेशविवर्ति सावयवरूपकम् । 'आस्यकुमुदैः' इति पाठे कुमुदस्य
मुखोपमानकत्वं कविसमयविरुद्धं ज्ञेयम् ॥

भजते विदेशमधिकेन जितस्तदनुप्रवेशमथ वा कुशलः ।

मुखमिन्दुरुज्ज्वलकपोलमतः प्रतिमाच्छलेन सुदृशामविशत् ४८

भजत इति ॥ अधिकेन प्रबलेन जितो विदेशं देशान्तरं भजते, अथवा कु-
शलः कार्यचतुरः तदनु प्रवेशं भजते तमेव शरणतया प्रविश्य जीवतीत्यर्थः ।
अतो हेतोरिन्दुरुज्ज्वलौ कपोलौ यस्य तदिति मुखस्य बिम्बग्रहणयोग्यतोक्तेः पदार्थ-
हेतुकं काव्यलिङ्गम् । सुदृशां मुखं प्रतिमाच्छलेन प्रतिबिम्बव्याजेनाविशत्प्रविष्टः ।
साक्षाच्चन्द्र एवायं न प्रतिमाचन्द्र इति छलशब्दात्प्रतीतेः छलशब्देनासत्यत्वप्र-
तिपादनरूपोऽपह्नवालंकारः पूर्वोक्तकाव्यलिङ्गसापेक्ष इति संकरः । तेन कपोल-
योर्लोकोत्तरं लावण्यं दर्पणौपम्यं च व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

ध्रुवमागताः प्रतिहतिं कठिने मदनेषवः कुचतटे महति ।

इतराङ्गवन्न यदिदं गरिमग्लपितावलग्नमगमत्तनुताम् ॥ ४९ ॥

ध्रुवमिति ॥ मदनेपवः कामशराः महति कठिने कुचतटे प्रतिहतिं प्रतिघा-
तमागताः प्राप्ता एवम् । यद्यस्माद्गरिम्णा निजभारेण ग्लपितं कर्शितमवकृष्टं
मध्यं येन तदिदं कुचतटमितराङ्गेन तुल्यमितराङ्गवत् । 'तेन तुल्यम्-' इति वति-
प्रत्ययः । तनुतां कार्श्यं नागमन्नाभजत् । पुषादिसूत्रेण च्छेरडादेशः । तदा मद-
नेषुपातात्कुचातिरिक्तमङ्गनानामङ्गं कृशमासीदित्यर्थः ॥

न मनोरमास्वपि विशेषविदां निरचेष्ट योग्यमिदमेतदिति ।

गृहमेप्यति प्रियतमे सुदृशां वसनाङ्गरागसुमनःसु मनः ॥ ५० ॥

न मनोरमास्विति ॥ प्रियतमे गृहमेप्यति आगमिष्यति सति विशेषवि-
दामपि सुदृशां सम्यग्दर्शनीयानां स्त्रीणां मनः कर्तुं मनोरमास्वपि वसनाङ्गराग-
सुमनःसु वस्त्रगन्धमाल्येषु इदमेतदिति इदं पुरोवर्ति वस्त्वेतदिति वसनमिति,
अनुलेपनमिति, सुमनस इति, विशेषाकारेण तथा योग्यमस्माकं धारणार्हमिति
च न निरचेष्ट न निरधारयत् । प्रियागमनहर्षातिरेकादितिकर्तव्यतामूढमभूदि-
त्यर्थः । चिनोतेर्लुङि तङि च्छे. सिच् 'सार्वधातुकार्धधातुकयो.' इति गुणः ।
हर्षोऽत्र संचारिभावः । निश्चयसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः सुमनः सुमन
इति यमकविशेषश्चेति संसृष्टिः ॥

वपुरन्वलिप्त परिरम्भसुखव्यवधानभीरुकतया न वधूः ।

क्षममस्य बाढमिदमेव हि यत्प्रियसंगमेष्वनवलेपमदः ॥ ५१ ॥

वपुरिति ॥ वधूः स्त्री परिरम्भसुखव्यवधानभीरुकतया आलिङ्गनसुखवि-
च्छेदभीरुत्वेन । 'क्रुकन्नपि वक्तव्यः' इति क्रुकन्प्रत्ययः । वपुरान्वलिप्त नानुलि-
प्तवती । अङ्गरागमात्रव्यवधानमपि न सहत इत्यर्थः । लिम्पतेः कर्तरि लुङि
तङ् । तथा हि अदो वपुः प्रियसंगमेषु अनवलेपमचन्दनमगर्वं चेति यत् ।
'अवलेपस्तु गर्वं स्याल्लेपने भूषणेऽपि च' इति विश्वः । इदमनवलेपनत्वमेवास्य
वपुषो बाढं भृशं क्षमं युक्तम् । श्लेषानुप्राणितोऽयमर्थान्तरन्यासः ॥

निजपाणिपल्लवतलस्खलनादभिनासिकाविवरमुत्पतितैः ।

अपरा परीक्ष्य शनकैर्मुमुदे मुखवासमास्यकमलश्वसनैः ॥ ५२ ॥

निजेति ॥ अपरा स्त्री निजपाणिपल्लवतलस्य स्खलनादभिघातादभिनासि-
काविवरं नासारन्ध्रं प्रति उत्पतितैरास्यकमलस्य श्वसनैर्मुखमारुतैर्मुखवासं मुख-
वासनां शनकैः परीक्ष्य मुमुदे । इयं वासकसज्जिका नायिका ॥

विधृते दिवा सवयसा च पुरः परिपूर्णमण्डलविकाशभृति ।

हिमधास्त्रि दर्पणतले च मुहुः स्वमुखश्रियं मृगदृशो दृश्युः ॥ ५३ ॥

विधृत इति ॥ दिवा आकाशेन सवयसा वयस्यया च पुरोऽग्रे विधृते विधा-
रिते परिपूर्णमण्डलविकाशं बिम्बशोभां विभर्तीति तद्भृत्तस्मिन्निहमधास्त्रि चन्द्रे
दर्पणतले च मृगदृशः स्त्रियः स्वमुखश्रियम् । पूर्वत्रोपमान भूतामुत्तरत्रोपमेयभूत

चेत्यर्थः । मुहुर्दृष्टुः । औपम्यपरीक्षार्थमिति भावः । अत्रान्यश्रियोऽन्यत्रासंभवा-
च्चन्द्रे तत्सदृशीमिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना । तथा चन्द्रदर्पण-
योर्दुसवयसोश्च यथासंख्यमन्वयाद्यथासंख्यालंकारश्च । तदुभयापेक्षया चन्द्रदर्शन-
योर्मुखश्रीदर्शनस्थानत्वेन प्रस्तुतयोरेवौपम्यस्य गम्यत्वात्तुल्ययोगितेति संकरः ॥

अधिजानु बाहुमुपधाय नमत्करपल्लवार्पितकपोलतलम् ।

उदकण्ठ कण्ठपरिवर्तिकलस्वरशून्यगानपरयापरया ॥ ५४ ॥

अधिजान्विति ॥ नमति कपोलार्पणाय प्रह्वीभवति करपल्लवे अर्पितं निहितं
कपोलतलं गण्डस्थलं यस्य तं बाहुमधिजानु जानुनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
उपधाय निधाय । कूर्परेण जानुमवष्टभ्येत्यर्थः । कण्ठे परिवर्तत इति कण्ठपरि-
वर्ति । न तु सुखोच्चारित इत्यर्थः । कलमव्यक्तमधुरं स्वरशून्यं तारध्वनिहीनम्,
षड्जादिस्वराभिव्यक्तिहीनं वा यद्गानं तत्परया तदासक्तया । मन्दकण्ठेनैव गाय-
न्त्येत्यर्थः । कालक्षेपार्थमिति भावः । अयं चोत्कण्ठानुभावः । अपरया स्त्रिया
उदकण्ठ उत्कण्ठतम् । प्रियसंगमायोत्सुक्या स्थितमित्यर्थः । भावे लुङि चिणो
लुक् । अत्र कालक्षेपासहिष्णुत्वलक्षणमौत्सुक्यं संचारि तन्निबन्धनात्प्रेयोऽलंका-
रः । परयापरयेति यमकविशेषसंसृष्टिः । नायिका विरहोत्कण्ठिता । 'चिरं पत्यु-
रनालोके विरहोत्कण्ठितोन्मनाः' इति लक्षणात् ॥

प्रणयप्रकाशनविदो मधुराः सुतरामभीष्टजनचित्तहृतः ।

प्रजिघाय कान्तमनु मुग्धतरस्तरुणीजनो दृश इवाथ सखीः ५५

प्रणयेति ॥ अथ प्रसाधनानन्तरं मुग्धतरोऽत्यन्तकाममोहितस्तरुणीजन-
प्रणयप्रकाशनविदः । अनुरागव्यञ्जनचतुरा इत्यर्थः । मधुरा मधुरभाषिणीः, अ-
न्यत्र रम्याकृतीः सुतरामभीष्टजनस्य चित्तहृतो मनोहारिणीः सखीर्दृश इव
कान्तमनु प्रियजनं प्रति प्रजिघाय प्रेषितवान् । हिनोतेर्लिङ् । इवेन सह समा-
सवचनाद्दृश इवेत्युपमासमासः । तथा सखीनामासत्यन्तरङ्गत्वकार्यदर्शित्वादि-
व्यञ्जनादलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

तथा काचिन्नायिका दूती वाचिकमनुशास्ति—

न च मेऽवगच्छति यथा लघुतां करुणां यथा च कुरुते स मयि ।

निपुणं तथैनमुपगम्य वदेरभिदूति काचिदिति संदिदिशे ॥५६॥

न चेति ॥ स मे दयितो यथा मयि करुणां कुरुते यथा लघुतामल्पतां च
नावगच्छति न मन्यते । एनं दयितमुपगम्य प्राप्य तथा तेन प्रकारेण निपुणं
वदे । विध्यर्थे प्रार्थने वा लिङ् । इतीत्थं काचिन्नायिका अभिदूति दूतीमभि ।
'लक्षणेनाभिप्रती—' इत्यव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वम् । संदिदिशे संदिष्टवती ।
कर्तरि लिङ् स्वरितेत्त्वादात्मनेपदम् । नायिका तु कलहान्तरिता । 'कोपात्कान्तं
पराणुद्य पश्चात्तापसमन्विता' इति लक्षणात् ॥

दयिताय मानपरयापरया त्वरितं ययावगदितापि सखी ।

किमु चोदिताः प्रियहितार्थकृतः कृतिनो भवन्ति सुहृदः सुहृदाम् ॥

दयितायेति ॥ मानपरया अभिमानवत्या अत एवापरया नायिकया अगदिता दयितमानयेत्यनुक्ता सखी दयिताय दयितमानेतुम् । 'क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः' इति चतुर्थी । त्वरितं शीघ्रं ययौ । अन्यथा मरणशङ्केति भावः । तथाहि—सुष्ठु शोभनं हृदयं येषां ते सुहृदो मित्राणि 'सुहृदुर्हृदौ मित्रामित्रयोः' इति निपातः । चोदिता. प्रेरिताः सन्तः सुहृदां प्रियो हृद्यः हितः श्रेयस्करश्च योऽर्थस्तं कुर्वन्तीति प्रियहितार्थकृतः । कृतमेषामस्तीति कृतिनः कृतकृत्या भवन्ति किमु । किंतु चोदनां विनैवेति भावः । अर्थान्तरन्यासः । नायिका च पूर्ववत् ॥

अथ काचित्कलहान्तरिता कान्तं प्रति त्रिभिर्दूर्ती संदिशति—

प्रतिभिद्य कान्तमपराधकृतं यदि तावदस्य पुनरेव मया ।

क्रियतेऽनुवृत्तिरुचितैव ततः कलयेदमानमनसं सखि माम् ॥५८॥

प्रतिभिद्येत्यादि ॥ अपराधकृतमागस्कारिणं कान्तं प्रतिभिद्य निराकृत्य पुनर्मयैवास्यानुवृत्तिरनुसरणं क्रियते यदि तावदुचितैव पतिव्रतानां प्राणेश्वरचित्तानुवृत्तेर्धर्मत्वादिति भावः । किंतु हे सखि, ततोऽनुवृत्तेर्मानमानमनसमभिमानहीनचित्तां कलयेन्मन्येत ॥

तर्ह्यलाघवाय विगृह्यैव स्थीयतां तत्राह—

अवधीर्य धैर्यकलिता दयितं विदधे विरोधमथ तेन सह ।

तव गोप्यते किमिव कर्तुमिदं न सहास्मि साहसमसाहसिकी ५९

अवधीर्येति ॥ धैर्यकलिता कलितधैर्या सती । 'वाहिताश्यादिषु' इति निष्ठायाः परनिपातः । दयितमवधीर्यं तिरस्कृत्य तेन सह विरोधं विदधे करोमीति चेत् । दधातेः कर्तरि लट् । हे सखि, तव किमिव गोप्यते निगृह्यते । न किंचिदित्यर्थः । किंतु कथयत एवेति कथयति । सहसा बलेन वर्तत इति साहसिकी । 'ओजःसहोम्भसा वर्तते' इति ठक् । सा न भवतीत्यसाहसिकी । अहमिति शेषः । इदं साहसं विरोधं विरोधाचरणरूपं साहसकृत्यं कर्तुम् । 'शकष्टष—' इत्यादिना तुमुन् । सहत इति सहा समर्था । पचाद्यच् । नास्मि । अत्रासाहसिकत्वस्य विशेषणगत्या साहसासहनहेतुत्वोक्तेः पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

तर्हि किमत्र कार्यमत आह—

तदुपेत्य मा स्म तमुपालभथाः किल दोषमस्य न हि विद्म वयम् ।

इति संग्रधार्य रमणाय वधूर्विहितागसेऽपि विससर्ज सखीम् ६०

तदिति ॥ तत्तस्मात्तं वल्लभमुपेत्य मा स्मोपालभथाः नोपालभस्व । तदोषं न गणयेरित्यर्थः । 'स्मोत्तरे लङ् च' इत्युपाङ्पूर्वाल्लभेर्लङ् 'न माड्योगे' इत्यद-प्रतिषेधः । ननु सापराधः कथं नोपालभ्यस्तत्राह—वयमस्य दोषमपराधं न

विद्म किल । अजानाना इव तिष्ठामीत्यर्थः । कार्यार्थिनः कुतो गर्वं इति भावः ।
‘विदो लटो वा’ इति णलाघादेशः । इति संप्रधार्य निश्चित्य वधूर्नायिका विहि-
तागसे कृतापराधायापि रमणाय प्रेयसे । क्रियाग्रहणाच्चतुर्था । सखीं विससर्ज
प्रजिघाय । विरहासहिष्णुतयेति भावः । एषा कलहान्तरिता प्रौढा च ॥

ननु संदिशेति सुदृशोदितया त्रपया न किञ्चन किलाभिदधे ।

निजमैक्षि मन्दमनिशं निशितैः ऋशितं शरीरमशरीरशरैः ॥६१॥

नन्विति ॥ ननु संदिश संदेशं ब्रूहीत्युदितया दूत्या कथितया सुदृशया
नायिकया कर्त्र्या त्रपया हेतुना किञ्चन नाभिदधे किल नाभिहितं खलु । किंतु
निशितैरशरीरशरैरनङ्गबाणैरनिशं ऋशितं कृशीकृतम् । कृशशब्दात् ‘तत्करोति’
इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । णाविष्टवद्भावे ‘र ऋतो हलादेर्लघोः’ इत्युकारस्य रेफा-
देशः । निजं शरीर मन्दमैक्षि ईक्षितम् । एषापि कलहान्तरिता मध्यमा च ।
त्रपया निजहृदयानभिधानान्निजशरीरनिरीक्षणेन स्वावस्थातिवेदनाच्च तुल्यल-
ज्जास्मरत्वावगमादिति । इयं च पञ्चमी कार्याख्या कामावस्था । ‘दृङ्मनःसङ्ग-
संकल्पाज्जागरः कृशताऽरतिः । ह्रीत्यागोन्मादमूर्च्छान्ता इत्यनङ्गदशा दश ॥’ इति ॥

इत्थं नायिकाभिरुपदिष्टा दूत्यः किमकुर्वन्नित्यत आह—

ब्रुवते स्म दूत्य उपसृत्य नरान्नरवत्प्रगल्भमतिगर्भगिरः ।

सुहृदर्थमीहितमजिह्वधियां प्रकृतेर्विराजति विरुद्धमपि ॥ ६२ ॥

ब्रुवत इति ॥ प्रगल्भा धृष्टाः मतिगर्भाः प्रतिभासाराश्च गिरो यासां ता दू-
त्यो नरान्पुरुषानुपसृत्य नरवत् नरैः पुंभिस्तुल्यम् । ‘तेन तुल्यं क्रिया चेद्वतिः’
इति वतिप्रत्ययः । ब्रुवते स्म । न चैतावता वैजात्यं दूषणमित्यर्थान्तरन्यासेनाह—
सुहृदर्थमिति । तथा हि । अजिह्वधियामकुटिलबुद्धीनां संबन्धि सुहृदे सुहृदर्थम् ।
‘अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता चेति वक्तव्यम्’ । ईहितं चेष्टितं प्रकृतेर्वि-
रुद्धमपि स्वभावविपरीतमपि विराजति शोभते । तस्मान्न धाष्टर्ये दोष इत्यर्थः ॥

अथ काचिद्दूती कंचित्प्रियं प्रति सप्तभिः प्रार्थयते—

मम रूपकीर्तिमहरद्भुवि यस्तदनुप्रसक्तहृदयेयमिति ।

त्वयि मत्सरादिव निरस्तदयः सुतरां क्षिणोति खलु तां मदनः ६३

ममेत्यादि ॥ यो भुवि मम रूपकीर्तिं सौन्दर्यं प्रथममहरत् इयं त्वत्प्रिया
तदनुप्रविष्टहृदया तस्मिन्नासक्तचित्तेति अतो हेतोस्त्वयि मत्सरादिव मदनो निर-
स्तदयो निष्कृपः सन् तां त्वत्प्रियां सुतरां क्षिणोति क्षपयति खलु । एतेन का-
श्यावस्थोक्ता । अत्र साक्षात्प्रतिपक्षभूतनायकपीडासमर्थस्य मदनस्य तदीयना-
यिकापीडनोक्त्या प्रत्यनीकालंकारः । स च त्वयि मत्सरादिवेति हेतूत्प्रेक्षोत्था-
पित इति संकरः । ‘बलिनः प्रतिपक्षस्य प्रतीकारे सुदुष्करे । यस्तदीयतिर-
स्कारः प्रत्यनीकं तदुच्यते ॥’ इति लक्षणात् ॥

तव सा कथासु परिघट्टयति श्रवणं यदङ्गुलिमुखेन मुहुः ।
घनतां ध्रुवं नयति तेन भवद्गुणपूगपूरितमवृत्ततया ॥ ६४ ॥

तवेति ॥ सा त्वत्प्रिया तव कथासु गुणकीर्तनेषु मुहुरङ्गुलिमुखेनाङ्गुल्यग्रेण श्रवणं श्रोत्रविवरं परिघट्टयति स्फालयतीति यत् । यदृच्छयेति शेषः । तेन परिघट्टनेन भवद्गुणपूगपूरितं श्रवणं अवृत्ततया तावद्गुणग्रहणेनासंतुष्टतया घनतां नयति । बहुतण्डुलमानार्थं प्रस्थादिवद्भूयो गुणप्रवेशाय श्लेषयतीत्यर्थः । ध्रुवमित्युत्प्रेक्षायाम् । अत्र कण्डूविनोदनार्थं श्रोत्रघट्टने घनतानयनमुत्प्रेक्ष्यते ॥

उपताप्यमानमलघूष्णिमभिः श्वसितैः सितेतरसरोजदृशः ।
द्रवतां न नेतुमधरं क्षमते नवनागवल्लिदलरागरसः ॥ ६५ ॥

उपेति ॥ अलघुरन्तःसन्तापोपाधिकं उष्णिमा उष्णत्वं येषां तैः श्वसितैर्निःश्वासैरुपताप्यमान सितेतरसरोजदृशो नीलोत्पलाक्षया अधरं नवनागवल्लिदलानां ताम्बूलदलानां रागरसो रञ्जनद्रवो द्रवतामार्द्रतां नेतुं न क्षमते न शक्नोति । एतेन ज्वरावस्थोक्ता । अत्र द्रवत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

दधति स्फुटं रतिपतेरिषवः शिततां यदुत्पलपलाशदृशः ।

हृदयं निरन्तरवृहत्कठिनस्तनमण्डलावरणमप्यभिदन् ॥ ६६ ॥

दधतीति ॥ रतिपतेरिषवः शिततां नैशित्यं दधति । स्फुटमित्युत्प्रेक्षायाम् । यद्यस्मान्निरन्तरं नीरन्ध्रं वृहत्कठिनं च यस्तनमण्डल तदेवावरणं वर्म यस्य तत्तदपि उत्पलपलाशदृश उत्पलदलाक्षयाः हृदयमभिदन्निभन्दन्ति स्म । भिदेर्लुङि 'इरितो वा' इति च्लेरडादेशः । सावरणमपि भिन्नमिति विरोधोत्थापितेयं स्मरशरनैशित्योत्प्रेक्षा । तथा च रन्धान्वेषिणा कामेन निपीड्यमानायास्तस्यास्त्वद्विरहो जीवितसंशयमापादयतीति वस्तु द्योत्यते ॥

कुसुमादपि सितदृशः सुतरां सुकुमारमङ्गमिति नापरथा ।

अनिशं निजैरकरुणः करुणं कुसुमेषुरुत्तपति यद्विशिखैः ॥ ६७ ॥

कुसुमादिति ॥ सितदृशः सेराक्षया अङ्गं कुसुमादपि सुतरां सुकुमारं कोमलमितीदमपरथा अन्यथा न । किंतु सत्यमेवेत्यर्थः । यद्यस्मात्कुसुमेषुरकरुणो निष्कृपः सन् निजैर्विशिखैर्बाणैः । 'पृषत्कवाणविशिखाः' इत्यमरः । कुसुमैरेवेत्यर्थः । करुणं दीनं यथा तथा अनिशं नित्यमुत्तपति । तापयतीत्यर्थः । तपतिरयं भौवादिकः सकर्मकः । कुसुमाधिकसौकुमार्याभावे कुसुमैः पीड्यत इति कुसुमाधिकसौकुमार्यगुणोत्प्रेक्षा नापरथेति व्यञ्जकप्रयोगाद्वाच्या ॥

विषतां निषेवितमपक्रियया समुपैति सर्वमिति सत्यमदः ।

अमृतस्रुतोऽपि विरहाद्भवतो यद्मूं दहन्ति हिमरश्मिरुचः ॥ ६८ ॥

विषतामिति ॥ अपक्रियया विपरीतप्रयोगेण निषेवितमुपयुक्तं सर्वम् ।

अमृतमपीति भावः । विषतां विषवदहितत्वं समुपैति इत्यद इदं विषत्वं सत्यं ध्रुवम् । यद्यस्मादमृतस्रुतोऽपि । स्रवतेः क्विपि तुक् । हिमरश्मिरुचश्चन्द्रपादाः भवतो विरहाद्धेतोस्त्वया विना सेवनादित्यर्थः । अमूं त्वत्प्रियां दहन्ति । याः पूर्वं त्वया सह सेवनादाह्लादयन्निति भावः । एतेन विषयद्वेषरूपां रत्यवस्थोक्ता । अत्र विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

कुलकम् ।

उदितं प्रियां प्रति सहार्दमिति श्रद्धधीयत प्रियतमे न वचः ।

विदितेङ्गिते हि पुर एव जने सपदीरिताः खलु लगन्ति गिरः ६९

उदितमिति ॥ प्रियां प्रति प्रियामुद्दिश्य हृदयस्येदं हार्दं प्रेम । 'प्रेमा ना प्रियता हार्दं प्रेम स्नेहः' इत्यमरः । 'तस्येदम्' इत्यणप्रत्ययः । 'हृदयस्य हृल्लेखय-दणूलासेषु' इति हृदयस्य हृदादेशः । सहार्दं सस्नेहमित्युदितम् । वदेः कर्मणि क्तः 'वचिस्वपि-' इत्यादिना संप्रसारणम् । वचो दूतीवाक्यं प्रियतमेन श्रद्धधी-यत विश्वसितम् । दधातेः कर्मणि लङ् । श्रदन्तरोरुपसर्गवद्वचनाच्छ्रच्छब्दस्य प्राक्प्रयोगः । हि यस्मात्पुरः पूर्वमेव विदितेङ्गिते विदितपराभिप्राये जने । इङ्गितं हृद्गतो भावः । सज्जने समुदीरिता गिरः सपदि लगन्ति सज्जन्ति खलु । स्वयं प्रियाहृदयवेदित्वात् । स्वबुद्धेः संवादेन दूतीकथितं प्रियाविरहदुःखं विशश्वासे-त्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः । एषा कलहान्तरिता । अत एव मानाख्यो विप्रलम्भः शृङ्गारः । 'पूर्वानुरागमानाख्यप्रवासकरुणात्मना । विप्रलम्भाभिधानोऽयं शृङ्गारः स्याच्चतुर्विधः ॥' इति चतुर्थोऽयमुक्तः ॥

दयिताहृतस्य युवभिर्मनसः परिमूढतामिव गतैः प्रथमम् ।

उदिते ततः सपदि लब्धपदैः क्षणदाकरेऽनुपदिभिः प्रयये ॥७०॥

दयितेति ॥ प्रथमं चन्द्रोदयात्प्राक्परिमूढतां निजमनोपहर्तृमार्गानभिज्ञतां गतैः ततः पश्चात्क्षणदाकरे चन्द्रे उदिते सति सपदि लब्धपदैर्दृष्टचोरपदचिह्नैः दयिताभिर्हृतस्याकृष्टस्यापहतस्य च मनसोऽनुपदिभिरन्वेष्टृभिः । अन्विष्यद्भि-रिवेत्यर्थः । अत एव गम्योत्प्रेक्षा प्रागवलम्बितधैर्यत्यागनिमित्ता 'अनुपद्यन्वेष्टा' इति निपातः । 'अन्वेष्टानुपदी प्रोक्ता' इति वैजयन्ती । युवभिः प्रयये प्रया-तम् । यातेर्भावे लिट् । अत्रोक्तपदान्वेषणोत्प्रेक्षया यूना चोरग्राहिरूपकं गम्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

अथ यूनां गृहप्राप्त्यनन्तरं वृत्तान्तं वर्णयति—

निपपात संभ्रमभृतः श्रवणादसितभ्रुवः प्रणदितालिकुलम् ।

दयितावलोकविकसन्नयनप्रसरप्रणुन्नमिव वारिरुहम् ॥ ७१ ॥

निपपातेति ॥ संभ्रमभृतः प्रत्युत्थानसंभ्रमिण्याः असितभ्रुवोऽङ्गनायाः प्र-

गदितालिकुलं गुञ्जदलिपुञ्जम् । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । वारिरुहं श्रवणोत्पलं दयितावलोकेन विकसतो विस्तारं गच्छतो नयनस्य प्रसरेण प्रसारेण प्रणुन्नमिव । पूर्ववण्णत्वम् । निपपात । तथा संभ्रान्तमित्यर्थः । अत्र संभ्रमहेतुकस्य कर्णोत्पलपातस्य नयनप्रसारहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते । एषा च हृष्टा ॥

उपनेतुमुन्नतिमतेव दिवं कुचयोर्युगेन तरसा कलिताम् ।

रभसोत्थितामुपगतः सहसा परिरभ्य कश्चन वधूमरुधत् ॥ ७२ ॥

उपनेतुमिति ॥ सहसोपगतो हठादागतः कश्चन युवा अत एव रभसेनोत्थितामत एवोन्नतिमता कुचयोर्युगेन करणेन दिवसाकाशमुपनेतुमिवोर्ध्वमुत्क्षेप्तुमिवेति फलोत्प्रेक्षा उत्थाननिमित्तौन्नत्यगुणानिमित्ता । तरसा बलेनाकलितां व्याक्षिप्तां वधूं प्रियां परिरभ्याश्लिष्यारुधद्रुद्धवानुपवेशितवान् । ऊर्ध्वोत्क्षेपान्निवारितवानिति चार्थः । रुधेर्लुङि 'इरितो वा' इति विकल्पात् च्लेरडादेशः । एषा हृष्टा रोमाञ्चिताद्यनुभाववती च ॥

अनुदेहमागतवतः प्रतिमां परिणायकस्य गुरुमुद्रहता ।

मुकुरेण वेपथुभृतोऽतिभरात्कथमप्यपाति न वधूकरतः ॥ ७३ ॥

अनुदेहमिति ॥ अनुदेहं देहश्च पश्चात् । 'अव्ययं विभक्ति-' इत्यादिना पश्चादर्थेऽव्ययीभावः । आगतवतः परिणायकस्य परिणेतुः । वोढुरित्यर्थः । नयतेर्बुल् प्रत्ययः । 'उपसर्गादसमासेऽपि-' इति णत्वम् । गुरुं पूज्यां, भारवतीं च प्रतिमां प्रतिबिम्बमुद्रहता पश्चात्स्थितस्यापि तदाभिमुल्यादिति भावः । मुकुरेण दर्पणेन कर्त्रा । 'दर्पणे मुकुरादशौ' इत्यमरः । वेपथुभृतो नवोढतया भयशृङ्गाराभ्यां कम्पमानात् । अति अतिमात्रो भरो यस्य तस्मादतिभरात् । प्रतिबिम्बगुरुमुकुरधारणादिति भावः । वध्वा नवोढायाः करतः पाणितलात् । पञ्चम्यास्तसिल् । कथमपि नापाति न पतितम् । महता प्रयत्नेन धारित इत्यर्थः । भावे लुङ् । एषा च सुग्धा । अत्र वधूकरस्य भारसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । गुरुमिति श्लेषोत्थापितेति संकरः ॥

अवनम्य वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन गाढमुपगूढवता ।

दयितेन तत्क्षणचलद्रशनाकलकिंकिणीरवमुदासि वधूः ॥ ७४ ॥

अवनम्येति ॥ अवनम्य गाढमुपगूढवता आश्लिष्टवता, अत एव वक्षसि निमग्नकुचद्वितयेन दयितेन तत्क्षणे चलद्भ्रुच्छन्नरशनाया कलकिंकिणीरवो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा वधूरङ्गना उदासि उत्क्षिप्ता । अस्यतेः कर्मणि लुङ् । एषा च हृष्टा रोमाञ्चिताद्यनुभाववती च । स्वभावालंकारः ॥

कररुद्धनीवि दयितोपगतौ गलितं त्वराविरहितासनया ।

क्षणदृष्टहाटकशिलासदृशस्फुरदूरुभित्ति वसनं ववसे ॥ ७५ ॥

कररुद्धेति ॥ दधितोपगतौ प्रियागमने सति अत एव त्वरया विरहितं त्यक्तमासनं यया तथा । उत्थितयेत्यर्थः । कयाचिदिति शेषः । अत एव गलितं स्वस्तमत एव कररुद्धनीवि करगृहीतबन्धं वसनं क्षणं दृष्ट्वा हाटकशिलासदृशी हेमशिलाप्रतिमा स्फुरन्ती ऊरुभित्तिरुरुदेशो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । 'हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः । ववसे आच्छादितम् । वस्तेराच्छादनार्थात्कर्मणि लिट् । ऊरुभित्तिरिवेत्युपमितसमासः । अत्रोपमयोः संसृष्टिः ॥

पिदधानमन्वगुपगम्य दृशौ ब्रुवते जनाय वद कोऽयमिति ।

अभिधातुमध्यवससौ न गिरा पुलकैः प्रियं नववधूर्न्यगदत् ॥७६॥

पिदधानमिति ॥ नववधूर्नवोढा अन्वक्पश्चादुपगम्य दृशौ पिदधानं छादयन्तं प्रियं दृष्टिच्छादकः कः वद इति ब्रुवते पृच्छते जनाय गिरा वाचा अभिधातुं नाध्यवससौ नोत्सेहे लज्जयेति भावः । अध्यवपूर्वात्स्यतेः कर्तरि लिट् । किंतु पुलकैर्न्यगदत् । अत्र प्रियज्ञानस्यार्थस्य लज्जया असंलक्षितस्य पुलकैः प्रकाशनात्सूक्ष्मालंकारः । 'असंलक्षितसूक्ष्मार्थप्रकाश सूक्ष्म उच्यते' इति लक्षणात् ॥

उदितोरुसादमतिवेपथुमत्सुदृशोऽभिभर्तुं विधुरं त्रपया ।

वपुरादरातिशयशंसि पुनः प्रतिपत्तिमूढमपि बाढमभूत् ॥ ७७ ॥

उदितेति ॥ अभिभर्तुं भर्तृसमक्षम् । 'लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये' इत्यव्ययीभावः । उदित उत्पन्न ऊरुसादः ऊर्वोर्निश्चेष्टता यस्य तत् अतिवेपथुमदतिकम्पवत् । एतेन विशेषणद्वयेन प्रत्युत्थानालिङ्गनविरोधेन स्तम्भवेपथू सात्विकावुक्तौ । त्रपया विधुरं विलक्षम् । एतेन लज्जासंचारिणा प्रियवाक्कुण्ठत्वमुक्तम् । एवं प्रतिपत्तिमूढमपि इतिकर्तव्यतामूढमपि सुदृशो वपुराढं भृशमादरातिशयशंसि मुखरागादिलिङ्गैरादरविशेषव्यञ्जकमभूत् । सत्यादरे किमुपचारैरिति भावः ॥

परिमन्थराभिरलघूरुभरादधिवेश्म पत्युरूपचारविधौ ।

स्खलिताभिरप्यनुपदं प्रमदाः प्रणयातिभूमिमगमन्गतिभिः ॥७८॥

परीति ॥ प्रमदा अधिवेश्म निजवेश्मनि पत्युरूपचारविधौ प्रत्युत्थानादिकर्मणि अलघोर्महत ऊरुभरात्परिमन्थराभिरलसाभिः अनुपदं पदे पदे स्खलिताभिरपि गतिभिः प्रणयातिभूमिं प्रेमप्रकर्षमगमन् । परप्रेमास्पदीभूता इत्यर्थः । प्रत्युत्थानादपि स्खलितगमनमेव पत्युः प्रीतिकरमभूदिति भावः । स्त्रीणां स्खलनं पत्युः प्रीतिकरमिति विरोधाभासोऽलंकारः ॥

मधुरोन्नतभ्रु ललितं च दृशोः सकरप्रयोगचतुरं च वचः ।

प्रकृतिस्थमेव निपुणागमितं स्फुटनृत्यलीलमभवत्सुतनोः ॥ ७९ ॥

मधुरेति ॥ मधुरं मनोहरं यथा तथोन्नते उच्चलिते भ्रुवौ यस्मिन्स्तन्मधुरोन्नतभ्रु । 'गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य' इति ह्रस्वत्वम् । दृशोर्लसितं नयनचेष्टा च सकरप्र-

योगं हस्ताभिनयसहितं तच्चतुरं च तद्वचश्च सुतनोः स्त्रियाः प्रकृतिस्थमेव स्वभावसिद्धमेव सदपि निपुणेन निपुणाचार्येणागमितमभ्यासितम् । अत एव स्फुटं प्रथितं यन्नृत्यं तस्य लीलेव लीला यस्य तन्नथोक्तमभवदिति निदर्शनालंकारः । तथा नर्तक्युपमा गम्यते ॥

अथ कस्याश्चित्सपत्नीनामग्रहणाहूतायाः कान्तोपालम्भं विशेषकेणाह—

तदयुक्तमङ्ग तव विश्वसृजा न कृतं यदीक्षणसहस्रतयम् ।

प्रकटीकृता जगति येन खलु स्फुटमिन्द्रताद्य मयि गोत्रभिदा ८०

तदिति ॥ अङ्गेल्यामन्नणे विश्वसृजा विधात्रा तव ईक्षणसहस्रतयं नेत्रसहस्रसमूहः । 'संख्याया अवयवे तयप्' न कृतं न सृष्टमिति यत्तदयुक्तम् । कुत' येन कारणेन मयि विषये स्फुटं प्रत्यक्षमेव गोत्रभिदा नामभेदिनाद्रिभेदिना च । 'गोत्रं नास्ति कुलेऽप्यद्रौ' इति यादवः । त्वयेति शेषः । अद्य इन्द्रता जगति प्रकटीकृता खलु । अत्र गोत्रभिदिति श्लेषानुप्राणितं सहस्राक्षत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

न विभावयत्यनिशमक्षिगतामपि मां भवानतिसमीपतया ।

हृदयस्थितामपि पुनः परितः कथमीक्षते बहिरभीष्टतमाम् ॥८१॥

नेति ॥ अनिशमक्षिगतां चक्षुःसंनिकृष्टामपि, द्वेष्यामिति च गम्यते । 'द्वेष्ये त्वक्षिगतः' इत्यमरः । मामतिसमीपतया भवान्न विभावयति । 'शेषे प्रथम.' इति प्रथमपुरुषः । इन्द्रियसंनिकृष्टमपि न लक्ष्यत इति विरोधाभासनार्थोऽपिशब्दः । परमार्थस्तु द्वेष्यत्वादतिसामीप्याच्चाविभावनं न चित्रमिति भावः । अभीष्टतमां पुनर्हृदयस्थितां हृदयादनपेताम्, अन्तर्हितामिति च गम्यते । अत एव विरोधाभासकोऽपिशब्दः । बहि. पुरत. कथं भवानीक्षते इदं तु चित्रम् । अतिसामीप्यव्यवधानस्यापि दर्शनप्रतिबन्धकत्वादिति भावः । प्रेमास्पदं वस्तु परोक्षमप्यपरोक्षमीक्षते इतरदपरोक्षमपि परोक्षमेवेति तात्पर्यार्थः । विरोधाभासयोः संकर ॥

इति गन्तुमिच्छुमभिधाय पुरः क्षणदृष्टिपातविकसद्वदनाम् ।

स्वकरावलम्बनविमुक्तगलत्कलकाञ्चि काञ्चिदरुणत्तरुणः ॥८२॥

इतीति ॥ इत्यभिधाय पुरो गन्तुमिच्छुं क्षणं दृष्टव्यो. पातेन विकसद्वदनां । परस्परदृष्टिपातमात्रगतकोपामित्यर्थः । काञ्चिन्नायिकां तरुणो युवा स्वकरावलम्बनं प्रियकरेण ग्रहणं तेन विमुक्ता मुक्तबन्धना अत एव गलन्ती अंशमाना कला मधुरा काञ्ची यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अरुणद्रुद्धवान् । रुधेर्लङि 'रुधादिभ्यः श्रम्' एषा च कलहान्तरिता ॥

अपयाति सरोषया निरस्ते कृतकं कामिनि चुक्षुवे मृगाक्ष्या ।

कलयन्नपि सव्यथोऽवतस्थेऽशकुनेन स्वलितः किलेतरोऽपि ॥८३॥

अपयातीति ॥ सरोषया मृगाक्षया निरस्ते कामिनि भर्तर्यपयाति निर्याते स-
ति कृतकं कृत्रिमं यथा तथा चुक्षुवे । तन्निर्गमनप्रतिबन्धार्थं क्षुतं कृतमित्यर्थः ।
'क्षु शब्दे' भावे लिट् । इतरोऽपि नायकोऽपि कलयन्नपि कृतकोऽयमिति जानन्नपि
अशकुनेन स्वलितः किल निरुद्ध इव सव्यथ. सनिर्वेद इवावतस्थे स्थितः ।
न गत इत्यर्थः । उभावपि समानानुरागाविति भावः । एषा च कलहान्तरिता ॥
आलोक्य प्रियतममंशुके विनीवौ यत्तस्थे नमितमुखेन्दु मानवत्या ।
तन्नूनं पदमवलोकयांबभूवे मानस्य द्रुतमपयानमास्थितस्य ॥८४॥

आलोक्येति ॥ मानवत्या कोपवत्या स्त्रिया । 'स्त्रीणामीष्याकृतः कोपो
मानोऽन्यासद्भिनि प्रिये' । प्रियतममालोक्य । स्थित्यासमानकर्तृकत्वात्क्त्वानि-
र्देशः । अंशुके विनीवौ प्रियावलोकनाद्विगलितबन्धे सति भाषितपुंस्कत्वात्पुं-
वद्भावः । 'स्त्रीकटीवस्त्रबन्धेऽपि नीविः परिपणेऽपि च' इत्यमरः । नमितमुखेन्दु
यथा तथा तस्थे स्थितमिति यत्तत्तस्मान्नम्रमुखावस्थानाद्भुतं शीघ्रम् । प्रियाव-
लोकनक्षण एवेत्यर्थः । अपयानमास्थितस्य प्रयाणं गतस्य मानस्य कोपस्य पदं
पदचिह्नमवलोकयांबभूवे । अन्वेषितमित्यर्थः । लज्जानिमित्ताया मुखनतेः अन्वे-
षणार्थत्वमुत्प्रेक्ष्यते नूनमिति । मानगन्धोऽप्यस्तमित इति भावः ॥

सुदृशः सरसव्यलीकतप्तस्तरसाश्लिष्टवतः सयौवनोष्मा ।

कथमप्यभवत्स्तरानलोष्णः स्तनभारो न नखंपचः प्रियस्य ॥८५॥

सुदृश इति ॥ सरसमार्द्रं । नूतनमिति यावत् । तेन व्यलीकेन प्रियकृते-
नापराधेन तप्तः तथा यौवनोष्मणा सह वर्तत इति सयौवनोष्मा । किंच स्तरा-
नलोष्णः । कामाग्निसंतप्तः एवं त्रिविधाग्नितप्तोऽपि सुदृशः स्तनभारस्तरसा
वेगेन अतिदाहदशायामेवेत्यर्थः । आश्लिष्टवत आलिङ्गितवतः प्रियस्य कथमपि
कथं वा । कुतो हेतोरित्यर्थः नखं पचति काथयतीति नखंपचः । पचिरत्र ताप-
वाची । 'मितनखे च' इति खश्प्रत्ययः । 'अरुर्द्विषदजन्तस्य मुम्' इति मुमा-
गमः । नाभवत् । तथोष्ण ईषदुष्णोऽपि नाभूदित्यर्थः । प्रियासङ्गप्रतीकाराः खलु
कामिनां संतापा इति भावः । तादृगौष्ण्यसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलम् ।

बभौ मुखेनाप्रतिमेन काचन श्रियाधिका तां प्रति मेनका च न ८६

दधतीति ॥ अरु महदशीतलं सरयौवनोष्मभ्यामुष्णसुरोजद्वयं कुचद्वयं
दधती भुवस्तलं गता स्वयं साक्षादुर्वशीव स्थितेत्युत्प्रेक्षा । काचन स्त्री अप्र-
तिमेन मुखेन बभौ तां प्रति मेनका मेनकाख्याप्सराश्च श्रिया सौन्दर्येणाधिका
नेत्यतिशयोक्तिः तयोर्यमकेन संसृष्टिः । वंशस्थं वृत्तम् ॥

इत्थं नारीर्घटयितुमलं कामिभिः काममास-

न्प्रालेयांशोः सपदि रुचयः शान्तमानान्तरायाः ।

आचार्यत्वं रतिषु विलसन्मन्मथश्रीविलासा

हीप्रत्यूहप्रशमकुशलाः शीधवश्चक्रुरासाम् ॥ ८७ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रयङ्के

प्रदोषवर्णनं नाम नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमनेन प्रकारेण । 'इदमस्थमुः' इति थमुप्रत्ययः । सपदि शान्तः शमितो मानः कोप एवान्तरायो याभिस्ताः । 'वा दान्त—' इत्यादिना शमेर्ष्यन्ताच्छान्तेति निपातः । प्रालेयांशोश्चन्द्रस्य रुचयो नारी. कामिभिर्घटयितुम् । मितां ह्रस्वः । 'पर्यासिवचनेष्वलमर्थेषु' इति तुमुन्प्रत्ययः । काम प्रकामं समर्था आसन् । दूत्य इवेति भावः । विलसन्तो मन्मथश्रीविलासा भणितसीत्कारादिमदनातिरेकविकारा याभिस्ताः हीरेव प्रत्यूहो विघ्नस्तस्य प्रशमे निवारणे कुशलाः शेरते आभिरिति शीधवो मदिराः । 'शीडो धुक्' इत्यौणादिको धुक्-प्रत्ययः । आसां रतिषु आचार्यत्वमुपदेशं चक्रु । नर्मसख्य इवेति भावः । अत्र प्रथमार्धे प्रस्तुतचन्द्रभासां मानशमनकामिघटनपाटवविशेषणसाम्यादप्रस्तुतदूतीत्वप्रतीतेः समासोक्तिः, द्वितीयार्धे तु शीधुष्वारोपितस्याचार्यत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामः । तयोः । सापेक्षत्वात्संकर । तेन च दूतीनर्मसख्युपमाध्वनिः । उत्तरसर्गे मधुपानरतोत्सववर्णनायाश्चायमेव प्रस्तावः । मन्दाक्रान्ता वृत्तम् । 'मन्दाक्रान्ता जलधिषडगैर्भौ नतौ तो गुरु चेत्' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवध-

काव्यव्याख्याने सर्वकषाख्ये नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

दशमः सर्गः ।

आचार्यत्वं रतिषु शीधवश्चक्रुरित्युक्तं तत्प्रपञ्चनायास्मिन्सर्गे मधुपानं तावद्वर्णयति—

सज्जितानि सुरभीण्यथ यूनामुल्लसन्नयनवारिरुहाणि ।

आययुः सुघटितानि सुरायाः पात्रतां प्रियतमावदनानि ॥ १ ॥

सज्जितानीति ॥ अथ पानगोष्ठीप्रस्तावानन्तरं सज्जितानि यावकक्षालनादिना संस्कृतानि सुरभीणि यथायोगं स्वभावसंस्काराभ्यां सुगन्धीनि नयनानि वारिरुहाणीव, अन्यत्र नयनानीव वारिरुहाणि वासनार्थं क्षिप्तानि तान्युल्लसन्ति येषु तानि तथोक्तानि सुघटितानि सुष्ठु मुखैर्योजितानि शोभनसंस्थानवत्तया निर्मितानि वा प्रियतमावदनानि यूनां कामिनां सुरायाः पात्रतां पानभाजनतां ययुः । प्रियामुखसंपर्कजनितरसास्वादलोभात्तासां मुखसुरामेव पपुरिति भावः । अत्र वदनेष्वारोप्यमाणायाः पात्रतायास्तादात्म्येन तेषां पानसाधनतापादनेन कृतवद-

नोपयोगात्परिणामालंकारः । 'आरोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगित्वे परिणामः' इति लक्षणात् । तेन श्लेषसंकीर्णेनोपमा व्यज्यते । अस्मिन्सर्गे स्वागता वृत्तम् । 'स्वागतेति रनभा गुरुयुग्मम्' ॥

सोपचारमुपशान्तविचारं सानुतर्षमनुतर्षपदेन ।

ते मुहूर्तमथ मूर्तमपीप्यन्प्रेम मानमवधूय वधूः स्वाः ॥ २ ॥

सोपचारमिति ॥ अथ पात्रीकरणानन्तरं ते युवानः सोपचारं सप्रार्थनमुपशान्तविचार निवृत्तशङ्कम् । 'विवादम्' इति पाठे मानमवधूयेति पुनरुक्तिः । चारं चारमित्यनुप्रासक्रमभङ्गश्च स्यात् । सानुतर्षं सतृष्णं च यथा तथा अनुतर्षत्यनेनेत्यनुतर्षो मद्यम् । 'मद्येऽनुतर्षं तत्पाने पात्रे तृष्णाभिलाषयोः' इत्युभयत्रापि विश्वः । तस्य पदेन छलेन मूर्तं मूर्तिमत्स्वाः स्वीया वधूर्मुहूर्तं क्षणं मानं कोपमवधूयापीप्यन्पायन्ति स्म । पिबतेणौ चङ्गि 'लोपः पिबतेरीच्चाभ्यासस्य' इति धात्वाकारलोपः ईकारोऽभ्यासस्य । 'न पादमि—' इत्यादिना निगरणार्थत्वात्परस्मैपदनिषेधेऽपि 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदविकल्पात्पाक्षिकं परस्मैपदम् । 'गतिबुद्धि—' इत्यादिना वधूरित्यणिकर्तुः कर्मत्वम् । अनुतर्षपदेनेत्यनुतर्षापह्वेन मूर्तप्रेमत्वोत्प्रेक्षणात् व्यञ्जकाप्रयोगाच्च प्रतीयमाना सापह्ववोत्प्रेक्षा ॥

क्रान्तक्रान्तवदनप्रतिबिम्बे भग्नालसहकारसुगन्धौ ।

स्वादुनि प्रणदितालिनि शीते निर्ववार मधुनीन्द्रियवर्गः ॥ ३ ॥

क्रान्तेति ॥ क्रान्तं संक्रान्तं क्रान्तवदनप्रतिबिम्बं यस्मिस्तस्मिन् । नेत्रनिवृत्तिकर इत्यर्थः । भग्नाः क्षिप्ताः बालसहकाराश्चूतविशेषपल्लवाः । 'आम्रश्चूतो रसालोऽसौ सहकारोऽतिसौरभः' इत्यमरः । तैः सुगन्धौ सुरभिणि । घ्राणतर्पण इत्यर्थः । 'तृतीयादिषु भाषितपुंस्कं पुंवद्भालवस्य' इति पुंवद्भावः । स्वादुनि मधुरे रसनाकर्षिणीत्यर्थः । प्रणदितालिनि गुञ्जन्मधुकरे । श्रुतिसुख इत्यर्थः । शीते । स्पर्शसुखे इत्यर्थः । एवं पञ्चविषयसमष्टौ मधुनि मद्ये इन्द्रियवर्गश्चक्षुरादिपञ्चकं निर्ववार निर्वृतमभूत् । अत्र रूपरसादिपदार्थानां मधुविशेषणभावेन निर्वृतिहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

कापिशायनसुगन्धि विघूर्णन्नुन्मदोऽधिशयितुं समशेत ।

फुल्लदृष्टि वदनं प्रमदानामञ्जचारु चषकं च षडङ्घ्रिः ॥ ४ ॥

कापिशायनेति ॥ उन्मद उद्विक्तमदः अत एव विघूर्णन्भ्रमन् षडङ्घ्रिः षट्पदः कापिशायनेन सुगन्धि सुरभि । 'कश्यं कल्यं तथा मद्यं मैरेयं कापिशायनम्' इति वैजयन्ती । फुल्लदृष्टि विकसितनेत्रं प्रमदानां वनितानां वदनमधिवासनार्थेनाब्जेन चारु चषकं पानपात्रं च । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । अधिशयितुमधिष्ठातुं समशेत । इदं भजामीदं भजामि वेत्युभयलोभार्थं दोलायमानमानस आसीदित्यर्थः । अत्र प्रकृतयोरेव वदनचषकयोः षट्पदाभिलाषास्पदत्वरूपैकधर्मयोगादौपम्यस्य गम्यतायां तुल्ययोगिताभेदः ॥

बिम्बितं भृतपरिस्रुति जानन्भाजने जलजमित्यबलायाः ।

घ्रातुमक्षि पतति भ्रमरः स भ्रान्तिभाजि भवति क विवेकः ॥५॥

बिम्बितमिति ॥ भृता परिस्रुद्धारुणी यस्मिस्तस्मिन् । 'परिस्रुद्धारुणात्मजा' इत्यमरः । भाजने पानपात्रे बिम्बितं प्रतिबिम्बितमबलाया अक्षि जलजमिति जानन् । सादृश्यात्तथा भ्राम्यन्नित्यर्थः । भ्रमरः घ्रातुं पतति स । तथा हि भ्रान्तिभ्रमण, विपरीतज्ञानं च तद्भाजि विवेको विचारः क भवति । न कापीत्यर्थः । अत्र भ्रमरस्याक्षिजलजभ्रान्तेभ्रान्तिमदलंकारः तत्समर्थकत्वाच्छ्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितोऽर्थान्तरन्यासः तेन सहाङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

दत्तमिष्टतमया मधु पत्युर्बाढमाप पिबतो रसवत्ताम् ।

यत्सुवर्णमुकुटांशुभिरासीच्चेतनाविरहितैरपि पीतम् ॥ ६ ॥

दत्तमिति ॥ इष्टतमया दत्तं मधु मद्यं कर्तुं पिबतः पत्युः रसवत्तां प्रेयसीकरस्पर्शादिति स्वादुतामाप । अतिगायने मधुर् । बाढं ध्रुवमित्युत्प्रेक्षा । कुतः । यद्यस्माच्चेतनाविरहितैरचेतनैः सुवर्णमुकुटांशुभिरपि । मधुनि प्रसृतैरिति भावः । पीतं पीतवर्णं पीतं चासीत् । अत्र पीतमिति श्लेषमूलातिशयोक्त्या पीतिघ्नः क्रियाभेदाध्यवसायेनाचेतनांशुकर्तृकपानक्रियानिमित्ता प्रेयसीस्वहस्तदानाहितरसवत्तोत्प्रेक्षा । तथा च यदचेतनानामपि पेयं तच्चेतनानां किं वक्तव्यमित्यर्थापत्तिध्वननादलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

स्वादनेन सुतनोरविचारादोष्ठतः समचरिष्ट रसोऽत्र ।

अन्यमन्यदिव यन्मधु यूनः स्वादमिष्टमतनिष्ट तदेव ॥ ७ ॥

स्वादनेनेति ॥ सुतनोः कर्त्या स्वादनेनास्वादनेन ओष्ठतः ओष्ठाद्रसः स्वादोऽत्र मधुनि अविचारादसंशयात्समचरिष्ट संक्रान्तः । संपूर्वाच्चरतेर्लुङ् । 'समस्तृतीयायुक्तात्' इत्यात्मनेपदम् । कुतः यद्यस्मात्तदेव पूर्वभुक्तमेव मधु अन्यदिवापूर्वमिवान्यमपूर्वमिष्टं प्रियं स्वादं रसं यूनोऽतनिष्ट । तनोतेर्लुङि तद् । ओष्ठस्पर्शानन्तरमेव रसान्तरप्रादुर्भावादनन्तरन्यायात्तद्रससंक्रमणोत्प्रेक्षा । सा चाविचारादिति व्यञ्जकाप्रयोगाद्वाच्या ॥

विभ्रतौ मधुरतामतिमात्रं रागिभिर्युगपदेव पपाते ।

आननैर्मधुरसो विकसद्भिर्नासिकाभिरसितोत्पलगन्धः ॥ ८ ॥

विभ्रताविति ॥ रागिभिः कामिभिरतिमात्रं मधुरतां स्वादुतां प्रियत्वं वा विभ्रतौ । 'मधुरं रसवत्स्वादु प्रियेषु मधुरोऽन्यवत्' इति विश्वः । तस्य भावस्ताम् । विकसद्भिर्विकसन्तीभिश्च विकसद्भिः तृष्णया विजृम्भमाणैः । 'नपुंसकमनपुसकेनैकवच्चास्यान्यतरस्याम्' इति नपुंसकैकशेषः । आननैः मधुरसो मधुरसः नासिकाभिर्घ्राणैरसितोत्पलगन्धश्च युगपदेव पपाते पीतौ । भिन्नेन्द्रियग्राह्यात्रपि

गन्धरसौ युगपत्स्वेन्द्रियसंबन्धाद्युगपद्गृहीतावित्यर्थः । अत्र मनस आशुसंचारा-
द्यौगपद्याभिमानः । शतपत्रशरव्यतिभेदवदित्यणुपरिमाणवादिनः । वास्तवमेव
यौगपद्यमिति मध्यमपरिमाणवादिन. सार्वपथीनास्तु कवय इत्यलमतिपल्लवि-
तेन । अत्र रसगन्धयोः प्रकृतयोरेकपानक्रियासंबन्धात्तुल्ययोगिताभेद ॥

पीतवत्यभिमते मधुतुल्यस्वादमोष्ठरुचकं विददङ्घौ ।

लभ्यते स परिरक्ततयात्मा यावकेन वियतापि युवत्याः ॥९॥

पीतवतीति ॥ विददङ्घौ विदंष्टुमिच्छौ । उपदंशेच्छावतीत्यर्थ. । दंशेः सन्न-
न्तादुप्रत्यय । अभिमते वल्लभे मधुना तुल्यस्वादं तुल्यरसं तुल्यत्वं च हृद्यता-
मात्रेण नान्यथा विलक्षणरसस्य अनुपदंशत्वात् । ओष्ठो रुचकमाभरणमिवेत्युप-
मितसमास. । 'रोचनायां तु रुचकमश्वाभरणमाल्ययो.' इति विश्वः । तमोष्ठरुचक-
मोष्ठश्रेष्ठं पीतवति सति वियता अपगच्छतापि । इणो लटः शत्रादेशे 'इणो यण्'
इति यणादेश. । युवत्या. युवतेः 'ङिति ह्रस्वश्च' इति वा नदीत्वादाडागम. ।
यावकेनालक्तकेन परिरक्ततया दन्तनिष्पीडनकृतेन रागेण हेतुना आत्मा स्वरूपं
लभ्यते स लब्ध. । पुनरुद्धूतमित्यर्थः । अत्राधरपानादपगतस्यापि यावकस्य
रागप्रादुर्भावनिमित्ता विरोधगर्भा पुनरुद्धवोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या च ॥

कस्यचित्समदनं मदनीयप्रेयसीवदनपानपरस्य ।

स्वादितः सकृदिवासव एव प्रत्युत क्षणविदंशपदेऽभूत् ॥ १० ॥

कस्यचिदिति ॥ समदनं यथा तथा मदयतीति मदनीयं मदकारि । 'कृत्य-
ल्युटो बहुलम्' इति कर्तर्यनीयरप्रत्यय. । तस्य प्रेयसीवदनस्य पानं परं प्रधान
यस्य तस्य कामुकत्वात्प्रियामुखपानासक्तस्य कस्यचित्कामिनः सकृदिव स्वादितो-
ऽवाहुत्येन पीतः । इवशब्दो वाक्यालंकारे । आसव एव । प्रत्युत वैपरीत्ये
इति गणव्याख्याने । क्षणं विदंशपदे उपदंशस्थानेऽभूत् । अन्येषां मधुपानलो-
लुपानामधरास्वाद उपदंशः । अस्य त्वधरपानैकपरस्य मध्वेवोपदंश इत्यर्थः ।
अधरपानस्योपदंशत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्ध. आसवस्य तदसंबन्धेऽपि संबन्ध इत्य-
तिशयोक्तयो रसापेक्षत्वात्संसृष्टिः ॥

पीतशीघ्रमधुरैर्मिथुनानामाननैः परिहृतं चषकान्तः ।

व्रीडया रुददिवालिविरावैर्नीलनीरजमगच्छदधस्तात् ॥ ११ ॥

पीतेति ॥ पीतशीघ्रानि पीतमद्यानि अत एव मधुराणि मनोज्ञानि तैर्मिथु-
नानां स्त्रीपुंसानामाननैः चषकान्तः पानपात्राभ्यन्तरे । 'चषकोऽस्त्री पानपा-
त्रम्' इत्यमरः । परिहृतं त्यक्तं नीलनीरजं वासनार्थं निक्षिप्तं नीलोत्पलं व्रीडया
परिहारलज्जया अलिविरावैः रुददिवधस्तादगच्छत । अत्र मद्यापगमनिमित्तस्य
नीलनीरजाधोगमनस्य रोदनविशिष्टलज्जाहेतुकत्वोत्प्रेक्षा । सा चालिविरावैरिति
व्यधिकरणकारिपरिणामोज्जीवितेति संकरः ॥

अथ मदानुभावान्वर्णयति—

प्रातिभं त्रिसरकेण गतानां वक्रवाक्यरचनारमणीयः ।

गूढसूचितरहस्यसहासः सुभ्रुवां प्रवृत्ते परिहासः ॥ १२ ॥

प्रातिभमिति ॥ त्रयाणां सरकाणां समाहारस्त्रिसरक त्रिवारमधुपानम् । 'सरकं शीधुपात्रे स्याच्छीधुपाने च शीधुनि' इति विश्व. । 'तद्धितार्थ—' इत्यादिना समाहारे द्विगुः पात्रादित्वाच्चपुंसकत्वम् । तेन त्रिसरकेण त्रिपानं यदातिभूमिरिति पानप्रसिद्धिः । प्रतिभैव प्रातिभं प्रतिभाविशेषः । प्रज्ञादित्वात्स्वार्थेऽण्प्रत्ययः । यद्वा 'ज्ञानबीजभूतः संस्कारविशेषः प्रतिभा' इति काव्यप्रकाशकारः । तत्र भवं प्रातिभं ज्ञानप्रभाविशेष एव । भवार्थेऽण्प्रत्ययः । तत्प्रातिभं गतानाम् । त्रिवारमधुपानोक्तमदोद्बुद्धसंस्कारप्रभावितप्रगल्भमतीनामित्यर्थः । सुभ्रुवां स्त्रीणां वक्रवाक्यरचनारमणीयः प्रतिकूलवाक्यप्रयोगरम्यः । गूढानि पूर्व लज्जया सवृत्तानि सूचितानि संप्रति मदेन प्रकाशितानि रहस्यानि ग्राम्यावयवचेष्टाप्रलपितानि यस्मिन्म गूढसूचितरहस्यः स चासौ सहासश्चेति विशेषणसमासः वैवक्षिकविशेषणविशेष्यभावात् । 'हासो हास्यम्' इत्यमरः । परिहासो नर्मकेलिरूपहासक्रीडेति यावत् । 'द्रवकेलिपरीहासाः' इत्यमरः । प्रवृत्ते प्रवृत्तः । इतः परं मदः संचारी ॥

हावहारि हसितं वचनानां कौशलं दृशि विकारविशेषाः ।

चक्रिरे भृशमृजोरपि वध्वाः कामिनेव तरुणेन मदेन ॥ १३ ॥

हावेति ॥ तरुणेनोत्कटेन यूना च मदेन कामिनेव ऋजोर्मुग्धाया अपि वध्वाः । किमुत प्रौढानामिति भावः । हावहारि विलासमनोहरं हसितं हासः वचनानां कौशलं प्रागल्भ्यं दृशि विकारविशेषाः विलासविशेषाश्चक्रिरे कृतानि । पुंसेव मौग्ध्यं त्याजयित्वा प्रौढ्यं नीतेत्यर्थः । अत्र हसितकौशलविकाराणां यौगपद्योक्त्या समुच्चयः । 'गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति लक्षणम् । तस्यौपम्ययोगेन संकरः । तेन ऋजोरपीत्यत्र किमुत प्रौढानामित्यर्थापत्तिर्व्यज्यते ॥

अप्रसन्नमपराद्धरि पत्यौ कोपदीप्तमुररीकृतधैर्यम् ।

क्षालितं नु शमितं नु वधूनां द्रावितं नु हृदयं मधुवारैः ॥ १४ ॥

अप्रसन्नमिति ॥ अपराद्धरि आगस्कारिणि । राधेस्तृचप्रत्ययः । पत्यौ विषये अप्रसन्न कलुषम् । क्षुभितमित्यर्थः । कोपदीप्तं कोपेन ज्वलितमुररीकृतधैर्यमङ्गीकृतकाठिन्यम् । 'ऊरीकृतमुररीकृतम्' इत्यमरः । 'ऊर्यादिच्चिडाचश्च' इति गतित्वात् 'लुगतिप्रादयः' इति समासः । वधूनां हृदयं मधुवारैर्मद्यपर्यायैः । 'मधुवारा मधुक्रमाः' इत्यमरः । क्षालितं धौतं न । शमितं निर्वापितं नु । द्रावितं द्रवीकृतं नु । अन्यथा कथं तादृगप्रसन्नतादीप्तताकठिनतानां हठान्निवृत्तिरिति भावः । अत्र क्षालितत्वादीनामेकत्राविरोधात्सादृश्याच्च न संशयालंकारः सति सादृश्ये विरुद्धानेककोटिगोचरत्वात्तस्य, कित्वप्रसन्नत्वादिनिरासनिमित्तकक्षालित-

त्वाद्युत्प्रेक्षात्रये नुशब्दानुवृत्ते तच्चाप्रसन्नत्वाद्युद्देशिनां क्षालितत्वाद्यनुद्देशिभिर्यथासंख्येनान्वयमपेक्षत इति यथामंख्यालंकारेण संकीर्यते ॥

सन्तमेव चिरमप्रकृतत्वाद्प्रकाशितमद्द्युतदङ्गे ।

विभ्रमं मधुमदः प्रमदानां धातुलीनमुपसर्ग इवार्थम् ॥ १५ ॥

सन्तमिति ॥ मधुमदः प्रमदानामङ्गे वपुषि अन्यत्र 'यस्मात्प्रत्ययविधिः—' इत्युक्तलक्षणे प्रकृत्याख्ये शब्दरूपे । चिरं सर्वदा सन्तमेव । एकत्र स्वभावात्, अन्यत्र त्वनेकार्थत्वाद्धातूनामिति भावः । किं चाप्रकृतत्वाद्प्रस्तुतत्वात् । अप्रसक्तत्वादिति भावः । अप्रकाशितमव्यञ्जितं विभ्रमं विलासं धातौ भूवादिके लीनगूढमर्थमभिधेयं उपसर्गः प्रादिरिवादिद्युतद्व्योतयति स्म । द्युते. 'णौ चड्युपधाया ङ्स्व.' । 'द्युतिस्वाप्योः संप्रसारणम्' इत्यभ्यासस्य संप्रसारणमिकारः । उपसर्गस्य धातुलीनार्थद्व्योतकत्वमादानसंदानादावनुसंधेयम् । उपमालंकारः ॥

सावशेषपदमुक्तमुपेक्षा स्रस्तमाल्यवसनाभरणेषु ।

गन्तुमुत्थितमकारणतः स द्योतयन्ति मदविभ्रममासाम् ॥१६॥

सावशेषमिति ॥ सावशेषाण्यर्धोक्तानि पदानि यस्मिस्तदुक्तमुक्तिर्वाक्यं स्रस्तेषु माल्यवसनाभरणेषूपेक्षानादर अकारणतोऽकस्मादेव गन्तुमुत्थितमुत्थानं च आसां स्त्रीणां मदविभ्रमं मदविकारं द्योतयन्ति स्म । एतैरनुभावैरासां मदसंचारो ज्ञात इत्यर्थः । अत्रार्धोक्तादीनां खलेकपोतिकया मदद्योतने प्रवृत्तत्वात्कारणाख्यो द्वितीयसमुच्चयः । 'खलेकपोतन्यायेन बहूनां कार्यसाधने । कारणानां समुद्योगः स द्वितीयः समुच्चयः ॥' इति लक्षणात् ॥

मद्यमन्दविगलत्रपमीषच्चक्षुरुन्मिषितपक्ष्म दधत्या ।

वीक्ष्यते स्म शनकैर्नववध्वा कामिनो मुखमधोमुखयैव ॥ १७ ॥

मद्येति ॥ मद्येन मद्यपानेन मन्दमल्पं विगलन्ती त्रपा यस्य तत् । अत एवेषदुन्मिषितानि पक्ष्माणि लोमानि यस्य तच्चक्षुर्दधत्या नववध्वा नवोढया कामिनः प्रियस्य मुखमधोमुखयैव नमितवदनयैव । 'स्त्राङ्गाच्चोपसर्जनात्—' इति विकल्पादनीकारः । शनकैरसंभ्रमेण वीक्ष्यते स्म । तिर्यगीक्षितमित्यर्थः । अत्रापि मदमानाभ्यां त्रपैव बलीयसीति मौग्ध्यातिशयोक्तिः । 'समुद्यद्यौवना सुग्धालज्जापिहितमन्मथा' ॥

या कथंचन सखीवचनेन प्रागभिप्रियतमं प्रजगल्भे ।

व्रीडजाड्यमभजन्मधुपा सा स्वां मदात्प्रकृतिमेति हि सर्वः ॥१८

येति ॥ या स्त्री कथंचन कृच्छ्रेण सखीवचनेन सखीप्रेरणया प्राङ्गदात्पूर्वमभिप्रियतमं प्रियतमसमक्षम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । प्रजगल्भे प्रजगल्भते स्म । सा स्त्री मधु पिबतीति मधुपा । 'आतोऽनुपसर्गे कः' । 'व्रीडं जाड्यं मौ-

गध्यमभजत । विहायागन्तुकं धर्मं स्वभावमभजन्मदादित्यर्थः । तथाहि—सर्वो जनो मदाद्धेतो स्वां स्वकीयां प्रकृतिमेति स्वभावं गच्छति । स्वाभाविकधर्मप्रकाशनं मदधर्मः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

छादितः कथमपि त्रपयान्तर्यः प्रियं प्रति चिराय रमण्याः ।

वारुणीमदविशङ्कमथाविश्वक्षुपोऽभवदसाविव रागः ॥ १९ ॥

छादित इति ॥ रमण्या यः प्रियं प्रति रागो विषयाभिलाषः । चिराय त्रपया त्रीडयान्तश्छादित संवृतोऽसावयमेव रागोऽथास्मिन्नवसरे वारुणीमदविशङ्कमद्यमदेन निःशङ्कं चक्षुषो नेत्रादाविरभवदिवविर्भूत किम् । अत्र रतिरागमदरागयोरभिलाषपाटलिमरूपयोः श्लेषप्रतिभोत्थापिताभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिमहिम्ना योऽन्तर्गतो रागः स एव चिरनिरुद्धः संप्रति मदोद्धादितत्रपाकपाट्या चक्षुर्द्वारा बहिरुद्भिन्न इत्युत्प्रेक्ष्यते । आविर्भुवोर्व्यवधानं कविस्वातन्त्र्यात् ॥

आगतानगणितप्रतियातान्वल्लभानभिसिसारयिषूणाम् ।

प्रापि चेतसि सविप्रतिसारे सुभ्रुवामवसरः सरकेण ॥ २० ॥

आगतानिति ॥ आगतान्स्वयं प्राप्तान् तथाप्यगणिताश्च ते प्रतियाताश्चेति । स्नातानुलिप्त इतिवत्पूर्वकाले समामः । तान्वल्लभानभिसिसारयिषूणां संप्रति चन्द्रोदये स्वयमेवाभिसारयितुमभिसर्तुमिच्छूनाम् । अभिसारयते स्वार्थण्यन्तात्सन्नन्तादुप्रत्ययः । सुभ्रुवां स्त्रीणां चेतसि सविप्रतिसारे कष्टमस्माभिरकार्यं कृतमिति पश्चात्तापयुक्ते सति । 'पश्चात्तापोऽनुतापश्च विप्रतीसार इत्यपि' इत्यमरः । सरकेण मधुना मधुपानेन वा । 'सरकं शीधुपात्रे स्याच्छीधुपाने च शीधुनि' इति विश्वः । अवसरः प्रापि प्राप्तः । स्वयगमनसौकर्याय मधुपानं चक्रुरित्यर्थः । अत्राभिसारणस्य पश्चात्तापकरणस्य मद्योगात्सौकर्योक्ते समाध्यलंकारः । 'समाधिः सुकरं कार्यं कारणान्तरयोगतः' इति काव्यप्रकाशे ॥

मा पुनस्तमभिसीसरमागस्कारिणं मदविमोहितचित्ता ।

योषिदित्यभिललाष न हालां दुस्त्यजः खलु सुखादपि मानः ॥ २१ ॥

मा पुनरिति ॥ मदेन विमोहितचित्ता अमितचित्ता सती । अहमिति शेषः । आगस्कारिणमपराधकृतम् । 'अतःकृकमि—' इत्यादिना विसर्जनीयस्य सत्वम् । तं पुनर्भूयो माभिसीसर नाभिसारयाणि । सरतेः स्वार्थो 'णौ चड्युपधाया ह्रस्वः' 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यासस्य दीर्घः । इति । इत्यालोच्येत्यर्थः । गम्यमानार्थत्वाद्प्रयोगः अन्यथा पौनरुक्त्यमित्यालंकारिकाः । योषित्काचित्स्त्री हालां सुराम् । 'सुरा हलिप्रिया हाला' इत्यमरः । नाभिललाषः । तथा हि सुखादपि मानो दुस्त्यजः खलु । अतोऽल्पकारणादधिकार्थहानिरिति नाशङ्कनीयमित्यर्थान्तरन्यासः ॥

हीविमोहमहरदयितानामन्तिकं रतिसुखाय निनाय ।

सप्रसादमिव सेवितमासीत्सद्य एव फलदं मधु तासाम् ॥ २२ ॥

हीति ॥ सप्रसादं नन.प्रसादपूर्वकम् । ममेदं श्रेयस्करमिति भावनापूर्वक-
मित्यर्थः । अन्यथा फलोदय एव न स्यात् । 'देवज्ञे भिषजे गुरो' इति वचना-
दिति भावः । सेवितमुपभुक्तमिति हेतोर्मिथु तासां सद्य एव फलदमासीत्
कुतः ह्रीविमोहं व्रीडाजाड्यमहरत् रतिसुखाय सुरतसुखाय दयितानामन्तिकं
निनाय । अत्र ह्रीहरणान्तिकनयनवाक्याभ्यां फलदानवाक्यार्थसमर्थनादनेकवा-
क्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

दत्तमात्तमदनं दयितेन व्याप्तमातिशयिकेन रसेन ।

सस्वदे मुखसुरं प्रमदाभ्यो नाम रूढमपि च व्युदपादि ॥२३॥

दत्तमिति ॥ आत्तमदनमाहितमदन यथा तथा दयितेन दत्तम् । अत एवा-
तिशयिकेनातिशयप्रचुरेण । विनयादिभ्यष्टक् । रसेन स्वादेन व्याप्तम् । स्वादु-
तरमित्यर्थः । मुखस्य सुरा मुखसुरं गण्डूपमद्यम् । 'विभाषा सेनासुराच्छाया-
शालानिशानाम्' इति नपुंसकत्वम् । प्रकृष्टो मदो यासां ताभ्यः प्रमदाभ्यः
स्त्रीभ्यः । 'रुच्यर्थानां प्रीयमाणः' इति संप्रदानसंज्ञा । सस्वदे रुरुचे । प्रीतिक-
रमभूदित्यर्थः । कर्तरि लिट् । अत एव तदेव तासां मदकरं चासीदित्याह ।
नामेति रूढं प्रागश्वकर्णादिवदव्युत्पन्नं नामापि प्रमदेति नामधेयं च व्युदपादि
व्युत्पन्नं जातम् । यथा प्रकृष्टमदयोगात्प्रमदेत्यन्वर्थनामत्वं भवेत्तथा तास्तेनामा-
द्यन्नित्यर्थः । पद्यतेरण्यन्तात्कर्तरि लुङ् 'चिण् ते पद्' इति चिण्प्रत्यये चिणो
लुक् । 'प्रमदाभि.' इति पाठे सस्वदे । स्वदयांचक्रे इत्यर्थः । 'स्वादनमशनं
भक्षणमाहारो भोजनं स्वदनम्' इति हलायुधे । स्वदिस्वाद्योरेकार्थत्वाभिधाना-
त्कर्मणि लिट् । अत्र पूर्ववाक्यार्थस्योत्तरवाक्यार्थहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥

लब्धसौरभगुणो मदिराणामङ्गनास्यचषकस्य च गन्धः ।

मोदितालिरितरेतरयोगादन्यतामभजतातिशयं नु ॥ २४ ॥

लब्धेति ॥ लब्धसौरभगुणो मेलनात्प्राप्तसौरभोत्कर्षः अतएव मोदितालि-
रानन्दितभृङ्गः मदिराणां मद्यानां अङ्गनास्यमेव चषक तस्य च गन्धो गन्धगुणः
इतरेतरस्य योगान्मिश्रणादन्यतामपूर्वतामतिशयं नु तत्रैवोत्कर्षं वाभजत् ।
यक्षकर्मदादौ घृताक्तकुङ्कुमादौ चोभयथा दर्शनादयं संशय इति भावः । अत
एव संशयालंकारः ॥

मानभङ्गपटुना सुरतेच्छां तन्वता प्रथयता दृशि रागम् ।

लेभिरे सपदि भावयतान्तर्योषितः प्रणयिनेव मदेन ॥ २५ ॥

मानेति ॥ मानभङ्गपटुना कोपशमनसमर्थेन सुरतेच्छां तन्वता मदनोद्दी-
पके दृशि रागमारुप्यं प्रीतिं च प्रथयता प्रकाशयता अन्तरन्तःकरणं भावयता
रञ्जयता मदेन प्रणयिनेव योषितः स्त्रियो लेभिरे प्राप्ताः । रागमिति श्लेषमूला-
तिशयोक्तिसंकीर्णयमुपमा ॥

पानधौतनवयावकरागं सुभ्रुवो निभृतचुम्बनदक्षाः ।

प्रेयसामधररागरसेन स्वं किलाधरमुपालि ररञ्जुः ॥ २६ ॥

पानेति ॥ उपालि आल्या. समीपे । सर्मापार्थेऽव्ययीभाव. । 'आलिः मर्वा वयस्या च' इत्यमरः । अत एव निभृतचुम्बनदक्षा. गूढचुम्बनचतुर्ग सुभ्रुवः पानधौतनवयावकरागं मधुपानक्षालितलाक्षारागं स्वमधर प्रेयसामधरेषु यो रागरस-
न्नाम्बूलरागद्रवस्तेन ररञ्जु. किल । अन्यगुणस्यान्यत्राधानमिह रञ्जेरर्थे । किलेन्य-
परमार्थे । तेन पानधौतरागेषु स्वाधरेषु प्रेयोऽधररागसंक्रमणनाटितकेन सखीमम-
क्षमेव प्रियां चुम्बनं कारयामासुरित्यर्थ. । अत्रागन्तुना रञ्जनेन सहजचुम्बननिगूह-
नान्मीलनालंकारभेद. । 'मीलनं वस्तुना यत्र वस्त्वन्तरनिगूहनम्' इति लक्षणात् ॥

अर्पितं रसितवत्यपि नामाग्राहमन्ययुवतेर्दयितेन ।

उज्झति स्म मदमप्यपिबन्ती वीक्ष्य मद्यमितरा तु ममाद् ॥ २७ ॥

अर्पितमिति ॥ दयितेनान्ययुवते. सपत्न्या नामग्राहं नाम गृहीत्वा । 'नाश्रया दिशिग्रहो' इति णसुल् प्रत्यय । अर्पितं दत्तं मद्य रमितवत्यास्वादित-
वत्यपि । रसतेरास्वादनार्थात् क्ववतौ 'उगितश्च' इति डीप् । काचिदिति शेष. ।
मदनमुज्झति स्म न ममादेत्यर्थ. । इतरा तु सपत्नी तु मद्यमपिबन्त्यपि वीक्ष्य
दृष्ट्वैव ममाद् मत्ता । मनोनिर्वृतिरेव मदहेतुरिति भाव. । अत्र पूर्वार्थे रसितव-
त्यपि न ममादेति विशेषोक्तिः । उत्तरार्धे त्वपिबन्त्यपि ममादेति विभावना ।
'कारणेन विना कार्यस्योत्पत्तिः स्याद्विभावना । तत्सामग्र्यामनुत्पत्तिर्विशेषोक्ति-
र्निगद्यते ॥' तयोः संकरः ॥

अन्यथान्यवनितागतचित्तं चित्तनाथमभिशङ्कितवत्या ।

पीतभूरिसुरयापि न मेदे निर्वृतिर्हि मनसो मदहेतुः ॥ २८ ॥

अन्येति ॥ चित्तनाथं भर्तारमन्यवनितागतचित्त सपत्नीसंक्रान्तचेतसमभि-
शङ्कितवत्या तस्मिन्नविश्वसत्या अन्यथा कयाचित्स्त्रिया पीतभूरिसुरयापि न मेदे
न मत्तम् । माद्यतेर्भावे लिट् । तथा हि मनसो निर्वृतिर्मदहेतुर्हि । सामान्येन
विशेषममर्थनादर्थान्तरन्यासः । एषा नवोढा भीरुश्च, अन्यथा साशङ्कायाः
पानाघटनादिति ॥

कोपवत्यनुनयानगृहीत्वा प्रागतो मधुमदाहितमोहा ।

कोपितं विरहखेदितचित्ता कान्तमेव कलयन्त्यनुनिन्ये ॥ २९ ॥

कोपवतीति ॥ प्राक्प्रथमं कोपवती सरोषा अत एवानुनयान्प्रियप्रार्थनान्य-
गृहीत्वा अनादृत्य । अथो संप्रति विरहखेदितचित्ता पश्चात्तापतप्ता काचिन्मधुमदे-
नाहितमोहा कृतचित्तविभ्रमा सती कान्तमेव कोपितमात्मना रोषित कलयन्ती

जानती अनुनिन्दे । सापराधाहं क्षमस्वेति प्रार्थितवती । मत्तेषु किं न संभावितमिति भावः । एषा कलहान्तरिता ॥

कुर्वता मुकुलिताक्षियुगानामङ्गसादमवसादितवाचाम् ।

ईर्ष्ययेव हरता ह्रियमासां तद्गुणः स्वयमकारि मदेन ॥ ३० ॥

कुर्वतेति ॥ मुकुलिताक्षियुगानामवसादितवाचां कुण्ठितगिरामासां स्त्रीणामङ्गसादमङ्गसादरूपशरीरनिश्चेष्टतां कुर्वता ह्रियं हरता मदेन ईर्ष्ययेवेत्युत्प्रेक्षा । तस्या ह्रियो गुणस्तद्गुणः अक्षिनिमीलनवाक्सादाङ्गसादरूपः । स्वयमकारि कृतः । हीमदयोस्तुल्यानुभाविकत्वादिति भावः ॥

गण्डभित्तिषु पुरा सदृशीषु व्याञ्जि नाञ्चितदृशां प्रतिमेन्दुः ।

पानपाटलितकान्तिषु पश्चाल्लोध्रचूर्णतिलकाकृतिरासीत् ॥३१॥

गण्डेति ॥ प्रतिमेन्दुः प्रतिबिम्बचन्द्रः सदृशीषु स्वसमानवर्णास्वञ्चितदृशां सुदृशां गण्डभित्तिषु पुरा सुरापानात्पूर्वं न व्याञ्जि नाभेदि । तदेकतापत्या तद्विविक्ततया न गृहीत इत्यर्थः । अत एव सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् । विपूर्वादञ्जे कर्मणि लुङ् 'आडजादीनाम्' इत्याडागमः । पश्चात्पानानन्तरं पानेन पानमदेन पाटलिता पाटलीकृता कान्तिर्यासां तासु गण्डभित्तिषु लोध्रचूर्णस्य लोध्रपरागस्य तिलकश्चित्रकम् । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम् । द्वितीयं च तुरीयं च न स्त्रियाम्' इत्यमरः । तस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य स आसीत् । वैवर्ण्याद्विविक्त एवासीदित्यर्थः । तिलकाकृतिरिति निदर्शना पूर्वोक्तसामान्यसंसृष्टा ॥

उद्धतैरिव परस्परसङ्गादीरितान्युभयतः कुचकुम्भैः ।

योषितामतिमदेन जुघूर्णुर्विभ्रमातिशयपुंषि वपूंषि ॥ ३२ ॥

उद्धतैरिति ॥ उद्धतैर्दृष्टैरिव कुचकुम्भैः परस्परसङ्गादन्योन्यसंघर्षादुभयत ईरितान्याकृष्टानि तथा विभ्रमातिशयं विलासविशेषं पुष्णन्ति तानि । 'नपुंसकस्य झलचः' इति सुमागमः । योषितां वपूंषि । पूर्ववन्नुमागमः । 'सान्तमहतः संयोगस्य' इति दीर्घः । विशेषः । अतिमदेन जुघूर्णुं अ्रेमु । दृप्तसंघर्षस्तदस्थपीडाकरः । यथा वृषभकलहाद्द्वत्सपादभङ्ग इति भावः ॥

चारुता वपुरभूषयदासां तामनूननवयौवनयोगः ।

तं पुनर्मकरकेतनलक्ष्मीस्तां मदो दयितसंगमभूषः ॥ ३३ ॥

चारुतेति ॥ यासां योषितां वपुश्चारुतां सौन्दर्यमभूषयत् । तां चारुतामनूननवयौवनयोग संपूर्णयौवनसंपत्तिरभूषयत् । तं पुनर्नवयौवनयोगं तु मकरकेतनलक्ष्मीर्मदनसंपत्तिरभूषयत् । तां मकरकेतनलक्ष्मीं दयितसंगम एव भूषयस्य स मदोऽभूषयत् । तां मदः तं च दयितसंगम इत्यर्थः । प्रक्रमानुसारात्तां मदस्तमपि वल्लभसङ्ग इति प्रयोक्तव्ये विशेषणत्वेन प्रयोगो महाकवीनामनुद्धे-

गात् । यथा भारवेः प्रयोगः शुचि भूषयतीत्यादौ श्लोके 'स नयाङ्क स च सिद्धिभूषणः' इति वक्तव्ये 'स नयापादितसिद्धिभूषणः' इति । अत्रोत्तरोत्तरस्य पूर्वपूर्वविशेषकत्वादेकावली । 'यत्रोत्तरोत्तरेषां स्यात्पूर्वपूर्व प्रति क्रमात् । विशेषकत्वकथनमसावेकावली मता ॥' इति लक्षणात् ॥

क्षीवतामुपगतास्वनुवेलं तासु रोषपरितोपवतीषु ।

अग्रहीन्नु सशरं धनुरुज्जामास नूज्झितनिषङ्गमनङ्गः ॥ ३४ ॥

क्षीवतामिति ॥ क्षीवतां मत्तताम् । 'मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवा' इत्यमरः । 'क्षीवृ मदे' इत्यस्माद्धातोः 'अनुपसर्गात्फुल्लक्षीवकृशोलाघा' इति निष्ठान्तो निपातितः । उपगतासु प्राप्तासु । अत एवानुवेलं प्रतिक्षणं रोषपरितोपवतीषु तासु स्त्रीषु विषये अनङ्गः सशरं धनुरग्रहीन्नु उज्झितनिषङ्गं त्यक्ततूणीरं यथा तथोज्जामास नु तत्याज किम् । उज्झतेर्लिट् 'इजादेश्च गुरुमतोऽनृच्छः' इत्याम्प्रत्ययः । रूपासु धनुर्ग्रहणं परितुष्टासु त्यागश्च रोषपरितोषाभ्यामुत्प्रेक्ष्यते । अन्यथा रोषानन्तरं परितोषः परितोषानन्तरं रोषश्च न स्यादिति भावः । रोषपरितोषयोर्धनुर्ग्रहणाभ्यां यथासंख्येनान्वयाद्यथासंख्यालकारभेदः । तेनोत्प्रेक्ष्योरङ्गाङ्गिभावेन संकर ॥

शङ्कयान्ययुवतौ वनिताभिः प्रत्यभेदि दयितः स्फुटमेव ।

न क्षमं भवति तत्त्वविचारे मत्सरेण हतसंवृति चेतः ॥ ३५ ॥

शङ्कयेति ॥ वनिताभिरन्ययुवतौ सपत्न्यां शङ्कया तत्सङ्गशङ्कामात्रेण दयितः स्फुटमेव निश्चितवदेव प्रत्यभेदि । सिद्धवत्कृत्वोद्धाटित इत्यर्थः । अनुचितोऽयमविमृष्यमिथ्याभियोग इति शङ्कां परिहरति-नेति । मत्सरेण वैरेण हता संवृतिर्गोप्यगोपनं यस्य तच्चेतस्तत्त्वविचारे भूतार्थचिन्तायां क्षमं सहिष्णु न भवति मत्सरग्रस्तचेतसामेष स्वभाव इति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

आननैर्विचकसे हृषिताभिर्वल्लभानभि तनूभिरभावि ।

आर्द्रतां हृदयमाप च रोषो लोलति स वचनेषु वधूनाम् ॥ ३६ ॥

आननैरिति ॥ वल्लभानभि । वल्लभसमक्षमित्यर्थः । 'अभिरभागे' इति लक्षणार्थकर्मप्रवचनीयत्वाद्धितीया । वधूनामाननैर्विचकसे विकसितम् । भावे लिट् । तनूभिरङ्गैर्हृषिताभिः पुलकिताभिः । 'हृषेल्लोमसु' इतीडागमः । अभावि भूतम् । भावे लुङ् । हृदयं चार्द्रतामाप । काठिन्यं जहावित्यर्थः । वचनेषु रोषो लोलति चलति स । वचनगतो रोषो वक्रतापि निवृत्तेत्यर्थः । अत्र वधूप्वाननविकासाद्यनेकक्रियायौगपद्यात्समुच्चयालंकारः । 'शुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः' इति लक्षणात् ॥

रूपमप्रतिविधानमनोज्ञं प्रेम कार्यमनपेक्ष्य विकासि ।

चाटु चाकृतकसंभ्रममासां कार्मणत्वमगमन्मणेषु ॥ ३७ ॥

रूपमिति ॥ अप्रतिविधानमप्रतियत्नमेव मनोज्ञम् । स्वभावसुन्दरमित्यर्थः । रूपमाकृतिः । कार्यं प्रयोजनमनपेक्ष्य विकासि वर्धमानम् । अनौपाधिकमित्यर्थः । प्रेम अकृतकसंभ्रममकृत्रिमसंरम्भं चाटु प्रियवचनं चासां स्त्रीणां रमणेषु विषये कार्मणत्वं वशीकरणकर्मत्वम् । 'वशक्रिया संवननं मूलकर्म तु कार्मणम्' इत्यमरः । तद्युक्तात्कर्मणोऽण् । अगमन्प्राप्तानि । गमेलुङ् च्लेरडादेशः । अत्र रूपादिष्वारोप्यमाणस्य कार्मणस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

लीलयैव सुतनोस्तुलयित्वा गौरवाढ्यमपि लावणिकेन ।

मानवञ्चनविदा वदनेन क्रीतमेव हृदयं दयितस्य ॥ ३८ ॥

लीलयेति ॥ लावण्यं कान्तिविशेषोऽस्यास्तीति लावणिकं लावण्यवत् । 'अत इनिठनौ' इति ठन्प्रत्यये 'ठस्येक.' 'यस्येति च' इत्यल्लोपे 'हलस्तद्धितस्य' यकारलोपः । अन्यत्र तु लवणं पण्यमस्यास्तीति लावणिको लवणव्यवहारी लवणाट्टञ् प्रत्ययः । लावणिकेन मानवञ्चनविदाहंकारहरणदक्षेण, अन्यत्र परिमाणप्रतारणपटुना सुतनोः स्त्रियाः वदनेन कर्त्रा गौरवाढ्यं गाम्भीर्यसंपन्नमपि, अन्यत्र गुरुत्वयुक्तमपि दयितस्य हृदयं लीलया विलासेनैव तुलयित्वा, अन्यत्रानायासेनैवोन्माय । गुर्वपि लघुतया मीत्वेत्यर्थः । क्रीतं वशीकृतमेव अन्यत्र दानेन स्वीकृतमेव । अत्र विशेषणमहिम्नैव वदने लावणिकत्वस्य, हृदये पण्यत्वस्य च प्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । हृदयस्य प्रतीयमानपण्याभेदेन क्रीतत्वोक्तेरलौकिकहृदयावर्जने लौकिकक्रयव्यवहारसमारोपः ॥

एवं मदानुभावं वर्णयित्वा संप्रति सुरतकेलिवर्णनं प्रस्तौति । तत्र सुरतं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति । बाह्यं च प्रेक्षणभाषणाश्लेषणचुम्बनाद्यनेकभेदभिन्नम् । तत्र दृष्टिविशेषं तावदाह—

स्पर्शभाजि विशदच्छविचारौ कल्पिते मृगदृशां सुरताय ।

संनतिं दधति पेतुरजस्रं दृष्टयः प्रियतमे शयने च ॥ ३९ ॥

स्पर्शेति ॥ स्पर्शभाजि सुखस्पर्शं विशदा विमला शुभ्रा च या छविः कान्तिस्तया चारौ रम्ये सुरताय कल्पिते रतिसुखदानाय सृष्टे विहारयोग्यतया सजीकृते च संनतिमानुकूल्य सर्वतः साम्यं च दधति दधाने प्रियतमे शयने च मृगदृशां दृष्टयोऽजस्रमविच्छिन्नं पेतुः पतिताः । युगपदुभयावलोकनादभिलाषं व्यञ्जयामासुरित्यर्थः । अत्र प्रियतमशयनयोः प्रकृतयोरेव धर्मसाम्यादौपम्यप्रतीतेः केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता ॥

यूनि रागतरलैरपि तिर्यक्पातिभिः श्रुतिगुणेन युतस्य ।

दीर्घदर्शिभिरकारि वधूनां लङ्घनं न नयनैः श्रवणस्य ॥ ४० ॥

यूनीति ॥ रागेण तरलैश्चपलैरपि । दर्शनोत्सुकैरपीत्यर्थः । यूनि प्रिये तिर्यक्पातिभिश्चपया साचि विप्रसारिभिः दीर्घदर्शिभिरायतान्तैः आलोकनव्यापार-

परैरित्यर्थः । अन्यत्र रागद्वेषचपलैः अत एव तिर्यक्पातिभिः कुटिलवृत्तिभिरपि दीर्घदर्शिभिः । आगामिकार्यज्ञैरित्यर्थः । वधूनां नयनैः श्रुतिगुणेन शब्दग्रहण-पाटवेन युतस्य श्रूयतेऽनेनेति श्रवणं श्रोत्रं तस्य लङ्घनमतिक्रमो नाकारि न चक्रे । कर्णान्ते विश्रान्तमित्यर्थः । अन्यत्र तु श्रुतिः श्रवणम् । अभ्यास इति यावत् । सैव गुणस्तेन युतस्य श्रूयत इति श्रवणं शास्त्रं तस्य लङ्घनं नाकारि । रागद्वेषग्र-स्तोऽपि शास्त्रज्ञः कदाचिच्छास्त्रातिक्रमाद्विभेतीति भावः । अयं च व्यवहारो नयनेषु रागतरलैरित्यादिश्लिष्टविशेषणमहिम्ना गम्यत इति समासोक्तिभेदः । इयं च रागदृष्टिरौत्सुक्यानुभावः ॥

संकथेच्छुरभिधातुमनीशा संमुखी न च बभूव दिदक्षुः ।

स्पर्शनेन दयितस्य नतभ्रूरङ्गसङ्गचपलापि चकम्पे ॥ ४१ ॥

संकथेति ॥ नतभ्रूः स्त्री संकथायां संभाषणे इच्छुरिच्छावत्यपि । 'विन्दुरि-च्छुः' इत्युप्रत्ययान्तो निपातः । अभिधातुं संभाषयितुमनीशा अक्षमा बभूव । अप्यर्थश्चशब्दः । दिदक्षुर्द्रष्टुमिच्छुरपि । दृशेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । संमुखी अभिमुखी न बभूव । अङ्गसङ्गचपला गात्रस्पर्शचपलापि दयितस्य स्पर्शनेन चकम्पे कम्पि-तवती । एते कम्पादयो लज्जासाध्वसानुभावाः । लज्जाविजितमन्मथेयं मुग्धा ॥

अथालिङ्गनं वर्णयति—

उत्तरीयविनयात्रपमाणा रुन्धती किल तदीक्षणमार्गम् ।

आवरिष्ट विकटेन विवोदुर्वक्षसैव कुचमण्डलमन्या ॥ ४२ ॥

उत्तरीयेति ॥ अन्या स्त्री उत्तरीयविनयात्कुचांशुकाकर्षणात् । त्रपमाणा तदीक्षणमार्गं तस्य वोदुर्दृष्टिपथं रुन्धती किल आवृण्वतीव, न तु वस्तुत इति किलार्थः । विकटेन विशालेन । 'विशङ्कटं विशालं स्यात्करालं विकटं तथा' इति वैजयन्ती । 'संप्रोदश्च कटच्' इति चकाराद्वे. कटच् प्रत्ययः । विवोदुः परिणेतुः वक्षसैव कुचमण्डलं आवरिष्ट आवृतवती कुचावरणव्याजेनालिङ्गितवती । वृजो लुङि तद् इडागमः । अत्र कुचावरणेनालिङ्गनेच्छानिगूहनान्मीलनभेदः । एषा लज्जामन्मथमध्यस्था मध्यमा ॥

अंशुकं हतवता तनुबाहुस्वस्तिकापिहितमुग्धकुचाग्रा ।

भिन्नशङ्खवलयं परिणेत्रा पर्यरम्भि रभसादचिरोढा ॥ ४३ ॥

अंशुकमिति ॥ अंशुकमुत्तरीयं हतवता परिणेत्रा भर्त्रा तन्वोः कृशयोः बाह्वोः स्वस्तिको बन्धविशेषः तेनापिहिते आच्छादिते मुग्धे सुन्दरे कुचाग्रे यस्याः सा तथोक्ता । अचिरोढा नवोढा भिन्नानि शङ्खस्य वलयानि यस्मिन्क-र्मणि तद्यथा तथा रभसाद्वेगात्पर्यरम्भि गाढमाश्लिष्टेत्यर्थः । रभेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । 'रभेरशब्दिलोः' इति नुमागमः । एषा तिरोहितमुग्धा ॥

संजहार सहसा परिरब्धप्रेयसीषु विरहय्य विरोधम् ।

संहितं रतिपतिः स्मितभिन्नक्रोधमाशु तरुणेषु महेषुम् ॥ ४४ ॥

संजहारेति ॥ तरुणेषु युवसु विरोधं प्रणयकलहं विरहय्य विहाय । रह-
यते. स्वार्थण्यन्तात् क्त्वा तस्य ल्यप् 'त्यपि लघुपूर्वात्' इत्यादेशः । सहसा
परिरब्धा. प्रेयस्यो यैस्तेषु परिरब्धप्रेयसीषु आश्लिष्टवधूकेषु सत्सु । 'ईयसश्च'
इति कपोऽभावः । 'ईयसो बहुव्रीहौ प्रतिषेधो वक्तव्यः' इत्युपसर्जनस्य ह्रस्वनि-
षेधः । रतिपतिः कामः संहितं प्रागारोपितं महेषुं महान्तं शरं स्मितभिन्नक्रोधं
स्वयत्नसाफल्यात्स्मितेनोज्झितपूर्वरोषं च यथा तथा आशु संजहार । सिद्धेऽर्थे
साधनानवकाशादित्यर्थः । परिरम्भान्तो यूनां विरह इति भावः ॥

संसमानमुपयन्तरि वध्वाः श्लिष्टवत्युपसपत्नि रसेन ।

आत्मनैव रुद्धे कृतिनेव स्वेदसङ्गि वसनं जघनेन ॥ ४५ ॥

संसमानमिति ॥ उपयन्तरि भर्तरि रसेन । रागान्धतयेत्यर्थः । उपसपत्नि
सपत्नीसमीपे । समीपार्थेऽव्ययीभावे नपुंसकह्रस्वत्वम् । श्लिष्टवति आश्लिष्टवति
सति संसमानं स्पर्शसुखपारवश्याद्भ्रश्यमानं तथापि स्वेदसङ्गि स्वेदेन सात्वि-
केन सक्तं वध्वा वसनं कृतिना कुशलेन । स्वस्येदं लाघवमिति जानतेवेत्यर्थः ।
जघनेन कर्त्रा आत्मनैव स्वयमेव रुद्धे रुद्धम् । सा तु न वेत्तीति भावः ।
स्वेदहेतुकस्य वसनरोधस्य स्वलाघवज्ञानहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

पीडिते पुर उरःप्रतिपेषं भर्तरि स्तनयुगेन युवत्याः ।

स्पष्टमेव दलतः प्रतिनार्यास्तन्मयत्वमभवद्दृढयस्य ॥ ४६ ॥

पीडित इति ॥ युवत्या युवते. स्तनयुगेन भर्तरि प्रतिनार्याः पुरोऽग्रे समक्ष-
मेव उरःप्रतिपिष्य उरःप्रत्यपेषम् । 'परिक्लिश्यमाने च' इति णमुल् 'कृन्मेजन्तः'
इत्यव्ययसंज्ञा । वक्षः प्रतिपीड्येत्यर्थः । पीडिते सति दलतः ईर्ष्या दीर्यमाणस्य
प्रतिनार्याः सपत्न्या हृदयस्य तन्मयत्वं । भर्तृतादात्म्यं स्पष्टमभवदेव । अन्यथा
कथमन्यपीडनादन्यदलनमिति भावः । अत एवेयमसंगत्यलंकारोपजीविनी
तन्मयत्वोत्प्रेक्षेति संकरः । 'कार्यकारणयोर्भिन्नदेशत्वे स्यादसंगतिः' ॥

दीपितस्सरस्युपपीडं वल्लभे घनमभिष्वजमाने ।

वक्रतां न ययतुः कुचकुम्भौ सुभ्रुवः कठिनतातिशयेन ॥४७॥

दीपितेति ॥ वल्लभे दीपितस्सरमुदीपितकामं यथा तथा उरस्युपपीडस्यु-
पपीड्य । 'सप्तम्यां चोपपीडरुधकर्ष-' इति णमुल् । 'तत्पुरुषे कृति बहुलम्'
इत्यलुक् । घनं गाढमभिष्वजमाने परिरम्भमाणे सति । 'परिरम्भः परिष्वङ्गः
संश्लेष उपगूहनम्' इत्यमरः । सुभ्रुवः कुचकुम्भौ कठिनताशयेन वक्रतां परि-
मण्डलतां न ययतुर्न प्राप्तौ । अत्र गाढालिङ्गनात्कुचकुम्भयोर्वक्रत्वसंबन्धेऽप्यसं-
बन्धोक्तेरतिशयोक्तिरलंकारः ॥

संप्रवेष्टुमिव योषित ईषुः श्लिष्यतां हृदयमिष्टतमानाम् ।

आत्मनः सततमेव तदन्तर्वर्तिनो न खलु नूनमजानन् ॥४८॥

संप्रवेष्टुमिति ॥ योषितः श्लिष्यतामालिङ्गतामिष्टतमानां हृदयं संप्रवेष्टुमी-
पुरिच्छन्ति स्वेव इति गाढालिङ्गननिमित्ता क्रियास्वरूपोत्प्रेक्षा गुणस्वरूपोत्प्रेक्षा
वा विवक्षाभेदात् । अत एवात्मनः स्वान्सततमेव तदन्तर्वर्तिनस्तेषामिष्टतमानां
अन्तर्हृदयेष्वेव स्थितान्नाजानन्नूनम् । अन्यथा कथं पुनः प्रवेशेच्छेति भावः ।
इयमज्ञानोत्प्रेक्षा पूर्वोत्प्रेक्षासापेक्षेति सजातीयसंकरः ॥

स्नेहनिर्भरमधत्त वधूनामार्द्रतां वपुरसंशयमन्तः ।

यूनि गाढपरिरम्भिणि वस्त्रक्लोपमम्बु ववृषे यदनेन ॥ ४९ ॥

स्नेहेति ॥ स्नेहनिर्भरं प्रेमरसपूर्णं तैलादिकद्रवद्रव्यपूर्णं च । 'स्नेहोऽस्त्री द्रव-
हार्दयोः' इति वैजयन्ती । अत एव वधूनां वपुरन्तरार्द्रतां द्रवत्वमधत्त । स्नेह-
द्रव्यसंपूर्णमन्तरार्द्रं भवतीति भावः । असंशयं संशयस्याभावः । अर्थाभावेऽव्य-
यीभावः । कुतो यद्यस्माद्यूनि पुंसि गाढं परिरम्भत इति परिरम्भिणि गाढाश्ले-
षिणि सति अनेन वपुषा कर्त्रा वस्त्रं क्लोपयित्वा परिषिच्य वस्त्रक्लोपम् । कुर्या
धातोर्ण्यन्तान् । 'अर्तिही-' इत्यादिना पुगागमे 'चले क्लोपे.' इति णमुल् । अम्बु
ववृषे । वृषेः कर्मणि लिट् । अन्तरार्द्रस्य निष्पीडनाद्बहिरम्बुस्त्रावसंभवात्तन्निमि-
त्तयमन्तरार्द्रत्वोत्प्रेक्षा । प्रियाङ्गसङ्गात्ताः स्विन्ना इति सात्विकोदयोक्तिः ॥

न स माति वपुषः प्रमदानामन्तरिष्टतमसंगमजन्मा ।

यद्बहुर्वहिरवाप्य विकासं व्यानशे तनुरुहाप्यपि हर्षः ॥ ५० ॥

न स्मेति ॥ प्रमदानामिष्टतमसंगमेन जन्म यस्य सः । जन्माद्युत्तरपदत्वाच्च-
धिकरणबहुव्रीहिरिति वामनः । बहुर्विपुलः । 'विपुलानेकयोर्बहुः' इति वैजयन्ती ।
हर्षो वपुषोऽन्तर्न माति सः । अत्युद्रेकान्नान्तः संमित इत्युत्प्रेक्षा । कुतः । यद्य-
स्माद्बहिर्वपुषो बहिर्विकासं वृद्धिमवाप्य तनुरुहाणि रोमाण्यपि व्यानशे व्याप ।
कर्तरि लिट् । 'अश्नोतेश्च' इति नुडागमः । अत्र बहिर्विकासननिमित्तकान्तरमानो-
त्प्रेक्षा आनन्दरोमाञ्चयोः श्लेषमूलाभेदाध्यवसायातिशयोक्त्यनुप्राणितेति संकरः ॥

यत्प्रियव्यतिकराद्रनितानामङ्गजेन पुलकेन बभूवे ।

प्रापि तेन भृशमुच्छ्वसिताभिर्नीविभिः सपदि बन्धनमोक्षः ॥ ५१ ॥

यदिति ॥ वनितानां स्त्रीणां प्रियस्य भर्तुर्व्यतिकरात्संपर्कात्संगमाच्चाङ्गजेना-
ङ्गव्यापिना पुत्रेण च पुलकेन बभूवे भूतमिति यत् । भावे लिट् । तेन पुलकोदयेन
पुत्रोदयेन च भृशमुच्छ्वसिताभिरुच्छ्वान्नाभिर्मोक्षाशया आश्वसिताभिश्च नीविभिः
लक्षणया कटिवच्चैः । अन्यथा बन्धनशब्देन पौनरुक्त्यात् । सपदि बन्धनमोक्षो त्र-
न्धिभेदो निगडमोचनं च प्रापि प्राप्तः । कर्मणि लुङ् । अभ्युदयेषु राजानो बद्धा-
न्मोचयन्तीति भावः । अत्र प्रकृतपुलकनीविगताङ्गजत्वोच्छ्वसितत्वादिविशेषणसा-
म्याद्बन्धनमोक्षणसंबन्धाच्च अप्रकृतपुत्रकारागतिप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ॥

अथ चुम्बनक्रीडां वर्णयति—

हीभरादवनतं परिरम्भे रागवानवदुजेष्ववकृष्य ।

अर्पितोष्ठदलमाननपद्मं योषितो मुकुलिताक्षमधासीत् ॥ ५२ ॥

हीति ॥ परिरम्भे आलिङ्गने हीरेव भरस्तस्मादवनतम् । भाराक्रान्तं नम-
तीति भावः । अर्पितं स्वमुखे निहितमोष्ठ एव दलं पद्मं यस्य तद्योषित आनन-
मेव पद्मं रागवानरागी अवदुजेषु चरमशिरोरुहेषु । ‘अवदुर्घाटा कृकाटिका’ इत्य-
मर । अवकृष्य । अवदुजाकर्षणेनोन्नम्येत्यर्थः । मुकुलिताक्षं निमीलितनेत्रं यथा
तथा । ‘बहुव्रीहौ सक्थ्यक्ष्णोः स्वाङ्गात्षच्’ इति षच् प्रत्यय । अधासीत् पपौ ।
धेटो लुङ् ‘आदेच-’ इत्यात्वम् । ‘विभाषा घ्राधेद्-’ इति सिचो वैकल्पिके
लुगभावे ‘अस्तिसिचोऽपृक्ते’ इतीडागमः । अत्राननोष्ठस्य पद्मदलत्वरूपणात्तत्रा-
नुरागिणो मधुपत्वं च गम्यत इत्येकदेशविवर्ति रूपकम् ॥

पल्लवोपमितिसाम्यसपक्षं दष्टवत्यधरबिम्बमभीष्टे ।

पर्यकूजि सरुजेव तरुण्यास्तारलोलवलयेन करेण ॥ ५३ ॥

पल्लवेति ॥ पल्लवेनोपमित्या सादृश्येन यत्साम्यं तेन सपक्षं उभयोरपि पल्ल-
वैकोपमानत्वसाधर्म्याः सुहृद्भूतमधरो बिम्बमिव तदधरबिम्बमभीष्टे प्रियतमे दष्ट-
वति सति । सह रुजा सरुक् । ‘तेन सह-’ इति बहुव्रीहि । सहस्य सः । तेन
सरुजेव सव्यथेनेव । ‘स्त्री रुग्जा चोपताप’ इत्यमरः । ताराण्युच्चैः क्रोशन्ति ।
कुतः लोलानि चलानि वलयानि कङ्कणानि यस्य तरुण्या करेण पर्यकूजि
परिकूजितम् । भावे लुङ् । सुहृद्दु खाद्दु खायन्ते सुहृद् इति भावः । अत्र कङ्क-
णद्वारकस्य करकूजनस्य विधूननहेतुकस्य सरुजेवेति रुग्धेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

केनचिन्मधुरमुल्बणरागं बाष्पतप्तमधिकं विरहेषु ।

ओष्ठपल्लवमपास्य मुहूर्तं सुभ्रुवः सरसमक्षि चुचुम्बे ॥ ५४ ॥

केनचिदिति ॥ केनचिद्रागिणा मधुरं रसवन्तमुल्बणरागमतिरक्तं तथापि
विरहेष्वधिकं बाष्पेण विरहोष्मणा तप्तं सुभ्रुव ओष्ठपल्लवमपास्य सरसं सान्द्र-
शीतमक्षि चुचुम्बे चुम्बितम् । अत्र तप्तत्वरसवत्त्वयोर्विशेषणगत्याधरत्यागा-
क्षिचुम्बनहेतुकं काव्यलिङ्गद्वयं सापेक्षत्वात्संकीर्यते ॥

एवं बाह्यसुरतमुक्त्वाभ्यन्तरसुरतवर्णनं प्रस्तौति—

रेचितं परिजनेन महीयः केवलाभिरतदंपति धाम ।

साम्यमाप कमलासखविष्वक्सेनसेवितयुगान्तपयोधेः ॥ ५५ ॥

रेचितमित्यादि ॥ परिजनेन रेचितं रिक्तीकृतम् । अत एव केवलावेकाकि
नावभिरतौ दंपती जायापती यस्मिस्तत् । ‘दंपती जंपती जायापती भार्यापती
च तौ’ इत्यमरः । राजदन्तादिषु जायाशब्दस्य जंभावो दंभावश्च विकल्पान्निपा-

तितः । महीयो महत्तरं धाम केलिगृहं कमलासखेन लक्ष्मीभर्त्रा विष्वक्सेनेन जनार्दनेन विष्णुना सेवितस्याधिष्ठितस्य युगान्तपयोधेः साम्यमापेत्युपमालंकारः । युगान्तविशेषणं विविक्तताद्योतनार्थम् । एतेनेच्छाविहारतोक्ता ॥

अथ विश्रम्भविहाराण्येवाह—

आवृतान्यपि निरन्तरमुच्चैर्योषितामुरसिजद्वितयेन ।

रागिणामित इतो विमृशद्भिः पाणिभिर्जगृहिरे हृदयानि ॥५६॥

आवृतानीति ॥ उच्चैरुच्चतेनोरसिजद्वितयेन निरन्तरं नीरन्ध्रमावृतानि संवृतान्यपि योषितां हृदयानि वक्षांसि, चेतांसि च इत इतो विमृशद्भिरितस्ततः परामृशद्भिः रागिणां पाणिभिर्जगृहिरे गृहीतानि । निगूढं वस्तु हस्तपरामर्शल्लभ्यत इति एकत्र भावः, अन्यत्र कृच्छ्रलब्धः प्रियकरस्पर्शस्तासां हृदयग्राह्योऽभूदिति भावः । निरन्तर्येण प्रतिबद्धतोरपि कुचयोः कथंचिदन्तरं संपाद्य हृदयानि स्पृष्टान्येवेति वाक्यार्थः । अत्र द्वितयानामपि हृदयानां प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतश्लेषः ॥

कामिनामसकलानि विभुग्नैः स्वेदवारिमृदुभिः करजाग्रैः ।

अक्रियन्त कठिनेषु कथंचित्कामिनीकुचतटेषु पदानि ॥ ५७ ॥

कामिनामिति ॥ स्वेदवारिणा सात्विकेनाङ्गुलीस्वेदेन मृदुभिः कोमलतां गतैरत एव विभुग्नैर्विनम्रैः कामिनां करजाग्रैर्नखाग्रैः कठिनेषु कामिनीकुचतटेषु असकलान्यसमग्राणि पदानि क्षतानि कथंचिदक्रियन्त कृतानि । कठिनेषु मृदूनां पदलाभो दुःसंपाद्य इति भावः । नखक्रिया प्रवृत्तेत्यर्थः । अत्र कुचानामीदृक्काठिन्यासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

सोष्मणस्तनशिलाशिखराग्रादात्तघर्मसलिलैस्तरुणानाम् ।

उच्छ्वसत्कमलचारुषु हस्तैर्निम्ननाभिसरसीषु निपेते ॥ ५८ ॥

सोष्मण इति ॥ सोष्मणो यौवनोष्मयुक्तात्स्तनावेव शिलाशिखरे तयोरग्रादुपरिभागादात्तघर्मसलिलैरुष्णदेशविहारात्प्राप्तस्वेदैस्तरुणानां हस्तैरुच्छ्वसत्कमलवद्विकचकमलैश्च चारुषु निम्ननाभिष्वेव सरसीषु निपेते निपतितम् । ऊष्मस्त्रिभ्रानां कुतश्चिदुन्नतात्पयसि पातो युक्त इति भावः । प्रथमं कुचौ स्पृष्ट्वा ततो नाभिदेशमस्पृशन्नित्यर्थः । अत्र कुचयोः शिलाशिखरत्वेन नाभीनां सरसीत्वेन च रूपणाद्धस्तानामापातिपुरुषत्वरूपणं गम्यत इत्येकदेशविवर्ति रूपकम् ॥

आमृशद्भिरभितो वलिवीचीर्लोलमानवितताङ्गुलिहस्तैः ।

सुभ्रुवामनुभवात्प्रतिपेदे मुष्टिमेयमिति मध्यमभीष्टैः ॥ ५९ ॥

आमृशद्भिरिति ॥ वलयो वीचय इव वलिवीचीरभित आमृशद्भिः लोलमानाश्चलनशीलाः । 'ताच्छीत्यवयोवचनशक्तिषु चानश्' इति चानश्प्रत्ययः । न तु शानच् । लोलतेः परस्मैपदित्वात् । अत एव 'लोलमानादयश्चानशि' इति

वामनः । लोलमाना वितताः प्रसारिताश्चाङ्गुलयो येषां ते तथाविधा हस्ता येषां तैरभीष्टैः प्रियतमै सुभ्रुवां मध्यं मुष्टिमेयमिति मुष्ट्या मातुं शक्यमित्यनुभवा-
त्यत्यक्षेण मुष्ट्या मानं कृत्वैव प्रतिपेदे प्रतिबुद्धं न तु प्रसिद्धिमात्रादिति भावः ।
अमुष्टिमेयस्य मुष्टिमेयत्वोक्तेरतिशयोक्तिभेदोऽलंकारः ॥

प्राप्य नाभिनदमज्जनमाशु प्रस्थितं निवसनग्रहणाय ।

औपनीविकमरुन्ध किल स्त्री वल्लभस्य करमात्मकराभ्याम् ६०

प्राप्येति ॥ नाभिरेव नदो हृद इति रूपकं तत्र मज्जनं प्राप्याशु निवसन-
ग्रहणाय । वस्त्राकर्षणायेत्यर्थः । स्नातस्य वस्त्रग्रहण युक्तमिति भावः । प्रस्थितं
प्रवृत्तम् । उपनीवि नीविसमीपे प्रायेण तत्र भवमौपनीविकम् । तत्र व्यापृत-
मित्यर्थः । 'उपजानूपकर्णोपनीवेष्टक्' । वल्लभस्य करं स्त्री आत्मकराभ्यामरुन्ध
किल । रोधं नाटितवतीत्यर्थः ॥

कामिनः कृतरतोत्सवकालक्षेपमाकुलवधूकरसङ्गि ।

मेखलागुणविलग्नमसूयां दीर्घसूत्रमकरोत्परिधानम् ॥ ६१ ॥

कामिन इति ॥ आकुले प्रियकरनिवारणव्यग्रे वधूकरे सङ्गि सक्तं मेखलैव
गुणस्तत्र विलग्नं दीर्घसूत्रं आतततन्तुकम् । अत्यायतत्वाद्बहुधा वेष्टितमित्यर्थः ।
चिरक्रियं च । 'दीर्घसूत्रश्चिरक्रिय.' इत्यमरः । एवं कृतो रतस्यैवोत्सवस्य काल-
क्षेपः । कालविलम्बो येन तत्परिधानमधोऽशुकं कामिनोऽसूयामकरोत् । इच्छा-
विधातादीर्घ्यां जनयामासेत्यर्थः । अत्र करसङ्गादिपदार्थानां विशेषणगत्यासूया-
हेतुत्वाद्नेकपदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

अम्बरं विनयतः प्रियपाणेर्योषितश्च करयोः कलहस्य ।

वारणामिव विधातुमभीक्षणं कक्षयया च वलयैश्च शिशिञ्जे ॥६२॥

अम्बरमिति ॥ अम्बरं विनयतोऽपसारयतः प्रियपाणेर्योषितः करयोश्च त-
स्मिन् रोधकयोरिति भावः । कलहस्य वारणां विधातुं निरावरणं कर्तुमिवेति
फलोत्प्रेक्षा । कक्षयया काञ्चया । 'कक्षया कक्षे वरत्रायां काञ्चयां गेहप्रकोष्ठयो.' इति
वेजयन्ती । 'कक्षया' इति क्षान्तपाठे तु 'कक्षा ग्रहणिकाकाञ्चीप्रकोष्ठगजरज्जुषु'
इति क्षान्तेषु विश्वः । वलयैः कङ्कणैश्चाभीक्षणं शिशिञ्जे चुक्रुशे । भावे लिट् । 'भू-
षणानां तु शिञ्जितम्' इत्यमरः । द्वयोः कलहायमानयो पार्श्वस्थाः साक्रोशं निवा-
रयन्तीति भावः । शिञ्जतिरयं तालव्यादिर्न दन्त्यादिः । 'योषेव शिञ्जे' इति श्रुतेः ॥

ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं हृदयेशे वाससः स्पृशति मानधनायाः ।

भ्रूयुगेण सपदि प्रतिपेदे रोमभिश्च सममेव विभेदः ॥ ६३ ॥

ग्रन्थिमिति ॥ हृदयेशे प्रिये वाससो ग्रन्थिमुद्ग्रथयितुं विस्रंसयितुम् । ग्रथय-
तेश्चौरादिकात्तुमुन् । स्पृशति सति मानधनाया मानवत्याः । कामिन्या इति शेषः ।

श्रुयुगेण रोमभिश्च । 'कर्त्तरि तृतीया' इति तृतीया । सपदि समं युगपदेव विभेदो भङ्गो हर्षश्च प्रतिपेदे प्राप्तः । अत्र मानवत्वात्कामिनीत्वाच्च नीविस्पर्शे युगपदमर्षहर्षयोरुदयात्तदनुभावयोरपि युगपदाविर्भाव इति भाव । अत्र श्रुभङ्गरोमाञ्चक्रिययोः समुच्चयात्समुच्चयभेदः स च विभेद इति श्लेषप्रतिभोत्थापिताभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्त्यनुप्राणित इति संकरः ॥

आशु लङ्घितवतीष्टकराग्रे नीविमर्धमुकुलीकृतदृष्ट्या ।

रक्तवैणिकहताधरतत्रीमण्डलकणितचारु चुकूजे ॥ ६४ ॥

आश्विति ॥ इष्टस्य प्रियस्य कराग्रे नीविं वस्त्रग्रन्थिमाशु हठाङ्घ्रितवत्यतिक्रान्तवति । ऊरुमूलं गते सतीत्यर्थः । अर्धमुकुलीकृतदृष्ट्या सुखपारवश्यादर्धनिमीलिताक्ष्या स्त्रिया रक्तो रक्तकण्ठः स्वयं गानकुशलः । वीणाशिल्पमस्य वैणिको वीणावाद्यनिपुणः । शिल्पमिति ठक् । रक्तेन वैणिकेन यत्र गानकुशलेन हतं वादितं यदधरं तत्रीणां मण्डलं समूहः । बहुतत्रीकस्वरमण्डलादिभेदस्तस्य कणितमिव चारु यथा तथा चुकूजे कूजितम् । भावे लिट् । अधरग्रहणं तत्रीमाधुर्यातिशयात् । स्पर्शसुखातिरेकार्थं तत्रीकण्ठस्वरव्यतिकरमनोहरः । कोऽपि रसमर्वस्वभूत कण्ठकूजितविशेषः कृत इत्यर्थः । अत एव रक्तवैणिकहतेति विशेषणम् । कणितचार्वित्युपमालंकारः ॥

आयताङ्गुलिरभूदतिरिक्तः सुभ्रुवां क्रशिमशालिनि मध्ये ।

श्रोणिषु प्रियकरः पृथुलासु स्पर्शमाप सकलेन तलेन ॥ ६५ ॥

आयतेति ॥ आयता अङ्गुलयो यस्य स प्रियकरः । कृशस्य भावः क्रशिमाकार्यम् । पृथ्वादिभ्य इमनिच् । 'र ऋतो हलादेर्लघोः' इति रेफादेशः । तेन शालते शोभते तस्मिन्सुभ्रुवां मध्येऽतिरिक्तोऽधिकोऽभूत् । मध्यस्यातिकाश्याद्स्पृष्टैकदेशोऽभूदित्यर्थः । पृथुलासु श्रोणिषु कटिषु । 'वहिश्चिश्चुयुङ्गला-' इति सूत्रेण श्रुधातोर्निप्रत्ययः । सकलेन कृत्स्नेन तलेन स्पर्शमाप । अन्तर्भागेन क्रमेण श्रोणिमस्पृशदित्यर्थः । अत एव मध्यातिरेकोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

चक्रुरेव ललनोरुषु राजीः स्पर्शलोभवश्लोलकराणाम् ।

कामिनामनिभृतान्यपि रम्भास्तम्भकोमलतलेषु नखानि ॥६६॥

चक्रुरेवेति ॥ स्पर्शलोभवशेनोरुस्पर्शतृष्णापारतन्त्र्येण लोलकराणां चपलपाणिनां कामिनामनिभृतान्यनर्पितान्यपि नखानि कररुहाः । 'पुनर्भवः कररुहो नखोऽस्त्री नखरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । रम्भास्तम्भकोमलतलेषु कदलीप्रकाण्डपेलवस्वरूपेषु ललनानामूरुषु राजीः रेखाश्चक्रुरेव । ऊरुपरामर्शनान्तरीयनखस्पर्शमात्रादेव रेखा जाता इत्यर्थः । अत्र कोमलतायाः विशेषणगत्या राजीकरणहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

ऊरुमूलचपलेक्षणमग्नन्यैर्वतंसकुसुमैः प्रियमेताः ।

चक्रिरे सपदि तानि यथार्थं मन्मथस्य कुसुमायुधनाम ॥ ६७ ॥

ऊर्विति ॥ एता स्त्रिय ऊरुमूले चपलेक्षण लोलचक्षुषं प्रियं यैर्वतसकुसुमैः कर्णावतंसपुष्पैः । 'वष्टि भागुरिरह्योपमवाप्योरुपसर्गयोः' इत्यकारलोपः । अन्न-
न्नताडयन् । हन्तेर्लङ् । 'गमहन-' इत्यादिनोपधालोपः । 'हो हन्ते.-' इति कुत्वम् । तानि वतंसकुसुमानि मनो मध्वातीति मन्मथ । पृषोदरादित्वात्साधुः । तस्य मन्मथस्य कुसुममायुधं यस्येति कुसुमायुध इति यन्नाम तद्यथार्थं चक्रिरे चक्रुः । तदा तेषां तत्कार्यकारित्वादिति भावः । अत्र वतंसेष्वारोप्यमाणस्य मन्मथायुधत्वस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

धैर्यमुल्बणमनोभवभावा वामतां च वपुरर्पितवत्यः ।

व्रीडितं ललितसौरतधाष्टर्यास्तेनिरेऽभिरुचितेषु तरुण्यः ॥ ६८ ॥

धैर्यमिति ॥ तरुण्यो रमण्यः उल्बण उद्रिक्तो मनोभवभावो रतिरागो यासां ता अपि अभिरुचितेषु प्रियेषु धैर्यमौदासीन्यं तेनिरे । वपुः स्वाङ्गमर्पितवत्यो यथेष्टकरणाय दत्तवत्योऽपि वामतां च तेनिरे । ललितं मनोहरं सौरतं सुरतसंबन्धि धाष्टर्यं प्रागल्भ्यं यासां तास्तथापि व्रीडितं व्रीडां तेनिरे । इह स्त्रीणां रहसि रागाङ्गार्पणधाष्टर्यादिगुणा अप्यागन्तुकतया सहजधैर्यवक्रताव्रीडितैः पुनःपुनः प्रतिबध्यन्त एवेति भावः । अत्र रागादीनां धैर्यादिभिः सह समावेशविरोधस्य सहजागन्तुकाभ्यामाभासीकरणाद्विरोधाभासोऽलंकारः, धैर्यादिगुणसमुच्चयात्समुच्चयालंकारश्चेति संकरः ॥

पाणिरोधमविरोधितवाञ्छं भर्त्सनाश्च मधुरस्मितगर्भाः ।

कामिनः स्म कुरुते करभोरुर्हारि शुष्करुदितं च सुखेऽपि ॥ ६९ ॥

पाणीति ॥ 'मणिवन्धादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः' इत्यमरः । करभ इव ऊरुस्यस्याः सा करभोरुः स्त्री । 'ऊरुत्तरपदादौपम्ये' इत्यूङ्प्रत्ययः । अविरोधितवाञ्छमनिवारितप्रियमनोरथं यथा तथा कामिनः पाणिरोधं नीवीमोक्षणे व्यापृतस्य प्रियपाणेर्निवारणं कुरुते स्म । तथा मधुरं मनोहरं स्मितं गर्भेऽन्तर्वर्ति यासु ता मन्दहासमिश्राः भर्त्सनास्तर्जनाश्च कुरुते स्म । तथा सुखेऽपि अधरपीडनादौ सुखातिरेके सत्यपि हारि मनोहारि शुष्करुदितमनश्रुत्वादनार्द्रं कृत्रिमरोदनं च कुरुते स्म । स्त्रीणामेष स्वभावो यदिष्टमप्यनिष्टतया निवारयन्त्य एव सुरतसुखमुपभुङ्गत इत्यर्थः । अत्र सुखेऽपि दुःखवदुपचारात्कुट्टिमिता-
ख्योऽनुभावो द्रष्टव्यः । 'केशाधरादिग्रहणे मोदमानेऽपि मानसे । दुःखितेव बहिः कुप्येद्यत्र कुट्टिमितं हि तत् ॥' इति लक्षणात् ॥

वारणार्थपद्गद्गद्वाचामीर्ष्या मुहुरपत्रपया च ।

कुर्वते स्म सुदृशामनुकूलं प्रातिकूलिकतयैव युवानः ॥ ७० ॥

वारणार्थेति ॥ ईर्ष्या अनिपीडनासाहिष्णुतया, अपन्नपया च रहस्यप्रका-
शनवैलक्ष्येण च मुहुर्वारणार्थपदेषु भा मेत्यादिनिषेधवाचकगद्प्रयोगेषु गद्गद-
वाचां स्वलद्विरां सुदृशां प्रतिकूलं वर्तेन्त इति प्रातिकूलिकाः प्रतिकूलचारिणः ।
'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्' इति ठक् । तत्तया प्रातिकूलिकतयैव प्रतिकूलाच-
रणेनैव युवानोऽनुकूलमिष्टं कुर्वते स्म । कृत्रिमनिवारणाद्यन्प्रतिकूलमिवाचरित-
मधरपीडनादिकं तत्तासामिष्टत्वादनुकूलमेवेति । प्रतिकूलाचरणमेवानुकूलं भवती-
त्यर्थः । अत एव प्रतिकूलमप्यनुकूलमिति विरोधाभासोऽलंकारः ॥

अन्यकालपरिहार्यमजस्रं तद्व्येन विदधे द्वयमेव ।

धृष्टता रहसि भर्तृषु ताभिर्निर्दयत्वमितरैरबलासु ॥ ७१ ॥

अन्येति ॥ अजस्रं नित्यमन्यकालपरिहार्यं सुरतेतरकाले तु त्याज्यं तद्व्यं कर्म
द्वयेन कर्त्रा विदधे विहितमेव । धानः कर्मणि लिट् । एतदेव व्यनक्ति । रहसि
ताभिरबलाभिर्भर्तृषु विषये धृष्टता विदधे । इतरैर्भर्तृभिरबलासु स्त्रीषु निर्दयत्वं
च विदधे । अन्यदा यथा पुंसां स्त्रीषु दया तासां तेष्वप्रागल्भ्यमलंकारस्तद्वत्सु-
रतेषु तद्विरुद्धमेवालंकार इति भावः । अत्र स्त्रीपुंसधाष्टर्यनिर्दयन्वयोः प्रकृतयो-
र्विधानक्रियार्यौगपद्यं गम्यत इति तुल्ययोगिताभेदः ॥

बाहुपीडनकचग्रहणाभ्यामाहतेन नखदन्तनिपातैः ।

बोधितस्तनुशयस्तरुणीनामुन्मिमील विशदं विषमेषुः ॥ ७२ ॥

बाह्विति ॥ तरुणीनां तनौ शेते इति तनुशयस्तनुषु सुप्तः । 'अधिकरणे
शेतेः' इत्यच् प्रत्ययः । विषमेषुः कामः बाहुपीडनं निर्दयाश्लेषः । कचग्रहणं
केशाकर्षणं ताभ्यामाहतेन सुष्टिघातेन । नपुंसके भावे क्तः । नखानां दन्तानां
च निपातैः क्षतैश्च बोधितः सन् विशदं निर्जाड्यं यथा तथा उन्मिमीलोद्बुद्धः ।
सर्वमेतत्कामस्योद्दीपकमासीदित्यर्थः । अत्र प्रकृतविषमेषुविशेषणसामर्थ्यादप्रस्तु-
तसुप्तप्रबुद्धपुरुषप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः । एवमेव प्रबोध्यते खलु निद्रालु-
रित्यलौकिके वस्तुनि लौकिकवस्तुव्यवहारसमारोपः ॥

कान्तया सपदि कोऽप्युपगूढः प्रौढपाणिरपनेतुमियेष ।

संहतस्तनतिरस्कृतदृष्टिर्भ्रष्टमेव न दुकूलमपश्यत् ॥ ७३ ॥

कान्तयेति ॥ कान्तया सपदि वस्त्राकर्षणक्षण एवोपगूढ आश्लिष्टः कोऽपि
युवा कामी प्रौढपाणिव्यग्रहस्तः सन् अपनेतुं दुकूलमाकृष्टमियेष । संहताभ्यां
निरन्तरश्लिष्टाभ्यां स्तनाभ्यां तिरस्कृतदृष्टिस्तिरोहिताक्षः सन् भ्रष्टमेव प्रागेव
स्वस्तं दुकूलं नापश्यत् । अत्र दृष्टितिरस्कारस्य विशेषणगत्या अदर्शनहेतुकत्वात्प-
दार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तच्च दृष्टेः स्तनतिरस्कारासंबन्धेऽपि संबन्धरूपातिश-
योक्त्युत्थापितमिति संकरः । तेन च कुचयोर्लोकोत्तरसौन्दर्यं व्यज्यत इत्यलंका-
रेण वस्तुध्वनिः ॥

आहतं कुचतटेन तरुण्याः साधु सोढममुनेति पपात ।

त्रुद्यतः प्रियतमोरसि हारात्पुष्पवृष्टिरिव मौक्तिकवृष्टिः ॥ ७४ ॥

आहतमिति ॥ तरुण्याः संबन्धिना कुचतटेनाहतमाहतिरमुनोरसा साधु सोढमिति हेतोस्त्रुद्यतः शीर्यमाणाद्धारान्मौक्तिकवृष्टिः पुष्पवृष्टिरिव प्रियतमोरसि पपातेत्युत्प्रेक्षा । विक्रान्तः पूज्यते पुष्पवृष्टयेति प्रसिद्धिः ॥

सीत्कृतानि मणितं करुणोक्तिः स्निग्धमुक्तमलमर्थवचांसि ।

हासभूषणरवाश्च रमण्याः कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥ ७५ ॥

सीत्कृतानीति ॥ तरुण्या. सीत्कृतानि सीत्काराः । दन्तनिष्पीडनायां सीरिति शब्दप्रयोगः । मणितं रतिकाले स्त्रीणां कण्ठकूजितविशेषः । 'मणितं रतिकूजितम्' इत्यभिधानात् । करुणोक्तिस्त्रायस्वेत्यादिदीनोक्तिः । स्निग्धं स्नेहार्द्रमुक्तमुक्तिः । त्वं मे प्राणा इति प्रियवाद इत्यर्थः । अलमर्थानि निषेधार्थानि वचांसि मा मेल्यादिनिवारणवचनानि । हासानां भूषणानां च रवाः स्वनाश्च कामसूत्रस्य वात्स्यायनादिकामतत्रप्रतिपादकशास्त्रस्य पदतां पद्यत इति पदमर्थः । प्रमेयलक्षणमिति यावत् । तत्तामुपजग्मुरिति गम्योत्प्रेक्षा । यद्वा कामेनैव कृतं सूत्रं तस्य पदानि सुप्तिङन्तशब्दरूपाणि तस्य शास्त्रस्यैतान्येव पदानि तत्तामुपजग्मुरित्युत्प्रेक्षैव ॥

उद्धतैर्निभृतमेकमनेकैश्छेदवन्मृगदृशामविरामैः ।

श्रूयते स्म मणितं कलकाञ्चीनूपुरध्वनिभिरक्षतमेव ॥ ७६ ॥

उद्धतरिति ॥ निभृतमनुद्धतम् । सूक्ष्ममित्यर्थः । एकमेकाकि छेदवद्विच्छेदयुक्तम् । मृगदृशां मणितं रतिकूजितं उद्धतैः स्थूलैरनेकैर्बहुभिरविरामैरविच्छेदैः कलैरव्यक्तमधुरैः काञ्चीनां नूपुराणां च ध्वनिभिरक्षतमतिरस्कृतमेव श्रूयते स्म श्रुतम् । मणितस्य तिरोधायकशब्दान्तरसद्भावेऽपि ताद्रूप्यानापत्तेरतद्गुणालंकारः । 'सति हेतावतद्रूपस्वीकारः स्यादतद्गुणः' इति लक्षणम् ॥

ईदृशस्य भवतः कथमेतल्लाघवं मुहुरतीव रतेषु ।

क्षिप्तमायतमदर्शयदुर्व्यां काञ्चिदाम जघनस्य महत्त्वम् ॥ ७७ ॥

ईदृशस्येति ॥ रतेषु उर्व्यां क्षिप्त रतिसंभ्रमात्पतितम् आयतं दीर्घभूतं काञ्चिदाम रशनागुणः कर्तुं ईदृशस्येति काञ्चिदाम्नः स्वायामदृष्टान्तेन जघनपरिमाणप्रदेशेनेत्थं महत्तरस्यातिमहतस्तव जघनस्य रतेषूपरिसुरतेषु मुहुः कथमेतल्लाघवं मुहुरूपतनपाटवं यस्येत्थमायतमहमपि एकवेष्टनपर्याप्तमिति भावः । इति जघनस्य महत्त्वदर्शनादिव । इत्थं विस्मितस्येति शेषः । गम्यमानार्थत्वाद्प्रयोगः । अत्रोर्व्यामायतत्वनिमित्तकाञ्चीदामकर्तृकं विस्मयपूर्वकजघनमहत्त्वदर्शनमुत्प्रेक्ष्यते ॥

प्राप्यते स्म गतचित्रकचित्रैश्चित्रमार्द्रनखलक्ष्म कपोलैः ।

दध्निरेऽथ रभसच्युतपुष्पाः स्वेदविन्दुकुसुमान्यलकान्ताः ॥७८॥

प्राप्यत इति ॥ गतानि विमर्दात्प्रमृष्टानि चित्रकचित्राणि तमालपत्ररचनानि येषां तै कपोलैरार्द्र यन्नखलक्ष्म तदेव चित्रमिति रूपकम् । प्राप्यते स्म प्राप्तम् । किं च रभसेन रतिसंभ्रमेण च्युतपुष्पा अलकान्ताश्रृणकुन्तलाग्राणि स्वेदविन्दून्नेव कुसुमानीति रूपकम् । दध्निरे दधु । धरतेर्भावादिक्लिष्टि जित्वादात्मनेपदम् । न्वेदोऽत्र श्रमानुभावः । 'श्रमः स्वेदोऽध्वरत्यादेः श्वासन्वेदातिभूमिकृत्' ॥

यद्यदेव रुरुचे रुचिरेभ्यः सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् ।

आनुकूलिकतया हि नराणामाक्षिपन्ति हृदयानि तरुण्यः ॥७९॥

यद्यदेवेति ॥ रुचिरेभ्यो रमणेभ्यो यद्यदेव चेष्टितं रुरुचे रोचते स्म । प्रिय-
मभूदित्यर्थः । 'रुच दीप्तावभिप्रीतौ च' इति धातोर्लिट् । 'रुच्यर्थानां प्रीय-
माणः' इति संप्रदानत्वम् । सुभ्रुवो रहसि तत्तदकुर्वन् । तथा हि—तरुण्यः
अनुकूलं वर्तन्त इत्यानुकूलिकाः । 'तत्प्रत्यनुपूर्वमीपलोमकूलम्' इति ठक् ।
तासां भावस्तत्ता तथा आनुकूलिकतया अनुकूलवर्तितयैव नराणां पुंसां हृदया-
न्याक्षिपन्त्यावर्जयन्तीत्यर्थान्तरन्यासः ॥

प्राप्य मन्मथरसादतिभूमिं दुर्वहस्तनभराः सुरतस्य ।

शश्रमुः श्रमजलार्द्रललाटश्लिष्टकेशमसितायतकेश्यः ॥ ८० ॥

प्राप्येति ॥ दुर्वह. स्तनभरो यासां ता. । एतेनोपरि सुरतं व्यज्यते । अ-
न्यथा विशेषणवैयर्थ्यात् । असिता आयताश्च केशा यासां ता असितायतकेश्यः
स्त्रियः । 'स्वाङ्गाच्च—' इत्यादिना ङीष् । मन्मथरसात्सररागात्सुरतस्यातिभूमिं
परां काष्ठां प्राप्य । महान्तं सुरतं प्राप्येत्यर्थः । श्रमजलेन स्वेदाम्बुना आर्द्रं
ललाटे श्लिष्टाः केशा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा शश्रमुरिति सानुभावस्य श्रम-
भावोक्तिः । भावनिबन्धनात्प्रेयोऽलंकारः ॥

अथ सुरतावसानं वर्णयति—

संगताभिरुचितैश्चलितापि प्रागमुच्यत चिरेण सखीव ।

भूय एव समगंस्त रतान्ते हीर्वधूभिरसहा विरहस्य ॥ ८१ ॥

संगताभिरिति ॥ उचितैः परिचितैः प्रियतमैः सह संगताभिर्वधूभिः प्राक्
सुरतादौ चलिता गन्तुं प्रचालितापि ह्रीः सखीव चिरेणामुच्यत मुक्ता । न सहत
इत्यसहा । पचाद्यजन्ते नञ्समासः । विरहस्यासहा विरहमसहमाना सती-
त्यर्थः । 'कर्तृकर्मणोः कृति' इति कर्मणि षष्ठी । रतान्ते भूय एव वधूभिः सम-
गंस्त संगता सखीवेत्येव । संपूर्वाद्गमेर्लुङ् 'समो गम्यच्छिभ्याम्—' इत्यात्मने-
पदम् । 'वा गमः' इति सिचः पक्षे कित्वाभावात् 'अनुदात्तोपदेश—' इत्यादिनानु-
नासिकलोपो न । सुरतेतरकाले स्त्रीणां लज्जैव भूषणमिति भावः । उपमालंकारः ॥

प्रेक्षणीयकमिव क्षणमासन्हीविभङ्गुरविलोचनपाताः ।

संभ्रमद्रुतगृहीतदुकूलच्छाद्यमानवपुपः सुरतान्ताः ॥ ८२ ॥

प्रेक्षणीयकमिति ॥ द्विया विभङ्गुराः स्वलिता विलोचनपाता दृष्टिपाता येषु ते संभ्रमेण द्रुतं गृहीतेन दुकूलेन छाद्यमानानि वपूंषि अन्तरङ्गाणि येषु ते सुरतान्ताः सुरतावसानानि क्षणं प्रेक्षणीयकं दृश्यमिवासन्नित्युपमा । नाटकादिरूपकेष्वहार्थकं वस्तु तद्दृश्यं प्रेक्षणीयकमिति चोच्यते । इहाविर्भावतिरोधानादिना तत्तुल्यत्वम् ॥

अप्रभूतमतनीयसि तन्वी काञ्चिधाम्नि पिहितैकतरोरु ।

क्षौममाकुलकरा विचकर्ष क्रान्तपल्लवमभीष्टतमेन ॥ ८३ ॥

अप्रभूतमिति ॥ तन्वी कृशाङ्गी अभीष्टतमेन प्रेयसा क्रान्तपल्लवं गृहीताञ्जलम् अत एवातनीयसि महीयसि काञ्चिधाम्नि जघने अप्रभूतं छाद्यितुमपर्याप्तम् । अत एव पिहितश्छादित एकतर एवोरुर्येन तत्क्षौमं दुकूलमाकुलकरा व्यग्रपाणिः सती विचकर्ष कृत्स्नापिधानार्थमाचकर्ष । लज्जानुभावोऽयम् । अत्र क्षौमविशेषाणामाकर्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

मृष्टचन्दनविशेषकभक्तिर्भ्रष्टभूषणकदर्थितमाल्यः ।

सापराध इव मण्डनमासीदात्मनैव सुदृशामुपभोगः ॥ ८४ ॥

मृष्टेति ॥ मृष्टा प्रमृष्टा चन्दनानां विशेषकाणां तमालपत्राणां च भक्ती रशना येन सः । 'तमालपत्रतिलकचित्रकाणि विशेषकम्' इत्यमरः । अष्टानि भूषणानि यस्मिन्स भ्रष्टभूषणं कुत्सितोऽर्थं कदर्थः । लोकतो विशेष्यलिङ्गत्वम् । 'कोः कत्तत्पुरुषेऽचि' इति कुशब्दस्य कदादेशः । कदर्थानि कृतानि कदर्थितानि दूषितानि माल्यानि येन सः । ततस्ततयोर्वैवक्षिकविशेष्यविशेषणभावाद्विशेषणसमासः । एवंभूत उपभोगः सापराध इव पूर्वमण्डनापहारात्कृतापराध इव सुदृशामात्मनैव स्वयमेव । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । मण्डनमासीत् । प्रतिनिधिकरणेन स्वापराधनिरासार्थमिवेत्युत्प्रेक्षा । स्त्रीणां संभोग एव मण्डनं तदभावे मण्डनान्तरस्याप्यमण्डनत्वादिति भावः ॥

योषितः पतितकाञ्चनकाञ्चौ मोहनातिरभसेन नितम्बे ।

मेखलेव परितः स विचित्रा राजते नवनखक्षतलक्ष्मीः ॥ ८५ ॥

योषित इति ॥ मोहनातिरभसेन सुरतसंभ्रमेण पतिता काञ्चनी काञ्चनस्य विकारा काञ्चिर्यस्मात्तस्मिन्निर्मेखले योषितो नितम्बे परितः सर्वतो विचित्रा विविधरचना नवनखक्षतलक्ष्मीर्मेखलेव राजते स । उत्प्रेक्षालंकारः ॥

भातु नाम सुदृशां दशनाङ्कः पाटलो धवलगण्डतलेषु ।

दन्तवाससि समानगुणश्रीः संमुखोऽपि परभागमवाप ॥ ८६ ॥

भात्विति ॥ सुदशां संबन्धी पाटलोऽरुणो दशनाङ्को दन्तक्षतं धवलगण्ड-
तलेषु कपोलेषु भातु नाम वैवर्ण्याङ्गेदेन प्रकाशताम् । नामेत्यङ्गीकारे । दन्त-
वाससि अधरे तु समानगुणश्रीस्तुल्यवर्णोऽपि तथा संमुखोऽपि सन् परभागं
गुणोत्कर्षं तथा पश्चाद्भागं चावाप इति सावर्ण्यवैवर्ण्ययोः संमुखपराङ्मुखत्वयोश्च
विरोधः उपरिभागमवापेत्युभयत्र परिहाराद्विरोधाभासद्वयसंसृष्टिः । तत्राद्य-
श्लेषभित्तिकाभेदाध्यवसायमूलस्तद्गुणोत्थापित इति संकरः ॥

सुभ्रुवामधिपयोधरपीठं पीडनैस्त्रुटितवत्यपि पत्युः ।

मुक्तमौक्तिकलघुर्गुणशेषा हारयष्टिरभवद्गुरुरेव ॥ ८७ ॥

सुभ्रुवामिति ॥ सुभ्रुवां पयोधरपीठके कुचतटे अधिपयोधरपीठम् । विभ-
क्तयर्थेऽव्ययीभावः । पत्युः पीडनैः परिरम्भादिविमदैस्त्रुटितवती छेदं गतापि ।
अत एव मुक्तमौक्तिका सा च सा लघुश्च अत एव गुणशेषा सूत्रमात्रशेषापि
हारयष्टिर्गुरुः श्लाघ्यैवाभवत् । लघुरपि गुरुरिति विरोधाभासोऽलंकारः ॥

विश्रमार्थमुपगूढमजस्रं यत्प्रियैः प्रथमरत्यवसाने ।

योषितामुदितमन्मथमादौ तद्वितीयसुरतस्य बभूव ॥ ८८ ॥

विश्रमेति ॥ योषितां प्रथमरत्यवसाने विश्रमार्थं श्रमापनोदार्थम् । श्रम-
तेर्धञ्प्रत्ययः । 'नोदात्तोपदेशस्य मान्तस्यानाचमे.' इति वृद्धभावः । अजस्रं प्रि-
यैरुपगूढमुपगूहनम् । नपुंसके भावे क्तः । 'न लोका-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः ।
उदितमन्मथमुत्पादितकामम् । अत एव तदुपगूहनं द्वितीयसुरतस्यादौ बभूव ।
श्रमापनोदमन्मथोद्धोधाभ्यामुभयोपयोगादुभयार्थमभूत् । संयोगपृथक्त्वन्याया-
दित्यर्थः । अत्र मध्यवर्तिन उपगूढस्यैकस्य पूर्वोत्तरसुरतशेषत्वेन विशेषणगत्या-
विश्रमार्थोदितमन्मथपदार्थयोर्हेतुत्वात्काव्यलिङ्गद्वयं तदङ्गाङ्गिभावेन संकीर्यते ॥

आस्तृतेऽभिनवपल्लवपुष्पैरप्यनारतरताभिरताभ्यः ।

दीयते स्म शयितुं शयनीये न क्षणः क्षणद्यापि वधूभ्यः ॥ ८९ ॥

आस्तृत इति ॥ अनारतमश्रान्तं रते सुरते अभिरताभ्य आसक्ताभ्यो वधू-
भ्यः क्षणमुत्सवसुखं ददातीति क्षणदा रात्रिस्तयाप्यभिनवैः पल्लवैः पुष्पैश्चास्तृत
आच्छादितेऽपि । सुखशयनार्हेऽपीत्यर्थः । शेतेऽस्मिन्निति शयनीये तल्पे । 'कृ-
त्यल्युटो बहुलम्' इत्यधिकरणेऽनीयर् । शयितुं शयनं कर्तुं क्षणोऽल्पकालोऽपि
न दीयते स्म न दत्त. किं त्वाप्रभातमरमयत् । क्षणदात्वादेवेति भावः । क्षणद-
यापि क्षणो न दत्त इति विरोधस्योत्सवार्थत्वेन परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः ।
'निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः' इत्यमरः ॥

योषितामतितरां नखलूनं गात्रमुज्वलतया न खलूनम् ।

क्षोभमाशु हृदयं नयदूनां रागवृद्धिमकरोन्न यदूनाम् ॥ ९० ॥

योषितामिति ॥ नखलूनं न खलु जनम् । नयत् जनां न यदूनां इति पदच्छेदः । अतितरामतिमात्रम् । अव्ययादासुप्रत्ययः । नखैर्लूनं क्षतं नखलूनम् । 'लवादिभ्यश्च' इति निष्ठानत्वम् । तथाप्युज्ज्वलतया औज्वल्येन न जनं न न्यूनम् । किं तु समग्रमेवेत्यर्थः । नखक्षतानां कामिनीगात्रमण्डनत्वादिति भावः । अत एवाशु हृदयं प्रियचित्तं क्षोभं विकारं नयत्प्रापयत् । नयतेर्लट् । शबादेशः । योषितां गात्रं यदूनां यादवानां रागवृद्धिमूनां न्यूनां नाकरोत्खलु । किं तूभूयोऽपि समग्रमेवाकरोदित्यर्थः । अत्र यमकं शब्दालंकारः । औज्वल्यस्य विशेषणगत्या रागवृद्धिहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमर्थालंकारः ॥

इति मदमदनाभ्यां रागिणः स्पष्टरागा-

ननवरतरतश्रीसङ्गिनस्तानवेक्ष्य ।

अभजत परिवृत्तिं साथ पर्यस्तहस्ता

रजनिरवनतेन्दुर्लज्जयाधोमुखीव ॥ ९१ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रयङ्के सुरत-
वर्णनो नाम दशमः सर्गः ॥ १० ॥

इतीति ॥ इतीत्थं मदमदनाभ्यां स्पष्टरागान्सर्वदा रागित्वेऽपि तदा । ताभ्यामपि व्यञ्जितरागानित्यर्थः । अनवरतरतश्रीसङ्गिनः अविच्छिन्नसुरतसंपल्लम्पटांस्तान्रागिणो रागिण्यश्च रागिणश्च तान्रागिणः । 'पुमान्स्त्रिया' इत्येकशेषः । अवेक्ष्य । अथावेक्षणानन्तरं पर्यस्तः परिवृत्तो हस्तो नक्षत्रविशेषः, करश्च यस्याः सा । 'हस्तो नक्षत्रभेदे स्यात्करेभकरयोरपि' इत्युभयत्रापि विश्वः । अवनतेन्दुः स्रस्तचन्द्रा अत एव सा रजनिर्लज्जया । ग्राम्यचेष्टादर्शनजनितयेति भावः । अधोमुखी नम्रमुखीवेत्युत्प्रेक्षा । परिवृत्तिं निवृत्त्युन्मुखतामभजत । प्रभातप्रायाभूदित्यर्थः । स्त्रियो हि परकीयग्राम्यचेष्टादर्शने त्रपावनतमुख्यो हस्तेन दृष्टिमन्तर्धाय द्रागपसरन्तीति भावः । अत एवानन्तरसर्गे प्रभातवर्णनाय प्रस्तावः । मालिनीवृत्तमेतत् । लक्षणं तूक्तं वक्ष्यते चोत्तरसर्गादौ ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवध-
काव्यव्याख्याने सर्वकषाख्ये दशमः सर्गः ॥ १० ॥

अथोत्तरार्धम् ।

एकादशः सर्गः ।

अथ प्रस्तुतं प्रभातवर्णनं प्रारभते—

श्रुतिसमधिकमुच्चैः पञ्चमं पीडयन्तः

सततमृषभहीनं भिन्नकीकृत्य षड्भम् ।

प्रणिजगदुरकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः

परिणतिमिति रात्रेर्मागधा माधवाय ॥ १ ॥

श्रुतीति ॥ नास्ति काकुर्यस्येत्यकाकुरविकृतध्वनिः । 'काकुः स्त्रियां विकारो यः शोकभीत्यादिभिर्ध्वने.' इत्यमरः । श्रावयतीति श्रावको दूरध्वनिः । स्निग्धो मधुरः कण्ठः स्वरो येषां ते अकाकुश्रावकस्निग्धकण्ठाः । रक्तकण्ठा इत्यर्थः । मागधा वैतालिकाः । श्रुतयो नाम षड्भादिस्वरारम्भकावयवाः शब्दविशेषाः । तदुक्तम्—'प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयते ह्रस्वमात्रिकः । सा श्रुतिः संपरिज्ञेया स्वरावयवलक्षणा ॥' इति । ताभिः श्रुतिभिः समधिकं बहुलं षड्भविशेषणं, पञ्चमविशेषणं वा उभयोरपि तथात्वात् । तदुक्तम्—'चतुश्चतुश्चतुश्चैव षड्भमध्यमपञ्चमाः । द्वे द्वे निषादगान्धारौ त्रींस्त्रीनृषभधैवतौ ॥' इति । षड्भो मयूरस्य कूजितानुकारी स्वरविशेषः । 'षड्भं मयूरो वदति' इति लक्षणात् । तं षड्भं भिन्न एव भिन्नकस्तं कृत्वा भिन्नकीकृत्य । तत्कालनिषिद्धस्वरासंकीर्णं कृत्वेत्यर्थः । पञ्चमो नाम कोकिलकूजितानुकारी स्वरविशेषः । 'पिकः कूजति पञ्चमम्' इति लक्षणात् । तं पञ्चमं पीडयन्तः । तत्कालनिषेधात्परित्यजन्त इत्यर्थः । सततं वीणादिवाद्ययुक्तम् । 'ततं वीणादिकं वाद्यम्' इत्यमरः । ऋषभोऽपि वृषभनर्दितानुकारी स्वरभेद एव । 'गावस्त्वृषभभाषिणः' इति लक्षणात् । तेन हीनम् । तस्यापि तत्कालनिषिद्धत्वादित्यर्थः । सततं ऋषभहीनं च यथा तथा रात्रेः परिणतिम् । परिवृत्तिमित्यर्थः । इति वक्ष्यमाणप्रकारेणोच्चैर्यथा तथा माधवाय कृष्णाय । क्रियाग्रहणात्संप्रदानत्वम् । प्रणिजगदुः । गानेनाचख्युरित्यर्थः । 'नेर्गदनद्—' इत्यादिना णत्वम् । पञ्चमादिनिषेधे भरतः । 'प्रभाते सुतरां निन्द्य ऋषभः पञ्चमोऽपि च । जनयेत्प्रधनं ह्युक्षा पञ्चत्वं पञ्चमोऽपि च ॥ पञ्चमस्य विशेषोऽयं कथितः पूर्वसूरिभिः । प्रगे प्रगीतो जनयेद्दशनस्य विपर्ययम् ॥' इति । वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः । अस्मिन्सर्गे मालिनी वृत्तम् । 'ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः' इति लक्षणात् ॥ १ ॥

अथ पूर्वश्लोके इतिशब्दपरामृष्टानपररात्रप्रभृत्युत्तरोत्तरक्रमभाविनः प्रभातवृ-
त्तान्तानासर्गसमाप्ति वर्णयन्नाह—

रतिरभसविलासाभ्यासतान्तं न याव-
न्नयनयुगममीलत्तावदेवाहतोऽसौ ।
रजनिविरतिशंसी कामिनीनां भविष्य-
द्विरहविहितनिद्राभङ्गमुच्चैर्मृदङ्गः ॥ २ ॥

रतीति ॥ रतिरभसविलासानां सुरतसंभ्रमलीलानामभ्यासेनावर्तनेन तान्तं
क्लान्तं नयनयुगं कर्तुं । कामिनामिति शेषः । यावन्नामीलन्न मुकुलीभवति ताव-
देवासौ रजनिविरतिशंसी निशावसानसूचक उच्चैर्मृदङ्गः कामिनीनां भविष्यता
उत्तरक्षणभाविना विरहेण विहित. कृतो निद्राभङ्गो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा
आहतस्ताडितः । अत्र विरहशब्देन सामर्थ्यात्तच्चिन्ता लक्ष्यते । अन्यथा असतः
सांप्रतिकनिद्राभङ्गहेतुत्वायोगादिति । अत्र रतितान्तत्त्वरजनिविरतिशंसनयोर्वि-
शेषणगत्या नेत्रनिमीलननिद्राभङ्गहेतुत्वात्पदार्थहेतुके काव्यलिङ्गे ॥

स्फुटतरमुपरिष्ठादल्पमूर्तेर्ध्रुवस्य
स्फुरति सुरमुनीनां मण्डलं व्यस्तमेतत् ।
शकटमिव महीयः शैशवे शार्ङ्गपाणे-
श्चपलचरणकाञ्जप्रेरणोत्तुङ्गिताग्रम् ॥ ३ ॥

स्फुटेति ॥ अल्पमूर्तेर्दूरत्वात्सूक्ष्मबिम्बस्य ध्रुवस्यौत्तानपादेः । ‘ध्रुव औत्ता-
नपादिः स्यात्’ इत्यमरः । उपरिष्ठात्स्फुटतरमुज्ज्वलतरं व्यस्तं पर्यस्तमेतत्सुरमु-
नीनां सप्तर्षीणां मण्डलं शार्ङ्गपाणेः केशवस्य । कृष्णस्य तवेत्यर्थः । शैशवे प्रच-
लितस्य चपलस्य चरणकाञ्जस्याल्पचरणारविन्दस्य । ‘अल्पे’ इत्यल्पार्थे कन्प्र-
त्ययः । प्रेरणया नोदनेनोत्तुङ्गितमुत्तुङ्गीकृतमग्रं यस्य तत् । विपर्यासिताग्रमि-
त्यर्थः । महीयो महत्तरं शकटमिव शकटाकारं शकटासुरशरीरमिव स्फुरति
दीप्यते । उपमालंकारः । पुरा किल बाल्ये कृष्णः शकटरूपधारिणं शकटासुर
पादघातेन पातयामासेति पौराणिकी कथात्रानुसंधेया ॥

प्रहरकमपनीय स्वं निदिद्रासतोच्चैः
प्रतिपदमुपहृतः केनचिज्जागृहीति ।
मुहुरविशदवर्णां निद्रया शून्यशून्यां
ददपि गिरमन्तर्बुध्यते नो मनुष्यः ॥ ४ ॥

प्रहरकमिति ॥ स्वं स्वकीयम् । स्वपाल्यमित्यर्थः । प्रहर एव प्रहरको यामः ।
‘द्वौ यामप्रहरौ समौ’ इत्यमरः । तमपनीय नीत्वा निदिद्रासता निद्रातुमिच्छता ।
निद्रातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । केनचिदतीतप्रहरपालेनेत्यर्थः । जागृहि प्रबुध्य-

स्वेति प्रतिपदं पदेपदे उच्चैरुपहृतो मनुष्योऽनन्तरयामिको सुदुर्निद्रया अविशद-
वर्णामस्पष्टाक्षरामत एव शून्यशून्यां शून्यप्रकाराम् । अनर्थप्रायामित्यर्थः । 'प्र-
कारे गुणवचनस्य' इति द्विर्भावः 'कर्मधारयवदुत्तरेषु' इति कर्मधारयवद्भावाद-
वयवसुपो लुक् । गिरमयमहं जागर्मीति प्रतिवाचं दददपि प्रयच्छन्नपि । 'नाभ्य-
स्ताच्छतुः' इति नुमागमप्रतिषेधः । अन्तरन्तःकरणे नो बुध्यते न जागर्ति ।
बुध्यतेदेवादिक्कर्तारि लट् । अत्राप्रबोधप्रतिवचनदानयोर्विरोधे अपिशब्दः ।
निद्राह्वानाभ्यां तत्समाधानाद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥

विपुलतरनितम्बाभोगरुद्धे रमण्याः

शयितुमनधिगच्छञ्जीवितेशोऽवकाशम् ।

रतिपरिचयनश्यन्नैद्रतन्द्रः कथंचि-

द्रमयति शयनीये शर्वरीं किं करोतु ॥ ५ ॥

विपुलेति ॥ रमण्या विपुलतरस्य नितम्बस्याभोगेन विस्तारेण रुद्धे आक्रान्ते
शयनीये शयितुमवकाशमनधिगच्छन्नलभमानो जीवितेशः प्रेयान्तरतिपरिचयेन
पुनः पुनः सुरतावृत्त्या नश्यन्ती निवर्तमाना निद्राया इयं नैद्री निद्राप्रयुक्ता
तन्द्रा आलस्यं यस्य स तथाभूतः सन् शर्वरीं कथंचिद्रमयति कृच्छ्रेण नयति ।
किं करोतु किमन्यत्कुर्यात् । शयनानवकाशे सुरतमेव कालयापनोपाय इति
तत्रैव प्रवृत्त इति भावः । अत्र शयनीयस्येदप्रोधासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरति-
शयोक्तिरलंकारः । तादृप्रोधस्य विशेषणगत्या शयनावकाशानधिगमहेतुत्वात्का-
व्यालिङ्गभेद इति संकरः ॥

क्षणशयितविबुद्धाः कल्पयन्तः प्रयोगा-

नुद्धिमहति राज्ये काव्यवहुर्विगाहे ।

गहनमपररात्रप्राप्तबुद्धिप्रसादाः

कवय इव महीपाश्चिन्तयन्त्यर्थजातम् ॥ ६ ॥

क्षणेति ॥ क्षणं शयिताः सुरतश्रमापनोदाय विपुता विबुद्धास्तदैव प्रबुद्धाः ।
यथाकालं प्रबुद्धत्वादिति भावः । क्षणशयितविबुद्धाः । स्नातानुलिप्तवत् 'पूर्वका-
ल-' इति समासः । महीपाः कवय इव अपररात्रे । रात्रेः पश्चिमयाम इत्यर्थः ।
'पूर्वापर-' इत्यादिना एकदेशिसमासे समासान्तोऽच् । 'रात्राह्लाहाः पुंसि' इति
पुंस्त्वम् । तत्र प्राप्तबुद्धिप्रसादाः लब्धबुद्धिप्रकाशाः सन्तः उद्धिमहति समुद्र-
गम्भीरे । एकत्र तुरगादिभिरपरत्र रसभावादिभिश्चेति भावः । अत एव दुर्वि-
गाहे दुष्प्रवेशे राज्ये काव्ये इव काव्यवत् । 'तत्र तस्येव' इति वतिप्रत्ययः । प्र-
योगान्सामाद्युपायानुष्ठानानि, अन्यत्रार्थगुणसाधुशब्दगुम्फान्कल्पयन्तस्तर्कयन्तः
'ब्राह्मे सुहूर्त उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितम्' इति स्मरणादिति भावः । गहनं
दुष्प्रापमन्यत्र दुर्दर्शमर्थजातं पुरुषार्थजातम् । त्रिवर्गमित्यर्थः । अन्यत्र वाच्य-

लक्ष्यव्यङ्ग्यरूपमभिधेयजातं चिन्तयन्ति विचारयन्ति । इवशब्दस्योपलक्षणत्वा-
त्काव्यवदिति वतिप्रत्ययेऽप्यनेकशब्दार्थगता श्रौती पूर्णा वाक्यार्थोपमा काव्य-
वदिति तद्धितगता, कवय इति समासगता चेति संकीर्णा ॥

क्षितितटशयनान्तादुत्थितं दानपङ्क-
पुतबहुलशरीरं शाययत्येष भूयः ।
मृदुचलदपरान्तोदीरितान्दूनिनादं
गजपतिमधिरोहः पक्षकव्यत्ययेन ॥ ७ ॥

क्षितीति ॥ क्षितितटं भूतलमेव शयनान्त. शयनस्थानं तस्मादुत्थितम् ।
सुप्तोत्थितमित्यर्थः । अत एव दानपङ्कपुतबहुलशरीरं मदकर्दमोक्षितमहाकायं
गजपतिमेषोऽधिरोहतीत्यधिरोह आरोहणः । पचाद्यच् । मृदु मन्दं चलता अ-
परान्तेन पश्चिमपादेनोदीरित उत्पादितोऽन्दूनिनादः शृङ्खलारवो यस्मिन्कर्मणि
तद्यथा तथा पक्ष एव पक्षकः पार्श्वः । 'पक्षः पार्श्वगरुत्साध्यसहायबलभित्तिषु
इति वैजयन्ती । तस्य व्यत्ययेन । पार्श्वान्तरेणेत्यर्थः । भूयः शाययति शयनं कार-
यति । 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना अणि कर्तुं कर्मत्वम् । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

द्रुततरकरदक्षाः क्षिप्तवैशाखशैले
दधति दधनि धीरानारवान्वारिणीव ।
शशिनमिव सुरौघाः सारमुद्धर्तुमेते
कलशिमुदधिगुर्वी बल्लवा लोडयन्ति ॥ ८ ॥

द्रुतेति ॥ द्रुततरकरा अतिलघुहस्तास्ते च ते दक्षाश्च बल्लवा गोपालाः ।
'आभीरः स्यान्महाशूद्रो गोपालो बल्लवस्तथा' इति वैजयन्ती । विशाखा प्रयो-
जनमस्येति वैशाखो मन्थनदण्डः । 'वैशाखमन्थमन्थानमन्थानो मन्थदण्डके'
इत्यमरः । 'विशाखाषाढादण्मन्थदण्डयोः' इत्यण्प्रत्ययः । वैशाखः शैल इवेत्यु-
पमितसमासः । साहचर्यात्क्षिप्तो वैशाखशैलो यस्मिन् । धीरान्गम्भीरानारवा-
न्दधति दधनि दधि । 'विभाषा ङिश्योः' इति विकल्पादल्लोपाभावः । वारि-
णीव सुरौघाः शशिनमिव सारं नवनीतमुद्धर्तुमुत्क्रष्टुमुदधिरिव गुर्वीम् । 'उप-
मानानि सामान्यवचनैः' इति समासः । तां कलशिं कुम्भीमेते लोडयन्ति
मथन्ति । एपापि पूर्वतरवत्पूर्णा वाक्यार्थोपमा वाक्यसमाससंकीर्णा च ॥

अनुनयमगृहीत्वा व्याजसुप्ता पराची
रुतमथ कृकवाकोस्तारमाकर्ण्य कलये ।
कथमपि परिवृत्ता निद्रयान्धा किल स्त्री
मुकुलितनयनैवाश्लिष्यति प्राणनाथम् ॥ ९ ॥

अनुनयमिति ॥ अनुनयं प्रियप्रार्थनामगृहीत्वा नाङ्गीकृत्य पराची पराङ्मुखी

व्याजेन कपटेन सुप्ता स्त्री । अथ कन्ये प्रभाते । 'प्रत्यूषोऽहर्मुग्धं कल्यम्' इत्य-
मरः । कृकवाकोः कुक्कुटस्य । 'कृकवाकुम्नाम्रचूडः कुक्कुटश्चरणायुधः' इत्यमरः ।
'कृके वचः कुक् च' इत्युष्प्रत्ययः । तारमुच्चै र्त कूजितमाकर्ण्य कथमपि गात्र-
जृम्भणादिव्याजेन परिवृत्ता संसुखीभूता निद्रयान्धा किल अजानतीव मुकुलि-
तनयनैव मीलिताक्षी सत्येव प्राणनाथमाश्लिष्यति । एषा कलहान्तरिता ॥

गतमनुगतवीणैरेकतां वेणुनादैः

कलमविकलतालं गायकैर्वोधहेतोः ।

असकृदनवगीतं गीतमाकर्णयन्तः

सुखमुकुलितनेत्रा यान्ति निद्रां नरेन्द्राः ॥ १० ॥

गतमिति ॥ अनुगतवीणैरनुसृतवीणैर्वीणासंवादिभिर्वेणुनादैर्वशस्वरै एक-
तामेकरूपतां गतं कलमव्यक्तमधुरं अविकलोऽविसंवादी तालः कांस्यादितालो
यस्य तत् बोध एव हेतुस्तस्य बोधहेतोः बोधकारणेन । बोधनार्थमित्यर्थः । फल-
स्यापि कारणत्वमिच्छाद्वारा स्वर्गादिवत्फलरागस्य तत्माधनप्रवृत्तिहेतुत्वात्पृथी ।
गायकैर्वेतालिकैरनवगीतमगर्हितम् । 'अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्दुष्टेऽपि गर्हिते'
इति विश्वः । गीतं गीयमानं वस्तु आवृत्तिर्वा । गीतशब्दस्य गीतं गानं समा-
कर्णयन्तो नरेन्द्राः सुखेन गानसुखेन मुकुलितनेत्रा निमीलिताक्षाः सन्तो निद्रां
यान्ति भजन्ति । वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः ॥

परिशिथिलितकर्णग्रीवमामीलिताक्षः

क्षणमयमनुभूय स्वप्नमूर्ध्वज्जुरेव ।

रिरसयिषति भूयः शष्पमग्रे विकीर्णं

पटुतरचपलौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमश्वः ॥ ११ ॥

परीति ॥ अयमश्वः परिशिथिलितं स्वस्तमुक्तं कर्णग्रीवं कर्णौ च ग्रीवा च
यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा आमीलिताक्षः ऊर्ध्वे जानुनी यस्य स ऊर्ध्वज्जुः ।
ऊर्ध्वजानुस्तिष्ठन्नित्यर्थः । 'ऊर्ध्वज्जुरूर्ध्वजानुः स्यात्' इत्यमरः । 'ऊर्ध्वाद्विभाषा'
इति जानुशब्दस्य जुरादेशः । क्षणं स्वप्नं निद्रामनुभूय । उत्तमाश्वलक्षणमेतत् ।
भूयः पुनरपि पटुतरौ ग्रासग्रहणसमर्थौ चपलौ चञ्चलौ चोष्ठौ यस्य स सन्
प्रस्फुरत्प्रोथं प्रस्फुरमाणघोणं यथा तथा । 'घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्' इत्यमरः ।
अग्रे विकीर्णं क्षिप्तं शष्पं घासम् । 'शष्पं बालतृणं घासः' इत्यमरः । रिरसयि-
षति रसयितुमास्वादयितुमिच्छति । रसयतेः सन्नन्ताल्लह । स्वभावोक्तिरलंकारः ।
'स्वभावोक्तिरसौ चारु यथावद्वस्तुवर्णनम्' ॥

उदयमुदितदीप्तिर्याति यः संगतौ मे

पतति न वरमिन्दुः सोऽपरामेष गत्वा ।

स्मितरुचिरिव सद्यः साभ्यसूर्यं प्रभेति

स्फुरति विशदमेषा पूर्वकाष्ठाङ्गनायाः ॥ १२ ॥

उदयमिति ॥ य इन्दुः मे मम संगतावुदितदीप्तिः प्रवृद्धद्युतिः सन् उदय-
मुदयाद्रिम्, अभ्युदयं च याति स इन्दुरेषोऽपरां पश्चिमाशां पराङ्गनां च गत्वा
पतत्यस्तमेति, पातित्यं च गच्छति । न चरमनर्हमित्यर्थः । इति सद्यः साभ्य-
सूर्यं यथा तथा पूर्वकाष्ठा प्राची सैवाङ्गना, पूर्वनायिका च गम्यते । तस्याः
स्मितरुचिर्मन्दहासकान्तिरिवैषा प्रभा विशदं निर्मलं स्फुरति प्रकाशते । प्राच्या-
मीषद्विशदा प्रभा प्रादुरभूदित्यर्थः । अत्र प्राचीगतप्राभातिकप्रभायामिन्दोः
पराङ्गनासङ्गपातित्यनिमित्ता चेतनधर्मस्मितरुचित्वोत्प्रेक्षा पूर्वकाष्ठाङ्गनाया इति
रूढिव्यूढेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

चिररतिपरिखेदप्राप्तनिद्रासुखानां

चरममपि शयित्वा पूर्वमेव प्रबुद्धाः ।

अपरिचलितगात्राः कुर्वते न प्रियाणा-

मशिथिलभुजचक्राश्लेषभेदं तरुण्यः ॥ १३ ॥

चिरेति ॥ चरममपि शयित्वा पश्चात्सुप्त्वापि पूर्वमेव प्रबुद्धाः । 'सुप्ते पश्चाच्च
या शेते पूर्वमेव प्रबुध्यते । नान्यं कामयते चित्ते सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥'
इति स्मरणादिति भावः । तथापि तरुण्योऽपरिचलितगात्रा अस्पन्दवपुष्काः
सत्यः चिररतिपरिखेदेन प्राप्तनिद्रासुखानां प्रियाणामशिथिलो गाढो यो भुज-
चक्रेण परस्परभुजवलयेनाश्लेषस्तस्य भेदं विश्लेषं विस्त्रंसनं न कुर्वते किंत्वाश्लि-
ष्यैव स्थिताः, अन्यथा तन्निद्राभङ्गः स्यात् । 'शयानं न प्रबोधयेत्' इति निषे-
धास्कन्दनभयादिति भावः । रतिश्रमोऽत्र संचारी तदनुभावो निद्रा ॥

कृतधवलमभेदैः कुङ्कुमेनेव किञ्चि-

न्मलयरुहरजोभिर्भूषयन्पश्चिमाशाम् ।

हिमरुचिररुणिम्ना राजते रज्यमानै-

र्जरठकमलकन्दच्छेदगौरैर्मयूखैः ॥ १४ ॥

कृतेति ॥ हिमरुचिश्चन्द्रः अरुणिम्नास्तमयरागेण हेतुना रज्यमानैर्लोहिताय-
मानैः । रज्जैर्देवादिकात्कर्तारि शानच् । 'अनिदिताम्-' इति नलोपः । त्रीणि
रज्यति राजति लोहितायति चात्मन इति भट्टमल्लः । जरठस्य परिणतस्य कम-
लकन्दस्य छेदा इव गौराः शुभ्राः । छेदग्रहणं धावत्यर्थम् । 'गौरः पीते सिते-
ऽरुणः' इति विश्वः । तैर्मयूखैः कुङ्कुमेन किञ्चित्कृतो धवलमभेदो धावत्यभङ्गो
येषां तैरीषद्ग्नस्वधावत्यैः मलयरुहरजोभिश्चन्दनरेणुभिरिव पश्चिमाशां प्रेय-
सीमिवेति भावः । भूषयन्राजते । उपमालंकारः ॥

दधदसकलमेकं खण्डितामानमद्भिः

श्रियमपरमपूर्णासुच्छ्रसद्भिः पलाशैः ।

कलरवमुपगीते षट्पदौघेन धत्तः

कुमुदकमलषण्डे तुल्यरूपामवस्थाम् ॥ १५ ॥

दधदिति ॥ एकं कुमुदषण्डमानमद्भिर्मुकुलीभवद्भिः पलाशैर्दलैरसकलमर्ध-
खण्डिताम् । क्षीयमाणामित्यर्थः । श्रियं दधत् । अपरं कमलषण्डसुच्छ्रसद्भि-
र्विकसद्भिः पलाशैरपूर्णां वर्धमानां श्रियं दधत् । षट्पदौघेन कलरवं यथा तथा
उपगीते । उभे अपीत्यर्थः । कुमुदकमलषण्डे कुमुदानां कमलानां च षण्डे
कदम्बे । 'कदम्बे षण्डमस्त्रियाम्' इत्यमरः । तुल्यरूपामवस्थां धत्तः दधाते ।
अत्र क्षयवृद्धोरर्थप्रवृत्तेरैकरूप्ये कस्य क्षयः कस्य वा वृद्धिरिति दुर्ग्रहमिति
भावः । अत्रोभयविशेषणानां तुल्यावस्थाधारणहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् । तेन
द्वयोः क्रमेणोपमानोपमेयभावरूपोपमेयोपमा व्यज्यते ॥

मदरुचिमरुणेनोद्गच्छता लम्भितस्य

त्यजत इव चिराय स्थायिनीमाशु लज्जाम् ।

वसनमिव मुखस्य स्रंसते संप्रतीदं

सितकरकरजालं वासवाशायुवत्याः ॥ १६ ॥

मदेति ॥ संप्रति सितकरस्येन्दोरिदं करजालं कर्तुं उद्गच्छता उद्यता अरुणे-
नानूरुणा मदरुचिं तत्तुल्यां रुचिम् । अरुणिमानमित्यर्थः । अत एव निदर्शना-
लंकारः । लम्भितस्य प्रापितस्य । लभेर्ष्यन्तात्कर्मणि क्तः । 'लभेरशब्दिलटो.'
इति नुमागमः । अत एव चिराय स्थायिनीं लज्जामाशु त्यजत इव । मुखप्र-
काशनादियमुत्प्रेक्षा । वासवाशा प्राची तस्या एव युवत्या मुखस्य प्राग्भागस्या-
ननस्य च वसनमिवावगुण्ठनपट इव स्रंसते गलति । रक्ताः स्त्रियः पाटलमुखा
निर्लज्जाः स्रस्तवस्त्राश्च भवन्तीति भावः । अत्र मुखस्येति प्राग्भागवदनयोरभे-
दाध्यवसायाच्छ्लेषमूलातिशयोक्तिः तथा पूर्वोक्तनिदर्शनोत्प्रेक्षाभ्यां चानुगृहीता
वसनमिवेत्युत्प्रेक्षेति संकरः ॥

अविरतरतलीलायासजातश्रमाणा-

मुपशममुपयान्तं निःसहेऽङ्गेऽङ्गनानाम् ।

पुनरुषसि विविक्रैर्मातरिश्वावचूर्ण्य

ज्वलयति मदनार्ग्निं मालतीनां रजोभिः ॥ १७ ॥

अविरतेति ॥ अविरतरतलीलायासेनाविच्छिन्नसुरतक्रीडाप्रयासेन जातश्र-
माणामङ्गनानां संबन्धिनि निःसहत इति निःसहेऽक्षमे । पचाद्यच् । अङ्गे उप-
शममुपयान्तं शाम्यन्तं मदन एवाग्निस्तं पुनरुषसि मातर्यन्तरिक्षे श्वयति वर्धत

इति मातरिश्वा । 'श्वन्नुक्षन्-' इत्यादिना औणादिको निपातः । विविकैरमलैरना-
द्रैश्च मालतीनां जातीकुसुमानाम् । 'सुमना मालती जातिः' इत्यमरः । रजोभिः
परागैः । करीषैरिवेति भावः । अवचूर्ण्यावध्वस्य । संयुज्येति भावः । ज्वलय-
त्युद्दीपयति । प्राभातिकमालतीवातस्पर्शात्पुनरुद्भो मदन इत्यर्थः ।

अनिमिषमविरामा रागिणां सर्वरात्रं
नवनिधुवनलीलाः कौतुकेनातिवीक्ष्य ।
इदमुदवसितानामस्फुटालोकसंप-
न्नयनमिव सनिद्रं घूर्णते दैपमर्चिः ॥ १८ ॥

अनिमिषमिति ॥ इदं पुरोवर्ति अस्फुटा सूर्यतेजोभिभवान्मन्दायमाना
आलोकसंपत्प्रकाशसंपत्तिर्यस्य तत्, अन्यत्र निद्राभिभवादनुद्भविषयावधानश-
क्तिकं दीपस्येदं दैपमर्चिज्वाला । 'ज्वालाभासोर्नपुंस्यर्चिः' इत्यमरः । सर्वस्यां रात्रा-
विति सर्वरात्रम् । 'पूर्वकाल-' इत्यादिना समासः । 'अहःसर्व-' इत्यादिना
समासान्तः 'रात्राह्लाहाः पुंसि' इति पुलिङ्गता । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अवि-
रामा अविच्छिन्नाः रागिणां कामिनां, कामिनीनां च । 'पुमान्छ्रिया' इत्येकशेषः ।
नवा निधुवनलीलाः सुरतविलासान् । 'व्यवायो ग्राम्यधर्मश्च रतं निधुवनं च सः'
इत्यमरः । कौतुकेन न निमिषतीत्यनिमिषं यथा तथा । पचाद्यच् कुटादित्वान्न
गुणः । अतिवीक्ष्य अत एव सनिद्रमुदवसितानां गृहाणां संबन्धि । 'गृहं गेहो-
दवसितं वेश्म सन्न निकेतनम्' इत्यमरः । नयनमिवेत्युत्प्रेक्षा । घूर्णते अमति ॥

विकचकमलगन्धैरन्धयन्भृङ्गमालाः
सुरभितमकरन्दं मन्दमावाति वातः ।
प्रमदमदनमाद्यद्यौवनोद्दामरामा-
रमणरभसखेदस्वेदविच्छेददक्षः ॥ १९ ॥

विकचेति ॥ प्रमदमदनाभ्यां हर्षमन्मथाभ्यां माद्यन्तीनां यौवनेनोद्दामानां
च रामाणां स्त्रीणां रमणरभसखेदेन सुरतसंरम्भश्रमेण यः स्वेदस्तस्य छेदे हरणे
दक्षो वातः प्रभातमारुतः विकचक्रमलगन्धैर्भृङ्गमाला अन्धयन्नन्धाः कुर्वन्मोह-
यन् । अन्धयते. 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । सुरभितः सुरभी-
कृतो मकरन्दो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा मन्दमावाति प्रचलति । अत्र वृत्त्य-
नुप्रासोऽलंकारः । 'श्लेषः प्रसादः समता माधुर्यं सुकुमारता । अर्थव्यक्तिरुदा-
रत्वमोज्ज्वलान्तिसमाधयः ॥' इति आचार्योक्ता दश गुणाः प्रायेणात्र संभव-
न्तीति निपुणैरुन्नेयाः ॥

लुलितनयनताराः क्षामवक्त्रेन्दुविम्बा
रजनय इव निद्राक्लान्तनीलोत्पलाक्ष्यः ।

तिमिरमिव दधानाः स्रंसिनः केशपाशा-

नवनिपतिगृहेभ्यो यान्त्यमूर्वारवध्वः ॥ २० ॥

लुलितेति ॥ लुलितनयनताराः निद्राकलुषिताक्षिकनीनिकाः अन्यत्राप्रसन्न-
नक्षत्राः । 'ऋक्षाक्षिमध्ययोस्तारा' इति विश्वः । वक्राणीन्दुबिम्बानीवेत्युपमित-
समासः । तिमिरमिवेत्यादिलिङ्गात्, अन्यत्र वक्राणीवेन्दुबिम्बानि तानि क्षामाणि
सुरतप्रभाताभ्यां म्लानानि यासां ताः निद्रया स्वप्नेन मुकुलीभावेन क्लान्तानि
नीलोत्पलानि अक्षीणीव नीलोत्पलानीवाक्षीणि यासां ताः स्रंसिनः केशपाशां-
स्तिमिरमिवान्यत्र तु तानिव तिमिरं दधानाः अत एव रजनय इव स्थिताः ।
अमूर्वारवध्वो वेश्याः । 'वारस्त्री गणिका वेश्या' इत्यमरः । अवनिपतिगृहेभ्यो
यान्ति निर्यान्ति । श्लिष्टविशेषणेयमुपमेत्येके । श्लेष एवायमुभयविषयः । उपमा
तु प्रतिभामात्रसारेत्यन्ये ॥

शिशिरकिरणकान्तं वासरान्तेऽभिसार्य

श्वसनसुरभिगन्धिः सांप्रतं सत्त्वरेव ।

व्रजति रजनिरेषा तन्मयूखाङ्गरागैः

परिमलितमनिन्दैरम्बरान्तं वहन्ती ॥ २१ ॥

शिशिरेति ॥ एषा रजनिर्वासरान्ते रात्रौ शिशिरकिरणश्चन्द्रस्तमेव कान्त-
मभिसार्याभिसृत्य । स्वार्थे णिच् । सांप्रतं श्वसनैस्तत्कलवातैर्निश्वासैश्च सुरभिग-
न्धिः सुगन्धिः अनिन्दैर्मनोहरैर्मयूखैरेवाङ्गरागैः परिमलितं व्याप्तं वासितं चाम्ब-
रान्तं नभःप्रान्तं वस्त्रान्तं च वहन्ती भजन्ती सत्त्वरेव व्रजति । अत्रेन्दुतन्मयू-
खादीनां कान्तत्वाङ्गरागत्वादिरूपणावगमादेकदेशविवर्ति रूपकम् ॥

नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसङ्गा-

दधिकरुचिरशेषामप्युषां जागरित्वा ।

अयमपरदिशोऽङ्गे मुञ्चति स्रस्तहस्तः

शिशयिषुरिव पाण्डुं म्लानमात्मानमिन्दुः ॥ २२ ॥

नवेति ॥ अधिकरुचिरयमिन्दुर्नवकुमुदवनश्रियो विकासः परिहासश्च स एव
केलिस्तस्यां प्रसङ्गादासङ्गादशेषामप्युषां सकलामपि रात्रिम् । 'विभावरी नक्त-
मुषा शर्वरी' इति विश्वः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । जागरित्वा जागरणं कृत्वा
शिशयिषुः शयितुमिच्छुरिव । शेतेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । स्रस्तो हस्तो नक्षत्रवि-
शेषः, करश्च यस्य स सन् अपरदिशः पश्चिमदिशोऽङ्गे समीपे, उत्सङ्गे च पाण्डुं
पाण्डुवर्णं म्लानं क्लान्तमात्मानं स्वशरीरं मुञ्चति । दक्षिणनायकः कयाचित्सह
विहत्य श्रान्तः कस्याश्चिदङ्गे शेते तद्वदिति भावः । अत्र प्रहासकेत्यङ्गकरस्रंस-
नादिव्यवहारादिन्दुकुमुदवनश्रीपश्चिमानां नायकत्वप्रतीतेः समासोक्तिरलंकारः ।
विशेषणसाम्यं तूपलक्षणमित्यलंकारसर्वस्वकारः । सा चोत्प्रेक्षासंकीर्णा ॥

सरभसपरिरम्भारम्भसंरम्भभाजा
 यदधिनिशमपास्तं वल्लभेनाङ्गनायाः ।
 वसनमपि निशान्ते नेष्यते तत्प्रदातुं
 रथचरणविशालश्रोणिलोलेक्षणेन ॥ २३ ॥

सरभसेति ॥ अधिनिशं निशायाम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । सरभसः स-
 त्वरः परिरम्भ एवारम्भो व्यापारस्तत्र संरम्भस्तद्भाजा वल्लभेनाङ्गनायाः संबन्धि
 यद्वसनमपास्तं तद्वसनं निशान्ते प्रभातेऽपि रथचरणं चक्रं तद्वद्विशालायां
 श्रोणौ लोलं सतृष्णमीक्षणं यस्य तेन वल्लभेन प्रदातुं नेष्यते । अत्र वसनाप्रति-
 दानस्य श्रोणीक्षणलौल्यहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥

सपदि कुमुदिनीभिर्मौलितं हा क्षपापि
 क्षयमगमदपेतास्तारकास्ताः समस्ताः ।
 इति दयितकलत्रश्चिन्तयन्नङ्गमिन्दु-
 वहति कृशमशेषं अष्टशोभं शुचेव ॥ २४ ॥

सपदीति ॥ सपदि सद्यः कुमुदिनीभिर्मौलितम् । भावे क्तः । हा हन्त
 क्षपा रात्रिरपि क्षयमागमत् । ताः समस्तास्तारका अपेता इति शुचा शोकेन
 चिन्तयन्दयितकलत्रः प्रियभार्य इन्दुः कृशमशेषं निःशेषं यथा तथा अष्टशोभं
 नष्टप्रभमङ्गं वहति । कलत्रप्रियस्य युगपत्सकलकलत्रनाशे महान्शोको भवतीति
 भावः । अत्रेन्दोः प्रभातप्रयुक्ताङ्गकार्यशोभाभ्रंशयोर्युगपत्कुमुदिन्यादिसकलक-
 लत्रनाशनिमित्तहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

व्रजति विषयमक्ष्णामंशुमाली न याव-
 त्तिमिरमखिलमस्तं तावदेवारुणेन ।
 परपरिभवि तेजस्तन्वतामाशु कर्तुं
 प्रभवति हि विपक्षोच्छेदमग्रेसरोऽपि ॥ २५ ॥

व्रजतीति ॥ अंशुमाली सूर्यः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । यावदक्ष्णां विषयं
 भूमिं न व्रजति । दृश्यत इत्यर्थः । तावदेवारुणेनानूरुणाखिलं तिमिरमस्तमपा-
 स्तं परेषां परिभवि तिरस्कारकम् । 'जिघृक्षि' इत्यादिना इनिप्रत्ययः । तेजः
 प्रतापं तन्वतां प्रथयतामग्रे सरतीत्यग्रेसरः पुरःसरोऽपि । 'पुरोऽग्रतोऽग्रेषु सर्तेः'
 इति टप्रत्ययः । विपक्षस्य शत्रोरुच्छेदं कर्तुमाशु प्रभवति शक्नोति हि । सामा-
 न्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

विगततिमिरपङ्कं पश्यति व्योम याव-
 द्भुवति विरहखिन्नः पक्षती यावदेव ।

रथचरणसमाहस्तावदौत्सुक्यनुन्ना

सरिदपरतटान्तादागता चक्रवाकी ॥ २६ ॥

विगतेति ॥ विरहेण खिन्नः रथचरणेन चक्रेण समाहस्तुल्याख्यः तस्यैव समाह्वा समाख्या यस्येति वा रथचरणसमाह्वः । चक्रवाक इत्यर्थः । 'कोकश्चक्रश्चक्रवाको रथाङ्गाह्वयनामकः' इत्यमरः । तिमिरं पङ्कमिवेत्युपमितसमासः । तद्विगतं यस्मात्तद्योम यावत्पश्यति, यावदेव पक्षती पक्षमूले । 'स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्' इत्यमरः । 'पक्षात्ति.' इति तिप्रत्यय. । ध्रुवति उत्पतितुं ध्रुनोति । 'ध्रू विधूनने' इति धातोस्तौदादिकत्वादुवडादेशः । तावदेवोत्पतनात्प्रागेव चक्रवाकी चक्रवाकस्य स्त्री । 'जातेरस्त्रीविषयादयोपधात्' इति ङीप् । औत्सुक्येनोत्कण्ठया नुन्ना प्रेरिता सती सरितोऽपरतटान्तात्परभूमेः सकाशादागता । एतेनानयोरुन्मनस्कता समश्चानुराग इत्युक्तम् । अत्र रागौत्सुक्ययो रसभावयोस्तिर्यगतत्वेनाभासयोर्निबन्धनादूर्जस्वी नामालंकार. । 'रसभावतदाभासप्रशमानां निबन्धने रसवत्प्रेय ऊर्जस्त्रिसमाहितानि' इति लक्षणात् ॥

मुदितयुवमनस्कास्तुल्यमेव प्रदोषे

रुचमदधुरुभय्यः कल्पिता भूषिताश्च ।

परिमलरुचिराभिर्न्यकृतास्तु प्रभाते

युवतिभिरुपभोगान्नीरुचः पुष्पमालाः ॥ २७ ॥

मुदितेति ॥ प्रदोषे रात्रौ मुदितानि यूनां मनांसि याभिस्ताः मुदितयुवमनस्काः । 'उरःप्रभृतिभ्यः कप्' । कल्पिता उपभोगाय संपादिताः भूषिता वलयवसनादिभिरुपस्कृताश्च उभय्य उभयविधा युवतयः पुष्पमालाश्च । 'उभादुदात्तो नित्यम्' इति उभस्यायजादेशः 'टिड्ढाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । तुल्यमेवावशेषं यथा तथा रुचं शोभामदधुर्धृतवत्यः । धानो लिट् । प्रभाते तूपभोगान्नीरुचो निष्प्रभा. पुष्पमालाः परिमलेन विमर्दगन्धेन रुचिराभिरुपभोगादधिसुरभिभिर्युवतिभिर्न्यकृतास्त्यक्ता अवधीरिताश्च । अत्र पुष्पमालाभ्यो युवतीनां साम्योक्तिपूर्वकविमर्दसहत्वेनाधिक्योक्तेर्व्यतिरेकः ॥

विलुलितकमलौघः कीर्णवल्लीवितानः

प्रतिवनमवधूताशेषशाखिप्रसूनः ।

क्वचिदयमनवस्थः स्थास्रुतामेति वायु-

र्मधुकुसुमविमर्दोद्गन्धिवेश्मान्तरेषु ॥ २८ ॥

विलुलितेति ॥ वनेवने प्रतिवनम् । याथार्थ्येऽव्ययीभावः । विलुलिता व्यालोलिता. कमलौघा येन सः कीर्णा विक्षिप्ता वल्लीनां मालत्यादीनां विताना विस्तारा येन सः अवधूतान्यशेषशाखिनां बकुलचम्पकादीनां प्रसूनानि येन सः तथापि क्वचित्पूर्वोक्तकमलवनादौ कुत्रापि नास्त्यवस्था स्थितिरस्येत्यनवस्था स्थिति-

मप्राप्तोऽयं वायुर्वधूनां कुसुमानां च विमर्देन संघर्षेणोद्गन्धिषूद्गतगन्धेषु । गन्ध-
स्येत्वम् । वेदमान्तरेषु गृहान्तरेषु स्थास्रुतां स्थायित्वमेति । पूर्वोक्तसर्वोत्कृष्ट-
सौरभलोभादिति भावः । 'ग्लाजिस्थश्च-' इति ग्नुप्रत्ययः । वधुशब्दो ह्रस्वोका-
रान्तोऽप्यस्ति । यद्वा 'मधुकुसुम' इति पाठः । मधुयुक्तानि कुसुमानि तेषां विम-
र्देनेत्यर्थः । अत्र वायोरस्थायित्वेऽपि स्थायित्वसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा विम-
र्दगन्धस्य कमलादिगन्धादाधिक्यरूपव्यतिरेकप्रतीतेरलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

नखपदवलिनाभीसंधिभागेषु लक्ष्यः

क्षतिषु च दशनानामङ्गनायाः सशेषः ।

अपि रहसि कृतानां वाग्विहीनोऽपि जातः

सुरतविलसितानां वर्णको वर्णकोऽसौ ॥ २९ ॥

नखपदेति ॥ नखपदेषु नखक्षतेषु वलिषु त्रिवलिषु नाभ्यां संधिभागेषु
कूर्परादिदेहसंधिस्थानेषु तथा दशनानां क्षतिषु दन्तव्रणेषु च सशेषः सावशेषः
किञ्चिद्वेद्यमानः अत एव लक्ष्यो दृश्योऽङ्गनायाः संबन्धी असौ वर्णयति वर्ण
करोति रञ्जयतीति वर्णकोऽङ्गरागो वाग्विहीनो वागिन्द्रियरहितोऽपि सन् रहसि
कृतानामपि सुरतविलसितानां सुरतचेष्टितानां वर्णयति वक्तीति वर्णको वक्ता ।
व्यञ्जक इत्यर्थः । वर्णयतेर्णुलप्रत्ययः । 'वर्णक्रियायां विस्तारे गुणोक्तौ वर्णने-
ऽप्यदः' इति भट्टमल्लः । जातः नखक्षतादिष्वेव लक्ष्यमाणोऽङ्गरागोऽन्यत्र स्ववि-
लोपाच्चेष्टाविशेषानुमापको जात इत्यर्थः । अत्र वाग्विहीनोऽपि रहस्यकृतानामपि
वर्णको वक्तेति विरोधस्य व्यञ्जकत्वलक्षणया परिहाराद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥

प्रकटमलिनलक्ष्मा मृष्टपत्रावलीकै-

रधिगतरतिशोभैः प्रत्युषः प्रोषितश्रीः ।

उपहसित इवासौ चन्द्रमाः कामिनीनां

परिणतशरकाण्डापाण्डुभिर्गण्डभागैः ॥ ३० ॥

प्रकटेति ॥ उषसि प्रत्युषः । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यद्वा प्रत्युषः प्रभात-
म् । 'उषःप्रत्युषसी अपि' इत्यमरः । तत्र प्रोषितश्रीर्भ्रष्टशोभः अत एव प्रकट-
मलिनलक्ष्मा स्पष्टदृष्टकलङ्कोऽसौ चन्द्रमाः मृष्टाः प्रमृष्टाः पत्रावत्यः पत्रभङ्गा ये-
षां तैः । 'नद्युतश्च' इति कप् । तथाप्यधिगता रतिशोभा संभोगश्रीर्येषां तैः प-
रिणता. परिपक्वाः शरकाण्डा बाणाख्यतृणकाण्डिकाः । 'शरो बाणे बालतृणे' इति
शब्दार्णवे । तद्द्रदापाण्डुभिः. कामिनीनां गण्डभागैर्गण्डस्थलैरुपहसित इवेत्युत्प्रे-
क्षा । पाण्डिमगुणनिमित्ता निष्कलङ्काः सकलङ्कं समानमानिनमुपहसन्तीति भावः ॥

अथ काचित्खण्डिता नायिका सागसं प्रेयांसं प्रातरागतं पञ्चभिरुपालभते—

सकलमपि निकामं कामलोलान्यनारी-

रतिरभसविमर्दैर्भिन्नवत्यङ्गरागे ।

इदमतिमहदेवाश्चर्यमाश्चर्यधाम्न-

स्तव खलु मुखरागो यन्न भेदं प्रयातः ॥ ३१ ॥

सकलमित्यादि ॥ कामेन लोलाया अन्यनार्याः सपत्न्या रतिरभसेषु सुरतसंभ्रमेषु विमदैः पीडनैः । रज्यतेऽनेनेति रागः अङ्गस्य रागोऽङ्गरागः विलेपनं, अङ्गविकासश्च तस्मिन् अङ्गरागे सकलमपि नि.शेष यथा तथा निकामं भिन्नवति विश्लिष्टवति सति आश्चर्यधाम्न. सर्वाद्भुतनिधानस्य तव मुखरागो मुखविकासो भेदं विश्लेषं न प्रयात इति यत् । इदमेवातिमहदाश्चर्यं खलु । मुखस्याप्यङ्गत्वेन तद्भागस्याप्यङ्गरागत्वादिति भावः । अत्र विलेपनविकासाख्ययोरङ्गरागयोरेवात्राध्यवसायेन विरोधः भेदाननुसंधानत्वेनाविरोध इति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितो विरोधाभासोऽलंकारः ॥

प्रकटतरमिमं मा द्राक्षुरन्या रमण्यः

स्फुटमिति सविशङ्कं कान्तया तुल्यवर्णः ।

चरणतलसरोजाक्रान्तिसंक्रान्तयासौ

वपुषि नखविलेखो लाक्षया रक्षितस्ते ॥ ३२ ॥

प्रकटेति ॥ किंच प्रकटतरमतिस्फुटमिममेनं नखविलेखम् । अन्या रमण्यो निजसपत्न्यः स्फुटं मा द्राक्षुः न पश्यन्तु । दृशेर्लुङ् 'न दृश.' इति क्साभावपक्षे सिचि वृद्धिः । इति बुद्ध्या कान्तया सविशङ्कं यथा तथा तुल्यवर्णो लाक्षासमानवर्णः । विवर्णस्य दुरपह्वत्वादिति भावः । असौ ते तव वपुषि नखविलेखो नखव्रणश्चरणतलं सरोजमिवेत्युपमितसमासः । आक्रान्तिलिङ्गात्तस्या आक्रान्त्या आघातेन संक्रान्तया लाक्षया रक्षितो गुप्तः । आच्छादित इत्यर्थः । हन्त सा तु पापीयसी लाक्षा स्वयमेव सर्वदुर्वृत्तपिशुनेति भावः । अत्र नखविलेखस्य लाक्षासावर्ण्यात्तदेकतापत्तेः सामान्यालंकारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् ॥

तदवितथमवादीर्यन्मम त्वं प्रियेति

प्रियजनपरिभुक्तं यद्दुकूलं दधानः ।

मदधिवसतिमागाः कामिनां मण्डनश्री-

व्रजति हि सफलत्वं वल्लभालोकनेन ॥ ३३ ॥

तदिति ॥ किंच मम त्वमेव प्रियेति यदवादीरवोचः । वदेर्लुङि 'वदव्रज-' इत्यादिना वृद्धिः । तदवितथं सत्यम् । कुतः । यद्यस्मात् प्रियजनेन परिभुक्तं दुकूलम् । तदीयमित्यर्थः । दधानः धारयन्नित्यर्थः । दधान इत्यत्र 'वसानः' इति पाठे वसान आच्छादयन् । वस आच्छादनार्थाल्लटः शान्तजादेशः । स त्वं मदधिवसतिं मम निवासमागाः प्राप्तः । 'इणो गा लुङि' । युक्तं चैतदित्याह—

कामिनां मण्डनश्रीर्वल्लभानां प्रेयसीनामालोकनेन सफलत्वं व्रजति हि । अप्रिया चेत्कथमीदृशी मे संभावनेति भावः । अर्थान्तरन्यासः ॥

नवनखपदमङ्गं गोपयस्यंशुकेन

स्थगयसि पुनरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् ।

प्रतिदिशमपरस्त्रीसङ्गशंसी विसर्प-

न्नवपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥ ३४ ॥

नवेति ॥ किञ्च नवानि नखपदानि यस्मिंस्तदङ्गं वपुरंशुकेन गोपयसि छादयसि । गुपेश्चौरादिकात्स्वार्थे णिच् । दन्तेन दष्टमोष्ठं पुनरोष्ठं तु पाणिना स्थगयसि छादयसि । स्थगिरपि चौरादिकः । दिशिदिशि प्रतिदिशम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । विसर्पन्प्रसर्पन् अपरस्त्रीसङ्गशंसी ह्यन्तरसङ्गसूचकः । अन्यप्रभवत्वात्तस्येति भावः । नवः परिमलाख्यो गन्धः परिमलगन्धः । 'विमर्दोत्थे परिमलः' इत्यमर । केन केनोपायेन वरीतुमाच्छादयितुम् । 'वृतो वा' इतीटो दीर्घः । शक्यः । न केनापि शक्य इत्यर्थः । अत्र नखदन्तक्षतयोरङ्गौष्ठाच्छादने विसर्पणस्य गन्धानाच्छाद्यत्वे च विशेषणगत्या हेतुत्वात्काव्यलिङ्गद्वये सजातीयसंकरः ॥

इति कृतवचनायाः कश्चिद्भ्येत्य विभ्य-

द्गलितनयनवारेर्याति पादावनामम् ।

करुणमपि समर्थं मानिनां मानभेदे

रुदितमुदितमस्रं योषितां विग्रहेषु ॥ ३५ ॥

॥ कुलकम् ॥

इतीति ॥ इति पूर्वोक्तश्लोकचतुष्टयरीत्या कृतवचनायाः कृतोपालम्भायाः गलितनयनवारेरधैर्यान्मुक्ताश्रोः प्रेयस्या इति शेषः । कश्चिन्नायको विभ्यन्नस्यन् । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति नुमभावः । अभ्येत्यागत्य पादयोर्वनाममवनति याति । प्रणामेन प्रसादयतीत्यर्थः । ननु कथमीदृज्जाद्वं तथाहंकारिणस्तस्य रोदनमात्रेण तत्राह—करुणमिति । तथाहि विग्रहेषु प्रणयकलहेषु योषितां करुणं दीनमपि रुदितमश्रुमोचनं मानिनामहंकारिणां पुंसां मानभेदेऽहंकारनिरासे समर्थं शक्तमस्रं साधनमुदितमुक्तम् । वदेः कर्मणि क्तः 'वचिस्वपि-' इत्यादिना संप्रसारणम् । दीने प्रणयिजने पुंसां कोऽहंकार इति भावः । अर्थान्तरन्यासः । एषा च खण्डिता नायिका । 'नीत्वान्यत्र निशां प्रातरागते प्राणवल्लभे । अन्यासंभोगचिह्नैस्तु खण्डितेर्ष्याकषायिता ॥' इति लक्षणात् । नायकस्तु दृष्टः । 'व्यक्ताङ्गो निर्भयो दृष्टः' इति लक्षणात् । न चेह विभ्यद्विशेषणविरोधः । आगमनकालेऽनिर्भीकताया एव लक्षणोपयोगात् । अन्यथा वैरं स्यादिति भावः । अयं च सहृदयः । अन्यथा रसाभास इत्याहुः ॥

मदमदनविकासस्पष्टधाष्ट्योदयानां
रतिकलहविकीर्णैर्भूषणैरर्चितेषु ।
विदधति न गृहेषूत्फुल्लपुष्पोपहारं
विफलविनययत्नाः कामिनीनां वयस्याः ॥ ३६ ॥

मदेति ॥ मदमदनयोर्विकासेन विजृम्भणेन स्पष्टो धाष्ट्यस्योदय आविर्भावो
यासां तासां कामिनीनां रतिरेव कलहस्तस्मिन्विकीर्णैरितस्ततो विक्षिप्तैर्भूषणैर-
र्चितेषु गृहेषु वयस्या. स्निग्धपरिचारिकाः विनीयन्तेऽस्मिन्निति विनयोऽधिकारः
तत्र यत्नो विफलो यासां ता विफलविनययत्नाः निष्फलस्वाधिकारोद्योगाः सत्यः
उत्फुल्लैः पुष्पैरुपहारं पूजां न विदधति न कुर्वन्ति । अत्र समृद्धवस्तुवर्णनादुदा-
त्तालंकारः । 'तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्ण्यते' इति लक्षणात् । तेन
तासां तेष्वामरणेषु भुक्तवस्त्रमाल्यादिवन्निर्मात्यबुद्धिर्ध्वन्यते ॥

करजदशनचिह्नं नैशमङ्गैऽन्यनारी-
जनितमिति सरोषामीर्ष्या शङ्कमानाम् ।
स्सरसि न खलु दत्तं मत्तयैतत्त्वयैव
स्त्रियमनुनयतीत्यं व्रीडमानां विलासी ॥ ३७ ॥

करजेति ॥ विलसनशीलो विलासी । 'वौ कषलस-' इत्यादिना धिनुष्प्र-
त्ययः । अङ्गे निजाङ्गे निशायां भवं नैशम् । 'निशाप्रदोषाभ्यां च' इत्यण्प्रत्ययः ।
करजदशनचिह्नं नखदन्तक्षतमन्यनारीजनितं सपत्नीकृतमिति शङ्कमानां विश्व-
सतीमत एवेर्ष्या अक्षमया सरोषां स्त्रियं निजवधूं मत्तया मदमूढया त्वयैवै-
तदत्तमेवं कृतं खलु न स्सरसि नाभिजानासि किमिति काकुः । इत्थमनेन प्र-
कारेण व्रीडमानां स्वकृतत्वप्रत्यभिज्ञानाल्लज्जितां सतीमनुनयति अङ्गीकारयति ।
स्वमौग्ध्यव्याघातो निर्वेदश्च लज्जया व्यज्यते ॥

कृतगुरुतरहारच्छेदमालिङ्ग्य पत्यौ
परिशिथिलितगात्रे गन्तुमापृच्छमाने ।
विगलितनवमुक्तास्थूलवाष्पाम्बुविन्दु-
स्तनयुगमबलायास्तत्क्षणं रोदितीव ॥ ३८ ॥

कृतेति ॥ कृतो गुरुतरस्य हारस्य छेदो यस्मिंस्तत्तथा आलिङ्ग्य परिशिथिलित-
गात्रे शिथिलीकृताङ्गे पत्यौ भर्तरि गन्तुमापृच्छमाने आमन्नयमाणे सति । आङ्गि-
नुप्रच्छयोरुपसंख्यानादात्मनेपदम् । कर्तरि लटः शानजादेशः । तत्क्षणं तस्मिन्क्ष-
णे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अबलायाः स्तनयुगं कर्तृ । विगलिता निःसृता न-
वमुक्ता नूतनमौक्तिकान्येव स्थूलवाष्पाम्बुविन्दवो यस्मिन्कर्मणि तत्तथा रोदि-

तीव विरहासहिष्णुतया रोदनं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा रूपकसंकीर्णा । 'रुदादिभ्यः सार्वधातुके' इतीडागमः ॥

बहु जगद् पुरस्तात्तस्य मत्ता किलाहं
चकर च किल चाटु प्रौढयोषिद्वदस्य ।
विदितमिति सखीभ्यो रात्रिवृत्तं विचिन्त्य
व्यपगतमदयाहि व्रीडितं मुग्धवध्वा ॥ ३९ ॥

बह्विति ॥ अहि दिवसे व्यपगतमदया मुग्धवध्वा सखीभ्यो विदितम् । रात्रौ त्वयेत्थं कृतमिति सखीभिराख्यातमित्यर्थः । रात्रिवृत्तम् । रात्रौ कृतं स्व-
चेष्टितमित्यर्थः । मत्ता मदमूढा अहं तस्य प्रियस्य पुरस्तादग्रे बहु अनेकं जगद्
किल गदानि स्म । किलेति ऐतिह्ये । अत एव 'परोक्षे लिट्' 'णलुत्तमो वा' इति
पक्षे णित्वाभावादृच्छभावः । च पुनः प्रौढयोषिता तुल्यं प्रौढयोषिद्वदित्युपमा ।
'तेन तुल्यम्-' इति वतिप्रत्ययः । अस्य प्रियस्य चाटु प्रियवचनं चकर किल
अकार्ष किल । लिडादिपूर्ववद्गुणो विशेषः । इति विचिन्त्य विमृश्य व्रीडितं
लज्जितम् । भावे क्तः । निजकार्यप्रकाशेन लज्जात्र संचारी भावः । भावनिबन्ध-
नात्प्रेयोऽलंकारः ॥

अरुणजलजराजीमुग्धहस्ताग्रपादा
बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीवराक्षी ।
अनुपतति विरावैः पत्रिणां व्याहरन्ती
रजनिमचिरजाता पूर्वसंध्या सुतेव ॥ ४० ॥

अरुणेति ॥ अरुणजलजराज्येव रक्तकमलश्रेण्येव मुग्धं सुन्दरं हस्ताग्रपादं
हस्तौ च अग्रपादौ च यस्याः सा बहुलं मधुपमालाकज्जलं कज्जलमिव मधुप-
माला ययोस्ते अक्षिणी इन्दीवरे इव यस्याः सा बहुलमधुपमालाकज्जलेन्दीव-
राक्षी पत्रिणां पक्षिणां विरावैर्व्याहरन्ती आलपन्ती । 'व्याहार उक्तिर्लपितम्'
इत्यमरः । अचिरजाता सद्योभवा बाला च पूर्वसंध्या प्रातःसंध्या सुतेव पुत्रीव
रजनिमनुपतत्यनुधावति । जननीमिवेत्यर्थः । इह विरावैर्व्याहरन्तीति व्यधिक-
रणपरिणामः तत्संकीर्ण्यमुपमा ॥

प्रतिशरणमशीर्णज्योतिरभ्याहितानां
विधिविहितविरिब्धैः सामिधेनीरधीत्य ।
कृतगुरुदुरितौघध्वंसमध्वर्युवर्यै-
र्हुतमयमुपलीढे साधु सांनाय्यमग्निः ॥ ४१ ॥

प्रतीति ॥ अग्निराहितो यैस्तेषामभ्याहितानाम् । 'वाहिताभ्यादिषु' इति
निष्ठायाः परनिपातः । प्रतिशरणं प्रतिगृहम् । 'शरणं गृहरक्षित्रोः' इत्यमरः ।

अशीर्णज्योतिरक्षताचिरयमग्निराहवनीयः विधिना 'यज्ञकर्मण्यजपन्यूंखसामसु'
इत्यादिशास्त्रोक्तरीत्या विहिता यथायोगमुच्चारिता विरिब्धाः स्वरा एकश्रुत्याद-
यश्चत्वारो यैस्तैः । 'क्षुब्धस्वान्त-' इत्यादिना 'रेभृ शब्दे' इति धातोः स्वरे
विरिब्धशब्दो निष्ठान्तोऽनिद्वत्वेन निपातितः । अध्वर्युवयै ऋत्विक्श्रेष्ठैः । ऋत्वि-
ग्विशेषवाचिनाध्वर्युशब्देन ऋत्विङ्गात्रलक्षणात् । यद्वा अध्वर्युर्वर्यो मुख्यो येषां
तैरध्वर्युप्रमुखैः चतुर्भिर्ऋत्विग्भिरित्यर्थः । तस्माद्दर्शपौर्णमासयोर्यज्ञऋत्वोश्चत्वार
ऋत्विज इति श्रवणात् । दर्शश्चायं सत्यत्रैव सांनाय्यविधानादिति । सामिधेनीः
'प्रवोवाजा' इत्यादिका अग्निसमिन्धनीर्ऋचोऽधीत्य पठित्वा । 'ऋक्सामिधेनी
धाय्या च या स्यादग्निसमिन्धने' इत्यमरः । सामिधेनीग्रहणं याज्यापुरोनुवाक्या-
दिमन्त्रान्तराणामप्युपलक्षणम् । कृतो गुरुतरदुरितानामोघस्य ध्वसो यस्मिन्क-
र्मणि तद्यथा तथा साधु सम्यग्घृतं देवतोद्देशेन त्यक्तं संनीयत इति सांनाय्यं
हविर्विशेषम् । 'ऐन्द्रं दध्यमावास्यायामैन्द्रं पयोऽमावास्याया' मिति विहिते दधि-
पयसी इत्यर्थः । 'पाय्यसांनाय्यनिकाय्य-' इत्यादिना हविर्विशेषे संपूर्वान्नयते-
र्ण्यन्तादायादेशोपसर्गदीर्घनिपातः । उपलीढे आस्वादयति । 'लिह आस्वादने'
इति धातोः स्वरितेत्त्वाल्लटि तडि टेरैत्वं ढत्वधत्वष्टृत्वढलोपदीर्घाः । अत्राग्नेः
सांनाय्योपलेहनस्योत्तरकालभावित्वेऽपि तदुपलक्षितस्य कर्मण उदिते आदित्ये
पौर्णमास्यास्तत्रं प्रक्रमति प्रागुदयादमावास्याया इति शास्त्रात्कालप्रक्रान्तस्य
वर्तमानत्वात्तस्यापि वर्तमानताव्यपदेशः । एतच्चाहिताग्नित्वमात्रेण कालविशेषा-
नादरेणोक्तमिति पूर्वोक्तचन्द्रोदयाद्यविरोधः । अथवा उदिते जुहोत्यनुदिते जुहोति
प्रातर्जुहोत्यग्निहोत्रं तत्कालत्वात्सामिधेनीसांनाय्यशब्दयोर्मन्त्रहविर्मात्रपरत्वमा-
श्रित्याग्निहोत्रपरत्वेन व्याख्येयम् । तस्मादग्निहोत्रस्य यज्ञऋत्वोः एकऋत्विगि-
त्येकाध्वर्युकत्वेऽध्वर्युवयैरिति बहुवचनं यजमानबहुत्वादुपपद्यत इत्याहुरित्यलं
छान्दसगोष्ठीव्यसनेन । वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः स्पष्ट एव ॥

प्रकृतजपविधीनामास्यमुद्रश्मिदन्तं

मुहुरपिहितमोष्ठ्यैरक्षरैर्लक्ष्यमन्यैः ।

अनुकृतिमनुवेलं घटितोद्धृतस्य

व्रजति नियमभाजां मुग्धमुक्तापुटस्य ॥ ४२ ॥

प्रकृतेति ॥ प्रकृतजपविधीनां प्रक्रान्तजपकर्मणां नियमभाजां तपस्विनां सं-
बन्धे ओष्ठे भवैरोष्ठ्यैः । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । अक्षरैर्वर्णैः । उपूपध्मा-
नीयैरित्यर्थः । 'उपूपध्मानीयानामोष्ठौ' इत्यनुशासनात् । मुहुरपिहितमावृतमन्यै-
रनोष्ठ्यैरक्षरैर्लक्ष्यं दर्शनीयं अत एवोद्देशमय उद्धृतांशवो दन्ता यस्य तदास्यं मु-
खमनुवेलं प्रतिक्षणं घटितोद्धृतस्य प्राणित्वान्मुहुर्घटितविघटितस्य । विशेषण-
समासः । मुग्धं सुन्दरं यन्मुक्तानां मुक्ताफलानां पुटं कोटिः । शुक्तिरिति या-

वत् । तस्यानुकृतिं साम्यं व्रजति । उपमालंकारः । एतेन श्लोकद्वयेन बहवः कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाश्च ब्राह्मणा भगवन्तमनुयान्तीति कथितम् ॥

नवकनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः
ककुभि कुलिशपाणेर्भाति भासां वितानम् ।
जनितभुवनदाहारम्भमम्भांसि दग्ध्वा
ज्वलितमिव महाब्धेरूर्ध्वमौर्वानलार्चिः ॥ ४३ ॥

नवेति ॥ कुलिशं पाणौ यस्य स कुलिशपाणिरिन्द्रः । 'ग्रहरणार्थेभ्यः परे निष्ठासप्तम्यौ भवत' इति पाणेः परनिपातः । एतदेवात्र व्यधिकरणबहुव्रीहेश्च ज्ञापकम् । तस्य ककुभि प्राच्यां दिशि नवकनकवत्पिशङ्गं वासराणां विधातुर्दि-
नकरस्य भासां वितानं करजालं महाब्धेरम्भांसि दग्ध्वा जनितभुवनदाहारम्भं
कृतजगद्दाहोद्योगं सदूर्ध्वमब्धेरुपरि ज्वलितमौर्वानलार्चिर्वडवानलज्योतिरिव
भातीत्युत्प्रेक्षा ॥

विततपृथुवरत्रातुल्यरूपैर्मयूखैः
कलश इव गरीयान्दिग्भिराकृष्यमाणः ।
कृतचपलविहंगालापकोलाहलाभि-
र्जलनिधिजलमध्यादेश उच्चार्यतेऽर्कः ॥ ४४ ॥

विततेति ॥ वितताभिः प्रसारिताभिः पृथुवरत्राभिर्महारज्जुभिस्तुल्यरूपै-
स्तुल्याकारैर्मयूखैः किरणैर्गरीयान्कलश इवाकृष्यमाणः सन्नेषोऽर्कः कृतचपलः
सत्त्वरो विहंगालाप एव कोलाहलः कलकलो याभिस्ताभिः दिग्भिर्जलनिधेः
जलमध्यादुच्चार्यते उद्भियते । तरतेर्ण्यन्तात्कर्मणि लट् । यथा कुतश्चित्कूपात्कुम्भः
पाशैराकृष्य सकलकलं बहुभिः स्त्रीभिरुद्भियते तद्वदिति भावः । अत्र वरत्रातु-
ल्यरूपैः कलश इवेति चोपमाभ्यां विहंगालापकोलाहलेति रूपकेण चोज्जीविता-
र्कस्य दिक्कर्तृकोत्तारणोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगात्प्रतीयमानेति संकरः ॥

पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नः
स्फुटमनिशमतापि ज्वालया वाडवाग्नेः ।
यद्यमिदमिदानीमङ्गमुद्यन्दधाति
ज्वलितखदिरकाष्ठाङ्गारगौरं विवस्वान् ॥ ४५ ॥

पयसीति ॥ अयं च विवस्वान् नक्तं सलिलराशेः पयसि निमग्नोऽन्तर्वाड-
वाग्नेर्ज्वालयानिशमतापि तप्तः स्फुटमित्युत्प्रेक्षा । कुतः । यदिदानीमुद्यन् इदं
ज्वलितः प्रज्वलन्यः खदिरकाष्ठस्याङ्गारस्तद्गौरैरमरुणमङ्गं दधाति । 'गौरोऽरुणे
सिते पीते' इति विश्वः ॥

अतुहिनरुचिनासौ केवलं नोदयाद्रिः

क्षणमुपरिगतेन क्षमाभृतः सर्व एव ।

नवकरनिकरेण स्पष्टबन्धूकसून-

स्तवकरचितमेते शेखरं विभ्रतीव ॥ ४६ ॥

अतुहिनेति ॥ क्षणमुपरिगतेन स्थितेनातुहिनरुचिनार्केण केवलमसावुदयाद्रिः पूर्वोद्भिर्न । 'उदयः पूर्वपर्वत.' इत्यमरः । कित्वेते सर्व एव क्षमाभृत सर्वेऽपि शैलाः क्षणमुपरिगतेनावस्थितेन नवकरनिकरेण स्पष्टैर्विकसितैर्बन्धूकसूनस्तवकैर्बन्धुजीवककुसुमगुच्छैर्विरचितम् । 'बन्धूको बन्धुजीवक.' इत्यमरः । शेखर शिखामाल्यम् । 'शिखास्वापीडशेखरौ' इत्यमरः । विभ्रतीवेत्युत्प्रेक्षा । न केवलमर्केणोदयाद्रिरेव बन्धूकशेखरं विभर्ति, किंतु तत्करजालेन सर्वेऽपि पर्वतास्तथेत्यर्थः ॥

उदयशिखरिशृङ्गप्राङ्गणेष्वेव रिङ्ग-

न्सकमलमुखहासं वीक्षितः पद्मिनीभिः ।

विततमृदुकराग्रः शब्दयन्त्या वयोभिः

परिपतति दिवोऽङ्गे हेलया बालसूर्यः ॥ ४७ ॥

उदयेति ॥ एष बाल उदितमात्र. बालश्चासौ सूर्यश्च बालसूर्यः उदयशिखरिशृङ्गस्योदयाद्रिशिखरस्य प्राङ्गणेषु रिङ्गन्संचरन्पद्मिनीभिर्नलिनीभिः स्त्रीविशेषैश्च । 'पद्मिनी स्त्रीविशेषेऽपि' इति विश्व. । कमलान्येव मुखानि तेषां हासेन विकासेन, हास्येन च सह यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा वीक्षितः सन् । वयोभिः पक्षिभिः । 'वयः पक्षिणि बाल्यादौ' इति विश्व. । शब्दयन्त्याः शब्दं कुर्वत्या. । आगच्छागच्छ वत्सेति व्याहरन्त्या इत्यर्थः । शब्दशब्दात् 'तत्करोति-' इति ष्यन्ताल्लटः शतरि ङीप् । दिवोऽन्तरिक्षस्य मातुश्चाङ्गे समीपे, उत्सङ्गे च विततानि प्रसृतानि मृदूनि कराराणि किरणाग्राणि हस्ताग्रे च यस्य सन् हेलया लीलया परिपतति । श्लेषमूलातिशयोक्त्यनुगृहीतरूपकम् ॥

क्षणमयमुपविष्टः क्षमातलन्यस्तपादः

प्रणतिपरमवेक्ष्य प्रीतमहाय लोकम् ।

भुवनतलमशेषं प्रत्यवेक्षिष्यमाणः

क्षितिधरतटपीठादुत्थितः सप्तसप्तिः ॥ ४८ ॥

क्षणमिति ॥ अयं सप्तसप्तिरर्कः क्षणमुपविष्टः क्षितिधरपीठमध्यासीनः क्षमातलन्यस्तपादः । प्रणामस्वीकाराय भूतलप्रसारिताङ्घ्रिरित्यर्थः । प्रणतिपरं नमस्कारं कुर्वाणं प्रीतं प्रणामस्वीकारात्संतुष्टं लोकं जनमहाय झटित्यवेक्ष्य । 'झटित्यञ्जसाहाय' इत्यमरः । रूपावलोकनेन संभाव्याशेषं भुवनतलं लोकस्वरूपं प्रत्यवेक्षिष्यमाणोऽनुसंधास्यमानः क्षितिधरस्य तटं पीठमिव सिंहासनमिव । अन्यत्र

तटमिव पीठ तस्माद्बुद्धितः । उदयाद्रिमतिक्रान्त इत्यर्थः । यथा कश्चिन्महाराजः सिंहासनोपविष्टः क्षणं प्रणतजनमादृत्य अथ सकलस्वराष्ट्रप्रत्यवेक्षणाय सहस्रोत्थाय गच्छति तद्वदित्यर्थः । अत्र प्रकृतार्कविशेषणवैभवाद्प्रकृतमहाराजप्रतीतेः समासोक्तिः ॥

परिणतमदिराभं भास्करेणांशुबाणै-

स्तिमिरकरिघटायाः सर्वदिक्षु क्षतायाः ।

रुधिरमिव वहन्त्यो भान्ति बालातपेन

छुरितमुभयरोधोवारितं वारि नद्यः ॥ ४९ ॥

परिणतेति ॥ नद्यः बालातपेन छुरितं रूषितम् अत एव परिणतमदिराभं सुपक्कसुरासंनिभमुभाभ्यां रोधोभ्यां वारितमवरुद्धमुभयरोधोवारितम् । 'उभाद्बुदात्तो नित्यम्' इत्यत्र नित्यग्रहणसामर्थ्याद्भृत्तिविषये उभशब्दस्य स्थाने उभयशब्दप्रयोग इत्युक्तं प्राक् । वारि जलं भास्करेण । कस्कादित्वात्सत्वम् । अंशुभिरेव बाणैः सर्वदिक्षु क्षतायाः प्रहतायास्तिमिरमेव करिघटा गजसङ्घस्तस्या रुधिरमिवेत्युत्प्रेक्षा । वहन्त्यो भान्ति ॥

दधति परिपतन्त्यो जालवातायनेभ्य-

स्तरुणतपनभासो मन्दिराभ्यन्तरेषु ।

प्रणयिषु वनितानां प्रातरिच्छत्सु गन्तुं

कुपितमदनमुक्तोत्तप्तनाराचलीलाम् ॥ ५० ॥

दधतीति ॥ जालवातायनेभ्यो गवाक्षविवरेभ्यः मन्दिराणामभ्यन्तरेषु परिपतन्त्यस्तरुणतपनभासो बालार्ककिरणा वनितानां प्रणयिषु प्रातर्गन्तुमिच्छत्सु कुपितेन मदनेन मुक्तानामुत्तप्तानामग्निज्वलिततेजसां नाराचानां बाणविशेषाणां लीलां शोभां दधति । अत्र लीलेव लीलेति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धान्निदर्शना ॥

अधिरजनि वधूभिः पीतमैरेयरिक्तं

कनकचषकमेतद्रोचनालोहितेन ।

उदयदहिमरोचिर्ज्योतिषाक्रान्तमन्त-

र्मधुन इव तथैवापूर्णमद्यापि भाति ॥ ५१ ॥

अधीति ॥ अधिरजनि रजन्याम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वधूभिः पीतं मैरेयं मद्यं यस्य तत् अत एव रिक्तं पीतमैरेयरिक्तं एतत्कनकचषकं स्वर्णस्य पानपात्रम् । अवयवषष्ठ्या विकारार्थता । 'चषकोऽस्त्री पानपात्रम्' इत्यमरः । रोचनालोहितेन गोरोचनारुणेनोदयत उदीयमानस्याहिमरोचिषोऽर्कस्य ज्योतिषा तेजसा अन्तरभ्यन्तर आक्रान्तं व्याप्तं सत् अद्यापीदानीमपि तथैव पूर्ववदेव म-

धुन आपूर्णमिव । सामान्यषष्ठ्या योग्यविशेषपर्यवसाननियमात् 'षष्ठी शेषे'
इति संबन्धसामान्ये षष्ठी करणस्यापि कारणत्वादिति । भाति शोभते । अत्रा-
तपाक्रान्ते मधुपूर्णत्वोत्प्रेक्षया आतपे मधुभ्रमाद्भ्रान्तिमान्व्यज्यते ॥

सितरुचि शयनीये नक्तमेकान्तमुक्तं

दिनकरकरसङ्गव्यक्तकौसुम्भकान्ति ।

निजमिति रतिबन्धोर्जानतीमुत्तरीयं

परिहसति सखी स्त्रीमाददानां दिनादौ ॥ ५२ ॥

सितेति ॥ नक्तं रात्रौ शयनीये तल्पे । एकान्तमुक्तमत्यन्तत्यक्तं सितरुचि
शुभ्रवर्णम् । किंतु दिनादौ प्रभाते दिनकरकरसङ्गेनार्काशुव्यतिकरेण व्यक्ता कौ-
सुम्भी कुसुम्भस्य रागद्रव्यस्य संबन्धिनी कान्तिर्यस्य तत्तथा भासमानं रतिबन्धोः
प्रियस्योत्तरीयं निजमात्मीयमिति जानतीम् । अत एवाददानां स्त्रीनायिकाम् ।
'वाम्शसो.' इतीयडभावपक्षे 'असि पूर्वः' इति पूर्वरूपम् । सखी परिहसति ।
अत्राकौसुम्भे कौसुम्भभ्रमात्सादृश्यनिबन्धनाद्भ्रान्तिमदलंकारः ॥

प्लुतमिव शिशिरांशोरंशुभिर्यन्निशासु

स्फटिकमयमराजद्राजताद्रिस्थलाभम् ।

अरुणितमकठोरैर्वैश्वं काश्मीरजाम्भः-

स्नपितमिव तदेतद्भानुभिर्भाति भानोः ॥ ५३ ॥

प्लुतमिति ॥ राजताद्रिस्थलाभं सुधाधवलितत्वात्कैलासतटसंनिभं यद्वैश्वं
निशासु शिशिरांशोरिन्दोरंशुभिश्चन्द्रिकाभिः । प्लुतं धौतं सत् स्फटिकमयं स्फटि-
कविकार इवाराजद्रेजे । तदेतद्वैश्वं भानोः सूर्यस्याकठोरैः कोमलैर्भानुभिररुणि-
तमरुणीकृतं सत् काश्मीरदेशे जातं काश्मीरजं कुङ्कुमं तस्याम्भसा स्नपितं सि-
क्तमिव भाति । उत्प्रेक्षयोः संसृष्टिः ॥

सरसनखपदान्तर्दृष्टकेशप्रमोकं

प्रणयिनि विदधाने योषितामुल्लसन्त्यः ।

विदधति दशनानां सीत्कृताविष्कृताना-

मभिनवरविभासः पद्मरागानुकारम् ॥ ५४ ॥

सरसेति ॥ प्रणयिनि योषितां सरसनखपदानामार्द्रनखक्षतानामन्तर्मध्ये द-
शानां लग्नानां केशानां शिरोरुहाणां प्रमोकं प्रमोचनं विदधाने सति सीत्कृतैर्व्य-
थाविर्भूतसीत्कारैराविष्कृतानां दशनानामुल्लसन्त्यो वैमल्यादन्तेषु प्रतिफलन्त्यः
अभिनवरविभासः पद्मरागाणामनुकारमनुकरणं विदधति । उपमालंकारः । रवि-
भासामारुण्यप्रतिपादकाभिनवरविशेषणप्रसादलब्ध इति काव्यलिङ्गेन संकरः ॥

अविरतदयिताङ्गासङ्गसंचारितेन
 छुरितमभिनवासृकान्तिना कुङ्कुमेन ।
 कनकनिकषरेखाकोमलं कामिनीनां
 भवति वपुरवाप्तच्छायमेवातपेऽपि ॥ ५५ ॥

अविरतेति ॥ अविरतेनाविच्छिन्नेन दयितानां प्रेयसामङ्गस्यासङ्गेन शरीर-
 संपर्केण संचारितेन संक्रामितेनाभिनवस्यासृजो रक्तस्येव कान्तिर्यस्य तेन कुङ्कु-
 मेन छुरितं कनकस्य या निकषे निकषोपले रेखा राजिस्तद्वत्कोमलं मनोहरमि-
 त्युपमा । कामिनीनां वपुरातपेऽप्यवाप्तच्छायं लब्धवर्णोत्कर्षमेव भवति । स्वतः
 सुवर्णस्य ततः कुङ्कुमाङ्कितस्य कामिनीगात्रस्य पुनर्बालातपव्याप्तिरिति महती
 वर्णोत्कर्षसामग्रीति भावः । आतपे छायाणातप इति विरोधाभासेऽपिशब्दः ।
 'छाया त्वनातपे कान्तौ' इत्यमरः । अत्र संक्रान्तकुङ्कुमच्छुरितत्वकनकनिकष-
 रेखाकोमलत्वयोरुपमापेक्षया छायावाप्तिहेतुत्वादुपमासंकीर्णं काव्यलिङ्गं तदा-
 तपेऽप्यवाप्तच्छायमित्यत्र विरोधेनैकवाचकानुप्रवेशेन संकीर्यते ॥

सरसिजवनकान्तं विभ्रद्भ्रान्तवृत्तिः
 करनयनसहस्रं हेतुमालोकशक्तेः ।
 अखिलमतिमहिम्ना लोकमाक्रान्तवन्तं
 हरिरिव हरिदश्वः साधु वृत्रं हिनस्ति ॥ ५६ ॥

सरसीति ॥ सरसि जातानि सरसिजानि । 'सप्तम्यां जनेर्ड.' । 'तत्पुरुषे
 कृति बहुलम्' इत्यलुक् । तद्वनस्य कान्तं प्रियम्, अन्यत्र तद्वत्कान्तं रम्यं आलो-
 कशक्तेर्लोकलोचनानां विषयग्रहणशक्तेर्हेतुं आलोकान्तरसहकृतानामेव तेषां तत्सा-
 मर्थ्यात्, अन्यत्र आलोकशक्तेर्दर्शनव्यापारस्य हेतुम् । दर्शनसाधनमित्यर्थः । करा
 नयनानीव, अन्यत्र करा इव नयनानि तेषां सहस्रं करनयनसहस्रं विभ्रत् । अभ्रा-
 न्ते नभोमध्ये वृत्तिर्यस्य सोऽभ्रान्तवृत्तिः । अन्यत्राभ्रान्ते मेघे वृत्तिर्यस्य सः । मे-
 घवाहन इत्यर्थः । 'अभ्रं नभःस्वर्गबलाहकेषु' इति विश्वः । हरितोऽश्वो यस्य स
 हरिदश्वोऽर्कः हरिरिन्द्र इवातिमहिम्नातिमहत्तया । स्ववृद्धयेत्यर्थः । लोकमाक्रान्त-
 वन्तं व्याप्तवन्तं एकत्र प्रत्यक्षादन्यत्र 'स इषुमात्रमिषुमात्रं विष्वग्वर्धते । स इमां-
 लोकानावृणोत्' इत्यागमादिति भावः । वृत्रं ध्वान्तं दानवं च त्वाष्ट्रं साधु हिन-
 स्ति हन्ति । 'ध्वान्तारिदानवा वृत्रा.' इत्यमरः । उपमा श्लेषो वा मतभेदात् ॥

अवतमसभिदायै भास्वताभ्युद्गतेन
 प्रसभमुडुगणोऽसौ दर्शनीयोऽव्यपास्तः ।
 निरसितुमरिमिच्छोर्ये तदीयाश्रयेण
 श्रियमधिगतवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे ॥ ५७ ॥

अवतमसेति ॥ अवतमसं तिमिरम् । 'अवसमन्धेभ्यस्तमसः' इति समा-
सान्तः । यद्यपि 'क्षीणेऽवतमसं तमः' इत्युक्तं तथापीह विरोधाद्विशेषानादरेण
सामान्यमेव ग्राह्यम् । तस्य भिदायै भेदाय । 'षिद्धिदादिभ्योऽङ्' । अभ्युद्गते-
नाभ्युदितेनोद्यतेन च भास्वता सूर्येण दर्शनीयोऽप्युद्गणोऽसौ प्रसभं बलाद्-
पास्तः । तथाहि अरिं निरसितुमिच्छोर्ये तदीयेनाश्रयेणाश्रयणेन श्रियं संपदं
शोभां च । 'शोभासंपत्तिपद्मासु लक्ष्मी श्रीरपि गद्यते' इति विश्वः । अधिग-
तवन्तः प्राप्तवन्तस्तेऽपि हन्तव्यपक्षे वध्यकोटावेव । अरिवदरिपक्षा अपि वध्या
एवेत्यर्थः । उद्गणोऽपि तमसि शोभते अतस्तत्पक्ष इति भावः । सामान्येन
विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

प्रतिफलति करौघे संमुखावस्थितायां

रजतकटकभित्तौ सान्द्रचन्द्रांशुगौर्याम् ।

बहिरभिहतमद्रेः संहतं कंदरान्त-

र्गतमपि तिमिरौघं घर्मभानुभिन्नति ॥ ५८ ॥

प्रतीति ॥ घर्मभानुरुष्णांशु संमुखावस्थितायां सान्द्रचन्द्रांशुवद्गौर्यां धव-
लायामित्युपमा । 'षिद्धौरादिभ्यश्च' इति ङीप् । रजतकटकमेव भित्तिस्तस्यां
करौघे स्वकिरणजाले प्रतिफलति सति अद्रेर्बहिरभिहतं कंदराणां दरीणामन्त-
र्गतं संहतं तिमिरौघमपि भिनत्ति । पुरोगतरजतभित्तिप्रतिहतस्य निजतेजस-
कंदरान्त-प्रवेशादिति भावः । अत्र करौघस्यान्त-संबन्धाभावेऽपि संबन्धोक्तेरति-
शयोक्तिः ॥

बहिरपि विलसन्त्यः काममानिन्यिरे य-

द्विवसकररुचोऽन्तं ध्वान्तमन्तर्गृहेषु ।

नियतविषयवृत्तेरप्यनल्पप्रताप-

क्षतसकलविपक्षस्तेजसः स स्वभावः ॥ ५९ ॥

बहिरिति ॥ बहिर्विलसन्त्योऽपि द्विवसकररुचोऽर्कभासः अन्तर्गृहेषु गर्भा-
गारेषु कामं यथेष्टं ध्वान्तमन्तं नाशमानिन्यिरे प्रापयामासुरिति यत् । नयते-
द्विकर्मकात्कर्तरि लिट् । सोऽन्तर्गृहध्वान्तनिरासो नियतविषये नियतस्थाने
वृत्तिर्यस्य तस्य । नियतदेशवर्तिनोऽपीत्यर्थः । 'तृतीयादिषु' इति पुंवद्भावः ।
तेजसोऽनल्पेन प्रतापेन स्वप्रकाशेन । स्वप्रभावेनैवेत्यर्थः । 'प्रतापौ पौरुषातपौ'
इति वैजयन्ती । क्षतसकलविपक्षो निरस्तसमस्तप्रतिपक्ष । स्वभावः तेजस्विना-
मेष स्वभावो यत्प्रतापेनैव परोच्छेदनमतो युक्तमर्कभासामप्यन्तर्ध्वान्तहरण-
मित्यर्थः । अत्र समर्थ्यसमर्थकयोः सामान्यविशेषाभावादर्थान्तरन्यासः ॥

चिरमतिरसलौल्याद्बन्धनं लम्भितानां

पुनरयमुदयाय प्राप्य धाम स्वमेव ।

दलितदलकपाटः षट्पदानां सरोजे

सरभस इव गुप्तिस्फोटमर्कः करोति ॥ ६० ॥

चिरमिति ॥ अयमर्कः पुनर्भूयोऽप्युदयाय स्ववृद्धये स्वं स्वकीयमेव धाम स्थानं तेजो वा प्राप्य अतिरसलौल्यादतिमात्राद्रसेषु मकरन्देषु, विषयेषु च लौल्यादासक्ते. सरोजे चिरं बन्धनं लम्भितानां प्रापितानां षट्पदानां सरभसः सत्त्वरो दलितं विघट्टितं दलमेव कपाटं येन स सन् गुप्तिस्फोटं बन्धनमोक्षं करोतीवेत्युत्प्रेक्षा । यथा कश्चित्पदभ्रष्टः पुनर्लब्धपदः पूर्ववदात्मबन्धूनागत्य स्वयमेव काराकपाटमुद्गाढ्य मोचयति तद्वदिति भावः ॥

युगपदयुगसप्तिस्तुल्यसंख्यैर्मयूखै-

र्दशशतदलभेदं कौतुकेनाशु कृत्वा ।

श्रियमलिकुलगीतैर्लालितां पङ्कजान्त-

र्भवनमधिशयानामादरात्पश्यतीव ॥ ६१ ॥

युगपदिति ॥ अयुगा विषमाः सप्तयोऽश्वा यस्य सोऽयुगसप्ति सप्ताश्वोऽ-
र्कः । युगशब्दस्य युगशब्दस्य च विशेष्यलिङ्गतावगन्तव्या । युगपदेकदैव तुल्य-
संख्यैः । सहस्रसंख्यैरित्यर्थः । मयूखैः करैः दश शतानि येषां तानि दशश-
तानि । सहस्रमित्यर्थः । तेषां दलानां भेदं विघटनं कौतुकेनाशु कृत्वा अलिकु-
लस्य गीतैर्लालितां सत्कृतां पङ्कजमेवान्तर्भवनं गर्भगृहमधिशयानाम् ।
'अधिशीङ्स्थासां कर्म' इति कर्मत्वम् । श्रियमादरात्पश्यतीवेत्युत्प्रेक्षा ।
कश्चित्कान्तः कान्तामिवैकान्तगतामिति भावः ॥

अद्यमिव कराग्रैरेष निष्पीड्य सद्यः

शशधरमहरादौ रागवानुष्णरश्मिः ।

अवकिरति नितान्तं कान्तिनिर्यासमब्द-

स्रुतनवजलपाण्डुं पुण्डरीकोदेरषु ॥ ६२ ॥

अद्यमिति ॥ अहरादौ प्रभाते रागवानुदयरगवान्पुण्डरीकस्नेहवांश्चैष
उष्णरश्मिर्कः शशधरं चन्द्रं कराग्रैः रश्म्यग्रैः हस्ताग्रैश्चाद्यं निर्दयं सद्यो
निष्पीड्य अब्दान्मेधात्स्रुतं स्रुतं नवजलमिव पाण्डुं शुभ्रं कान्तिनिर्यासं लाव-
ण्यसारं पुण्डरीकाणां सिताब्जानामुदरेष्वभ्यन्तरेषु नितान्तमवकिरतीव विक्षि-
पतीव । अत्र सूर्योदये चन्द्रस्य कान्तिक्षयात्पुण्डरीकाणां तत्प्रादुर्भावाच्च सूर्य-
श्चान्द्रीमेव कान्तिं पुण्डरीकस्नेहात्परेषु सिञ्चतीत्युत्प्रेक्षा । यथा द्विषन्तं प्रपीड्य
तदीयं वसुसारं सुहृदे प्रयच्छति तद्वदिति भावः ॥

प्रविकसति चिराय द्योतिताशेषलोके

दशशतकरमूर्तावक्षिणीव द्वितीये ।

सितकरवपुषासौ लक्ष्यते संप्रति द्यौ-
विंगलितकिरणेन व्यङ्गितैकेक्षणेव ॥ ६३ ॥

प्रविकसतीति ॥ द्योतितः प्रकाशितोऽशेषलोको येन तस्मिन्, दश शतानि
येषां ते दशशतास्ते करा यस्याः सा दशशतकरा सहस्रकरा मूर्तिर्यस्य तस्मिन्द-
शशतकरमूर्तौ सूर्ये द्वितीयेऽक्षिणि चक्षुषीव चिराय प्रविकसति सति संप्रत्यसौ
द्यौराकाशं स्त्री च गम्यते । विंगलितकिरणेन निष्प्रकाशेन सितकरं शुभ्रकिरणं
वपुर्यस्य तेन सितकरवपुषा चन्द्रेण व्यङ्गितं विकलीकृतमेकेक्षणमेकनेत्रं यस्याः
सा व्यङ्गितैकेक्षणा काणेव लक्ष्यते । अत्र दिवः काणत्वमुत्प्रेक्ष्यते । तच्च काणत्वम-
क्षित्वेनाध्यवसितेन निष्काशितेन चन्द्रेणेति । तत्र 'येनाङ्गविकारः' इति तृतीया ॥

कुमुदवनपद्मश्रि श्रीमदम्भोजषण्डं

त्यजति मुदमुलूकः प्रीतिमांश्चक्रवाकः ।

उदयमहिमरश्मिर्याति शीतांशुरस्तं

हतविधिलसितानां ही विचित्रो विपाकः ॥ ६४ ॥

कुमुदेति ॥ कुमुदवनं अपगता श्रीर्यस्य तदपश्रि विगतशोभम् । 'गोस्त्रियो-
रुपसर्जनस्य' इति ङ्रस्त्वम् । अम्भोजषण्डं श्रीमच्छोभायुक्तम् । उलूकः पेचको
मुदं त्यजति । तस्य दिवाभीतत्वादिति भावः । चक्रवाकः प्रीतिमान् । रजनी-
विरहाभावत्वात्तस्येति भावः । अहिमरश्मिरुष्णांशुरुदयं याति । हिमांशुरिन्दु-
रस्तमदर्शनं याति । अस्तमित्यव्ययम् । कथमेतद्वैषम्यं तत्राह—हतेति । हत-
विधिलसितानां दुष्टदैवचेष्टितानां विपाकः परिपाकः । तत्तत्प्राणिकर्मानुरूपफ-
लदानप्रकार इति यावत् । विचित्रो विविधः । न त्वेकविध इत्यर्थः । हीति
विस्मये । 'अहो ही च विस्मये' इत्यमरः । विधिविपाकवैचित्र्याज्जगद्वैचित्र्यं
युज्यत इति कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

क्षणमतुहिनधाम्नि प्रोष्य भूयः पुरस्ता-

दुपगतवति पाणिग्राहवद्दिग्वधूनाम् ।

द्रुततरमुपयाति संसमानांशुकोऽसा-

वुपपतिरिव नीचैः पश्चिमान्तेन चन्द्रः ॥ ६५ ॥

क्षणमिति ॥ अतुहिनधाम्निःशौ दिशो वध्व इवेत्युपमितसमासः । तासां
दिग्वधूनां पाणिं गृह्णातीति पाणिग्राहो निजभर्ता तस्मिन्निव पाणिग्राहवत् । 'तत्र
तस्येव' इति तत्रार्थे वक्तिः । क्षणं प्रोष्य प्रवासं कृत्वा । प्रपूर्वाद्दसधातोः क्त्वा ।
तस्य 'समासेऽनन्पूर्वे क्तवो ल्यप्' । 'वचिस्वपि—' इत्यादिना संप्रसारणम् ।
भूयः पुनरपि पुरस्तात्पूर्वस्यां दिशि मार्गं चोपगतवत्यागतवति सति असौ चन्द्र
उपपतिर्जार इव । 'जारस्तूपपतिः समौ' इत्यमरः । संसमानांशुको गलद्रश्मिकः ।
शैषिकः कप्प्रत्ययः । स्रस्तवस्त्रश्च नीचैर्नम्रः सन्पश्चिमान्तेन पश्चिमदिक्कोणेन

केनचिदपरद्वारेण द्रुततरमपयात्यपसरति । तथा पूर्वद्वारेण निजपतावागते प-
श्चान्मार्गेणोपपतिरपसरति तद्वदित्यर्थः । उपमालंकारः ॥

प्रलयमखिलतारालोकमहाय नीत्वा

श्रियमनतिशयश्रीः सानुरागां दधानः ।

गगनसलिलराशिं रात्रिकल्पावसाने

मधुरिपुरिव भास्वानेष एकोऽधिशेते ॥ ६६ ॥

प्रलयमिति ॥ अखिलस्तारालोको लोक इव तारा नक्षत्रं तमखिलं तारालो-
कमहाय द्वाक् प्रलयं क्षयं नीत्वा अत एव यतो नास्त्यतिशयं सानतिशया सर्वा-
तिशायिनी श्रीर्महिमा यस्य सोऽनतिशयश्री सानुरागामुदयरागवतीं श्रियं शो-
भामन्यत्र सानुरागामनुरागवती श्रियं रमां च दधान एव भास्वानेको मधुरिपु-
र्विष्णुरिव रात्रिः कल्पावसानं कल्पान्त इव तस्मिन् रात्रिकल्पावसाने गगनं सलि-
लराशिरिव तं गगनसलिलराशिमधिशेतेऽधितिष्ठति । अत्र मधुरिपुरिवेति वाक्य-
गतोपमैव समासगतोपमानां प्रसाधिकेति सर्वत्रोपमितसमासाश्रयणमेवोचितम् ॥

कृतसकलजगद्विबोधोऽवधूतान्धकारोदयः

क्षयितकुमुदतारकश्रीर्वियोगं नयन्कामिनः ।

बहुतरगुणदर्शनादभ्युपेताल्पदोषः कृती

तव वरद करोतु सुप्रातमहामयं नायकः ॥ ६७ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रयङ्के

प्रत्यूषवर्णनो नामैकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

कृतेति ॥ कृतसकलजगद्विबोधः कृताखिलजगत्प्रबोधः अवधूतो विक्षिप्तो-
ऽन्धकारस्योदय उज्जृम्भणं येन सोऽवधूतान्धकारोदय इति महागुणोक्तिः । दोष-
माह—क्षयिता नाशिता कुमुदानां तारकाणां च श्रीर्येन सः कामिनः स्त्रीपुंसा-
न्वियोगं नयन्प्रापयंस्तथापि बहुतरगुणस्य पूर्वोक्तमहागुणस्य दर्शनादभ्युपेतो
लोकैरङ्गीकृतोऽल्पदोषः पूर्वोक्त एव यस्य सः । ‘एको हि दोषो गुणसंनिपाते
निमज्जतीन्दोः किरणेष्विवाङ्कः’ इति न्यायादिति भावः । अत एव कृती कृता-
र्थोऽयमहं नायकः प्रभुः सूर्यः हे वरद कामद, तव सुप्रातं सुप्रभातं करोतु ।
‘आशिषि लिङ्गलोटौ’ इत्याशीरर्थे लोट् । शोभनं प्रातर्यस्येति सुप्रातः शोभन-
प्रातर्वानुच्यते ‘सुप्रातसुश्रव-’ इत्यादिना बहुव्रीहावच्छ्रयान्तो निपातितः । अत्र
भावप्रधानो निर्देशः । तव सुप्रातं सुप्रभातत्वं करोत्वित्यर्थः । महामालिनीवृत्त-
मेतत् । ‘यदिह नयुगलं ततो वेदरेफैर्महामालिनी’ इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवध-

काव्यव्याख्याने सर्वकषाख्ये एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

द्वादशः सर्गः ।

एवं प्रभातं वर्णयित्वा भगवतः प्राभातिकप्रस्थानवर्णनाय प्रक्रमते—

इत्थं रथाश्वेभनिषादिनां प्रगे गणो नृपाणामथ तोरणाद्बहिः ।
प्रस्थानकालक्षमवेषकल्पनाकृतक्षणक्षेपमुदैक्षताच्युतम् ॥ १ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थंभूते । पूर्वसर्गोक्तविध इत्यर्थः । प्रगे प्रातःकाले । 'सायं साये प्रगे प्रातः' इत्यव्ययेष्वमरः । अथ सूर्योदयानन्तरं रथाश्वेभे निषीदन्तीति रथाश्वेभनिषादिनां । रथेषु अश्वेषु इभेषु च स्थितानामित्यर्थः । नृपाणां गणः तोरणाद्भगवतो बाह्यद्वाराद्बहिः । 'अपपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या' इति पञ्चमीसमासविधानाज्ज्ञापकात्पञ्चमी । 'तोरणोऽस्त्री बहिर्द्वारम्' इत्यमरः । प्रस्थानकाले प्रयाणकाले क्षम उचितो वेष आकल्पः । 'आकल्पवेषौ नेपथ्यम्' इत्यमरः । तस्य कल्पनया संपादनेन कृतः क्षणक्षेपः क्षणविलम्बो येन तमच्युतं हरिमुदैक्षत । प्रतीक्षितवानित्यर्थः । अत्राच्युतविलम्बस्य विशेषणगत्या प्रतीक्षणहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । अस्मिन्सर्गे विषमपादयोर्जागतमिन्द्रवंशा वृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवंशा ततजैरसंयुतैः' इति लक्षणात् । समपादयोस्तु जागतमेव वंशस्थं वृत्तम् । 'जतौ तु वंशस्थमुदीरितं जरौ' इति लक्षणात् । तदेवमुभयमेलनादुपजातिभेदोऽयम् । अत एव त्रिष्टुबिन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रालक्षणानन्तरम् 'अनन्तरोदीरितलक्षमभाजौ पादौ यदीयावुपजातयस्ताः' इत्युक्तोक्तम् । 'इत्थं किलान्यास्वपि मिश्रितासु वदन्ति जातिष्विदमेव नाम' इति ॥

स्वक्षं सुपत्रं कनकोज्ज्वलद्युतिं जवेन नागाञ्जितवन्तमुच्चकैः ।

आरुह्य ताक्षर्यं नभसीव भूतले ययावनुद्घातसुखेन सोऽध्वना ॥२॥

स्वक्षमिति ॥ स हरिः शोभनोऽक्षश्चक्रधारणदारुभेदो यस्य तं स्वक्षम् । 'स्यादक्षश्चक्रधारण.' इति वैजयन्ती । अन्यत्र शोभनेन्द्रियम् । 'अथाक्षमिन्द्रियम्' इत्यमरः । सुपत्रं शोभनं पत्रं वाहनं यस्य तम् । स्वक्षमित्यर्थः । अन्यत्र सुपक्षम् । 'पत्रं वाहनपक्षयोः' इत्यमरः । कनकोज्ज्वलद्युतिं कनकरचनावन्तम् । अन्यत्र कनकवदुज्ज्वलद्युति कनकवर्णम् । जवेन नागान्जानुरगांश्च जितवन्तम् । ततोऽधिकवेगमित्यर्थः । अन्यत्र नागान्तकमित्यर्थः । उच्चकैरुन्नतं ताक्षर्यं रथं गरुडं च । 'ताक्षर्यः स्यादश्चकर्णाख्यवृक्षे रथतुरंगयोः । ताक्षर्यं रसाज्जने ताक्षर्यो गरुडे गरुडाग्रजे ॥' इति विश्वः । आरुह्य नभसीव भूतलेऽनुद्घातेनाप्रतिघातेन सुखः सुगमस्तेनाध्वना ययौ गरुडमारुह्य नभसीव रथमारुह्य भूतलेऽप्यप्रतिहतं ययौ । गरुडवदेव तद्रथस्यापि सर्वत्राप्रतिहतगतित्वादित्यर्थः । नायं श्लेषः प्रकृताप्रकृतवादेऽपि ताक्षर्यमिति विशेष्यश्लेषायोगादन्यत्राप्रसङ्गाच्च श्लेषसंकीर्णैयमुपमा ॥

हस्तस्थिताखण्डितचक्रशालिनं द्विजेन्द्रकान्तं श्रितवक्षसं श्रिया ।

सत्यानुरक्तं नरकस्य जिष्णवो गुणैर्नृपाः शार्ङ्गिणमन्त्रयासिषुः ३

हस्तेति ॥ अत्र नृपविशेषणानि शार्ङ्गिण्यपि विभक्तिविपरिणामेन योज्यानि । हस्तस्थितैरखण्डितैश्चक्रैश्चकरेखाभिः शालन्त इति तथोक्ताः, अन्यत्र चक्रं सुदर्शनं तच्छालिनम् । द्विजेन्द्रकान्ता ब्राह्मणोत्तमप्रियाः, अन्यत्र द्विजेन्द्रश्चन्द्रः 'तस्मात्सोमराजानो ब्राह्मणाः' इति श्रुतेः । अत एव 'द्विजराजः शशधरः' इत्यमरः । तद्वत्कान्तं सुन्दरं श्रिया शोभया श्रितवक्षसो व्याहोरस्काः, अन्यत्र रमयाधिष्ठितोरस्कम् । सत्ये सत्यवचनेऽनुरक्ताः, अन्यत्र सत्यायां सत्यभामायामनुरक्तम् । नरकस्य जिष्णवः, अन्यत्र नरकासुरस्य जेतारम् । 'ग्लानिस्थश्च' इति रसुः । 'नरको निरये दैत्ये' इति विश्वः । एवंभूता नृपा एवंभूतं शार्ङ्गिणं गुणैर्विनयादिभिर्हेतुना अन्वयासिषुरनुजग्मुः, गुणैः पूर्वोक्तैरन्वकार्षुश्च । यातेर्लुङि च्ले सिच् । 'यमरम-' इति सगागमः । सिच् इडागमश्च । 'सिजभ्यस्त-' इति झेर्जुस् । अत्र शार्ङ्गिणो नृपाणां च प्रकृतत्वाच्छब्दमात्रसाधर्म्याच्च केवलः प्रकृतिविषयः शब्दश्लेषः ॥

शुकैः सतारैर्मुकुलीकृतैः स्थुलैः कुमुद्वतीनां कुमुदाकरैरिव ।

व्युष्टं प्रयाणं च वियोगवेदनाविदूननारीकमभूत्समं तदा ॥ ४ ॥

शुकैरिति ॥ शुकैः शुभ्रैः सतारैः सरज्जुकैः सकर्णिकैश्च मुकुलीकृतैर्वहनसौकर्याय संकोचितैः, अन्यत्र रात्रिविकासित्वान्मुकुलतां नीतैः प्राप्तैः स्थुलैर्दीर्घैः । पटमण्डपैरिति यावत् । कुमुदाकरैः कुमुदहृदैरिवोपलक्षितम् । अन्यत्र स्थुलैरिव कुमुदाकरैरुपलक्षितं वियोगवेदनया विरहव्यथया विदूनाः परितप्ताः । 'लवादिभ्यः' इति निष्ठानत्वम् । ता नार्यो यस्मिंस्तत्तथोक्तम् । द्वयोरपि वियोगकालत्वादिति भावः । 'नद्युतश्च' इति कप् । कुमुदान्यासु सन्तीति कुमुद्वत्यः कुमुदप्राया भूमयः । 'कुमुद्वान्कुमुदप्राये' इत्यमरः । कैरविण्यो वा । 'कुमुद्वती कैरविण्याम्' इति विश्वः । 'कुमुदनडवेतसेभ्यो ङातुप्' इति ङातुप्प्रत्ययः । 'मादुपधायाः-' इति मकारस्य वत्वम् । तासां कुमुद्वतीनां संबन्धे व्युष्टं प्रभातम् । 'व्युष्टं प्रभातं प्रत्यूषम्' इत्यभिधानचिन्तामणिः । तत्र किञ्चित्करत्वात्संबन्धित्वं प्रयाणं च सेनानामिति शेषः । तदा तस्मिन्काले सममुत्तरीत्यान्योन्यसदृशमभूत् । व्युष्टप्रयाणयोर्द्वित्वेऽपि समुदायविवक्षायामभूदित्येकवचनम् । व्युष्टं प्रयाणं च द्वयमपि सममभूदित्यर्थः । अत्र वर्ण्यत्वेन प्रकृतस्य प्रयाणस्य प्रकृतव्युष्टसाम्योक्तेरुपमा श्लेषसंकीर्णा ॥

उत्क्षिप्तगात्रः स विडम्बयन्नभः समुत्पतिष्यन्तमगेन्द्रमुच्चकैः ।

आकुञ्चितप्रोहनिरूपितक्रमं करेणुरारोहयते निषादिनम् ॥ ५ ॥

उत्क्षिप्तेति ॥ उत्क्षिप्तगात्र उन्नमितपूर्वकायः अत एव नभः खं प्रति समुत्पतिष्यन्तमुत्पतनोद्युक्तमगेन्द्रं महाद्रिं विडम्बयन्ननुकुर्वन्नित्युत्प्रेक्षा । अभूतोपमेति केचित् । उच्चकैरुन्नतः करेणुरिभः । 'करेणुरिभ्यां स्त्री नेभे' इत्यमरः । आकुञ्चितो नमितः प्रोहो गजाङ्घ्रिः । 'गजाङ्घ्रिः प्रोहः' इति विश्वः । तत्र निरूपितक्रमं कृतपादन्यासं निषादिनं यन्तारमारोहयते स । स्वयमेव स्वात्मन्यारोपयतीत्यर्थः । रोहेर्ग-

त्यर्थत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना अणि कर्तुर्निषादिनः कर्मत्वम् । अत्र कर्त्रभि-
प्राये 'णिचश्च' इत्यात्मनेपदे सिद्धेऽपि प्रयोगवैचित्र्यस्याप्यलंकारत्वादकर्त्रभिप्रा-
येऽपि 'णेरणौ यत्कर्म णौ चेत्स कर्तानाध्याने' इत्यात्मनेपदं वदन्ति । अणि कर्मणः
करेणोरेवात्र ण्यन्ते कर्तृत्वात्तस्यैव चार्थात्कर्मत्वादिति । ननु यत्सग्रहणमनन्यक-
मार्थमित्युक्तं तेन कर्ममात्रनिषेधात्कथं निषादिनि कर्मण्यात्मनेपदम् । सत्यम् ।
अन्येषां मतम् । भाष्यकारस्य तु दर्शयते भृत्यान्राजेत्युदाहरणादणि कर्तृकर्मव्य-
तिरिक्तकर्मण एव निषेधो विविक्षत इति कैयटः । तदेतत्सम्यग्विवेचितमस्माभि-
किरातार्जुनीयटीकायां घण्टापथे 'स संततं दर्शयते गतस्सय.' इत्यत्र । स्वभावोक्तिः ॥

स्वैरं कृतास्फालनलालितान्पुरः स्फुरत्तनून्दर्शितलाघवक्रियाः ।

वङ्कावलग्नैकसवल्गपाणयस्तुरंगमानारुरुहुस्तुरंगिणः ॥ ६ ॥

स्वैरमिति ॥ तुरंगिणोऽश्वारोहाः पुरः पूर्वं स्वैरं मन्दं कृतं यदास्फालनं पा-
णितलेनाङ्गसंघट्टनं तेन लालिताननुपालितान् । त्याजितोद्वेगानित्यर्थः । अत
एव स्फुरत्तनून्कंपितदेहांस्तुरंगमानश्चान्दर्शितं लाघवं शैष्यं यासु ताः क्रिया
उत्पन्नकर्माणि येषां ते वङ्काः पल्याणकोटिः । 'वङ्काः पल्याणभागे स्यात्' इति
विश्वः । तत्रावलग्नः सक्त एकैकः सवल्गो मुखरज्जुसहितः पाणिर्येषां ते तथोक्ताः
सन्तः आरुरुहुरारूढाः । स्वभावोक्तिः ॥

अहाय यावन्न चकार भूयसे निषेदिवानासनबन्धमध्वने ।

तीव्रोत्थितास्तावदसह्यरंहसो विशृङ्खलं शृङ्खलकाः प्रतस्थिरे ॥ ७ ॥

अहायेति ॥ निषेदिवानुपर्युपविष्टः । निषादीति शेषः । 'भाषायां सदवसश्रु-
वः' इति क्सुप्रत्ययः । भूयसे दवीयसे अध्वने । भूयांसमध्वानं गन्तुमित्यर्थः ।
'क्रियार्थोपपदस्य-' इति चतुर्थी । अहाय झटिति । 'द्राक् झटित्यञ्जसाहाय'
इत्यमरः । यावदासनबन्धं दूराध्वगमनौपयिकमासनविशेषं न चकार तावत्तीव्रं
तीक्ष्णमुत्थिता असह्यरंहसो दुःसहवेगाः शृङ्खलकाः करभा उष्ट्रभेदाः । 'करभाः
स्युः शृङ्खलका दारवैः पादबन्धनैः' इत्यमरः । विशृङ्खलमनर्गलं प्रतस्थिरे
प्रस्थिताः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । एषापि स्वभावोक्तिः ॥

गण्डोज्ज्वलामुज्ज्वलनाभिचक्रया विराजमानां नवयोदरश्रिया ।

कश्चित्सुखं प्राप्तुमनाः सुसारथी रथीं युयोजाविधुरां वधूमिव ८

गण्डेति ॥ सुखमक्लिष्टं यथा तथा प्राप्तुं गन्तुं मनो यस्य स प्राप्तुमनाः, अन्य-
त्र सुखमानन्दं लब्धुकामः । 'तुं काममनसोरपि' इति मकारलोपः । शोभनः
सारथिर्यस्य स सुसारथिः, अन्यत्र सुसहायवान् । कश्चित्कोऽपि रथी, कामी च ।
गण्डैश्चिह्नैरुज्ज्वलाम् । 'गण्डः कपोले चिह्ने च' इति विश्वः । उज्ज्वलो नाभिर्विल-
मध्यं ययोस्ते चक्रे रथाङ्गे यस्यास्तयोज्ज्वलनाभिचक्रया, अन्यत्रोज्ज्वलं नाभिचक्रं
नाभिमण्डलं यस्यास्तया । 'नाभिः प्राण्यङ्गके क्षेत्रे चक्राङ्गचक्रवर्तिनोः' इति विश्वः ।

नवया प्रत्यग्रया उदुन्नता अराश्वक्रशलाका । 'अरः शीघ्रे च चक्राङ्गे' इति विश्वः । तेषां श्रिया, अन्यत्र उदरस्य मध्यस्य श्रिया शोभया विराजमानां विगता धूरग्रं यस्याः सा विधुरा । 'धू स्त्री क्लीबे यानमुखम्' इत्यमरः । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । सा न भवतीत्यविधुरा ताम् । सधुरामित्यर्थः । अन्यत्राविधुरामविकलां रथीं शकटीम् । 'बह्वादिभ्यश्च' इति विकल्पेन ङीप् । वधूमिव युयोज योजयामास । अत्र शब्दमात्रसाधर्म्यात्सभङ्गाभङ्गपदमिश्रणादुभयगोचरत्वाच्च प्रकृताप्रकृतगोचरागोचरः शब्दार्थश्लेषः ॥

उत्थातुमिच्छन्विधृतः पुरो बलान्निधीयमाने भरभाजि यत्रके ।
अर्धोज्झितोद्गारविज्ञर्ज्ञरस्वरः स्वनाम निन्ये रवणः स्फुटार्थताम् ९

उत्थातुमिति ॥ रौतीति रवण उष्ट्रः । 'रु शब्दे' इति धातोः 'चलनशब्दार्थाद्-कर्मकाद्युच्' इति युच्प्रत्ययः । भारारोपणाय यत्ररूपेण निर्मिते भरभाजि भारयुक्ते यत्रके गोण्यादौ निधीयमाने सति बलादुत्थातुमिच्छन्नुत्थाय गन्तुमिच्छन् अत एव पुरो मुखभागे विधृतो गृहीतः एवं स्वैरचारव्याघाततः अर्धोज्झितेनोद्गारेण स्वजग्धपिचुमर्दादिपत्ररसनेन विज्ञर्ज्ञरो विषमः स्वरो यस्य स रवण उष्ट्रः स्वनाम स्फुटार्थतां निन्ये । रौतीति रवण इति व्युत्पन्नं स्वनाम यथार्थमकरोदित्यर्थः ॥

नस्यागृहीतोऽपि ध्रुवन्विषाणयोर्युगं ससूत्कारविवर्तितत्रिकः ।
गोणीं जनेन स्म निधातुमुद्धृतामनुक्षणं नोक्षतरः प्रतीच्छति ॥१०

नस्येति ॥ नस्या । नासिकाया नसादेशः । नासिकायां भवा नस्या । दिगादित्वाद्यत् । तस्यां नासिकाप्रोतरज्जौ गृहीतोऽपि विषाणयोर्युगं ध्रुवन्विधुन्वन् शृङ्गद्वयं कम्पयन् । ससूत्कारेति । सूत्कार इति शब्दानुकरणम् । अमर्षजः सशब्दनिश्वासो वा ससूत्कारं यथा तथा विवर्तितं त्रिकं पृष्ठवंशाधरसन्धिर्येन । 'पृष्ठवंशाधरे त्रिकम्' इत्यमरः । उक्षतरो महोक्षः पृष्ठे निधातुं जनेनानुक्षणमुद्धृतां गोणीं न प्रतीच्छति स्म न स्वीकृतवान् । निधातुमवसरं न दत्तवानित्यर्थः ॥

नानाविधाविष्कृतसामजस्वरः सहस्रवर्त्मा चपलैर्दुरध्ययः ।
गान्धर्वभूयिष्ठतया समानतां स सामवेदस्य दधौ बलोदधिः ॥११

नानेति ॥ सामजा गजाः । 'सामजौ गजसामोत्थौ' इति शाश्वतः । नानाविधमाविष्कृताः सामजानां स्वरा ध्वनयो बृंहितानि यस्मिन्सः सहस्रवर्त्मा बहुभिर्मागैर्गच्छन् । गान्धर्वा एव गान्धर्वा अश्वाः । 'वाजिवाहार्वगान्धर्व—' इत्यमरः । तैर्भूयिष्ठतया चपलैरस्थिरैः दुरध्ययो दुष्प्रापः । 'इण् गतौ' इत्यस्मात्कृच्छार्थे खल् । ईदृशः स बलोदधिः सेनासमुद्रः सामवेदस्य समानतां दधौ । तत्समोऽभूदित्यर्थः । सामवेदोऽपि बहुधाविष्कृतबृहद्रथन्तरादिसामोत्थितस्वरः । सहस्रशाखत्वात्सहस्रवर्त्मा । गान्धर्वगानबहुत्वाच्चपलमतिभिरध्येतुमशक्य इत्यर्थः । 'इङ् अध्ययने' इत्यस्माद्धातोः खलि दुरध्यय इत्येवं रूपम् ॥

प्रत्यन्यनागं चलितस्त्वरवता निरस्य कुण्ठं दधतान्यमङ्कुशम् ।
मूर्धानमूर्ध्वायतदन्तमण्डलं धुन्वन्नरोधि द्विरदो निषादिना ॥१२

प्रत्यन्येति ॥ अन्यनागं प्रति चलित ऊर्ध्वायतदन्तमण्डलं मूर्धानं धुन्वन्क-
म्पयन्द्विरदः कुण्ठमतीक्षणमङ्कुशं निरस्यान्यमकुण्ठमङ्कुशं दधता त्वरावता निषा-
दिना अरोधि रुद्धः ॥

संमूर्च्छदुच्छृङ्खलशङ्खनिःस्वनः स्वनः प्रयाते पटहस्य शार्ङ्गिणि ।
सत्त्वानि निन्ये नितरां महान्त्यपि व्यथां द्वेषामपि मेदिनीभृताम्

संमूर्च्छदिति ॥ 'मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः' इति धातुः । संमूर्च्छन्नुच्छ्रायं गच्छन्
प्रचुरीभवन्नुच्छृङ्खलोऽनर्गलः सर्वव्यापी शङ्खस्य निःस्वनो यस्मिन्सः शार्ङ्गिणि प्रया-
ते यातुमुपक्रान्ते पटहस्य स्वनः द्वेषामुभयेषामपि मेदिनीभृतां राज्ञां, पर्वतानां
च महान्त्यपि सत्त्वानि बलानि, भूतानि च नितरां व्यथां निन्ये । कृष्णस्य पटह-
श्रवणाद्राज्ञां बलान्यभिभवशङ्कया व्यथितान्यासन् । तथा गिरिस्थिताः सिंहादयो
जन्तवश्च किमिदमिति ससाध्वसा आसन्नित्यर्थः । 'व्यवसाये स्वभावे च पिशा-
चादौ गुणे बले । द्रव्यात्मभावयोश्चैव सत्त्वं प्राणेषु जन्तुषु ॥' इति शाश्वतः ॥

कालीयकक्षोदविलेपनश्रियं दिशदिशामुल्लसदंशुमद्युति ।

खातं खुरैर्मुद्गभुजां विपप्रथे गिरेरधः काञ्चनभूमिजं रजः ॥१४॥

कालीयेति ॥ कालीयं कुङ्कुमम् । 'काश्मीरजन्म घुसृणं कालीयं कुङ्कुमं
विदुः' इति शाश्वतः । कालीयकक्षोदैः कुङ्कुमचूर्णैः कृतानुलेपनश्रियं दिशां दिश-
दधत् । उल्लसदिति उद्यदादित्यसमा द्युतिर्यस्य तत् मुद्गभुजामश्वानां खुरैः
खातं विदारितं काञ्चनभूमिजं रजो गिरेरधो गुरुत्वाद्विरेरधस्तादेव विपप्रथे वि-
स्तीर्णमभवत् ॥

मन्द्रैर्गजानां रथमण्डलस्वनैर्निजुहुवे तादृशमेव बृंहितम् ।

तारैर्बभूवे परभागलाभतः परिस्फुटैस्तेषु तुरंगहेषितैः ॥ १५ ॥

मन्द्रैरिति ॥ मन्द्रैर्गम्भीरैः । 'मन्द्रस्तु गम्भीरे' इत्यमरः । रथमण्डलस्वनैः
तादृशं तद्रूपमेव गजानां बृंहितं निजुहुवे तिरस्कृतम् । गजध्वनिरेकरूपत्वेन
रथशब्दान्न पृथगश्रावीत्यर्थः । तारैरुच्चैस्तरैर्मन्द्रस्वरविलक्षणैस्तुरंगहेषितैः पर-
भागलाभतस्तेषु तादृशध्वनिगुणभेदलाभात्तेषु गजादिस्वनेषु परिस्फुटैर्बभूवे ।
तुरंगहेषाः सुव्यक्ता एव शुश्रुविर इत्यर्थः । 'बृंहितं करिणां शब्दो हेषा हेषा च
वाजिनाम्' । बभूवे इति भावे लिट् । निजुहुव इति कर्मणि लिट् ॥

अन्वेतुकामोऽवमताङ्कुशग्रहस्तिरोगतं साङ्कुशमुद्धहञ्चिरः ।

स्थूलोच्चयेनागमदन्तिकागतां गजोऽग्रयाताग्रकरः करेणुकाम् १६

अन्वेत्विति ॥ अन्तिकागतां करेणुकां करिणीमन्वेतुकामोऽनुगन्तुकामः अ-

ङ्कुशं गृह्णातीत्यङ्कुशग्रहो निषादी सोऽवमतो येन सः निषादिना साङ्कुशं तिरोग-
तम् । अङ्कुशाकर्षणेन तिर्यग्भूतं शिरो मस्तकमुद्ग्रहन्गजः अग्रयाताग्रकरः करि-
णीग्रहणाय प्रसारितकराग्रो भूत्वा स्थूलोच्चयेन गतिविशेषेणागमज्जगाम । ‘गज-
मध्यगतौ स्थूलोच्चयः साकत्यपुञ्जयोः’ इति रत्नप्रकाशः ॥

यान्तोऽस्पृशन्तश्चरणैरिवावनिं जवात्प्रकीर्णैरभितः प्रकीर्णकैः ।

अद्यापि सेनातुरगाः सविस्मयैरलूनपक्षा इव मेनिरे जनैः ॥१७॥

यान्त इति ॥ जवाद्देगाच्चरणैरवनिमस्पृशन्त इव यान्तः सेनातुरगा अभितः
प्रकीर्णैरुभयतः प्रसृतैः प्रकीर्णकैश्चामरैः । ‘चामरं तु प्रकीर्णकम्’ इत्यमरः । क-
ण्ठभूषणचामरैर्हेतुभिरद्याप्यलूनपक्षा इवेति सविस्मयैर्जनैर्मेनिरे । पूर्वं तुरगाणा-
मपि पक्षा आसन्पश्चात्केनचित्कारणेन देवैः पक्षच्छेदः कारित इति प्रसिद्धिः ॥

ऋज्वीर्दधानैरवतत्य कंधराश्चलावचूडाः कलघर्घरारवैः ।

भूमिर्महत्यप्यविलम्बितक्रमं क्रमेलकैस्तत्क्षणमेव चिच्छिदे ॥१८॥

ऋज्वीरिति ॥ ऋज्वीरवक्राश्चलावचूडाश्चलितकण्ठभूषणाः । ‘शिरःशिखा-
भूषणेषु चूडा’ इति यादवः । चलितशिरस इति वा । कंधरा. शिरोधरा अव-
तत्य वितत्य दधानैः कलघर्घरारवैः । ‘घर्घरा क्षुद्रघण्टी स्यात्’ इति कोशः ।
अथवा घर्घरारव इति शब्दानुकरणम् । क्रमेलकैरुद्घैरविलम्बितक्रमम् । क्रमः
पदक्षेपः । द्रुतपादक्षेपं यथा तथा महत्यपि भूमिस्तत्क्षणमेव चिच्छिदेऽति-
क्रान्ता । स्वभावोक्तिः ॥

तूर्णं प्रणेत्रा कृतनादमुच्चकैः प्रणोदितं वेसरयुग्यमध्वनि ।

आत्मीयनेमिक्षतसान्द्रमेदिनीरजश्चयाक्रान्तिभयादिवाद्रवत् ॥१९॥

तूर्णमिति ॥ प्रणेत्रा सारथिना प्रणोदितं गमनाय प्रेरितम् । अत एव उच्च-
कैरुच्चैस्तरां कृतनादं यथा तथा वेसरयुग्यम् । संकराश्चो वेसरः । वेसराभ्यां
युग्यं शकटमात्मीयनेमिः स्वचक्रधारा तथा क्षतस्य सान्द्रस्य मेदिनीरजसश्चयेन
समूहेन यदाक्रमणं तद्गयादिव तूर्णमध्वन्यद्रवत् । आत्मीयनेमिसमुद्भूतधूलि-
जालेनास्पृष्टं सत् द्रुतमगमदित्यर्थः ॥

व्यावृत्तवक्रैरखिलैश्चमूचरैर्व्रजङ्गिरेव क्षणमीक्षिताननाः ।

वल्गद्गरीयः स्तनकम्प्रकञ्चुकं ययुस्तुरंगाधिरुहोऽवरोधिकाः ॥२०॥

व्यावृत्तेति ॥ व्यावृत्तवक्रैर्विवृत्तमुखैर्व्रजङ्गिरेवाखिलैश्चमूचरैः क्षणमीक्षिता-
ननास्तुरंगाधिरुहः । तुरंगानधिरुहन्तीति क्विप् । तुरंगाधिरुहा अवरोधिका अ-
वरोधस्त्रियो वल्गान्निश्चलङ्गिर्गरीयोभिर्गुरुतरैः स्तनैः कम्प्रः कम्पनशीलः कञ्चुकः
कूर्पासो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा ययुः । ‘नमिकम्पि—’ इत्यादिना रः प्रत्ययः ॥

पादैः पुरः कूबरिणां विदारिताः प्रकाममाक्रान्ततलास्ततो गजैः ।

भग्नोन्नतानन्तरपूरितान्तरा बभुर्भुवः कृष्टसमीकृता इव ॥ २१ ॥

पादैरिति ॥ कूबरिणां रथानाम् 'कूबरस्तु युगंधरः' इत्यमरः । स एषामस्तीति ते रथास्तेषां पादैश्चक्रैः पुरः पूर्वं विदारिताः ततो गजैः प्रकाममाक्रान्ततलाः भग्नैरुक्तप्रकारेण पूर्वं भग्नत्वादुन्नतैरनन्तरैरुभयभागैः पूरितान्तराः समीकृतनिम्नप्रदेशाः । यद्वा पूर्वं रथचक्रविदारितत्वाद्भग्नोन्नता अनन्तरं गजपतिपरिक्रमणेन पूरितानतप्रदेशाः भुवः कृष्टसमीकृताः पूर्वं हलैः कृष्टा अनन्तरं बीजवपनार्थं समीकृता इव बभुः शुशुभिरे ॥

दुर्दान्तमुत्कृत्य निरस्तसादिनं सहासहाकारमलोकयञ्जनः ।

पर्याणतः स्रस्तमुरोविलम्बिनस्तुरंगमं प्रद्रुतमेकया दिशा ॥ २२ ॥

दुर्दान्तमिति ॥ उरोविलम्बिनः पर्याणतः पल्ययनतः स्रस्तमत एवोत्कृत्य निरस्तसादिनं स्वपृष्ठात्पातितावरोहमेकया दिशा प्रद्रुतं पलायितं दुर्दान्तं दुर्विनीतं तुरंगमं हासकृतेन हाकारेण सह यथा तथा जनोऽवलोकयद्वलोकितवान् ॥

भूभृद्भिरप्यस्खलिताः खलून्नतैरपहुवाना सरितः पृथूरपि ।

अन्वर्थसंज्ञेव परं त्रिमार्गगा ययावसंख्यैः पथिभिश्चमूरसौ ॥ २३ ॥

भूभृद्भिरिति ॥ उन्नतैरपि भूभृद्भिः भूधरैर्भूपैश्चास्खलिता अप्रतिहताः पृथूर्महतीरपि सरितो यमुनाप्रभृतीर्नदीरपहुवाना स्वमहिम्नाच्छादयन्ती त्रिभिर्मार्गैर्गच्छतीति त्रिमार्गगा गङ्गा परमत्यन्तमन्वर्थानुगतार्था संज्ञा त्रिमार्गगेति नामधेयं यस्याः सेव खलु त्रिभिरेव मार्गैर्ययौ न चतुर्थेनेत्यर्थः । असौ चमूरस्त्वसंख्यैः पथिभिर्ययौ । अतो गङ्गाया अप्यधिका चमूरिति भावः । अत एव व्यतिरेकालंकारः । 'भेदप्राधान्यसाधर्म्यमुपमानोपमेययोः । अधिकाल्पत्वकथनाद्व्यतिरेकः स उच्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

त्रस्तौ समासन्नकरेणुसूक्तान्नियन्तरि व्याकुलमुक्तरज्जुके ।

क्षिप्तावरोधाङ्गनमुत्पथेन गां विलङ्घ्य लघ्वीं करभौ बभञ्जतुः २४

त्रस्ताविति ॥ समासन्नस्य प्रत्यासन्नस्य करेणोरिभस्य सूक्ततात्सूक्तारात्रस्तौ करभौ वेसरौ । 'करभो वेसरेऽप्युष्ट्रे' इति सज्जनः । नियन्तरि सारथौ व्याकुलं व्यग्रं यथा तथा मुक्तरज्जुके त्यक्तप्रग्रहे सति क्षिप्ताः पतिता अवरोधाङ्गना यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा उत्पथेनापथेन । 'ऋऋपू-' इत्यादिना समासान्तः । गां भूमिं विलङ्घ्य दूरमतीत्य लघ्वीं रथविशेषम् । 'लघ्वी लाघवयुक्तायां प्रभेदे स्यन्दनस्य च' इति हैमः । बभञ्जतुर्भग्नवन्तौ । अत्र त्रासस्य विशेषगत्या भङ्गनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गं स्वभावोक्त्या संकीर्यते ॥

स्रस्ताङ्गसंधौ विगताक्षपाटवे रुजा निकामं विकलीकृते रथे ।

आप्तेन तक्षणा भिषजेव तत्क्षणं प्रचक्रमे लङ्घनपूर्वकः क्रमः २५

स्रस्तेति ॥ स्रस्ता विश्लिष्टा अङ्गयो रथाङ्गयोरङ्गानां करचरणादीनां च संधयः संधिभागा यस्य तस्मिन्विगतमक्षस्य चक्राधारकाष्ठस्याक्षाणामिन्द्रियाणां च पाटवं

सामर्थ्यं यस्य तस्मिन्नर्थे स्यन्दने, शरीरे च । 'रथः स्यात्स्यन्दने काये' इति विश्वः । रुजा भङ्गेन, रोगेण च निकामं विकलीकृते सति आप्तेन हितेन तक्षणा वर्ध-
किना, आप्तेन भिषजा वैद्येनेव । 'तक्षा तु वर्धकिस्त्वष्टा' इत्यमरः । तत्क्षणं तस्मि-
न्नेव क्षणे । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । लङ्घनं पादेनाक्रमणं, उपवासश्च । 'लङ्घनं
तूपवासे स्याद्गमने प्लवनेऽपि च' इति विश्वः । तत्पूर्वकः क्रमो विधिः प्रचक्रमे
प्रक्रान्तः । प्रायेण ज्वरादिचिकित्साया लङ्घनपूर्वकत्वादिति भावः । श्लेषालंकारः ॥

धूर्भङ्गसंक्षोभविदारितोऽष्टिकागलन्मधुप्लावितदूरवर्त्मनि ।

स्थाणौ निषङ्गिण्यनसि क्षणं पुरः शुशोच लाभाय कृतक्रयो वणिकः ॥

धूर्भङ्गेति ॥ स्थाणौ कीले । 'स्थाणुः कीले स्थिरे हरे' इति विश्वः । निष-
ङ्गिणि सक्ते अनसि शकटे । 'क्रीबेऽनः शकटोऽस्त्री स्यात्' इत्यमरः । धुरोऽक्षस्य
भङ्गेन य. संक्षोभो विपर्यासस्तेन विदारिता भिन्ना या उष्ट्रिका मृन्मयं मद्यभा-
ण्डम् । 'उष्ट्रिका मृत्तिकाभाण्डभेदे करभयोषिति' इति विश्वः । ततो गलता
स्रवता मधुना मद्येन प्लावितं सिक्तं दूरवर्त्म दीर्घाध्वा येन तस्मिन् । तथा सति
पुरः पूर्वं लाभाय कृतः क्रयः क्रयणं येन स वणिकः क्षणं शुशोच । अत्र मधु-
स्रावधनव्यययोर्विशेषणगत्या शोकहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

भेरीभिराक्रुष्टमहागुहामुखो ध्वजांशुकैस्तर्जितकन्दलीवनः ।

उत्तुङ्गमातङ्गजितालघूपलो बलैः स पश्चात्क्रियते स्म भूधरः ॥२७

भेरीभिरिति ॥ भेरीभिराक्रुष्टानि निन्दितानि महान्ति गुहामुखानि येन
सः । भेरीङ्गद्वारभर्त्सितनितान्तवात्यामुखरमहागुहाद्वार इत्यर्थः । ध्वजांशुकैस्त-
र्जितानि भर्त्सितानि कन्दलीदलानि गुल्मपत्राणि येन सः । उत्तुङ्गैर्मातङ्गैर्जिता
अलघूपलाः स्थूलपाषाणा येन स भूधरो रैवतकाद्रिबलैः सैन्यैः पश्चात्क्रियते स्म
पश्चात्कृतः । स्वयं दूरगमनेन पृष्ठतः कृत इत्यर्थः । उक्तविशेषणमहिम्ना अधरी-
कृत इति च प्रतीयते । 'लद् स्मे' इति भूतार्थे लद् । आक्रुष्टेति क्रोशतेः कर्मणि
क्तः । व्रश्चादित्वात्षत्वे ष्ट्वम् । अत्र पश्चात्करणस्याक्रुष्टादिपदार्थहेतुकत्वात्काव्य-
लिङ्गम् । तच्चोक्तप्रतीयमानाभेदाध्यवसायादिति श्लेषमूलातिशयोक्तिसंकीर्णम् ।
तेन बलानां भूधरौपम्यं गम्यत इत्यर्थालंकारेणालंकारध्वनिः ॥

वन्येभदानानिलगन्धदुर्धराः क्षणं तरुच्छेदविनोदितक्रुधः ।

व्यालद्विपा यन्तृभिरुन्मदिष्णवः कथंचिदारादपथेन निन्यिरे २८

वन्येभेति ॥ वन्येभदानानिलगन्धेन वनगजमदमारुतगन्धाघ्राणेन दुर्धराः
क्रोधान्धा दुर्ग्रहाः अत एव क्षणं तरुच्छेदे विनोदितक्रुधः प्रतिगजासांनिध्ये वृ-
क्षाणां भङ्गेनापनीतक्रोधाः उन्मदिष्णवोऽत्यन्तमदशीलाः । 'अलंकृञ्-' इत्या-
दिना इष्णुच् । व्यालद्विपा दुष्टगजा यन्तृभिराधोरणैः कथंचिदारादूरादपथे-
नामार्गेण । 'पथो विभाषा' इति तिषेधविकल्पात् 'ऋक्पूः-' इत्यादिना समासा-

न्तः । 'अपथं नपुंसकम्' इति नपुंसकत्वम् । निन्द्यिरे नीताः । अत्रापि द्विप-
विशेषणानां तदुपमेयहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गं सत्स्वभावोक्त्या संकीर्यते ॥

तैर्वैजयन्तीवनराजिराजिभिर्गिरिप्रतिच्छन्दमहामतङ्गजैः ।

बह्व्यः प्रसर्पञ्जनतानदीशतैर्भुवो बलैरन्तरयांबभूविरे ॥ २९ ॥

तैरिति ॥ वैजयन्त्यः पताकास्ता वनराजय इव ताभी राजन्तीति तथोक्तैः
गिरीणां प्रतिच्छन्दाः प्रतिनिधयः । तत्सदृशा इत्यर्थः । एतस्मादेव स्पष्टोपमा-
लिङ्गादन्यत्राप्युपमितसमासाश्रयणम् । ते महामतङ्गजा येषु तैः । जनता जन-
समूहस्ता नद्य इव तासां शतानि प्रसर्पन्ति प्रवहन्ति येषु तैर्बलैस्तथोक्तैः सैन्यैः ।
बह्व्यो बहवः । 'बह्वादिभ्यश्च' इति विकल्पादीकारः । भुवो भूमयः अन्तरयां-
बभूविरेऽन्तरा दूराः कृता इति । अतिक्रान्ता इत्यर्थः । न केवलं रैवतकाद्रि-
रेवेति भावः । बलैर्वैपुल्यादाच्छादिता इत्यर्थः । उक्तविशेषणावगतसादृश्याद-
गृहीतभेदाः कृता इति च गम्यते । एतेनाभेदाध्यवसायादेवास्याक्रमणरूपान्त-
रीकरणस्य बलविशेषणावगतसादृश्यस्य हेतुत्वात्तदङ्गभूतोपमासंकीर्णं पदार्थहे-
तुकं काव्यलिङ्गं श्लेषमूलाभेदातिशयोक्त्युत्थापितमिति संकरः । अन्तरशब्दात्
'तत्करोति-' इति ष्यन्तात्कर्मणि लिट् । आम्प्रत्यये भुवोऽनुप्रयोगः ॥

तस्थे मुहूर्त हरिणीविलोचनैः सदंशि दृष्ट्वा नयनानि योषिताम् ।

मत्वाथ सत्रासमनेकविभ्रमक्रियाविकाराणि मृगैः पलाय्यत ३०

तस्थ इति ॥ हरिणीविलोचनैः सदंशि सदृशानि । 'नपुंसकस्य झलचः' इति
नुम् । योषितां नयनानि दृष्ट्वा मृगैः कृष्णसारैः कर्तृभिर्मुहूर्तमल्पकालम् । 'मुहूर्-
तमल्पकाले स्याद्दृष्टिकाद्वितयेऽपि च' इति विश्वः । तस्थे स्थितम् । हरिणीवि-
लोचनशङ्कयेति भावः । अथानन्तरमनेका विभ्रमक्रिया विलासक्रिया एव वि-
कारा येषां तानि मत्वा । सविलासानि ज्ञात्वेत्यर्थः । सत्रासं सभयं यथा तथा
पलाय्यत पलायितम् । हरिणीदुर्लभैर्विलासैर्योषिन्निश्चयादिति भावः । अत एव नि-
श्चयान्तः संशयालंकारः । परापूर्वादयतेर्भावे लङ् । 'उपसर्गस्यायतौ' इति लत्वम् ॥

निम्नानि दुःखादवतीर्य सादिभिः सयत्नमाकृष्टकशाः शनैः शनैः ।

उत्तेरुरुत्तालखुरारवं द्रुताः श्लथीकृतप्रग्रहमर्वतां व्रजाः ॥ ३१ ॥

निम्नानीति ॥ अर्वतामश्वानाम् । 'वाजिवाहार्वागन्धर्वहयसैन्धवसप्तयः' इ-
त्यमरः । 'अर्वणस्त्रसावनजः' इति त्रादेशः । सादिभिरश्वारूढैः । सयत्नमाकृष्ट-
कशा दृढगृहीतवल्गाः सन्तः । यद्यपि 'अश्वदेस्ताडनी कशा' इत्यमरः । तथा-
प्यत्र 'ताडनीवल्गायोः कशा' इति दर्शनादविरोधः । शनैःशनैर्दुःखात्कृच्छ्रान्नि-
म्नानि निम्नभूप्रदेशानवतीर्य उत्तालखुरारवमुच्चतरशफशब्दं श्लथीकृतप्रग्रहं शिथि-
लितवल्गं च यथा तथा द्रुताः सत्त्वराः सन्त उत्तेरुरुत्पुष्टुविरे । निम्नेषु शनैरवतीर्य
दीर्घं धावन्तीत्यश्वानां स्वभाव इति भावः । अत एव स्वभावोक्तिः ॥

अध्यध्वमारूढवतैव केनचित्प्रतीक्षमाणेन जनं मुहुर्धृतः ।

दाक्ष्यं हि सद्यः फलदं यदग्रतश्चखाद् दासेरयुवा वनावलीः ३२

अध्यध्वमिति ॥ दक्षस्य भावो दाक्ष्यं कौशलं सद्यः फलदम् । कुतः, यद्य-
स्मादध्यध्वमध्वनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः, 'अनश्च' इति समासान्तोऽचप्रत्ययः
'नस्तद्धिते' इति टिलोपः । आरूढवतैवारूढैव स्थितेन । निष्ठेति रुहेः क्तवतुप्र-
त्ययः । जनं जनैः पश्चादागच्छन्तं स्वजनं प्रतीक्षमाणेन । केनचित्पुसेति शेषः ।
मुहुर्धृतः स्थापितोऽपि दासेरयुवा तरुणोद्भूतः । विशेषणसमासः । अग्रतो वनाव-
लीश्चखाद् । पुरः पिचुमर्दादिकं भक्षयन्नास्त इत्यर्थः । न हि कुशलो वृथा कालं
यापयतीति भावः । अत्र दाक्ष्यसाफल्यस्य सामान्यस्य तद्विशेषेण दासेरकौशलेन
समर्थनाद्विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

शौरेः प्रतापोपनतैरितस्ततः समागतैः प्रश्रयनम्रमूर्तिभिः ।

एकातपत्रा पृथिवीभृतां गणैरभूद्बहुच्छत्रतया पताकिनी ॥३३॥

शौरेरिति ॥ शौरेः कृष्णस्य पताकिनी सेना । व्रीह्यादित्वादिनि । प्रता-
पेन हरितेजसा उपनतैर्नम्रैः । विधेयैरित्यर्थः । अत एवेतस्ततः समागतैः पार्श्व-
देशादागतैः प्रश्रयनम्रमूर्तिभिर्हरिसंनिधौ विनयनम्रविग्रहैः पृथिवीभृतां राज्ञां
गणैर्हेतुना बहुच्छत्रतया असंख्यातपत्रवत्तया निमित्तेन एकानि केवलान्यातप-
त्राणि यस्याः सा एकातपत्रा केवलातपत्रमय्यभूत् । आतपत्रातिरिक्तं न किञ्चि-
दलक्ष्यतेत्यर्थः । 'एके मुख्यान्यकेवलाः' इत्यमरः । बहुच्छत्राप्येकच्छत्रेति विरो-
धभासनाद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥

आगच्छतोऽनूचि गजस्य घण्टयोः स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः ।

दूरादपावर्तितभारवाहणाः पथोऽपसस्रुस्त्वरितं चमूचराः ॥३४॥

आगच्छत इति ॥ अन्वञ्चतीत्यन्वङ् तस्मिन्ननूचि पृष्ठदेशे । 'ऋत्विग्-' इत्या-
दिनाञ्चेः क्तिन्प्रत्ययः । आगच्छतो गजस्य घण्टयोः स्वनं समाकर्ण्य समाकुलाङ्गनाः
संभ्रान्तवधूकाश्चमूचराः दूरादेवापावर्तिता अपसारिता भारस्यान्नादेर्वाहना भार-
वाहणा भारवाहिन उष्ट्रादयो यैस्ते तथा सन्तः । 'वाहनमाहितात्' इति णत्वम् ।
वहेर्ण्यन्तात्कर्तरि ल्युट् । त्वरितं शीघ्रं पथो मार्गादपसस्वरपजग्मुः । स्वभावोक्तिः ॥

ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशालिनः प्रसादिनोऽनुजिज्ञतगोत्रसंविदः ।

श्लोकानुपेन्द्रस्य पुरः स भूयसो गुणान्समुद्दिश्य पठन्ति बन्दिनः ३५

ओजस्वीति ॥ बन्दिनः स्तुतिपाठकाः 'बन्दिनः स्तुतिपाठकाः' इत्यमरः ।
ओजस्विवर्णस्य तेजस्विवर्णस्य क्षत्रजातेर्यदुज्ज्वलं वृत्तमुदग्रव्यापारः विजयाख्यं
तेन शालत इति ओजस्विवर्णोज्ज्वलवृत्तशाली तस्य, अन्यत्र ओजस्विवर्णैः समा-
सभूयिष्ठाक्षरैरुज्ज्वलास्ते च ते वृत्तशालिनो, वसन्ततिलकादिच्छन्दोविशेषशालि-
नश्च । 'वृत्तं चरित्रच्छन्दसोरपि' इति विश्वः । तान्प्रसादोऽस्यास्तीति प्रसादी तस्य

प्रसादिनोऽनुग्रहशीलस्य । अन्यत्र प्रसादगुणयुक्तान् । ‘प्रसिद्धार्थपदत्वं यत्स प्रसादो निगद्यते’ इति । अनुजिज्ञतौ गोत्रसंविदौ कुलाचारौ येन तस्य । यादववंशोत्पन्नस्येत्यर्थः । अन्यत्र कुलनामनी यैस्तान् । वंशनामाङ्कितानित्यर्थः । ‘संविद्युद्धे प्रतिज्ञायां संकेताचारनामसु’ इति वैजयन्ती । एवंभूतस्योपेन्द्रस्य हरेर्गुणान्समुद्दिश्याधिकृत्य भूयसो बहुलाञ्छोकान्स्तुतिपद्यानि पुरोऽग्रे पठन्ति स्म । अत्रोपेन्द्रस्य तच्छोकानां च वर्ण्यत्वेन प्रकृतानां श्लेषसाधर्म्यादौपम्यगम्यतायां श्लेषप्रतिभोत्थापिता केवलप्रकृतगोचरा तुल्ययोगिता । श्लेषश्च प्रकृतिषु प्रत्ययेषु नेति ॥

निःशेषमाक्रान्तमहीतलो जलैश्चलन्समुद्रोऽपि समुज्झति स्थितिम् ।
ग्रामेषु सैन्यैरकरोदवारितः किमव्यवस्थां चलितोऽपि केशवः ३६

निःशेषमिति ॥ चलन्कल्पान्ते क्षुभितः समुद्रोऽपि जलैर्निःशेषमाक्रान्तमहीतलः सन् स्थितिं मर्यादां वेलालङ्घनलक्षणां समुज्झति त्यजति । केशवस्तु चलितोऽपि प्रस्थितोऽप्यवारितैरपरिमितैः सैन्यैर्निःशेषमाक्रान्तमहीतलः सन् ग्रामेषु अव्यवस्थाममर्यादां किमकरोत् । नाकरोदेवेत्यर्थः । अत्रोपमानात्समुद्रादुपमेयस्य केशवस्य मर्यादानतिक्रमेणाधिक्यकथनाच्चतिरेकालंकारः । लक्षणं तूक्तम् ॥

कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिर्मुखैर्विनिद्रोल्बणबाणचक्षुषः ।

ग्रामीणवध्वस्तमलक्षिता जनैश्चिरं वृतीनामुपरि व्यलोकयन् ॥३७॥

कोशातकीति ॥ कोशातकीपुष्पगुलुच्छकान्तिभिः पटोलीप्रसूनगुच्छसच्छायैः । स्वरपाण्डुरैरित्यर्थः । ‘कोशातकी पटोली स्यात्’ इति हलायुधः । मुखैरुपलक्षिताः विनिद्रं विकसितमत एवोल्बणं विपुलं बाणं नीलसैरेयपुष्पमिव चक्षुर्यासां ताः । ‘नीली झिण्टी द्वयोर्बाणा’ इत्यमरः । ग्रामेषु भवा ग्रामीणाः । ‘ग्रामाद्यखञौ’ इति खञ्प्रत्ययः । ताश्च वध्वः श्रियस्तं कृष्णम् । ग्रामान्तर्गामिनमिति भावः । जनैश्चमूचरैरलक्षिता । वृतिभिस्तिरोहिता इत्यर्थः । चिरं वृतीनां कण्टकशाखावरणानामुपर्युपरितनावकाशे व्यलोकयन् । उपमास्वभावोक्तयोः संकरः ॥

गोष्ठेषु गोष्ठीकृतमण्डलासनान्सनादमुत्थाय मुहुः स वलगतः ।

ग्राम्यान्पश्यत्कपिशं पिपासतः स्वगोत्रसंकीर्तनभावितात्मनः ३८

गोष्ठेष्विति ॥ स कृष्णो गावस्तिष्ठन्त्येष्विति गोष्ठानि गोस्थानानि । ‘गोष्ठं गोस्थानकम्’ इत्यमरः । ‘सुपिस्थ.’ इति कप्रत्ययः ‘अम्बाम्बगोभूमि—’ इत्यादिना षत्वम् । गोष्ठीषु वार्तासु । ‘गोष्ठी सभायामालापे’ इति विश्वः । कृतानि मण्डलासनानि मण्डलाकारेणोपवेशनानि यैस्तान्मुहुः सनादं क्ष्वेलाट्टाट्टहासाधारावसहितं यथा तथोत्थाय वलगत उत्प्लवमानान्कपिशं मद्यम् । ‘कश्यं मद्यं च भैरेयं कपिशं कापिशायनम्’ इति हलायुधः । पिपासतो मुहुर्मुहुः पातुमिच्छतः । पिबतेः सन्नन्ताल्लटः शतरि शप् । स्वगोत्रसंकीर्तने स्वनामसंकीर्तने भावितात्मनः प्रवर्तितचित्तान् । कृष्णनामानि गायत इत्यर्थः । ग्रामेषु भवान्ग्राम्यान् । घोपजनानित्यर्थः । ‘ग्रामाद्यखञौ’ इति यप्रत्ययः । अपश्यदालोकितवान् । स्वभावोक्तिः ॥

पश्यन्कृतार्थैरपि बल्लवीजनो जनाधिनाथं न ययौ वितृष्णताम् ।
एकान्तमौग्ध्यानवबुद्धविभ्रमैः प्रसिद्धविस्तारगुणैर्विलोचनैः ॥३९

पश्यन्निति ॥ एकान्तमौग्ध्येनात्यन्तमुग्धतया अनवबुद्धविभ्रमैरज्ञातविलासैः किंतु प्रसिद्धो विस्तार एव गुणो येषां तैः । अतिविशालैरित्यर्थः । कृतार्थैरपि । सकृद्दर्शनाल्लब्धविस्तारफलैरित्यर्थः । विलोचनैर्जनाधिनाथं कृष्णं पश्यन्बल्लवीजनो गोपाङ्गनाजनः वितृष्णतां तृप्ततां न ययौ । भूयो भूयः पश्यन्नपि नालंबुद्धिमवापेत्यर्थः । तृप्तिकारणे दर्शने सत्यपि तृप्तिकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिः । सा कृष्णस्य मदनकोटिलावण्यलक्ष्मीं व्यञ्जयति ॥

प्रीत्या नियुक्ताँल्लिहतीः स्तनंधयान्निगृह्य पारीमुभयेन जानुनोः ।
वर्धिष्णुधाराध्वनि रोहिणीः पयश्चिरं निदध्यौ दुहतः स गोदुहः४०

प्रीत्येति ॥ नियुक्तान्वामपादे एव संयतान्स्तनं धयन्ति पिबन्तीति स्तनंधयान्वत्सान् । 'नासिकास्तनयोधर्माधेटोः' इति धेटः खश्प्रत्ययः । प्रीत्या वत्साँल्लिहतीर्जिह्वया स्वादयन्ती. रोहिणीर्गाः । 'अर्जुन्यद्भ्या रोहिणी स्यात्' इत्यमरः । पयः क्षीरं जानुनोरुभयेन जानुद्वयेन पारीं दोहनपात्रीम् । 'पारी पात्रीपरागयोः' इति विश्वः । निगृह्य निरुध्य । वर्धिष्णुधाराध्वनि वर्धनशीलक्षीरधाराशब्दं यथा भवति तथा दुहत. प्रपूरयतः । दुहेर्लटः शतरि शप् 'दुह्याच्-' इति द्विकर्मकत्वम् । गां दुहन्तीति गोदुहो गोदोहकान् । 'सत्सूद्विष-' इत्यादिना क्विप् । स हरिश्चिरं निदध्याववलोकयति स्म । 'निध्यानमवलोकनम्' इति वैजयन्ती । स्वभावोक्तिः ॥

अभ्याजतोऽभ्यागततूर्णतर्णकान्निर्याणहस्तस्य पुरो दुधुक्षतः ।
वर्गाद्गवां हुंकृतिचारु निर्यतीमरिर्मधोरैक्षत गोमतल्लिकाम् ॥४१॥

अभ्येति ॥ अभ्याजतः दोग्धुमभिमुखमागच्छतः । अजेर्लटः शत्रादेशः । निर्याणं पादबन्धनं दाम । 'निर्याणं दाम संदानं पशूनां पादबन्धने' इति वैजयन्ती । तद्धस्ते यस्य तस्य निर्याणहस्तस्य दुधुक्षतो दोग्धुमिच्छतः । दोग्धुरिति शेषः । दुहेः सन्नन्ताल्लट. शत्रादेशः घत्वधत्वे । पुरोऽग्रेऽभ्यागतोऽभिमुखमागतस्तूर्णस्तनपाने त्वरमाणस्तर्णकोऽतिबालो वत्सो यस्यास्ताम् । 'सद्यो जातस्तु तर्णकः' इत्यमर । गवां वर्गाद्गोव्रजाद्धुंकृतिचारु हुंकारमनोहरं यथा तथा निर्यती निर्गच्छन्तीम् । इणः शतरि ङीप् । इणो यणादेशः । प्रशस्तां गां गोमतल्लिकाम् । 'प्रशंसावचनैश्च' इति नित्यसमासः । 'मतल्लिका मचर्चिका प्रकाण्डमुद्धतल्लजौ । प्रशस्तवाचकान्यमूनि' इत्यमरः । मधोररिर्मधुसूदन ऐक्षत ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङि 'आडजादीनाम्' इत्याद् । 'आटश्च' इति वृद्धिः । स्वभावोक्तिः ॥

स व्रीहिणा यावदपासितुं गताः
शुकान्मृगैस्तावदुपद्रुतश्रियाम् ।

कैदारिकाणामभितः समाकुलाः

सहासमालोकयति स्म गोपिकाः ॥ ४२ ॥

स इति ॥ यावच्छुकान्कीरानपासितुं गतास्तावन्मृगैरुपद्रुतश्रियामुपद्रुतसं-
पदां व्रीहिणां व्रीहिमताम् । 'व्रीह्यादिभ्यश्च' इतीनिप्रत्ययः । कैदारिकाणां क्षेत्र-
समूहानाम् । 'पुंनपुंसकयोर्वप्रः केदारः क्षेत्रमस्य तु । कैदारकं स्यात्कैदार्यं क्षेत्रं
कैदारिकं गणे ॥' इत्यमरः । 'ठञ् क्वचिनश्च' इति चकाराट्ठञ्प्रत्ययः । कृद्यो-
गात्कर्मणि षष्ठी । गोपिकाः गीप्त्रीरभितः समाकुला व्यग्राः । उभयतः समा-
कृप्यमाणाः सतीरित्यर्थः । स हरिः सहासमालोकयति स्म । अत्र सहासावलो-
कनस्य विशेषणगत्या समाकुलपदार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

व्यासेद्भुमस्मानवधानतः पुरा

चलत्यसावित्युपकर्णयन्नसौ ।

गीतानि गोप्याः कलमं मृगत्रजो

न नूनमतीति हरिर्व्यलोकयत् ॥ ४३ ॥

व्यासेद्भुमिति ॥ गोप्या. शालिगोप्याः । गौरादित्वान्डीप् । गीतान्युपकर्ण-
यन्नश्रुण्वन् असौ मृगत्रजो नूनं निश्चितं कलमं नात्ति न खादति इति । किं कलमभ-
क्षणे गीतश्रवणविशेष इत्यत आह—असौ गोपी अस्मान् व्यासेद्भुं निवारयितुमव-
धानतो गीतैकाग्र्यात्पुरा चलति चलिष्यति । 'यावत्पुरानिपातयोर्लट्' इति
भविष्यदर्थे लट् । इतीत्थं वितर्कयन्निति शेषः । हरिर्व्यलोकयत् । अत्र मृगाणां
कलमखादननिवृत्तेर्गीतासक्तिनिमित्तायास्तदाकर्णनसुखभङ्गहेतुकत्वमुत्प्रेक्ष्यते ॥

लीलाचलत्स्त्रीचरणारुणोत्पलस्खलत्तुलाकोटिनिनादकोमलः ।

शौरेरूपानूपमपाहरन्मनः स्वनान्तरादुन्मदसारसारवः ॥ ४४ ॥

लीलेति ॥ अनुगता आपो येषु ते अनूपा जलप्रायदेशाः । 'जलप्रायमनूपं
स्यात्पुंसि कच्छस्तथाविधः' इत्यमरः । 'प्रादिभ्यो धातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरप-
दलोपश्च' इति बहुव्रीहिः 'ऋक्पू.-' इत्यादिना समासान्तः 'ऊदनोर्देशे' इत्यू-
कारः । तेषां समीपे उपानूपम् । समीपार्थेऽव्ययीभावः । लीलया चलति चल-
नशीले स्त्रियाश्ररणे अरुणोत्पले इव तयोः स्खलन्त्यौ ये तुलाकोटी नूपुरौ ।
'पादाङ्गदं तुलाकोटिर्मञ्जीरो नूपुरोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । तयोर्निनाद इव कोमलो
मधुर उन्मदसारसारवः मत्तहंसकूजितम् । 'चक्राङ्गसारसौ हंसे' इति शब्दार्णवे ।
शौरेर्मनः स्वनान्तरादपाहरत् । अत्र मनोहरणस्य लीलेत्यादिविशेषणार्थहेतुक-
त्वादुपमासंकीर्णं काव्यलिङ्गम् ॥

उच्चैर्गतामस्खलितां गरीयसीं तदाति दूरादपि तस्य गच्छतः ।

एके समूहुर्बलरेणुसंहतिं शिरोभिराज्ञामपरे महीभृतः ॥ ४५ ॥

उच्चैरिति ॥ तदा तस्मिन्समये अतिदूराद्गच्छतोऽपि तस्य हरेः संबन्धिनी-
मुच्चैर्गतामत्यूर्ध्वमुन्नताम्, अन्यत्रोर्ध्वलोकेष्वपि व्याप्तमस्खलितामभङ्गुरां,
सत्यां च गरीयसीमतिमहतीं, पूज्यां च । बलरेणुसंहतिं सेनारेणुसंघातमेके
कतिपये महीभृतः पर्वता आज्ञां शासनं, अपरे महीभृतो राजानश्च । शिरोभिः
शेखरैः, शीर्षैश्च समूहुः संवहन्ति स्म । वहेर्लिटि ज्ञेरुसि 'वचिस्वपि-' इत्या-
दिना संप्रसारणम् । अत्र हरिमहिमवर्णनायामुभयेषामपि महीभृतां प्रकृतत्वा-
त्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता श्लेषप्रतिभोत्थापिता चेति संकरः ॥

प्रायेण नीचानपि मेदिनीभृतो जनः समेनैव पथाधिरोहति ।

सेना सुरारेः पथ एव सा पुनर्महामहीध्रान्परितोऽध्यरोहयत् ॥४६

प्रायेणेति ॥ प्रायेण प्राचुर्येण नीचान्कुञ्जानपि मेदिनीभृतोऽद्रीञ्जनो लोकः
समेन सुगमेन पथा मार्गेणैवाधिरोहति । सा सुरारेः सेना पुनः पथो मार्गानेव
महामहीध्रान्महाद्रीन्परितोऽध्यरोहयत् । लोके हि सति क्षुण्णेऽध्वनि तेन
शैलारोहणसंभवः । सेना सर्वपथातिरेकिण्यभूत् । पूर्वापराः सहस्रं पन्थानः स्वा-
रोहणेन प्रवर्तिता इत्यर्थः । रोहतेर्गत्यर्थत्वात् 'गतिबुद्धि-' इत्यादिना पथामणि-
कर्तृणां णौ कर्मत्वम् । महीं धरन्तीति महीध्राः । मूलविभुजादित्वात्कः । अत्र
सेनायाः पथां शैलाधिरोहणेनोपमानाज्जनादाधिक्यकथनाद्ब्यतिरेकः ॥

दन्ताग्रनिर्भिन्नपयोदमुन्मुखाः शिलोच्चयानारुरुहुर्महीयसः ।

तिर्यकटप्लाविमदाम्बुनिम्नगाविपूर्यमाणश्रवणोदरं द्विपाः ॥४७॥

दन्ताग्रेति ॥ द्वाभ्यां पिवन्तीति द्विपाः । 'सुपि' इति योगविभागात्कप्रत्य-
यः । उन्मुखा उन्नमितमुखाः सन्तः दन्ताग्रैर्निर्भिन्ना विदारिताः पयोदाः शृङ्ग-
गता यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा तिर्यगूर्ध्वमुखत्वात्तिरश्चीनं यथा तथा कटेभ्यः
प्लवन्ते क्षरन्तीति कटप्लाविनीभिर्मदाम्बुनिम्नगाभिर्मदजलप्रवाहैर्विपूर्यमाणानि
श्रवणोदराणि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा महीयसो महत्तरान्शिलोच्चयानारुरुहुः ।
स्वभावोक्तिः ॥

श्रयोतन्मदाम्भःकणकेन केनचिज्जनस्य जीमूतकदम्बकद्युता ।

नागेन नागेन गरीयसोच्चकैररोधि पन्थाः पृथुदन्तशालिना ॥४८॥

श्रयोतदिति ॥ श्रयोतन्तः क्षरन्तो मदाम्भःकणा यस्य तेन । शैषिकः कप्प्र-
त्ययः । जीमूतकदम्बकस्येव द्युत् द्युतिर्यस्य तेन । पृथुभ्यां दन्ताभ्यां शालत
इति तच्छालिना । गरीयसा गुरुतरेणोच्चकैरुन्नतेन केनचिन्नागेन गजेन जनस्य
पन्था मार्गः यथारोधि । अगेनाचलेन न यथारोधि रुद्धः । मत्तमातङ्गस्य दुरा-
सदत्वाच्चैलवदनतिक्रमणीयत्वादिति भावः । अत एवोपमानाद्गगादुपमेयस्य
नागस्याधिक्याद्ब्यतिरेकः ॥

भग्नद्रुमाश्चक्रुरितस्ततो दिशः समुल्लसत्केतनकाननाकुलाः ।

पिष्टाद्रिपृष्ठास्तरसा च दन्तिनश्चलन्निजाङ्गाचलदुर्गमा भुवः ४९

भग्नेति ॥ दन्तिनो गजा इतस्ततो भग्नद्रुमाः स्वभग्नाखिलवृक्षाः दिशः समुल्लसद्भिः केतनैरेव काननैराकुलाः संकीर्णाश्चक्रु । तथा तरसा बलेन पिष्टानि चूर्णितान्यद्रिपृष्ठानि यासु ता भुवो भूमीः चलद्भिर्निजाङ्गैरेवाचलैर्दुर्गमा दुष्प्रापाश्चक्रुः । अत्र केतनेष्वङ्गेषु च काननाचलत्वरूपणाद्रूपकालंकारः । तेन गजानां पुरातनसृष्टिसंहारेण सृष्टयन्तरप्रवर्तनरूपं लोकोत्तरं सामर्थ्यं गम्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

आलोकयामास हरिर्महीधरानधिश्चयन्तीर्गजताः परःशताः ।

उत्पातवातप्रतिकूलपातिनीरुपत्यकाभ्यो बृहतीः शिला इव ५०

आलोकेति ॥ हरिर्महीधरानधिश्चयन्तीः परःशताः शतात्पराः । असंख्याता इत्यर्थः । 'पर.शताद्यास्ते येषां परा संख्या शताधिकात्' इत्यमरः । 'पञ्चमी' इति योगविभागात्समासः । राजदन्तादित्वाद्दुपसर्जनस्यापि शतशब्दस्य परनिपातः । पारस्करादित्वात्सुडागमः । गजताः गजसमूहान् । 'गजाच्चेति वक्तव्यम्' इति सामूहिकस्तत्प्रत्ययः । उपत्यकाभ्य आसन्नभूमिभ्यः । 'उपत्यकाद्रेरासन्ना भूमिः' इत्यमरः । 'उपाधिभ्यां त्यकन्नासन्नारूढयो.' इति त्यकन्प्रत्ययः । उत्पातवातेन । तत्प्रतिकूलं पतन्तीति तत्पातिनीः । ऊर्ध्वगामिनीरित्यर्थः । बृहतीः शिला इवेत्युत्प्रेक्षा । आलोकयामास ॥

शैलाधिरोहाभ्यसनाधिकोद्धुरैः पयोधरैरामलकीवनाश्रिताः ।

तं पर्वतीयग्रमदाश्चचायिरे विकासविस्फारितविभ्रमेक्षणाः ॥५१

शैलेति ॥ शैलाधिरोहाभ्यसनेन पर्वतारोहणाभ्यासेनाधिकोद्धुरैरत्युन्नतैः पयोधरैः स्तनैरुपलक्षिताः आमलकीवनाश्रिता धात्रीवनगताः । पर्वतो निवासो येषां ते पर्वतीयाः किरातादयः । 'पर्वताच्च' इति छप्रत्ययः । तेषां ग्रमदाः । विकासेन विस्मयकृतविस्तारेण विस्फारिता विवर्तिता विभ्रमा विलासा येषां तानीक्षणानि यासां तास्तथा सत्यः तं हरिं चचायिरे दृष्टुः । 'चायू पूजानिशामनयोः' इति धातोः कर्तरि लिट् । निशामनं दर्शनम् । 'निरीक्षणनिशामने' इति दर्शनपर्यायेषु भट्टमल्लः । एतेन हरेर्लोकोत्तरं लावण्यं व्यज्यते इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । स्वभावोक्तिवृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः ॥

सावज्ञमुन्मील्य विलोचने सकृत्क्षणं मृगेन्द्रेण सुषुप्सुना पुनः ।

सैन्यान्न यातः समयापि विव्यथे कथं सुराजंभवमन्यथाथवा ५२

सावज्ञमिति ॥ सावज्ञमनादरं यथा तथा विलोचने सकृदेकवारम् । 'एकस्य सकृत्' इति सकृदर्थे निपातः । क्षणमुन्मील्योन्मिष्य । पुनः सुषुप्सुना स्वसु-

मिच्छुना । स्वपेः सन्नन्तादुप्रत्ययः । ‘रुदविद्-’ इत्यादिना सनः कित्वात्
‘वचिस्वपि-’ इत्यादिना संप्रसारणम् । मृगेन्द्रेण सिहेन समया समीपे ।
‘समयानिकषाशब्दौ समीपे संप्रकीर्तितौ’ इति सज्जनः । यातो गच्छतोऽपि ।
यातेर्लटः शत्रादेशः । सैन्यात्सेनातः । ‘भीत्रार्थानां भयहेतुः’ इत्यपादानत्वम् ।
न विव्यथे न विभ्ये । ‘व्यथ भयसंचलनयोः’ इति धातोर्भावे लिट् । अथवा ।
तथाहीत्यर्थः । अन्यथा भीतत्वे कथं सुराजंभवं सुखेन राज्ञा भूयते । न कथम-
पीति भावः । राजा चायं मृगाणामिति भावः । ‘कर्तृकर्मणोश्च भूकृजोः’ इति
कर्तरीषदादौ चोपपदे भवतेः खलप्रत्यये नलोपमुमागमौ । अर्थान्तरन्यासः ॥

उत्सेधनिर्धूतमहीरुहां ध्वजैर्जनावरुद्धोद्धतसिन्धुरंहसाम् ।

नागैरधिक्षिप्तमहाशिलं मुहुर्बलं बभूवोपरितन्महीभृताम् ॥५३॥

उत्सेधेति ॥ नागैर्गजैरधिक्षिप्तास्तिरस्कृता महाशिला येन तद्वलं सैन्यं ध्वजै-
रुत्सेधेनौन्नत्येन निर्धूता अवगणिता महीरुहो येषु तेषाम् । ‘उत्सेधश्चोच्छ्रयश्च
सः’ इत्यमरः । जनैरवरुद्धं प्रतिबद्धमुद्धतमुद्वेलं सिन्धुरंहो नदीवेगो येषां
तेषां महीभृतां पर्वतानामुपरि मुहुर्बभूव । मार्गवशान्द्र्यसो भूधरान्मुहुरारुरोहे-
त्यर्थः । ‘हयौघरुद्ध’ इति पाठे हयौघेन घोटकसमूहेन रुद्धमित्यादि पूर्ववत् ।
अत्रावरोहणवदुत्कर्षश्चोपरिभावो विशेषणवैभवात्प्रतीयत इति तदभेदेनोपरिभा-
वस्य बलभूधरविशेषणपदार्थहेतुकत्वाच्छेषप्रतिभोत्थापितकाव्यलिङ्गविशेषः ॥

श्मश्रूयमाणे मधुजालके तरोर्गजेन गण्डं कषता विधूनिते ।

क्षुद्राभिरक्षुद्रतराभिराकुलं विदश्यमानेन जनेन दुद्रुवे ॥ ५४ ॥

श्मश्रूयेति ॥ तरोर्वृक्षस्य श्मश्रूयमाणे श्मश्रुवदाचरति । तद्वदालम्बमान
इत्यर्थः । उपमालंकारः । श्मश्रुशब्दादाचारे क्यङन्ताल्लटः शानजादेश. ‘अकृ-
त्सार्वधातुकयोर्दीर्घः’ । गण्डं कपोलं कषता तरुस्कन्धे कण्डूयमानेन गजेन मधु-
जालके क्षौद्रपटले विधूनिते कम्पिते सति । धूजो ण्यन्तात्कर्मणि क्तः ‘धूञ्प्री-
जोर्नुङ्वक्तव्यः’ इति जुगागमः । अक्षुद्रतराभिरतिस्थूलाभि क्षुद्राभिः सरघाभिः ।
‘क्षुद्रा व्यङ्गा नटी वेश्या सरघा कण्टकारिका’ इत्यमरः । विदश्यमानेन चञ्चुभि-
र्भिद्यमानेन जनेन समाकुलं व्यग्रं यथा तथा दुद्रुवे पलायितम् । भावे लिट् ।
स्वभावोक्तिरुक्तोपमासंसृष्टा ॥

नीते पलाशिन्युचिते शरीरवद्गजान्तकेनान्तमदान्तकर्मणा ।

संचेरुरात्मान इवापरं क्षणात्क्षमारुहं देहमिव प्लवंगमाः ॥५५॥

नीत इति ॥ उचिते परिचिते पलाशिनि द्रुमे । ‘पलाशी द्रुद्रुमागमा.’
इत्यमरः । शरीरवत्पूर्वशरीरवत् । ‘तत्र तस्येव’ इति वतिप्रत्ययः । अदान्तकर्मणा
दुर्दान्तव्यापारेण गजोऽन्तक इवेत्युपमितसमासः साहचर्यात् । तेन गजान्तके-
नान्तं नाशं नीते गमिते सति प्लवैर्गच्छन्तीति प्लवंगमाः कपयः । ‘गमेश्च’ इति

खच्प्रत्यये मुमागमः । आत्मानो जीवा इवापरं क्षमारुहं देहमिव क्षणात्सं-
चेरुः । संग्रविष्टा इत्यर्थः । अनेकेवशब्दवाक्यार्थोपमा । सा च शरीरवदिति
तद्धितगता अन्यत्र समासगतेति संकरः ॥

प्रह्वानतीव क्वचिदुद्धतिश्रितः क्वचित्प्रकाशानथ गह्वरानपि ।

साम्यादपेतानिति वाहिनी हरेस्तदातिचक्राम गिरीन्गुरूनपि ५६

प्रह्वानिति ॥ क्वचिदतीव नितान्तं प्रह्वान्प्रवणान् । अन्यत्रानुकूलान्क्वचिदुद्ध-
ति श्रयन्तीत्युद्धतिश्रितः औन्नत्यभाजः औद्धत्यभाजश्च । श्रयते. क्विप् तुक् । क्व-
चित्प्रकाशान्प्रकटाननवगूढवृत्तींश्च । क्वचिदतिगह्वरानपि । अपिश्रार्थे । अप्रवेशान्,
अन्यत्र गूढांश्च । इतीत्थं साम्यादपेतान्विषमरूपान्विषमवृत्तांश्च । अत एव गुरू-
न्महतोऽपि पूज्यानपि गिरींस्तदा हरेर्वाहिनी सेना अतिचक्रामातीत्य गता,
उल्लङ्घिता च । 'गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्याकार्यमजानतः । उत्पथप्रतिपन्नस्य परित्यागो
विधीयते ॥' इति स्मरणादिति भावः । गुरूणामप्यतिक्रम इति विरोधेऽपिश-
ब्दः । सचोक्तवैषम्यदोषोद्घाटनेन परिहृत इति विरोधाभासः । स च गुरूनिति
वाच्यप्रतीयमानयोरभेदाध्यवसायान्छेषमूलातिशयोक्त्युत्थापित इति संकरः ॥

स व्याप्तवत्या परितोऽपथान्यपि स्वसेनया सर्वपथीनया तथा ।

अम्भोभिरुल्लङ्घिततुङ्गरोधसः प्रतीपनाम्नीः कुरुते स निम्नगाः ५७

स इति ॥ स हरिः परितः समन्तादपथान्यपमार्गानपि । 'पथो विभाषा' इ-
ति निषेधविकल्पात् 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । 'अपथं नपुंसकम्' इति
नपुंसकत्वम् । व्याप्तवत्यापि सर्वान्पथो व्याप्नोतीति सर्वपथीना । 'तत्सर्वादेः—'
इत्यादिना खप्रत्ययः । तथा सर्वपथीनया तथा स्वसेनया निमित्ते अम्भोभिरुल्ल-
ङ्घितानि युगपदखिलसेनाप्रवेशेन प्रतीपगमनादुपर्याक्रान्तानि तुङ्गरोधांसि यासां
ताः निम्नं गच्छन्तीति निम्नगा नद्यः प्रतीपनाम्नीः कुरुते स । प्रतिगता उत्तानगा
आपो यासां ताः प्रतीपाः । 'ऋक्पूः—' इत्यादिना समासान्तः । 'द्वन्तरूपसर्गोभ्यो-
ऽप ईत्' इतीकारः । अथवा प्रतीपं निम्नगानामविरुद्धं नाम उत्तानगा इति नाम-
धेयं यासां ताः प्रतीपनाम्नयः । 'अन उपधालोपिनोऽन्यतरस्याम्' इति डीप् । तास्त-
थाचकारेत्यर्थः । अत्र निम्नगानां प्रतीपनामासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

यावद्व्यगाहन्त न दन्तिनां घटास्तुरंगमैस्तावदुदीरितं खुरैः ।

क्षिप्तं समीरैः सरितां पुरः पतञ्जलान्यनैषीद्रज एव पङ्कताम् ॥५८॥

यावदिति ॥ दन्तिनां घटा गजव्रजा यावन्न व्यगाहन्त न व्यलोडयंस्ताव-
त्तुरंगमैः कर्तृभिः खुरैः करणैरुदीरितमुत्थापितम् । अथ समीरैः मारुतैः क्षिप्तं
विकीर्णम् । अत एव पुरो गजप्रवेशात्प्रागेव पतद्रजो भूरेणुरेव सरितां जलानि
पङ्कतामनैषीन्निनाय । नयतेर्द्विकर्मकत्वाल्लुङि वृद्धिः । अत्रापि सरितां पङ्कत्वा-
संबन्धेऽपि संबन्धोक्तेः पूर्ववदतिशयोक्तिः ॥

रन्तुं क्षतोत्तुङ्गनितम्बभूमयो मुहुर्व्रजन्तः प्रमदं मदोद्धताः ।

पङ्कं करापाकृतशैवलांशुकाः समुद्रगाणामुदपादयन्निभाः ॥५९॥

रन्तुमिति ॥ रन्तुं क्रीडितुं क्षता एकत्र विषाणैरन्यत्र नखैश्च विदलिता उत्तुङ्गा नितम्बभूमयो रोधोभागाः श्रोणिभागाश्च यैस्ते । 'नितम्बो रोधसि स्कन्धे शिखरेऽपि कटीरके' इति विश्वः । मुहुः प्रमदं हर्षं व्रजन्तः मदेन दानेन दर्पेण बोद्धताः । करैर्हस्तैरपाकृतानि शैवलानि अंशुकानीवांशुकानि यैस्ते इभाः समुद्रं गच्छन्तीति समुद्रगाणां समुद्रपत्नीनां नदीनाम् । 'एकाजुत्तरपदे णः' इति णत्वम् । पङ्कं कर्दमं कलुषं चोदपादयन् । 'पङ्कोऽस्त्री कर्दमैः' इति विश्वः । यथा मदोद्धताः पराङ्गनानां दोषमुत्पादयन्ति तद्वदिति भावः । अत्र प्रस्तुतेभ- विशेषणादप्रस्तुतस्त्रीसंग्रहणसाहसिकप्रतीतेः समासोक्तिः । स्त्रीपङ्कयोरभेदाध्य- वसायादिति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितेति संकरः ॥

रुग्णोरुोधःपरिपूरिताम्भसः समस्थलीकृत्य पुरातनीर्नदीः ।

कूलंकषौघाः सरितस्तथापराः प्रवर्तयामासुरिभा मदाम्बुभिः ॥६०॥

रुग्णेति ॥ इभा रुग्णैर्भग्नैरुभिर्महद्गी रोधोभिस्तटैः परिपूरिताम्भसः । मृत्क्षेपशोषिताम्भस इत्यर्थः । पुराभवाः पुरातनीः 'सायंचिरम्-' इत्यादिना व्युत्पत्त्यः तुडागमश्च । 'ठिङ्गाणञ्-' इत्यादिना ङीप् । नदीः समस्थलीकृत्य स्थलसमाः कृत्वा । मदाम्बुभिः स्वमदोदकैः कूलं कषन्तीति कूलंकषाः ओघा यासां ता उभयकूलप्रवाहिन्योऽपरा अन्याः सरितः प्रवर्तयामासुः । एतेन गज- संपत्तिरुक्ता । अत्र नदीनां समस्थलत्वात्संबन्धे मदाम्बूनां च सरित्त्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति सजातीयसंकरः ॥

पद्मैरनन्वीतवधूमुखद्युतो गता न हंसैः श्रियमातपत्रजाम् ।

दूरेऽभवन्भोजबलस्य गच्छतः शैलोपमातीतगजस्य निम्नगाः ॥६१॥

पद्मैरिति ॥ पद्मैरनन्वीता अप्राप्ता वधूमुखस्य द्युत् श्रीर्याभिस्ताः । वधूमुख- श्रीजितपद्मा इत्यर्थः । अन्वीतेति 'ईङ् गतौ' इति धातोः कर्मणि क्तः । हंसै- रातपत्रजां छत्रजन्यां श्रियं न गता अगताः । आतपत्रजितहंसश्रीका इत्यर्थः । निम्नगा नद्यः शैलोपमामतीताः शिलासाम्यमतिक्रान्ता गजा यस्मिस्तस्य गच्छतो भोजबलस्य यादवसैन्यस्य दूरेऽभवन् । अतिव्यवहिता इत्यर्थः । अपकृष्टाश्चेति गम्यते । तदभेदाध्यवसायेनैव निम्नगानां दूरभवनस्य तद्विशेषणपदार्थहेतुकत्वा- च्छेषमूलातिशयोक्तिसमुत्थापितः काव्यलिङ्गभेदः ॥

स्निग्धाञ्जनश्यामतनूभिरुन्नतैर्निरन्तराला करिणां कदम्बकैः ।

सेना सुधाक्षालितसौधसंपदां पुरां बहूनां परभागमाप सा ॥६२॥

स्निग्धेति ॥ स्निग्धाञ्जनमिव श्यामाभिस्तनूभिरुन्नतैः करिणां कदम्बकैर्निरन्त-

राला नीरन्धा सा सेना सुधया लेपनविशेषेण क्षालिता धवलिताः सौधसंपदो
यासां तासाम् । 'लेपभेदेऽमृते' सुधा इति वैजयन्ती । बहूनां पुरां पुरीणां पर-
भागं विप्रकृष्टदेशमाप । दूरमतीत्य गतेत्यर्थः । वर्णोत्कर्षश्च परभागः । तदभे-
दाध्यवसायेन परभागाप्तौ विशेषणगत्या श्यामकरिकदम्बकनैरन्तर्यस्य हेतुत्वा-
त्पूर्ववत्काव्यलिङ्गभेदः ॥

प्रासादशोभातिशयालुभिः पथि प्रभोर्निवासाः पटवेश्मभिर्बभुः ।

नूनं सहानेन वियोगविक्रवा पुरः पुरश्रीरपि निर्ययौ तदा ॥६३॥

प्रासादेति ॥ पथि मार्गे प्रभोः कृष्णस्य निवासा सेनानिवेशा प्रासादशो-
भामतिशयालुभिरतिशयकैः । आलुचि शीङ्ग्रहणमपि कर्तव्यमित्यालुच्यत्ययः ।
पटवेश्मभिः पटवस्त्रैर्बभुः तेनोत्प्रेक्ष्यते । तदा द्वारकानिर्याणकालेऽनेन कृष्णेन
सह वियोगविक्रवा विरहभीरुः पुरश्रीर्द्वारकानगरलक्ष्मीरपि पुरोऽग्रे निर्ययौ
निर्गता । नूनं द्वारकातो न भिद्यन्ते अस्य निवासा शोभयेति भावः ॥

वर्ष्म द्विपानां विरुवन्त उच्चकैर्वनेचरेभ्यश्चिरमाचचक्षिरे ।

गण्डस्थलाघर्षगलन्मदोदकद्रवद्रुमस्कन्धनिलायिनोऽलयः ॥६४॥

वर्ष्मेति ॥ गण्डस्थलानामाघर्षेण संघर्षेण गलता स्रवता मदोदकेन द्रवे-
ष्वार्द्रेषु द्रुमस्कन्धेषु निलीयन्त इति निलायिनस्तन्निवासिन उच्चकैर्विरुवन्तो
गुञ्जन्तोऽलय द्विपानां सेनागजानां वर्ष्म प्रमाणम् । 'वर्ष्म देहप्रमाणयोः'
इति विश्वः । वनेचरेभ्यः किरातेभ्यः चिरमाचचक्षिरे । इयन्तो गजा इत्याख्या-
तवन्त इत्यर्थः । गजवर्ष्मानुमापकेष्वलिषु विरावयोगादाख्यानमुत्प्रेक्ष्यते ।
वाचकाप्रयोगाद्भूम्योत्प्रेक्षा ॥

आयामवद्भिः करिणां घटाशतैरधःकृताट्टालकपङ्क्तिरुच्चकैः ।

दूष्यैर्जितोदग्रगृहाणि सा चमूरतीत्य भूयांसि पुराण्यवर्तत ॥६५॥

आयामेति ॥ आयामो दैर्घ्यं सोऽस्ति येषां तद्वद्भिः । आयतैरित्यर्थः ।
करिणां संबन्धिभिर्घटाशतैर्व्यूहशतैः । 'करिणां घटना घटा' इत्यमरः । अधः-
कृतास्तिरस्कृता अट्टालकपङ्क्तयोऽदृश्रेण्यो यया सा । 'अट्टास्वट्टालकः स्मृतः'
इति वैजयन्ती । सा चमूरुच्चकैरुन्नतैर्दूष्यैः पटमण्डपैः जितान्युदग्राणि गृहाणि
येषां तानि भूयांसि पुराण्यतीत्यावर्तत । अतिक्रम्य गतेत्यर्थः । शोभया अति-
शय्य स्थितेति च गम्यते । तदभेदाध्यवसायेन श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितं
पूर्ववत्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

अथ हरिसेनाः कालिन्दीं प्रत्यासेदुरित्याह—

उद्धूतमुच्चैर्ध्वजिनीभिरंशुभिः प्रतप्तमभ्यर्णतया विवस्वतः ।

आह्लादिकह्लारसमीरणाहते पुरः पपाताम्भसि यामुने रजः ॥६६॥

उद्धृतमिति ॥ ध्वजिनीभिः सेनाभिरुच्चैरुद्धृतमूर्ध्वं क्षिप्तम् । अत एव अभ्य-
र्णतयान्तिकतया । 'उपकण्ठान्तिकाभ्यर्णा' इत्यमरः । विवस्वतोऽशुभिः प्रतप्तम् ।
प्रतप्तमिवेत्यर्थः । अत एव व्यञ्जकाप्रयोगाद्द्रम्योत्प्रेक्षा । आह्लादिन आह्लादका ये
कह्लारसमीरणाः सौगन्धिकमारुताः । 'सौगन्धिकं तु कह्लारम्' इत्यमरः । तैरा-
हते कम्पिते यामुने यमुनासंबन्धिन्यम्भसि पुरोऽग्रे रजो धूलिः पपात । संतप्ता
हि संतापमसहमानाः पुरो धावित्वा कचन शिशिरे पयसि पतन्तीति भावः ॥

अथ चतुर्भिर्यमुनां वर्णयति—

या घर्मभानोस्तनयापि शीतलैः स्वसा यमस्यापि जनस्य जीवनैः ।
कृष्णापि शुद्धैरधिकं विधातृभिर्विहन्तुमंहांसि जलैः पटीयसी ६७

येत्यादि ॥ या यमुना घर्मभानोरुष्णांशोस्तनयापि सती शीतलैरपि । अपि-
विरोधे । स चोष्णजातायाः शैत्यानुपपत्तेरिति भावः । यमस्यान्तकस्य स्वसापि
जनस्य जीवनैरुज्जीवकैः । अत्राप्येकोदराणां भिन्नक्रियानुपपत्तेर्विरोधः । 'का-
लिन्दी सूर्यतनया यमुना शमनस्वसा' इत्युभयत्राप्यमरः । किंच । कृष्णा कृष्ण-
वर्णा मलिना च तथापि शुद्धैर्वैमल्यस्याधिकं विधातृभिः संपादकैर्जलैरंहांसि
पापानि विहन्तुं पटीयसी समर्थतरा । अत्र यमुनातज्जलगतत्वेन निर्दिष्टयोर्गुण-
क्रिययोर्विरोधेन त्रिषु विरोधेषु संसृष्टेषु तृतीयः कृष्णेति श्लेषप्रतिभोत्थापित
इति संक्षेपः ॥

यस्या महानीलतटीरिव द्रुताः

प्रयान्ति पीत्वा हिमपिण्डपाण्डुराः ।

कालीरपस्ताभिरिवानुरञ्जिताः

क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां घनाः ॥ ६८ ॥

यस्या इति ॥ हिमपिण्डपाण्डुरा हिमसङ्घशुभ्राः घना मेघाः द्रुता द्रवी-
कृता महानीलतटीरिन्द्रनीलस्थलानीव कालीः कृष्णवर्णा । 'जानपद-' इत्या-
दिना डीप् । यस्याः कालिन्द्या अपः पीत्वा ताभिः पीताभिरद्भिरनुरञ्जिता इव
क्षणेन भिन्नाञ्जनवर्णतां स्नेहमृदितकज्जलवर्णतां प्रयान्ति । अत्र तटीरिवानुर-
ञ्जिता इवेति चोत्प्रेक्षया संकीर्णं घनानामञ्जनोपमेति संग्रहः ॥

व्यक्तं बलीयान्यदि हेतुरागमाद्पूरयत्सा जलधिं न जाह्वी ।

गाङ्गौघनिर्भसितशंभुकंधरासवर्णमर्णः कथमन्यथास्य तत् ॥६९॥

व्यक्तमिति ॥ हेतुर्युक्तिः । अनुमानमिति यावत् । आगमाद्गङ्गा सागरपूरिणी-
त्यागमप्रमाणात् । बलीयान्यदि प्रबलश्चेत् सा यमुना जलधिमपूरयत् । जहोर-
पत्यं स्त्री जाह्वी नापूरयत् व्यक्तं सत्यमित्युत्प्रेक्षा । कुतः । अन्यथा विपर्यये
अस्य जलधेः तत्प्रसिद्धमर्णोऽम्भः । 'अम्भोऽर्णस्तोयपानीयम्' इत्यमरः । गाङ्गेन

गङ्गासंबन्धिना ओघेन प्रवाहेण निर्भस्मिताया निर्भस्मीकृताया शंभुकंधराया हरकण्ठस्य सवर्णं समानवर्णम् । कृष्णवर्णमित्यर्थः । ‘ज्योतिर्जनपद—’ इत्यादिना समानस्य सभावः । अन्यथा गङ्गौघस्य धावल्याद्धवलमेव स्यात् । तथा च ग्रावाप्लवनवाक्यवदागमोऽप्यन्यथा नेय इति कवेराशयः ॥

अभ्युद्यतस्य क्रमितुं जवेन गां तमालनीला नितरां धृतायतिः ।
सीमेव सा तस्य पुरः क्षणं बभौ बलाम्बुराशेर्महतो महापगा ७०

॥ कलापकम् ॥

अभीति ॥ तमालवन्नीला कृष्णा नितरां धृतायतिरत्यन्तं कृतदैर्घ्यां सा महापगा महानदी यमुना । जवेन गां भुवं क्रमितुमाक्रमितुमभ्युद्यतस्योद्युक्तस्य तस्य महतो बलाम्बुराशेः सेनासमुद्रस्य पुरोऽग्रे क्षणं सीमेव वेलेव बभावित्युत्प्रेक्षा । क्षणमिति क्षणमात्रनिरोधिकाभवत् । अनन्तरमेव तरणादिति भावः ॥

लोलैररित्रैश्चरणैरिवाभितो जवाद्भ्रजन्तीभिरसौ सरिञ्जनैः ।

नौभिः प्रतेरे परितः प्लवोदितभ्रमीनिमीललुलनावलम्बितैः ॥ ७१

लोलैरिति ॥ अभितः उभयतो लोलैश्चलद्भिररित्रैः केनिपातकदण्डैः । ‘क्षेपणी स्यादरित्रं केनिपातक.’ इत्यमरः । चरणैः पादैरिवेत्युत्प्रेक्षा । जवाद्भ्रजन्तीभिर्गच्छन्तीभिर्नौभिः साधनैरसौ सरिद्यमुना कर्म, प्लवेनोदिता नौवेगेनोत्पन्ना भ्रमी भ्रान्तिस्तस्या भयान्निमीलन्तीभिर्भयादक्षिनिमीलनं कुर्वतीभिर्लुलनाभिरवलम्बितैर्जनैः कर्तृभिः परितः सर्वतः । सर्वोभयार्थे वर्तमानाभ्यां पर्यभिभ्यां तसिल्विधानात् । प्रतेरे प्रतीर्णा ॥

तत्पूर्वमंसद्वयसं द्विपाधिपाः क्षणं सहेलाः परितो जगाहिरे ।

सद्यस्ततस्तेरुनारतस्रुतस्वदानवारिप्रचुरीकृतं पयः ॥ ७२ ॥

तत्पूर्वमिति ॥ द्विपाधिपा महागजाः । पूर्वं प्रथमं अंसौ प्रमाणमस्यांसद्वयसमंसप्रमाणम् । तेषां तथोन्नतत्वादिति भावः । ‘प्रमाणे द्वयसज्—’ इति द्वयसच्चप्रत्ययः । तत्तथा गम्भीरं पयो यमुनाजलं सहेलाः सावज्ञाः । परितो जगाहिरे प्रविशन्ति स्म । ततः प्रवेशानन्तरं सद्योऽविलम्बेन अनारतमविच्छिन्नं स्रुतेन स्रवता स्वदानवारिणा स्वमदोदकेन प्रचुरीकृतं बहुलीकृतं तत्पयस्तेरुः तरन्ति स्म । अत्रातिगम्भीरस्याप्यम्भसोऽसदृशत्वातिशयोक्त्या गजानामौन्नत्यं पुनस्तस्यैव तन्मदाम्बुसंभेदतात्पर्योक्त्या तेषां मदातिरेकश्च व्यज्यते ॥

प्रोथैः स्फुरद्भिः स्फुटशब्दमुन्मुखैस्तुरंगमैरायतकीर्णवालधि ।

उत्कर्णमुद्वाहितधीरकंधरैरतीर्यताग्रे तटदत्तदृष्टिभिः ॥ ७३ ॥

प्रोथैरिति ॥ स्फुटशब्दं स्पष्टध्वानं यथा तथा स्फुरद्भिश्चलद्भिः प्रोथैर्घोणाभि-

रूपलक्षितैः । 'घोणा तु प्रोथमस्त्रियाम्' इत्यमरः । उन्मुखैरूर्ध्वमुखैस्तथा उत्कर्णमुन्नमितकर्ण यथा तथा उद्वाहिता ऊर्ध्वं प्रसारिता धीरा निश्चलाः कंधरा ग्रीवा येषां तैरग्रे पुरः तटे दत्तदृष्टिभिस्तुरगमैरायताः प्रसारिताः कीर्णा विक्षिप्ता बालधयो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथातीर्यत अतारि । सरिदिति शेषः । कर्मणि लङि यक् । स्वभावोक्तिः ॥

तीर्त्वा जवेनैव नितान्तदुस्तरां नदीं प्रतिज्ञामिव तां गरीयसीम् ।
शृङ्गैरपस्कीर्णमहत्तटीभुवामशोभतोच्चैर्नदितं ककुब्जताम् ॥ ७४ ॥

तीर्त्वेति ॥ नितान्तदुस्तरामतिमहत्तयात्यन्ताशक्यतरणां तां नदीं गरीयसीमतिदुस्तरां प्रतिज्ञामिव जवेन वेगेनैव तीर्त्वा शृङ्गैर्विषाणैरपस्कीर्णा आलेखिता महत्यस्तटीभुवस्तीरप्रदेशास्तेषाम् । 'अपाञ्चतुष्पाच्छकुनिष्वालेखने' इति किरतेः कात्पूर्वतः सुडागमः । ककुब्जतामुच्चैस्तरं नदितं नादः अशोभत । उपमासंकीर्णा स्वभावोक्तिः ॥

सीमन्त्यमाना यदुभूभृतां बलैर्बभौ तरङ्गिर्गवलासितद्युतिः ।

सिन्दूरितानेकपकंकणाङ्किता तरङ्गिणीवेणिरिवायता भुवः ॥ ७५ ॥

सीमन्त्यमानेति ॥ तरङ्गिर्यदुभूभृतां यादवभूपानां बलैः सैन्यैः सीमन्त्यमाना सीमन्तवतीक्रियमाणा । सीमन्तवच्छब्दात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि लटः शानजादेशः णाविष्टवद्भावाद्दिन्मतोर्लुक् । गवलासितद्युतिः माहिषविषाणमेचकप्रभा । 'गवलं माहिषं शृङ्गम्' इत्यमरः । सिन्दूरिताः सिन्दूरवत्कृताः । सिन्दूरशब्दात् 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । णाविष्टवद्भावाद्दिन्मतोर्लुक् । तैरनेकपैर्द्विपैः कंकणैः शेखरैरङ्किता चिह्निता । 'कंकणं शेखरे हस्तसूत्रमण्डनयोरपि' इति विश्वः । तरङ्गिणी यमुना नदी आयता दीर्घा भुवो वेणिरिव बभौ इत्युत्प्रेक्षा ॥

अव्याहतक्षिप्रगतैः समुच्छ्रिताननुज्झितद्राघिमभिर्गरीयसः ।

नाव्यं पयः केचिदतारिषुर्भुजैः क्षिपद्भिरूर्मीनपरैरिवोर्मिभिः ॥ ७६ ॥

अव्याहतेति ॥ अत्रोर्मीणां भुजानां विशेषणान्युभयविपरिणामेन योज्यानि । केचिज्जनाः नावा तार्यं नाव्यम् । 'नाव्यं त्रिलिङ्गं नौतार्यं' इत्यमरः । 'नौवयोधर्म-' इत्यादिना यत्प्रत्ययः । पयो जलं अव्याहतक्षिप्रगतैरप्रतिहतशीघ्रगमनैरनुज्झितो द्राघिमा दैर्घ्यं यैस्तैः । अतिदीर्घैरित्यर्थः । समुच्छ्रितानुन्नतान्गरीयसो गुरुतरानूर्मीन्क्षिपद्भिरत एवापरैरूर्मिभिरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । भुजैर्बाहुभिरतारिषुस्तरन्ति स्म । तरेर्लङि सिचि वृद्धिरिडागमः ॥

विदलितमहाकूलामुक्षणां विषाणविघट्टनै-
रलघुचरणाकृष्टग्राहां विषाणिभिरुन्मदैः ।

सदसि सरितं सा श्रीभर्तुर्वृहद्रथमण्डलैः

स्खलितसलिलामुल्लङ्घ्यैनां जगाम वरूथिनी ॥ ७७ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रयङ्के

प्रयाणवर्णनो नाम द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

विदलितेति ॥ सा प्रकृता श्रीभर्तु कृष्णस्य वरूथिनी सेना उक्ष्णामनडुहां विषाणविघट्टनैः शृङ्गाघातैर्विदलितानि महाकूलानि यस्यास्तां उन्मदैरुद्धूतमदै-
र्विषाणिभिरलघुभिर्गुरुभिश्चरणैः पादैराकृष्टा बहिर्नीता ग्राहा जलग्राहा यस्यास्तां
वृहद्गी रथमण्डलै रथसमूहैः स्खलितानि व्याकुलीकृतानि सलिलानि यस्यास्ता-
मेनां सरितं यमुनां सपदि उल्लङ्घय जित्वा । तीर्वेत्यर्थः । भुक्त्वेवेति गम्यते ।
विशेषणसामर्थ्यात् । जगाम । अत्र जयस्य विशेषणगत्या कूलदलनादिहेतुक-
त्वात्काव्यलिङ्गभेदः । हरिणी वृत्तम् । 'भवति हरिणी न्सौ औ स्लौ गो रसा-
म्बुधिविष्टपैः' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिताया शिशुपालवध-

काव्यव्याख्याया सर्वकषाख्याया द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ।

यमुनामतीतमथ शुश्रुवानमुं तपसस्तनूज इति नाधुनोच्यते ।

स यदाचलन्निजपुरादहर्निशं नृपतेस्तदादि समचारि वार्तया ॥१॥

यमुनामिति ॥ अथ यमुनातरणानन्तरं तपसस्तनूजो धर्मनन्दनः अधुना य-
मुनामतीतममुं हरि शुश्रुवान् । 'भाषायां सदवसश्रुव.' इति कसुप्रत्ययः । इति
नोच्यते किंतु स हरिर्यदा निजपुरादचलत्तच्चलनमादिर्यस्मिन्कर्मणि तत्तदादि त-
त्प्रभृति । अहश्च निशा चाहर्निशम् । समाहारे द्वन्द्वैकवद्भावे अत्यन्तसंयोगे द्वि-
तीया । नृपतेर्धर्मराजस्य वार्तया इह निविष्ट इतो निर्गत इति वृत्तान्तेन समचारि
संचरितम् । आगतमिति यावत् । भावे लुङ् । संनिहितयमुनातरणवृत्तान्तवद्भ-
वहितसकलदैर्नदिनवृत्तान्तो निजनगरप्रस्थानात्प्रभृति प्रतिक्षणमागत एवेत्यर्थः ।
अस्मिन्सर्गे मञ्जुभाषिणी वृत्तम् । 'सजसाजगौ भवति मञ्जुभाषिणी' इति लक्षणात् ॥

यदुभर्तुरागमनलब्धजन्मनः प्रमदादमानिव पुरे महीयसि ।

सहसा ततः स सहितोऽनुजन्मभिर्वसुधाधिपोऽभिमुखमस्य निर्ययौ

यदुभर्तुरिति ॥ ततो हरेर्यमुनोत्तरणश्रवणानन्तरं स वसुधाधिपो धर्मराजः
यदुभर्तुर्हरेरागमनेन लब्धजन्मनो लब्धोदयात् । जातादित्यर्थः । प्रमदाद्धर्षात् ।
'प्रमदसंमदौ हर्षे' इत्यप्रत्ययान्तो निपातः । महीयस्यतित्रिपुलेऽपि पुरे अमान्

हर्षकृतशरीरवृद्धेरिवापरिमितविकासः सन्नित्युत्प्रेक्षा । सहसा अनुजन्मभिरनुजैः सहितोऽस्य हरेरभिमुखं निर्ययौ । नगरान्निर्गत इत्यर्थः ॥

रभसप्रवृत्तकुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिर्जनस्य बधिरीकृतश्रुतेः ।

समवादि वक्तृभिरभीष्टसंकथाप्रकृतार्थशेषमथ हस्तसंज्ञया ॥ ३ ॥

रभसेति ॥ रभसो हर्षः । 'रभसो वेगहर्षयोः' इति विश्वः । तेन प्रवृत्तैः कुरुचक्रदुन्दुभिध्वनिभिः कौरवसेनातूर्यघोषैः, बधिरीकृतश्रुतेर्विकलीकृतश्रोत्रेन्द्रियस्य श्रोतृजनस्य, वक्तृभिः कथकैरभीष्टसंकथास्विष्टालापेषु प्रकृतस्य वक्तुं प्रक्रान्तस्याभिधेयस्य शेषं वक्तव्यावशिष्टम्, अथ बाधिर्यानन्तरं हस्तसंज्ञया हस्तसंकोचेन समवादि संवादितम् । श्रीकृष्णस्यागमनसंतोपात्तथा दुन्दुभीनाजघ्नुः यथा कण्ठोक्तशेष करसंज्ञया निष्पाद्यत इत्यर्थः । अत्र बधिरीकरणस्य जनत्रिशेषणद्वारा हस्तसंज्ञया वदनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

अपदान्तरं च परितः क्षितिक्षितामपतन्द्रुतभ्रमितहेमनेमयः ।

जविमारुताञ्चितपरस्परोपमक्षितिरेणुकेतुवसनाः पताकिनः ॥४॥

अपदेति ॥ द्रुतं शीघ्रं भ्रमिताः परिवर्तिता. हेमनेमयः कनकचक्रान्ता येषां ते । 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति हलायुधः । अत एव जविना वेगवता मारुतेनाञ्चितानि कम्पितानि परस्परमुपमान्तीति परस्परोपमान्यन्योन्यसदृशानि क्षितिरेणुकेतुवसनानि स्वोत्थापितभूरेणव. स्वारोपितध्वजपटाश्च येषां ते, क्षितिं क्षियन्तीशते इति क्षितिक्षितः क्षितीशा. । 'क्षि ऐश्वर्ये वासे' इति धातोस्तौदादिकात्किपि तुक् । क्षितिपतिष्वेवासौ क्षितिक्षिदिति भट्टमल्लः । तेषां संबन्धिन. पताका सन्तीति पताकिनो रथाः । व्रीह्यादित्वादिनिः । परितः सर्वतः नास्ति पदस्यान्तरमवकाशो यस्मिन्कर्मणि तदपदान्तरं संसक्तं यथा तथा । 'संसक्ते त्वव्यवहितमपदान्तरमित्यपि' इत्यमरः । अपतन्नधावनू । अत्र राष्ट्रवर्णने रेणूनां केतूनां च प्रकृतत्वात्केवलप्रकृतास्पदा तुल्ययोगिता । तथा च परस्परोपमेति विशेषणाद्रेणुवत्केतवः, केतुवच्च रेणव इत्युपमेयोपमया के रेणवः के केतव इति संशयश्च व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

द्रुतमध्वनन्नुपरिपाणिवृत्तयः पणवा इवाश्वचरणक्षता भुवः ।

ननृतुश्च वारिधरधीरवारणध्वनिहृष्टकूजितकलाः कलापिनः ॥ ५ ॥

द्रुतमिति ॥ अश्वचरणक्षतास्तुरगखुरघट्टिता भुव उपरि पृष्ठभागे पाणिवृत्तयः पाणिताडनानि येषां ते उपरिपाणिवृत्तयः पणवा वाद्यविशेषा इवेत्युपमा । द्रुतं द्रुततरमेवाध्वनन्ध्वनन्ति स्म । 'द्रुतं शीघ्रम्' इत्यमरः । वारिधरशब्देन तद्गर्जितं लक्ष्यते । तद्गद्दीरैर्गम्भीरैर्वारणध्वनिभिर्गजबृंहणैर्हृष्टा अत एव कूजितकलाः । कूजिता इत्यर्थः । ततो विशेषणसमासः । कलापा येषां सन्तीति कलापिनो बहि-

णश्च ननृतुर्नृत्यन्ति स्म । अत्रोपमयोः संसृष्टिः । वारिधरोपमया कलापिनां गजबृंहितेषु घनगर्जिताद्भ्रान्तिमन्तरेण नृत्यासंभवाद्भ्रान्तिमदलकारो व्यज्यत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

ब्रजतोरपि प्रणयपूर्वमेकतां कुरुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः ।

रुषे विषाणिभिरनुक्षणं मिथो मदमूढबुद्धिषु विवेकिता कुतः ॥६॥

ब्रजतोरिति ॥ तदा तस्मिन्समये कुरुराधिनाथकुरुनाथसैन्ययोः हरिपार्थ-सैन्ययोः प्रणयपूर्वं स्नेहपूर्वकमेकतामैक्यं ब्रजतोर्गच्छतोः सतोरपि विषाणिभि-रुभयसेनावर्तिभिः गजैरनुक्षणं प्रतिक्षणं मिथः परस्परं रुषे चुक्रुधे । भावे लिट् । तथाहि मदेन मूढबुद्धिषु विपरीतप्रज्ञेषु विवेकिता कार्याकार्यविचारिता कुतः । नास्त्येवेत्यर्थः । अथ तेषां स्वामिसौहार्देऽपि स्वयं विरोधिता न दोषा-येति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

अवलोक एव नृपतिः स्म दूरतो रभसाद्रथादवतरीतुमिच्छतः ।

अवतीर्णवान्प्रथममात्मना हरिर्विनयं विशेषयति संभ्रमेण सः ॥७॥

अवलोक इति ॥ दूरतो दूरादवलोके हरेर्दर्शन एव रभसाद्धर्षाद्रथादवत-रीतुमवरोढुम् । 'वृतो वा' इति विकल्पादीर्घः । इच्छतो नृपतेर्धर्मराजात्प्रथमम् । तदवतरणात्पूर्वमेवेत्यर्थः । आत्मना स्वयमेव । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया । अवतीर्ण-वान्प्रथादवरूढः सन् । 'निष्ठा' इति तरतेः क्वतुप्रत्ययः 'ऋत इद्धातोः' इतीत्वं 'वोरूपधाया दीर्घ-' इति दीर्घे 'रदाभ्याम्-' इति निष्ठानत्वे 'रषाभ्याम्-' इति णत्वम् । स हरिः संभ्रमेण त्वराविशेषेण विनयं मानौद्धत्यं विशेषयति स्माति-शाययति स्म । एतेन हरेः पूज्यविषयो रत्याख्यो भावो ध्वन्यते ॥

वपुषा पुराणपुरुषः पुरः क्षितौ परिपुञ्ज्यमानपृथुहारयष्टिना ।

भुवनैर्नतोऽपि विहितात्मगौरवः प्रणनाम नाम तनयं पितृष्वसुः ८

वपुषेति ॥ पुराणपुरुषो हरिः सर्वलोकज्येष्ठोऽपीति भावः । तथा भुवनै-र्नतो नमस्कृतोऽपि विहितं संपादितमात्मनो गौरवमुत्कर्षो येन स सन् । पूज्येषु नमस्याया औन्नत्यहेतुत्वादिति भावः । अत एवान्न विचित्रालंकारः । 'विचित्रं स्वविरुद्धस्य फलस्य स्यात्समुद्यमे' इति लक्षणात् । पुरः क्षितावग्रभूमौ परिपुञ्ज्य-माना परितः पुञ्जीक्रियमाणा पृथुः स्थूलो हारो मुक्तावलिर्यष्टिरिव यस्य तेन वपुषा शरीरेण । नत्वञ्जलिमान्नेण । तथास्य पूज्यत्वादिति भावः । पूज्यत्वे हेतुमाह-पितृष्वसुस्तनयमिति पितृभगिनीपुत्रम् । धर्मराजमित्यर्थः । 'विभाषा स्वसृपत्योः' इत्यस्य वैकल्पिकत्वेन षष्ठ्या लुक् 'मातृपितृभ्यां स्वसा' इति षत्वम् । नाम प्रकाशं प्रणनाम । प्रणामं कृतवानित्यर्थः । प्रपूर्वान्नमेर्लिट् । 'उपसर्गादसमासे-ऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । अत्रापि पूर्ववद्भावध्वनिः । भुवनैर्नतोऽपि हरि-र्लोकयात्रानुवर्ती स्वयमेनं नतवानिति विरोधाभासोऽलंकारो विचित्रेणोक्तेन संकीर्णः नामनामेति वृत्त्यनुप्रासभेदश्च संसृष्ट इत्याद्युह्यम् ॥

मुकुटांशुरञ्जितपरागमग्रतः स न यावदाप शिरसा महीतलम् ।
क्षितिपेन तावदनपेक्षितक्रमं भुजपञ्जरेण रभसादगृह्यत ॥ ९ ॥

मुकुटेति ॥ स हरिर्मुकुटांशुभी रञ्जितः स्ववर्णमापादितः परागो रेणुर्यस्य
तदग्रतः पुरतो महीतलं शिरसा यावन्नाप । नास्पृशदित्यर्थः । तावत्क्षितिपेन
धर्मराजेनानपेक्षितक्रमं अनपेक्षित. क्रमः परिपाटी यस्मिन्कर्मणि तत्तथा । भुजा-
भ्यामेव पञ्जरेणेति रूपकम् । रभसाद्वेगादगृह्यत गृहीतः । प्रणामक्रियासमाप्ते.
प्रागेवोत्थाप्याश्लिषदित्यर्थः ॥

न ममौ कपाटतटविस्तृतं तनौ मुरवैरिवक्ष उरसि क्षमाभुजः ।
भुजयोस्तथापि युगलेन दीर्घयोर्विकटीकृतेन परितोभिषस्वजे १०

नेति ॥ कपाठतटविस्तृतं मुरवैरिणो हरेर्वक्षः, तनावल्पे क्षमाभुजो धर्मरा-
जस्योरसि न ममौ । न परिमितमित्यर्थः । तथापि विकटीकृतेन विपुलीकृतेन
दीर्घयोर्भुजयोर्युगलेन परितः समन्तादभिषस्वजे आलिङ्गितम् । वक्षसा
भुजाभ्यां च कथंचित्परिच्छिन्नमभून्न तु वक्षसैवेत्यर्थः । 'सदिस्वञ्जोः परस्य लिटि'
इति धातुसकारस्य षत्वनिषेधात्स्थादित्वेऽप्यभ्यासस्यैव षत्वम् । अत्र हरिवक्षसो
वैपुल्यादतिशयद्योतनाय नृपवक्षःसंमानेऽप्यसंमानोक्तेः संबन्धेऽसंबन्धरूपाति-
शयोक्तिश्च । अनयोश्च स्वतःसिद्धकविप्रौढोक्तिसिद्धयोरप्यतिशययोरभेदाध्यव-
सायादुत्थानमिति रहस्यम् ॥

गतया निरन्तरनिवासमध्युरः परिनाभि नूनमवमुच्य वारिजम् ।
कुरुराजनिर्दयनिपीडनाभयान्मुखमध्यरोहि मुरविद्विषः श्रिया ॥११

गतयेति ॥ नाभ्यां परिनाभि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । वारिजम् । नाभि-
कमलमित्यर्थः । अवमुच्य विहाय अद्युर उरसि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः ।
निरन्तरं सततं गतया प्राप्तया श्रिया शोभया, रमया च नाभिसरोजत्यागेनात्र
निवासेन तस्मादपहतमिति ध्वनितम् । कुरुराजस्य या निर्दयनिपीडना गाढा-
श्लेषरूपा ततो भयान्मुरवैरिणो मुरद्विषो मुखमध्यरोहि अधिरूढम् । भीता
ह्युच्चमारोहन्तीति लोकवेदयोः प्रसिद्धमिति भावः । नूनमित्युत्प्रेक्षा । अत्र
वाच्यायाः सुहृदाश्लेषप्रभवायाः शोभायाः श्रियेति श्लेषमहिम्ना प्रतीयमानया
रमया सहाभेदाध्यवसायात्क्रमेण नाभिमुखकमलाधारसंबन्धाभिधानाच्छ्लेषमू-
लातिशयोक्त्युत्थापितः पर्यायभेदः । 'क्रमेणैकमनेकस्मिन्नाधारे वर्तते यदि ।
एकस्मिन्नथ वानेकं पर्यायालं कृतिर्मता ॥' इति लक्षणात् । तदुपजीविता श्रीमु-
खारोहणस्य भयहेतुकत्वकथनादुत्प्रेक्षेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

शिरसि स जिघ्रति सुरारिवन्धने छलवामनं विनयवामनं तदा ।
यशसेव वीर्यविजितामरद्भुमप्रसवेन वासितशिरोरुहे नृपः ॥१२॥

शिरसीति ॥ नृपो धर्मराजः सुरारिवन्धने पुरा बलिवन्धने छलवामनं

कपटवामनं तदा पार्थोपपत्तिसमये तु विनयवामनम् । विनयनम्रमित्यर्थः । तं हरिमिति शेषः । वीर्यविजितामरद्रुमप्रसवेन पारिजातहरणे शौर्यलब्धपारिजा-
तकुसुमेन यशसेव पारिजातविजयप्रसूतयेव कीर्त्येत्युप्रेक्षा । वासितशिरोरुहे
सुरभितकेशे शिरसि जिघ्रति स्म 'प्रवासादेत्य मूर्धन्यवघ्राणम्' इति स्मर-
णात् । पुरा किल भगवान्सत्यभामाप्रीतये बलादिन्द्रलोकादपहत्य पारिजातं
निजगृहेष्वारोपितवानिति कथान्नानुसंधेया ॥

सुखवेदनाहृषितरोमकूपया शिथिलीकृतेऽपि वसुदेवजन्मनि ।
कुरुभर्तुरङ्गलतया न तत्यजे विकसत्कदम्बनिकुरम्बचारुता ॥१३

सुखेति ॥ वसुदेवाज्जन्म यस्य तस्मिन्वसुदेवजन्मनि वासुदेवे । जन्मोत्तर-
पदत्वाद्यधिकरणो बहुव्रीहिर्वामनवचनादित्युक्तं प्राक् । शिथिलीकृतेऽपि विश्ले-
षिते सत्यपि सुखवेदनया आलिङ्गनसुखानुभवेन हृषिता उद्रता रोमकूपा रोम-
मूलानि यस्यां तया । 'हृषेल्लोमसु' इतीडागमः । कुरुभर्तुर्धर्मराजस्याङ्गलतया
विकसत् कदम्बकनिकुरम्बस्य कदम्बकुसुमसमूहस्य चारुता कामनीयकं न
तत्यजे न त्यक्ता । किंतु स्वीकृतेत्यर्थः । आश्लेषापगमेऽपि तज्जन्मसुखानुवृत्त्या
तत्कार्यस्य रोमहर्षस्यानुवृत्तिरिति तात्पर्यार्थः । अत एव शिथिलीकृते हृषित-
रोमकूपयेत्यकारणकार्यकथनाद्विभावना तदपेक्षया चेयमुत्पन्ना कदम्बनिकुरम्ब-
चारुतानिदर्शना तया सहाङ्गेन संकीर्यते ॥

इतरानपि क्षितिभुजोऽनुजन्मनः प्रमनाः प्रमोदपरिफुल्लचक्षुषः ।
स यथोचितं जनसभाजनोचितः प्रसभोद्धृतासुरभसोऽसभाजयत्

इतरानिति ॥ जनसभाजनोचितः सर्वजनसंभावनाहः प्रसभेन बलादु-
द्धृता असुरसभासुरसङ्घो येन सः प्रमना हृष्टचित्तः स हरिः प्रमोदपरिफुल्लच-
क्षुषो हर्षोत्फुल्लनेत्रानितरान्भीमादीन्क्षितिभुजो नृपस्यानु पश्चाज्जन्म येषां
ताननुजन्मनोऽनुजान्यथोचितं यथार्हमसभाजयत्सभाजयति स्म आलिङ्गनादि-
भिरानन्दयामासेत्यर्थः । 'आनन्दनसभाजने' इत्यमरः । 'सभाज प्रीतिदर्शनयोः'
इति धातोश्चौरादिकालुङ् ॥

समुपेत्य तुल्यमहसः शिलाघना-

न्धनपक्षदीर्घतरबाहुशालिनः ।

परिशिश्लिषुः क्षितिपतीन्क्षितीश्वराः ।

कुलिशात्परेण गिरयो गिरीनिव ॥ १५ ॥

समिति ॥ तुल्यमहसा समतेजस्कान्, शिला इव शिलाभिश्च घनान्दण्डान्
घनैः पक्षैरिव दीर्घतरबाहुभिः बाहुभिरेव पक्षैश्च शालन्त इति तथोक्तानेवंभूता-
न्क्षितिपतीनेवंभूता क्षितीश्वराः समं युगपदेत्यागत्य । आङ्पूर्वादिणः क्त्वो ल्यपि
तुक् । कुलिशात्परेण परतः । कुलिशक्षतेः पूर्वमित्यर्थः । संग्रहसंभवादिति भावः ।

परेणेति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् । गिरयो गिरीनिव परिशिष्टिषुरालिङ्गितव-
न्तः । उपमा ॥

इभकुम्भतुङ्गघटितेतरेतरस्तनभारदूरविनिवारितोदराः ।

परिफुल्लगण्डफलकाः परस्परं परिरेभिरे कुरुरकौरवस्त्रियः ॥१६

इमेति ॥ इभकुम्भा इव ये तुङ्गाः घटिताश्च इतरेतरासां स्तनभारास्तैर्दूरे
विनिवारितान्यतिकाश्यादस्फुटतया स्थापितान्युदराणि यासां ताः । 'स्वाङ्गाच्च-'
इति विकल्पादनीकारः । परिफुल्लगण्डफलकाः हर्षपुलकितगण्डस्थलाः कुरुर-
कौरवस्त्रियो यादवपण्डवाङ्गनाः परस्परं परिरेभिर आश्लिष्टवत्यः । 'परिरम्भः
परिष्वङ्ग आश्लेष उपगूहनम्' इत्यमरः । परिफुल्लेति । फुल्लते पचाद्यजन्तं न तु
फुल्लेति निष्ठान्तम् । अनुपसर्गादिति कथनविरोधान् ॥

रथवाजिपत्तिकरिणीसमाकुलं

तदनीकयोः समगत द्वयं मिथः ।

दधिरे पृथकरिण एव दूरतो

महतां हि सर्वमथवा जनातिगम् ॥ १७ ॥

रथेति ॥ रथवाजिपत्तिकरिणीभिः समाकुलं संकीर्णम् । करिणीग्रहणं पुंगज
व्यावृत्त्यर्थम् । अतो युद्धानर्हतया तासामसेनाङ्गत्वान्न द्वन्द्वैकवद्भावः । तदनी-
कयोः सैन्ययोः । 'वरूथिनी बलं सैन्यं चक्रं चानीकमस्त्रियाम्' इत्यमरः । द्वयं
मिथश्चान्योन्यं समगत संगतम् । गमेर्लङि 'समो गम्यृच्छि-' इत्यादिनात्मने-
पदं 'वा गमः' इति सिचः कित्वात् 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यादिनानुनासिक-
लोपः' ह्रस्वादङ्गात्' इति सकारलोपः करिणः पुंगजा. दूरत एव पृथगसंगतं
दधिरे धृताः । स्थापिता इत्यर्थः । अथ वा किमत्र चित्रमिति भावः । महतां
महासत्त्वानां संबन्धि सर्वं चेष्टितमिति भावः । जनानतिगच्छतीति जनातिगमति-
जनम् । सर्वलोकविलक्षणमिति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः ॥

अधिरुह्यतामिति महीभृतोदितः कपिकेतुनार्पितकरो रथं हरिः ।

अवलम्बितैलविलपाणिपल्लवः श्रयति स्म मेघमिव मेघवाहनः १८

अधीति ॥ हरिरधिरुह्यतां रथ आरुह्यतामित्येवं महीभृता धर्मराजेनोदित
उक्तः सन् । वदेः कर्मणि क्तः 'वचिस्वपि'- इत्यादिना संप्रसारणम् । कपिकेतु-
नार्जुनेनार्पितकरो दत्तहस्तः सन् । अवलम्बितोऽवष्टब्ध ऐलविलस्य कुबेरस्य
पाणिपल्लवो हस्तो येन स मेघवाहन इन्द्रो मेघमिव रथं श्रयति स्म । आरु-
ढवानित्यर्थः । उपमा ॥

रथमास्थितस्य च पुराभिवर्तिनस्तिष्ठणां पुरामिव रिपोर्मुरद्विषः ।

अथ धर्ममूर्तिरनुरागभावितः स्वयमादित प्रवयणं प्रजापतिः ॥१९

रथमिति ॥ किंचेति चार्थः । अथ रथारोहणानन्तरं रथमास्थितस्यारूढस्य

पुराभिवर्तिन इन्द्रप्रस्थाभिवर्तिनः, त्रिपुराभिवर्तिनश्च सुरद्विषो हरेस्तिसृणां पुरां रिपोस्त्रिपुरान्तकस्येव । 'न तिसृचतसृ' इति नामि दीर्घप्रतिषेधः । धर्ममूर्तिर्धर्मात्मा प्रजापतिर्जनेश्वरो धर्मराजो, ब्रह्मा च अनुरागभावितः सन् । प्रवीयते प्रेर्यतेऽनेनेति प्रवयणं प्राजनम् । प्रतोद इति यावत् । अत एव 'प्रवयणो दण्डः प्राजनो दण्डः' इति काशिका । अजेः करणे ल्युट् । 'वा यौ' इति विकल्पादजेर्वीभावः 'पूर्वपदात्संज्ञायाम्-' इति णत्वम् । स्वयमादित गृहीतवान् । सारथ्यं कृतवानित्यर्थः । ददातेः कर्तरि लुङि तद् 'स्थाध्वो-' इतीकारे सिचः कित्त्वे च 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सलोपः । अत्र त्रिपुरहरणे ब्रह्मा हरस्येव हरेरयं सारथ्यं चकारेत्युपमा । तस्याः प्रजापतिरिति राजब्रह्मणोः श्लेषमूलाभेदाध्यवसायादतिशयोक्तिनिर्व्यूढतेति ॥

शनकैरथास्य तनुजालकान्तरस्फुरितक्षपाकरकरोत्कराकृतिः ।

पृथुफेनकूटमिव निम्नगापतेर्मरुतश्च सूनुरधुवत्प्रकीर्णकम् ॥ २० ॥

शनकैरिति ॥ किंचेति चार्थः । अथास्य हरेस्तनुषु सूक्ष्मेषु जालकान्तरेषु गवाक्षरन्ध्रेषु स्फुरितस्य प्रसृतस्य क्षपाकरोत्करस्य शशिकिरणपुञ्जस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्य तत्प्रकीर्णकं चामरं निम्नगापतेः समुद्रस्य पृथु विपुलं फेनकूटं फेनपुञ्जमिव मरुतः सूनुर्भीमसेनः शनकैरधुवद्भुवति स्म । धुवतिरयं तौदादिक इत्युक्तम् । उपमयोः संकरः ॥

विकसत्कलायकुसुमासितद्युतेरलघूडुपाण्डु जगतामधीशितुः ।

यमुनाहृदोपरिगहंसमण्डलद्युतिजिष्णु जिष्णुरभृतोष्णवारणम् २१

विकसदिति ॥ विकसत्कलायकुसुमं कालपुष्पम् । 'कलायः स्यात्काले' इति वैजयन्ती । तद्दसितद्युतेर्नीलवर्णस्य जगतामधीशितुर्जगन्नाथस्य जिष्णुरर्जुनः अलघूडुपाण्डु स्थूलनक्षत्रधवलम् अत एव यमुनाहृदस्योपरिगमुपरिगतम् । 'अन्यत्रापि दृश्यते' इति डप्रत्ययः । तस्य हंसमण्डलस्य द्युतिं शोभां जिष्णु जयनशीलम् । 'ग्लानिस्थश्च-' इति स्तुः । उष्णवारणमातपत्रमभृत भृतवान् भृजः कर्तरि लुङ् 'स्वरितजितः-' इत्यात्मनेपदम् 'उश्च' इति सिचः कित्वाद्गुणता 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सकारलोपः । अत्राप्युपमासंकरः ॥

पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना नितरामरोचि रुचिरेण चक्रिणा ।

दधतेव योगमुभयग्रहान्तरस्थितिकारितं दुरुधराख्यमिन्दुना ॥ २२

पवनेति ॥ पवनात्मजेन्द्रसुतमध्यवर्तिना भीमार्जुनमध्यगतेन रुचिरेण चक्रिणा हरिणा उभयोरर्कान्यग्रहाणामन्यतमयोरन्तरे मध्ये स्थित्या वासेन कारितं संपादितम् । वृत्तिविषये उभयशब्दस्य स्थानेऽप्युभयशब्दस्यैव प्रयोगो व्याख्यातः । दुरुधरेत्याख्या यस्य तद्दुरुधराख्यं योगं दधता । अर्कान्यग्रहमध्यगतेनेत्यर्थः । इन्दुनेवेत्युपमा । नितरामतिशयेन । 'अव्ययादांस्वक्तव्यः-' इत्यामुप्रत्ययः । अरोचि अशोभि । रोचतेर्भावे लुङ् । स्वभावरमणीयस्यानुरूपान्त-

रसमायोगाच्छोभातिशयो जायते । रत्नकाञ्चनयोरिवेति भावः । अत्र भगवाना-
चार्यमिहिर — ‘हित्वाकं सुनफाऽनफा दुरुधरा स्वान्त्योभयस्थैर्ग्रहैः सीतांशोः’
इति । एतदेव स्पष्टीकृतं कल्याणवर्मणा ‘रविवर्ज द्वादशगौरनफा चन्द्राद्वितीयगै-
सुनफा । उभयस्थितैर्दुरुधरा केमद्रुमसंज्ञिकोऽतोऽन्यः ॥’ इति ॥

वशिनं क्षितेरयनयाविवेश्वरं नियमो यमश्च नियतं यतिं यथा ।

विजयश्रिया वृतमिवार्कमारुतावनुसस्रतुस्तमथ दस्रयोः सुतौ ॥२३

वशिनमिति ॥ अथ भीमार्जुनोपवेशनानन्तरं वशिनमिन्द्रियजयवन्तम् ।
अव्यसनिनमिति यावत् । क्षितीश्वरं भूपतिम् । अयः शुभावहो विधिर्नीतिर्नय-
स्ताविव । दैवपुरुषकाराविवेत्यर्थः । नियतमाचारनिष्ठं यतिं जितेन्द्रियम् ।
‘यतिनो यतयश्च’ इत्यमरः । नियमः शरीरातिरिक्तदेशकालादिसाधनापेक्षः
संध्योपासनजपादिः । यमः शरीरमात्रसाधनापेक्षोऽहिंसादिः । ‘शरीरसाधनापेक्षं
नित्यं यत्कर्म तद्यमः । नियमस्तु स यत्कर्म नित्यमागन्तुसाधनम् ॥’ स च यथा
यमनियमाविवेत्यर्थः । ‘इववद्वायथाशब्दाः’ इति दण्डिनाभिधानात् । विजय-
श्रिया युतं आसन्नविजयम् । विजिगीषुं रिपुमित्यर्थः । अर्कमारुताविव दस्रयो-
रश्विनोः सुतौ नकुलसहदेवौ । ‘नासत्यावश्विनौ दस्रौ’ इत्यमरः । तं हरिमनु-
सस्रतुरनुचेरतुः । पृष्ठोपसर्पणं चक्रतुरित्यर्थः । इह सर्वकर्तृमनोरथानुकूलव्यापार-
वत्त्वमनुसरणम् । इयं मालोपमा ॥

मुदितैस्तदेति दितिजन्मनां रिपावविनीयसंभ्रमविकासिभक्तिभिः ।

उपसेदिवद्भिरुपदेष्टरीव तैर्ववृते विनीतमविनीतशासिभिः ॥२४॥

मुदितैरिति ॥ तदा तस्मिन्समये इति मुदितैर्हृष्टैरविनीयोऽकल्क । अकपट
इति यावत् । यः संभ्रम आदरस्तेन विकासिनी स्फुटीभवन्ती भक्तिर्येषां तैः ।
‘विपूयविनीयजित्या मुञ्जकल्कहलिषु’ इति कल्कार्थे निपातः । नपुंसकपूर्वपदः
स्त्रीलिङ्गपूर्वपदो वा बहुव्रीहिः । अविनीतं शासतीत्यविनीतशासिभिः दुष्टशि-
क्षकैः पाण्डवैः दितिजन्मनां रिपौ कृष्णविषये उप समीपे सीदन्ति स्मेत्युपसेदि-
वांसोऽन्तेवासिनः । ‘भाषायां सदवसश्रुवः’ इति सदेर्लिटः ऋसुरादेशः । तैरु-
पसेदिवद्भिरुपदेष्टरि गुराविवेत्युपमा । विनीतमनुद्धतं च ववृते वृत्तम् । भावे
लिट् । ननु विकासिभक्तिरित्यत्र कथं पूर्वपदस्य पुंवद्भावः । भक्तिशब्दस्य प्रिया-
दिपाठात् ‘स्त्रियाः पुंवत्-’ इति पुंवद्भावसूत्रेऽप्रियादिष्विति निषेधादिति । वि-
कासिशब्दस्याविकासिनीवृत्तिमात्रपरतयाऽस्त्रीत्वस्य विवक्षितत्वान्नपुंसकपूर्वपदो
बहुव्रीहिरिति केचित् । तदेतदभिप्रेत्योक्तं वृत्तिकारेण ‘दृढभक्तिरित्येवमादिषु
स्त्रीपूर्वपदस्याविवक्षितत्वात्सिद्धिः’ इति । एतदेव स्पष्टीकृतं गणव्याख्याने—‘दृढं
भक्तिर्यस्येति नपुंसकं पूर्वपदम्, धात्वर्थविशेषणमात्रपरे दृढशब्दे लिङ्गविशेषस्या-
नुपकारकत्वात्स्त्रीत्वमविवक्षितम्’ इति । भोजराजस्तु ‘भक्तौ कर्मसाधनायामि-
त्यनेन सूत्रेण भज्यते सेव्यते इति कर्मार्थत्वेन दृढभक्तिरित्यादि भवति । भाव-

साधनायां तु दृढभक्तिर्भवत्येव' इत्याह । तदेतत्सर्वमस्माभिः कालिदासत्रयसं जीविन्यां 'दृढभक्तिरिति ज्येष्ठ.' इत्यादिषु विवेचितम् । तस्माद्विकासिभक्तिभि- रित्यत्रापि मतभेदेन पूर्वपदस्य स्त्रीत्वे नपुंसकत्वे च रूपसिद्धिरस्तीति स्थितम् ॥

गतयोरभेदमिति सैन्ययोस्तयोरथ भानुजहुतनयाम्भसोरिव ।

प्रतिनादितामरविमानमानकैर्नितरां मुदा परमयेव दध्वने ॥२५॥

गतयोरिति ॥ इति इत्थं गतयोः सैन्ययोः भानुजहुतनये यमुनाजाह्वयौ तयोरम्भसी प्रवाहौ तयोरिवाभेदमैक्यं गतयोः सतोः । 'यस्य च भावेन भाव- लक्षणम्' इति सप्तमी । एतेन सैन्ययोरवार्थत्वमुक्तम् । अथ सैन्यमेलनानन्त- रम् । आनकैर्मङ्गलदुन्दुभिभिः परमया मुदेव हर्षणेवेत्युत्प्रेक्षा । प्रतिनादितानि प्रतिध्वनितान्यमरविमानानि द्रष्टुमागत्याम्बरस्थितानि विमानानि देवयानानि यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा नितरां दध्वने ध्वनितम् । भावे लिट् ॥

मखमीक्षितुं क्षितिपतेरुपेयुषां परितः प्रकल्पितनिकेतनं बहिः ।

उपरुध्यमानमिव भूभृतां बलैः पुटभेदनं दनुसुतारिरैक्षत ॥२६॥

मखमिति ॥ क्षितिपतेर्धर्मराजस्य मखं क्रतुमीक्षितुमुपेयुषां ततस्तत आग- तानां भूभृतां राज्ञां बलैः सैन्यैर्बहिः परितः प्रकल्पितानि निर्मितानि निकेत- नानि निवासा यस्य तदत एवोपरुध्यमानं शत्रुसेनावेष्टयमानमिव स्थितमित्यु- त्प्रेक्षा । पुटभेदनं पत्तनं मयकृतमिन्द्रप्रस्थम् । 'पत्तनं पुटभेदनम्' इत्यमर । दनुसुतारिर्दानवारिः पुरोऽग्रे ऐक्षतापश्यत् ॥

प्रतिनादपूरितदिगन्तरः पतन्पुरगोपुरं प्रति स सैन्यसागरः ।

रुरुचे हिमाचलगुहामुखोन्मुखः पयसां प्रवाह इव सौरसैन्धवः २७

प्रतीति ॥ प्रतिनादैः प्रतिध्वानैः पूरितं व्याप्तं दिशामन्तरमन्तरालं येन सः पुरगोपुरं पुरद्वारं प्रति । 'गोपुरं तु पुरद्वारि द्वारमात्रे नपुंसकम्' इति विश्वः । एवं च न परशब्दस्य पौनरुक्त्यशङ्का । पतन्धावन्स सैन्यसागरः सेनासमुद्रः हिमाचलगुहामुखस्योन्मुखोऽभिमुखः सुरसिन्धोर्गङ्गाया अयं सौरसैन्धवः । 'हृद्गसिन्ध्वन्ते पूर्वपदस्य च' इत्युभयपदवृद्धिः । पयसां प्रवाह इव रुरुचे रेजे । उपमालंकारः ॥

असकृद्गृहीतबहुदेहसंभवस्तदसौ विभक्तनवगोपुरान्तरम् ।

पुरुषः पुरं प्रविशति स पञ्चभिः सममिन्द्रियैरिव नरेन्द्रसूनुभिः २८

असकृदिति ॥ असकृद्बहुशो गृहीतो लोकधारणाय स्वीकृतो बहुषु देहेषु मत्स्यकूर्मादिषु शरीरेषु संभवः प्रादुर्भावो येन सः, अन्यत्र स्वकर्मणा प्राक्तनयो- निसंबन्धरूपसंभव इत्यर्थः । पुरुषः पुराणपुरुषो हरिर्जीवश्च । विभक्तानि नवानि प्रत्यग्राणि गोपुरान्तराणि द्वारविशेषा यस्य तत्, अन्यत्र नवसंख्याकानि गोपुरा- न्तराणीन्द्रियद्वारभेदा यस्मिंस्तत् पुरं पत्तनं, शरीरं च । 'पुरं पुरि शरीरे च'

इति विश्वः । पञ्चभिरिन्द्रियैः सममिव पञ्चभिर्नरेन्द्रसूनुभी राजपुत्रैः पाण्डवैः
सहासौ हरिस्तत्पुरं प्रविशति स्म । जीवो हि देहाद्देहान्तरं पूर्वेन्द्रियैः सह प्रवि-
शति । लिङ्गशरीरस्यानपायादिति भावः । श्लेषसंकीर्णयमुपमा ॥

तनुभिस्त्रिनेत्रनयनानवेक्षितस्सरविग्रहद्युतिभिरद्युतन्नराः ।

प्रमदाश्च यत्र खलु राजयक्ष्मणः परतो निशाकरमनोरमैर्मुखैः ॥२९॥

तनुभिरिति ॥ यत्र नराः पुरुषाः त्रिनेत्ररुयम्बकः । 'पूर्वपदात्संज्ञायाम-
गः' इति णत्वं तु रघुनाथादिवणत्वरहितस्य संज्ञात्वे न प्रवर्तते । तस्य नयनेना
नवेक्षितस्य स्सरविग्रहस्य द्युतिरिव द्युतिर्यासां ताभिस्तनुभिः मूर्तिभिः । 'स्त्रियां
मूर्तिस्तनुस्तनूः' इत्यमरः । अद्युतन्द्योतन्तेऽस्मि । 'द्युत दीप्तौ' 'द्युच्यो लुङि' इति
विकल्पात्परस्मैपदं पुषादिसूत्रेण च्लेरङादेशः । प्रमदाः स्त्रियश्च राज्ञश्चन्द्रस्य यक्ष्मा
राजयक्ष्मा क्षयरोगः । 'राजानं यक्ष्मा आरत्' इति श्रवणात् । 'राजयक्ष्मा क्षय
शोथः' इत्यमरः । तस्मात्परतः । पूर्वमित्यर्थः । निशाकरवन्मनोरमैः । अक्षीणेन्दु-
सुन्दरैरित्यर्थः । मुखैरद्युतन् । तत्पुरं प्रविष्ट इति पूर्वेणान्वयः । उपमयोः संसृष्टिः ।

अवलोकनाय सुरविद्विषां द्विषः पटहप्रणादविहितोपहूतयः ।

अवधीरितान्यकरणीयसत्त्वराः प्रतिरथ्यमीयुरथ पौरयोषितः ३०

अवलोकनायेति ॥ अथ हरेः पुरःप्रवेशानन्तरं पटहप्रणादैर्दुन्दुभिध्वनि-
भिर्विहितोपहूतयः । कृताह्वाना इवेत्यर्थः । पुरे भवाः पौर्यस्ता योषितः पौर-
योषितः । स्त्रियाः पुंवद्भावः । सुरद्विषामसुराणां द्विषो हरेरवलोकनाय दर्श-
नार्थमवधीरितान्यकरणीयास्त्यक्तान्यकार्याः ताश्च ताः सत्त्वराश्च ताः सत्यः रथ्यां
प्रति प्रतिरथ्यम् । यथार्थेऽव्ययीभावः । ईयुः प्राप्ताः । एतेन स्त्रीणां हरिविलो-
कने कालाक्षमत्वलक्षणमौत्सुक्यमुक्तम् । अत्र पौराङ्गनाप्राप्ते प्रवेशवाद्यश्रव-
णानन्तर्यात्तदुपाह्वानोत्प्रेक्षा व्यञ्जकाप्रयोगाद्गम्या ॥

अथाष्टादशभिः पौराङ्गनाशृङ्गारचेष्टां वर्णयति—

अभिवीक्ष्य सामिकृतमण्डनं यतीः कररुद्धनीविगलदंशुकाः स्त्रियः ।

दधिरेऽधिभित्ति पटहप्रतिस्वनैः स्फुटमट्टहासमिव सौधपङ्कयः ३१

अभीति ॥ सामिकृतमण्डनमर्धविरचितप्रसाधनं यथा तथा यतीर्गच्छन्तीः ।
इणः शतरि ङीप् । कररुद्धनीवीनि करगृहीतग्रन्थीनि गलदंशुकानि खंसमान-
परिधानानि यासां ताः । लसदिति पाठान्तरं तदा लसदुल्लसदित्यर्थः । 'अंशुकं
वस्त्रमात्रे स्यात्परिधानोत्तरीययोः' इति शब्दार्णवे । स्त्रियः स्त्रीरभिवीक्ष्य सौध-
पङ्कयः अधिभित्ति भित्तिषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । पटहप्रतिस्वनैस्तूर्यप्रति-
ध्वनिभिः स्फुटमुद्गतमट्टहासमुच्चैर्हसितमिव दधिरे । इवेत्युत्प्रेक्षा । विकृतिदर्श-
नाद्धासो भवतीति भावः । अत्र कुतूहलाख्या चेष्टोक्ता । 'कुतूहलं रम्यदृष्टौ
चापत्यं परिकीर्तितम्' इति लक्षणात् ॥

रभसेन हारपददन्तकाञ्चयः प्रतिमूर्धजं निहितकर्णपूरकाः ।

परिवर्तिताम्बरयुगाः समापतन्वलयीकृतश्रवणपूरकाः स्त्रियः ॥३२

रभसेनेति ॥ रभसेन त्वरया हारपदे मुक्तादामस्थाने वक्षसि दत्तकाञ्चयो
न्यस्तरशनाः प्रतिमूर्धजं मूर्धजेषु केशेषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । विहिताः क-
र्णपूरकाः कर्णावतंसा याभिस्ताः । परिवर्तितं विपर्यासेन घृतमम्बरयुगं वाससी
याभिस्ताः । परिधानीकृतमुत्तरीयं कुचांशुकं च जघने दत्तमित्यर्थः । वलयी-
कृताः कंकणीकृताः श्रवणपूरकाः कुण्डलानि याभिस्ता स्त्रियः समापतन्नधावन् ।
एतेन विभ्रमाख्या चेषोक्ता । 'विभ्रमस्त्वरया काले भूषास्थानविपर्यये' इति
लक्षणात् स च भ्रममूल इति भ्रान्तिमदलंकारो व्यज्यते ॥

व्यतनोदपास्य चरणं प्रसाधिकाकरपल्लवाद्रसवशेन काचन ।

द्रुतयावकैकपदचित्रितावर्णिं पदवीं गतेव गिरिजा हरार्धताम् ३३

व्यतनोदिति ॥ काचन स्त्री रसवशेन हरिवीक्षणपारतन्त्रयेण । 'गुणे रागे
द्रवे रसः' इत्यमरः । प्रसाधिकाया अलंकार्याः करपल्लवाच्चरणमपास्य असमा-
शावेवाक्षिप्य । हरार्धतां हरस्यार्धाङ्गतां गता । अन्यथैकपादालक्तकासंभवादिति
भावः । गिरिजा गौरीव । यावकेनाद्रालक्तकेन एकपदेन चित्रिता चित्रवर्णी-
कृता अवनिर्यस्यास्ता पदवीं व्यतनोदकरोत् । उपमालंकारः । एषां कुतूहलाख्या
चेष्टा रसायनाद्दिदक्षाजनितचापलरूपत्वादिति ॥

व्यचलन्विशङ्कटकटीरकस्थलीशिखरस्खलन्मुखरमेखलाकुलाः ।

भवनानितुङ्गतपनीयसंक्रमक्रमणकणत्कनकनूपुराः स्त्रियः ॥३४॥

व्यचलन्निति ॥ विशङ्कटानां विशालानां कटीरकस्थलीनां कटिभागानां
शिखरेष्वग्रेषु स्खलन्त्यो लुठन्त्योऽत एव मुखराः शब्दायमानास्ताभिर्मेखला-
भिराकुला तुङ्गेषु तपनीयसंक्रमेषु कनकसोपानेषु क्रमणेन क्रणन्तः कनकनूपुरा
यासां ताः स्त्रियः । भवनानि हर्म्याणि व्यचलन् । तत्र गत्वारोहन्नित्यर्थः । चले-
र्गत्यर्थाल्लङ् । एतदपि पूर्ववदतिकुतूहलमेव । वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः ॥

अधिरुक्ममन्दिरगवाक्षमुल्लसत्सदृशो रराज मुरजिद्दिदक्षया ।

वदनारविन्दमुदयाद्रिकन्दराविवरोदरस्थितमिवेन्दुमण्डलम् ॥३५

अधीति ॥ मुरजितो हरेर्दिदक्षया द्रष्टुमिच्छया । दृशेः सन्नन्तात् 'अप्रत्य-
यात्' इति स्त्रियामप्रत्यये टाप् । रुक्ममन्दिरस्य कनकहर्म्यस्य गवाक्षेऽधिरुक्म-
मन्दिरगवाक्षम् । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । उल्लसत्प्रकाशमानं सुदृशः स्त्रिया
वदनारविन्दमुदयाद्रेः कन्दराया गुहाया विवरस्योदरे मध्ये स्थितमिवेन्दुमण्डल-
मिव रराजेत्युपमा । अत्रापि सुदृशो गवाक्षाक्रमणस्य रम्यदर्शनार्थेचापलरूप-
त्वात्कुतूहलं मुरजिद्दिदक्षयेत्यादिना व्यक्तमेव ॥

अधिरूढया निजनिकेतमुच्चकैः पवनावधूतवसनान्तयैकया ।
विहितोपशोभमुपयाति माधवे नगरं व्यरोचत पताकयेव तत् ३६

अधीति ॥ उच्चकैर्निजनिकेतं स्वसौधमधिरूढया आरूढवत्या पवनेनावधूतः
कम्पितो वसनान्तो वस्त्राञ्चलो यस्यास्तया एकया कदाचिदङ्गनया हेतुना तन्नगर-
मिन्द्रप्रस्थं माधवे उपयात्यागच्छति । यातेर्लटः शत्रादेशः । पताकया वैजयन्त्या
विहितोपशोभं कृतशोभमिवालंकृतमिवेत्युत्प्रेक्षा । व्यरोचत व्यराजत । कृत्स्नस्यापि
नगरस्य स्वयं पताकेव बभावित्युत्प्रेक्षा । तस्याः सकलपौराङ्गनातिशायि लावण्यं
व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । अत्रापि प्रासादारोहणं पूर्ववत्कुतूहलमेव ॥

करयुग्मपद्ममुकुलापवर्जितैः प्रतिवेश्म लाजकुसुमैरवाकिरन् ।

अवदीर्णशुक्तिपुटमुक्तमौक्तिकप्रकरैरिव प्रियरथाङ्गमङ्गनाः ॥ ३७ ॥

करेति ॥ प्रतिवेश्म वेश्मनि । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । अङ्गनाः पुरंध्यः ।
करयुग्मान्यञ्जलयस्तानि पद्ममुकुलानीवेत्युपमितसमासः । तैरपवर्जितैरत एवा-
वदीर्णैर्विभिन्नैः शुक्तिपुटैः शुक्तिकोशैर्मुक्ता उत्सृष्टा ये मौक्तिकप्रकरा मुक्तानिक-
रास्तैरिव स्थितैरित्युत्प्रेक्षा । लाजाः कुसुमानीव तैर्लाजकुसुमैः । आचारलाजै-
रित्यर्थः । प्रियं रथाङ्गं चक्रं यस्य तं प्रियरथाङ्गं चक्रिणम् । हरिमित्यर्थः । अवा-
किरंश्छादयामासुः ॥

हिममुक्तचन्द्ररुचिरः सपद्मको मदयन्द्विजाञ्जनितमीनकेतनः ।

अभवत्प्रसादितसुरो महोत्सवः प्रमदाजनस्य स चिराय माधवः ३८

हिमेति ॥ हिममुक्तः शिशिरापगमाद्धिमान्निर्मुक्तो यश्चन्द्रः स इव । रुचिरः,
अन्यत्र तेन रुचिरः । पद्मेन, पद्मया च सह वर्तत इति सपद्म. स एव सपद्मकः
पद्महस्तः, सश्रीकश्च । शैषिकः स्वार्थिको वा कप् प्रत्ययः । अन्यत्र सपद्मजः ।
शैषिकः कप्प्रत्ययः । द्विजान्ब्राह्मणान्, अन्यत्र पक्षिगणान्कोकिलादीन्मदयन्ह-
र्षयञ्जनितमीनकेतनः प्रद्युम्नजनकः, अन्यत्र मदनोदीपकः । प्रसादिता अनुगृ-
हीताः सुरा देवा येन, अन्यत्र प्रसादिता निर्मलीकृता सुरा मदिरा यस्मिन्स
माधवो हरिर्वसन्तश्च । 'माधवस्तु वसन्ते स्याद्वैशाखे गरुडध्वजे' इति विश्वः ।
प्रमदैव जनस्तस्य प्रमदाजनस्य । जातावेकवचनम् । चिराय महोत्सवोऽभवत् ।
तद्वदानन्दकरोऽभूदित्यर्थः । इहानन्दकरत्वसाम्येन माधवे महोत्सवरूपणाद्रू-
पकसिद्धिः । श्लेषस्तु हरिवसन्तयोरिह नास्त्येव । प्रकृताप्रकृतश्लेषे विशेष्यश्ले-
षायोगात् । किंतु शब्दशक्तिमूलो ध्वनिरेव ॥

धरणीधरेन्द्रदुहितुर्भयादसौ विषमेक्षणः स्फुटममूर्न पश्यति ।

मदनेन वीतभयमित्यधिष्ठिताः क्षणमीक्षते स्म स पुरोविलासिनीः ॥

धरणीति ॥ असौ स्वदाहको विषमेक्षणरुयक्षः धरणीधरेन्द्रदुहितुः पार्वत्याः
सपत्नीशङ्किन्या इति भावः । 'भीत्रार्थानां भयहेतुः' इति पञ्चमी । भयात्स्फुटं

अमूः पौरयोषितः न पश्यतीति हेतोरिति विश्वासादित्यर्थः । अत एव गम्यो-
त्प्रेक्षा । मदनेन वीतभयमधिष्ठिता आक्रान्ता । अत्यारूढमदना इत्यर्थः । पुरो-
विलासिनी. स हरिः क्षणमीक्षते स्म । सविस्मयमिति भावः ।

विपुलेन सागरशयस्य कुक्षिणा भुवनानि यस्य पपिरे युगक्षये ।
मदविभ्रमासकलया पपे पुनः स पुरस्त्रियैकतमयैकया दृशा ॥४०

विपुलेति ॥ युगक्षये कल्पान्ते । सागरे शेते इति सागरशयस्य । ‘अधिक-
रणे शेतेः’ इत्यच्प्रत्ययः ‘शयवासवासिष्वकालात्’ इति विकल्पादलुगभावः ।
यस्य हरेर्विपुलेन कुक्षिणा भुवनानि पपिरे पीतानि । पिबतेः कर्मणि लिट् । स
हरिरेकतमया पुरस्त्रिया पुनः कयाचित्पौराङ्गनया मदविभ्रमेण मदविकारेणास-
कलया असमग्रया एकया दृशा पपे पीतः । सतृष्णं इष्ट इत्यर्थः । कुक्षिकोणनि-
विष्टनिखिलविष्टपस्य हरेर्महत आधेयस्यात्यल्पतरैककान्ताकटाक्षकोणाधारत्वोक्त्या
चमत्कारादधिकालंकारः । ‘आधाराधेययोरानुरूप्याभावोऽधिको मतः’ इति
लक्षणात् । अयं च तात्कालिकविकारात्मा विलासाख्यो भावो यत्कटाक्षवीक्ष-
णम् । ‘तात्कालिकविकारः स्याद्विलासोऽङ्गक्रियादिषु’ इति दशरूपकात् ॥

अधिकोन्नमद्धनपयोधरं मुहुः प्रचलत्कलापिकलशङ्खकस्वना ।

अभिकृष्णमङ्गुलिमुखेन काचन द्रुतमेककर्णविवरं व्यघट्टयत् ॥ ४१

अधिकेति ॥ काचन कान्ता अभिकृष्णं कृष्णाभिमुखम् । आभिमुख्येऽव्ययी-
भावः । अधिकं भुजोन्नमनादूरमुन्नमन्धनः कठिनः पयोधरः स्तनो यस्याः सा मुहुः
प्रचलतो नृत्यत. कलापिनो बर्हिण इव कलो मधुरः शङ्खकस्वनो वलयध्वनिर्यस्या-
सा सती । ‘शङ्खकं वलये कम्बौ’ इति विश्व. । अङ्गुलिमुखेनाङ्गुल्यग्रेणैकस्य कर्णस्य
विवरं रन्ध्रं द्रुतं शीघ्रं व्यघट्टयत् । कण्डूविनोदार्थमिवाताडयत् । वस्तुतस्तु भावा
विष्करणार्थमेवेति भावः । अयं च पूर्ववद्विलास एव । कलापिकलेत्युपमा ॥

परिपाटलाब्जदलचारुणासकृच्चलिताङ्गुलीकिसलयेन पाणिना ।

सशिरःप्रकम्पमपरा रिपुं मधोरनुदीर्णवर्णनिभृतार्थमाह्वयत् ॥४२॥

परीति ॥ अपरा स्त्री । परिपाटलाब्जदलचारुणा रक्ताब्जपत्ररुचिरेण असकृ-
न्मुहुश्चलितान्यङ्गुल्यः किसलयानीवाङ्गुलीकिसलयानि यस्य तेन पाणिना सशिरः-
प्रकम्पं शिरःकम्पयुक्तं यथा तथा मधो रिपुं हरिमनुदीर्णवर्णमनुच्चारिताक्षरम्
अत एव निभृतार्थं परेषामविदितार्थं यत्तदनुदीर्णवर्णनिभृतार्थं यथा तथा आह्व-
यत् परप्रकाशनभयादव्याहरन्ती चेष्टयैवाह्वानं कृतवतीत्यर्थः । अत्रापि पूर्वव-
द्विलासोपमे भावालंकारौ ॥

नलिनान्तिकोपहितपल्लवश्रिया व्यवधाय चारु मुखमेकपाणिना ।

स्फुरिताङ्गुलीविवरनिःसृतोल्लसद्दशनप्रभाङ्कुरमजृम्भतापरा ॥४३॥

नलिनेति ॥ अपरा स्त्री नलिनान्तिके उपहितस्य पल्लवस्य श्रीरिव श्रीर्यस्य

तेन । मुखसंनिधानादिति भावः । एकपाणिना चारु निसर्गसुन्दरं मुखं व्यव-
धाय तिरोधाय स्फुरदङ्गुलीविवरनिःसृता उज्ज्वलाङ्गुल्यन्तरालनिर्गता अत एवो-
ल्लसन्त उत्सर्पन्तो दशनप्रभा एवाङ्गुरा यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अजृम्भत ।
जृम्भमाणस्य विवरणं तच्चेष्टवस्तुसाक्षात्कारकृतजाड्यानुभावः । अत्र नलिनपल्ल-
वयोरसंबन्धयोः संभावनया संबन्धाभिधानादतिशयोक्तिः ॥

वलयापितासितमहोपलप्रभावहुलीकृतप्रतनुरोमराजिना ।

हरिवीक्षणाक्षणिकचक्षुषान्यया करपल्लवेन गलदम्बरं दधे ॥४४॥

वलयेति ॥ हरिवीक्षणेऽक्षणिकचक्षुषा स्थिरदृष्टया । विस्मयादराभ्यां स्तिमि-
तनेत्रयेत्यर्थः । अन्यया स्त्रिया गलत्सुखपारवश्यात्समानमम्बरं वलयेत्व-
र्पिताः खचिता ये असितमहोपला नीलमहामणयः । ‘उपलौ मणिपाषाणौ’
इति विश्वः । तेषां प्रभाभिर्बहुलीकृता सान्द्रीकृता प्रतनुः सूक्ष्मा रोमराजिर्यस्य
तेन करपल्लवेन दधे धृतम् । अयं च तात्कालिकविहारलक्षणविलासः । अत्रेन्द्र-
नीलप्रभाणां रोमावलीबहुलीकरणोक्त्या प्रभास्वपि रोमराजित्वप्रतीतेर्भ्रान्तिम-
दलंकारो व्यज्यते इति वस्तुनालंकारध्वनि ॥

निजसौरभभ्रमितभृङ्गपक्षतिव्यजनानिलक्षयितघर्मवारिणः ।

अभिशौरि काचिदनिमेषदृष्टिना पुरदेवतेव वपुषा व्यभाव्यत ४५

निजेति ॥ काचित्स्त्री निजेनात्मीयेन सौरभेण सौगन्ध्येन भ्रमितानां भ्रमणं
कारितानां भृङ्गाणां पक्षतयः पक्षमूलानि । ‘स्त्री पक्षतिः पक्षमूलम्’ इत्यमरः ।
‘पक्षात्ति.’ इति तिप्रत्ययः । ता एव व्यजनानि इति रूपकं स्वेदहरणलिङ्गात् ।
तासामनिलेन क्षयितं नाशितं घर्मवारि स्वेदो यस्य तेन अभिशौरि शौरेरभि-
मुखम् । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । अनिमेषा दृष्टिर्यस्य तेन वपुषा निमित्तेन
पुरदेवतेव इन्द्रप्रस्थाधिदेवतेव व्यभाव्यत विभाविता । तर्कितेति यावत् ।
अनिमेषत्वं चेष्टदर्शनजन्यजाड्यसंचार्यनुभावः । ‘अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादिष्टा-
निष्टदर्शनश्रुतिभिः । अनिमिषनयननिरीक्षणतूष्णींभावादयस्तत्र ॥’ इति लक्ष-
णात् । इहाङ्गसौरभानिमेषत्वाभ्यां पुराधिवासाच्च पुराधिदेवतात्वमुत्प्रेक्ष्यते
इत्युपात्तगुणनिमित्ता जातिस्वरूपोत्प्रेक्षा । तथा चास्या जाल्याः पद्मिनीत्वं व्यज्यते
इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः । निजसौरभेत्यनेन ‘कमलमुकुलमृद्धी फुल्लराजीवगन्धिः
सुरतवयसि यस्याः सौरभं दिव्यमङ्गम्’ इत्यादिपद्मिनीलक्षणोपलक्षणादिति । विपु-
लेनेत्यादिश्लोकोक्ता षडपि नायिकाः प्रौढा साधारण्यश्च तत्र त्रासासंभवात् ।
अन्यथासां कृतचेष्टावर्णनानौचित्याच्चेत्यलमतिप्रपञ्चेन ॥

अभियाति नः सतृष एष चक्षुषो हरिरित्यखिद्यत नितम्बिनीजनः ।

न विवेद यः सततमेनमीक्षते न वितृष्णतां व्रजति खल्वसावपि ४६

अभियातीति ॥ असौ नितम्बिनीजनः स्त्रीजनो नोऽस्माकं चक्षुषः सतृषः

सतृष्णस्यैव सतश्चक्षुषि सतृष्णे सत्येव । अनादृत्येत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति षष्ठी । एष हरिरभियात्यभिगच्छतीत्यखिद्यत खेदं गतः । खिदेदैवादिकात्कर्तरि लुङ् । अत्रोत्प्रेक्ष्यते । नेति । यो जन एनं हरिं सततमीक्षते असावपि खलु वितृष्णातां न व्रजतीति न विवेद । नित्यदर्शनेऽप्यपूर्ववदेव भवतीति नाबुध्यते-त्यर्थः । वेद चेन्नाखिद्यतेति भावः । अत्राखिद्यतेति स्त्रीणां प्रारब्धहरिवीक्षणसु-खविच्छेदकृतविषादाख्यसंचारिभावनिबन्धनात्प्रेयोऽलंकारः । तदुत्थापिता चंय-मुक्तावेदनोत्प्रेक्षेति संकरः । 'प्रारब्धकार्यासिद्धादेर्विषादः सत्त्वसंक्षयः' इति दशरूपके । सत्त्वसंक्षयश्चित्तभङ्गः ॥

अकृतस्वसन्नगमनादरः क्षणं लिपिकर्मनिर्मित इव व्यतिष्ठत ।

गतमच्युतेन सह शून्यतां गतः प्रतिपालयन्मन इवाङ्गनाजनः ४७

अकृतेति ॥ अङ्गनाजनः अच्युतेन सह गतं मनः प्रतिपालयन्प्रतीक्षमाण इवेत्युत्प्रेक्षा । शून्यतां निरोजस्कतां गतः । अकृतस्वसन्नगमनादरः निवृत्तनिज-गृहप्राप्त्यपेक्षः सन् लिपिकर्मनिर्मितः चित्रलिखित इवेत्युत्प्रेक्षा । क्षणं व्यतिष्ठत विस्पन्दमास्तेत्यर्थः । 'समवप्रविभ्यः स्थः' इत्यात्मनेपदम् । अतः शून्यतानुभा-वाच्चिन्तावगम्यते । 'ध्यानं चिन्ता हितानाप्तेः शून्यताश्वासतापकृत्' इति दश-रूपके । अत्रोत्प्रेक्षयोः सापेक्षत्वात्संकरः ॥

अलसैर्मदेन सुदृशः शरीरकैः स्वगृहान्प्रति प्रतिययुः शनैः शनैः ।

अलघुप्रसारितविलोचनाञ्जलिद्रुतपीतमाधवरसौघनिर्भरैः ॥ ४८ ॥

अलसैरिति ॥ अलघु अधिकं प्रसारितैर्विलोचनैरेवाञ्जलिभिर्द्रुतं सत्त्वरम् । 'लघु क्षिप्रमरं द्रुतम्' इत्यमरः । पीतो यो माधवो हरिरेव रसोऽमृतम् । अन्यत्र मधु मद्यं तत्संबन्धि रसो माधुर्यं माधवरसः । 'रसो रागे विषे वीर्ये तिकादौ पारदे द्रवे । रेतस्यास्वादने हेम्नि निर्यासेऽमृतशब्दयोः ॥' इति वैजयन्ती । तस्यौघः समूहस्तेन निर्भरैर्दुर्भरैः । गुरुभिरिति यावत् । अत एव मदेनालसैर्म-न्थरैः शरीरकाणि । अल्पशरीराणीत्यर्थः । 'अल्पे' इति परिमाणे कन्प्रत्ययः । तैरुपलक्षिताः सुदृशः शनैःशनैः स्वगृहान्प्रति प्रतिययुः प्रतिनिर्गताः । स्वयं लघून्यपि द्रव्याणि रसद्रवभरणाद्गुरु भवन्तीति भावः । अत्र माधवरसौघनिर्भ-रत्वविशेषणगत्या शनैः शनैः प्रतियानहेतुत्वात्कार्यहेतुकं काव्यलिङ्गं तच्च माधव-रसेनेति श्लेषमूलातिशयोक्त्युत्थापितमिति संकरः ॥

नवगन्धवारिविरजीकृताः पुरो घनधूपधूमकृतरेणुविभ्रमाः ।

अचुरोद्धतध्वजविलम्बिवाससः पुरवीथयोऽथ हरिणातिपेतिरे ४९

नवेति ॥ अथ पुरप्रवेशानन्तरं हरिणा पुरः पूर्वं नवगन्धवारिभिर्गन्धवासितो-दकैर्विरजीकृता अविरजसो विरजसः संपद्यमानाः कृताः । 'अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहो-रजसां लोपश्च' इत्यभूततद्भावे च्विप्रत्यये सलोपः 'अस्य च्वौ' इतीकारः । घनैः

सान्द्रैर्धूपानामगुरुधूपानां धूमैः कृतो रेणुविभ्रमो रजोभ्रमो याभिस्ताः प्रचुरं बहुलमुद्धतेषूच्छितेषु ध्वजेषु ध्वजस्तम्भेषु विलम्बीनि विलम्बमानानि वासांसि पताका यासु ताः पुरवीथयोऽतिपेतिरेऽतिपातिताः । अतिक्रान्ता इत्यर्थः । पतेः कर्मणि लिट् एत्वाभ्यासलोपौ । अत्र सादृश्याद्भूरेणुभ्रान्त्या भ्रान्तिमद-लंकार । रेणुविभ्रमशब्देन रजोविलासस्यापि प्रतीतेस्तस्य विरजीकरणेन विरो-धाद्विरोधाभासश्चेत्यनयोरेकवाचकानुप्रवेशलक्षणः संकरः ॥

उपनीय बिन्दुसरसो मयेन या मणिदारु चारु किल वार्षपर्वणम् ।
विदधेऽवधूतसुरसन्नसंपदं समुपासदत्सपदि संसदं स ताम् ॥५०॥

उपनीयेति ॥ मयेनासुरशिल्पिना वृषपर्वा नाम कश्चिदसुरेश्वरः वृषपर्वण इदं वार्षपर्वणम् । 'तस्येदम्' इत्यण् । चारु मनोहरं मणिरेव दारु काष्ठम् । मणिमयं स्तम्भादिकलापमित्यर्थः । तद्विन्दुसरसो हैमवतात्सरोविशेषादुपनीय समीपमानीय किलेत्यैतिह्ये । या संसद्विदधे निर्मिता । अवधूताधरीकृता सुर-सन्नसंपदिन्द्रभवनलक्ष्मीर्यया सा तां संसदं सभाम् । 'सभासमितिसंसदः । आस्थानी क्लीबमास्थानं स्त्रीनपुंसकयोः सदः' इत्यमरः । स हरिः सपदि समु-पासदत्प्रापत् । सदेर्लुङि 'पुषादि-' इति च्लेरङादेशः । पुरा किल खाण्डवदाहे पाण्डवेनाग्निदाहान्मोचितेन मयेन प्रत्युपकारार्थं पूर्वमात्मनैव बिन्दुसरसि गुप्तेन वृषपर्वगृहनिर्माणावशिष्टेन मणिशिलाकलापेन काञ्चनसभा धर्मराजाय निर्मितेति भारते । सभावर्णनाङ्गत्वेनार्जुनमथचरितवर्णनादुदात्तालंकारः । प्रभू-तमहापुरुषचिन्तनं चेति सूत्रम् ॥

अथ दशभिः सभां वर्णयति—

अधिरात्रि यत्र निपतन्नभोलिहां कलधौतधौतशिलवेश्मनां रुचौ ।
पुनरप्यवापदिव दुग्धवारिधिक्षणगर्भवासमनिदाघदीधितिः ॥५१॥

अधीत्यादि ॥ अधिरात्रि रात्रिषु । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यत्र सभायां नभोलिहामञ्जलिहाम् । क्लिप् । कलधौतं रौप्यम् । 'कलधौतं रूप्यहेम्नोः' इत्य-मरः । तद्वद्धौता धवलाः शिला येषां तानि वेश्मानि । स्फटिकभवनानीत्यर्थः । तेषां रुचौ प्रभायां निपतन्प्रविशन् । अनिदाघदीधितिरनुष्णरश्मिर्हिमांशुः । पुनरपि दुग्धवारिधौ क्षीराब्धौ क्षणं गर्भवासम् । न तु मथनात्प्रागिव चिरग-र्भवासमिति भावः । अवापत्प्रापदिवेत्युत्प्रेक्षा । तथा वेश्मनां चन्द्रमण्डलाति-क्रमो व्यज्यते ॥

लयनेषु लोहितकनिर्मिता भुवः शितिरत्नरश्मिहरितीकृतान्तराः ।
जमदग्निसूनुपितृतर्पणीरपो वहति स या विरलशैवला इव ॥५२॥

लयनेष्विति ॥ लीयते एष्विति लयनानि तेषु गृहेषु शितिरत्नानां नीलम-णीनां रश्मिभिर्हरितीकृतानि हरितवर्णीकृतान्यन्तराणि मध्यानि यासां ताः लो-

हितमणयो लोहितकाः पद्मरागाः । 'लोहितान्मणौ' इति कन्प्रत्ययः । तैर्निर्मिता भुवो भूमीर्विरलाः शैवला यासु ताः जमदग्निःसूनो. परशुरामस्य पितृणां तर्पणीस्तृप्तिकरीरप इवेत्युपमा । या सभा वहति स । जामदग्नयः क्षत्रियास्रैः पञ्चशो हृदानुत्पाद्य ताभिरग्निः पितृनतर्पयत्, ताश्च रुधिरप्रकृतिकत्वाद्द्रक्तवर्णा एवेति पुराणम् ॥

विशदाश्मकूटघटिताः क्षपाकृतः क्षणदासु यत्र च रुचैकतां गताः ।
गृहपङ्कयश्चिरमतीयिरे जनैस्तमसीव हस्तपरिमर्शसूचिताः ॥५३॥

विशदेति ॥ किंचेति चार्थः । यत्र सभायां विशदाश्मकूटघटिताः स्फटिक-शिलासंघातनिर्मिता अत एव क्षणदासु क्षपाकृतो निशाकरस्य रुचा चन्द्रिक-यैकतां सावर्ण्यादभेदं गताः अत एव तमसीव हस्तपरिमर्शसूचिताः । पाणिस्पर्श-कगम्या इत्यर्थः । गृहपङ्कयो जनैश्चिरमतीयिरेऽतिक्रान्ताः । पुरोगतान्यपि स्फटिक-भवनानि चन्द्रिकाभ्रमादतीत्य गत्वा पश्चात्करपरामर्शैः कथंचित्प्राप्यन्त इत्यर्थः । अत्र प्रकृतानां स्फटिकवेश्मनां गुणसाम्यादप्रस्तुतचन्द्रिकैक्योक्त्या सामान्यालं-कारः । 'सामान्यं गुणसाम्येन यत्र वस्त्वन्तरैकता' इति लक्षणात् ॥

निलयेषु नक्तमसिताश्मनां चयैर्विसिनीवधूपरिभवस्फुटागसः ।
मुहुरत्रसद्भिरपि यत्र गौरवाच्छशलाञ्छनांशव उपांशु जग्निरे ५४

निलयेष्विति ॥ यत्र सभायां निलयेषु नक्तं रात्रौ विसिन्यो दीर्घिकाः पद्मिन्यस्ता एव वध्वस्तासां परिभवेन निमीलितेन दूषणेन च स्फुटागसः स्पष्टा-पराधाः शशलाञ्छनांशवश्चन्द्रपादाः । अत्रसद्भिरत्रसद्भिरपि निर्दोषैरपि इति चार्थः । 'त्रासो भीमणिदोषयोः' इति विश्वः । 'वा आशः-' इत्यादिना श्यन-भावपक्षे शतृप्रत्ययः । असिताश्मनामिन्द्रनीलमणीनां चयैः समूहैः गौरवात्स्वयं-प्रभूतत्वात्, संभावितत्वाच्च उपांशु अंशुसमीपे, रहश्च । 'रहश्चोपांशु चालिङ्गे' इत्यमरः । मुहुर्जग्निरे तिरोहिता, मारिताश्च । हन्तेः कर्मणि लिट् । समीपगताश्च-न्द्रांशवः प्रभूतैरिन्द्रनीलांशुभिस्तिरस्कृता इत्यर्थः । अन्यत्रान्तःपुरद्रोहिणो निर्भो-कैरपि संभावितैर्दुष्कीर्तिभयाद्दूढं हन्यन्त इति भावः । अत्र विसिनीनां वधूत्वरू-पणात्तत्परिभाविनां चन्द्रांशूनां धूर्तकामुकत्वरूपणप्रतीतेरेकदेशविवर्तिरूपकं तच्च गौरवादुपांशु जग्निरे च श्लेषेणात्रसद्भिरपीति विरोधेन च संकीर्यते ॥

सुखिनः पुरोऽभिमुखतामुपागतैः प्रतिमासु यत्र गृहरत्नभित्तिषु ।
नवसंगमैरविभरुः प्रियाजनैः प्रमदं त्रपाभरपराञ्जुखैरपि ॥५५॥

सुखिन इति ॥ यत्र सभायां नवः संगमो येषां तैर्नवसंगमैरत एव त्रपाभरेण पराञ्जुखैर्विमुखैरपि गृहाणां रत्नभित्तिषु प्रतिमासु तत्संक्रान्तप्रतिबिम्बेषु पुरोऽग्रे-ऽभिमुखतामुपागतैः प्रियाजनैः कान्ताजनैः सुखिनो भोगिनः प्रमदं हर्षमविभरु-र्विभ्रति स । भृजो लडि 'श्लौ' इति द्विर्भावे 'सिजभ्यस्तविदिभ्यश्च' इति श्लेषु-सादेशः । स्त्रीणां वैमुख्येऽपि तत्प्रतिबिम्बाभिमुख्यात्पुंसां सुखमेव, स्त्रीणां तु उभ-

यथापि क्लिष्टमित्यर्थः । अत्र वैमुख्येऽप्याभिमुख्यमिति विरोधस्य प्रतिमास्विति निरासाद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥

तृणवाञ्छया मुहुरवाञ्छिताननान्निचयेषु यत्र हरिताश्मवेश्मनाम् ।
रसनाग्रलग्नकिरणाङ्कुराञ्जनो हरिणान्गृहीतकवलानिवैक्षत ॥५६॥

तृणेति ॥ यत्र सभायां हरिताश्मनां मरकतमणीनां गृहाणाम् । 'गारुत्मतं मरकतमश्मगर्भो हरिन्मणिः' इत्यमरः । निचयेषु सङ्घेषु तृणवाञ्छया तृणाशया मुहुरवाञ्छिताननान्नमितमुखान् अत एव रसनाग्रेषु लग्नाः किरणा अङ्कुरा इव येषां ते तान् । अत एव गृहीतकवलानुपात्ततृणग्रासानिव स्थितान्हरिणान् जन ऐक्षत ईक्षितवान् । ईक्षतेर्लङि 'आडजादीनाम्' इत्याद् 'आटश्च' इति वृद्धिः । अत्र तृणवाञ्छयेति हरिणानां मरकतेषु तृणभ्रान्तेभ्रान्तिमदलंकारः । तन्मूला चयं गृहीतकवलत्वोत्प्रेक्षेति संकरः ॥

विपुलालवालभृतवारिदर्पणप्रतिमागतैरभिविरेजुरात्मभिः ।

यदुपान्तिकेषु दधतो महीरुहः सपलाशराशिमिव मूलसंहतिम् ५७

विपुलेति ॥ यदुपान्तिकेषु यस्याः सभाया उपान्तिकेषु समीपेषु महीरुहो वृक्षाः विपुलेष्वालवालेषु मूलजलाधारेषु । 'स्यादालवालमावालम्' इत्यमरः । भृतानि संभृतानि वारीण्येव दर्पणास्तेषु प्रतिमां प्रतिबिम्बतां गतैः । प्रतिबिम्बितैरित्यर्थः । आत्मभिः । स्वमूर्तिभिरित्यर्थः । सपलाशराशिं सपत्रसंहतिं मूलसंहतिं दधत इव दधाना इवाभिविरेजुः । स्वालवालेषु स्वप्रतिबिम्बितैरधोमुखैः मूलेष्वपि सपत्रा इव रेजुरित्युत्प्रेक्षा ॥

उरगेन्द्रमूर्धरुहरत्नसंनिधेर्मुहुरुन्नतस्य रसितैः पयोमुचः ।

अभवन् यदङ्गणभुवः समुच्छ्वसन्नवालवायजमणिस्थलाङ्कुराः ॥५८

उरगेन्द्रेति ॥ उरगेन्द्राणां मूर्धसु रुहाणि रूढानि । इगुपधलक्षणः कः । तेषां रत्नानां संनिधेः संनिधानान्मुहुरुन्नतस्य । यदायदा तत्संनिधिस्तदातदोदितस्येत्यर्थः । पयोमुचो मेघस्य रसितैः स्तनितैर्यदङ्गणभुवो यस्याः प्राङ्गणप्रदेशाः समुच्छ्वसन्तः प्रादुर्भवन्तो नवाः प्रत्यग्रा वालवायजमणिस्थलाङ्कुरा वैदूर्यभूप्ररोहा यासु तास्तथोक्ता अभवन् । 'वैदूर्यं वालवायजम्' इत्यमरः । वालवायो नाम वैदूर्यप्रभवो देशविशेषः । उरगेन्द्रमूर्धन्यरत्नाङ्कुरैः सहोदितमेघध्वनेर्विदूरभूमिरुद्भिन्नाङ्कुरा भवतीति प्रसिद्धिः । तदुक्तम्—'उरगमूर्धन्यरत्नसन्निधानादकालेऽपि मेघा गर्जन्तीति वार्ता । केचित्तु यत्रैवोरगरत्नं मेघरसितं च तत्रैव वैदूर्यभूमिः । अत्र समृद्धिमद्वस्तुवर्णनादुदात्तालंकारभेदः । 'तदुदात्तं भवेद्यत्र समृद्धं वस्तु वर्णयते' इति लक्षणात् ॥

नलिनी निगूढसलिला च यत्र सा स्थलमित्यधःपतति या सुयोधने ।

अनिलात्मजप्रहसनाकुलाखिलक्षितिपक्षयागमनिमित्ततां ययौ ५९

नलिनीति ॥ यत्र सभायां निगूढसलिला दलच्छन्नत्वादृश्यसलिला नलिनी । वर्तत इति शेषः । या नलिनी सुष्ठु युध्यत इति सुयोधने दुर्योधने । 'भाषायां शासियुधिदृशिष्टिभ्यो युच् वक्तव्यः' । स्थलमिति भ्रान्त्या अवःपतति सति अनिलात्मजस्य भीमसेनस्य ग्रहसनेनादृहासेनाकुलानां क्षुभितानामखिलक्षितिपानां क्षयागमे नाशप्राप्तौ निमित्ततां ययौ । नलिनीदलच्छन्नत्वात्सुयोधनस्य जले स्थलभ्रान्तिः तथा तस्य पातस्तेन भीमसेनप्रहासस्तेन राज्ञां क्षोभस्ततस्तेषां मारणो रणः प्रवृत्त इति परम्परया तत्क्षयकारणत्वं गतेत्यर्थः । अत्र सभावर्णनाङ्गतया भीमसेनादिचरितवर्णनादुदात्तालंकारभेदः । लक्षणं चोक्तम् ॥

हसितुं परेण परितः परिस्फुरत्करवालकोमलरुचावुपेक्षितैः ।

उदकर्षि यत्र जलशङ्कया जनैर्मुहुरिन्द्रनीलभुवि दूरमम्बरम् ॥६०॥

हसितुमिति ॥ यत्र सभायां परितः परिस्फुरन्ती करवालकोमला असि-
श्यामा रुचिर्यस्यास्तस्यामिन्द्रनीलभुवि हसितुं परेण जानतान्येन जनेनोपेक्षितैः
स्थलमेतत्, न जलमित्युपदिष्टैर्जनैरज्ञैरागन्तुकजनैर्जलशङ्कया जलभ्रान्त्या मुहु-
र्दूरमम्बरं वस्त्रमुदकर्षि नितम्बादुद्धृतम् । अत्रेन्द्रनीलस्थलसादृश्यात्सलिलभ्रान्तेर्भ्रान्तिमदलंकारः ॥

अभितः सदोऽथ हरिपाण्डवौ रथादमलांशुमण्डलसमुल्लसत्तनू ।

अवतेरतुर्नयननन्दनौ नभः शशिभार्गवावुदयपर्वतादिव ॥ ६१ ॥

अभित इति ॥ अथामलांशुमण्डलेन तेज.पुञ्जेन समुल्लसन्त्यौ भासमाने
तनू मूर्ती ययोस्तौ नयननन्दनौ नेत्रानन्दकरौ हरिपाण्डवौ सदोऽभितः सभाभि-
मुखम् । 'अभित.परितः—'इति द्वितीया । रथात् शशिभार्गवौ अमलेत्यादिविशे-
षणविशिष्टौ चन्द्रशुक्रौ नभोऽभिमुखमुदयाख्यात्पर्वतादुदयाचलादिवावतेरतुरव-
तीर्णवन्तौ । तरतेर्लिङ् 'वृफलभजत्रपश्च' इत्येत्वाभ्यासलोपो । उपमा ॥

तदलक्ष्यरत्नमयकुड्यमादरादभिधातरीत इत इत्यथो नृपे ।

धवलाश्मरश्मिपटलाविभावितप्रतिहारमाविशदसौ सदःशनैः ६२

तदिति ॥ अथो रथावतरणानन्तरं असौ हरिर्नृपे युधिष्ठिरे आदरादित इत
इत्यभिधातरि सति । इत इत आगम्यतामित्यभिदधाने सतीत्यर्थः । तत्पूर्वो-
क्तमलक्ष्यरत्नमयकुड्यमदृश्यरत्नभित्तिकम् । धवलेन शुभ्रेण रश्मिपटलेन मणि-
प्रभापुञ्जेनाविभावितप्रतिहारमलक्ष्यद्वारम् । 'स्त्री द्वाद्द्वारं प्रतीहारः' इत्यमरः ।
सदः सभां शनैराविशत्प्रविष्टवान् । अत्र कुड्यप्रतीहारयोरलक्ष्यत्वात्संबन्धेऽपि
तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

नवहाटकेष्टकचितं ददर्श सः क्षितिपस्य पस्त्यमथ तत्र संसदि ।

गगनस्पृशां मणिरुचां चयेन यत्सदनान्युदस्यत नाकिनामपि ६३

नवेति ॥ अथ प्रवेशानन्तरं स हरिस्तत्र संसदि सभायां नवभिर्हाटकेष्ट-
काभिः हिरण्येष्टकाभिश्चितम् । 'हिरण्यं हेम हाटकम्' इत्यमरः । 'इष्टकेषीका-
मालानां चिततूलभारिषु' इति ह्रस्वः । पक्कमृत्तिकाविशेषवाचकस्येष्टकाशब्दस्य
तादृशि सुवर्णविकारे सुवर्णघटवदुपचारात्प्रयोगः क्षितिपस्य युधिष्ठिरस्य पस्त्यं
सदनम् । 'निशान्तपस्त्यसदनम्' इत्यमरः । ददर्श । यत्सदनं गगनस्पृशामुच्चै-
स्तराणां मणिरुचां चयेन समूहेन नाकिनां देवानामपि सदनान्युदस्यताह-
सत् । स्मयतेरुत्पूर्वात्कर्तरि लङ् । अत्रापि नृपसदनस्य सुरसदनादाधिक्यासं-
बन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

उदयाद्रिमूर्ध्नि युगपच्चकासतोर्दिननाथपूर्णशशिनोरसंभवाम् ।
रुचिमासने रुचिरधाम्नि विभ्रतावलघुन्यथ न्यषदतां नृपाच्युतौ ६४

उदयाद्रीति ॥ अथ नृपसदनदर्शनानन्तरमुदयाद्रेर्मूर्ध्नि शिखरे युगपच्च-
कासतोः प्रकाशमानयोः 'चकासृ दीप्तौ' इति धातोर्लटः शत्रादेशः । दिनना-
थपूर्णशशिनोः सूर्यपूर्णचन्द्रमसोरसंभवां संभवरहिताम् । तयोस्तथाभूतयोयौ-
गपद्यायोगाद्भूतपूर्वमित्यर्थः । रुचिं शोभां विभ्रतौ नृपाच्युतौ रुचिरधाद्यु-
ज्वलतेजसि । अलघुनि विपुले आसने सिंहासने न्यषदतामुपविष्टौ । सदेर्लुङि
'पुषादि-' इति च्लेरङादेशः 'सदिरप्रतेः' इति षत्वम् । अत्र संभावनया
अर्कपूर्णेन्दुशोभासंबन्धोक्तेरसंबन्धरूपातिशयोक्तिः ॥

सुतरां सुखेन सकलक्लमच्छिदा सनिदाघगङ्गमिव मातरिश्वना ।
यदुनन्दनेन तदुदन्वतः पयः शशिनेव राजकुलमाप नन्दथुम् ६५

सुतरामिति ॥ तद्राजकुलं कुरुकुलम् । सकलक्लमच्छिदा सकलदुःखहा-
रिणा यदुनन्दनेन कृष्णेन सनिदाघं ससंतापमङ्गं मातरिश्वा वायुस्तेन उदका-
न्यस्य सन्तीत्युदन्वानुदधिः । 'उदन्वानुदधौ च' इति निपातः । तस्य पयो
जलं शशिनेव सुतरामत्यन्तम् । 'अव्ययादाम्बक्तव्यः' इत्यामुप्रत्ययः । सुखे-
नाक्लेशेन नन्दथुमानन्दमाप । 'स्यादानन्दथुरानन्दः' इत्यमरः । 'द्वितोऽथुच्'
इत्यथुच्प्रत्ययः । मालोपमा ॥

अनवद्यवाद्यलयगामि कोमलं

नवगीतमप्यनवगीततां दधत् ।

स्फुटसात्त्विकाङ्गिकमनृत्यदुज्वलं

सविलासलासिकविलासिनीजनः ॥ ६६ ॥

अनवद्येति ॥ सविलासो विलासयुक्तो लासिकविलासिनीजनो नर्तकस्त्रीजनः
सविलासलासिकविलासिनीजनः । 'नर्तकीलासिके समे' इत्यमरः । अनवद्यमगर्ह्यं
वाद्यं वंशादि तस्य लयः साम्यं गीतस्य समकालत्वं तद्रामि द्रुतविलम्बादिमा-
नानुवर्तीत्यर्थः । 'तालः कालक्रियामानं लयः साम्यम्' इत्यमरः । नवं गीतं यस्य

तन्नवगीतं तथाप्यनवगीततां दधदिति विरोधेऽपिशब्दः । अगर्हितत्वं दधदित्य-
विरोधाद्विरोधाभासः । ‘अवगीतं तु निर्वादे मुहुर्गीते च गर्हिते’ इति विश्वः ।
सत्त्वमन्तःकरणं तेन निर्वृत्तं नृत्यं सात्त्विकम् । अङ्गं हस्तादि तेन निर्वृत्तमाङ्गिक-
म् । ‘निर्वृत्ते त्वङ्गसत्त्वाभ्यां द्वे त्रिष्वाङ्गिकसात्त्विके’ इत्यमरः । ते स्फुटे यस्मि-
स्तत्तथोक्तम् । वाचिकस्याप्युपलक्षणमेतत् । यथाह भगवान्भरतः—‘पदार्था-
भिनयो नाम ज्ञेयो वागङ्गसत्त्वजः’ इति । अत एव कालिदासोऽपि ‘अङ्गसत्त्व-
वचनाश्रयं मिथः स्त्रीषु नृत्यमुपधाय दर्शयन्’ इति । कोमलं मधुरनृत्यमुज्ज्वल-
मुद्धतं चानृत्यत् । तथोक्तं दशरूपके—‘भावाश्रयं तु नृत्यं स्यान्नृतं ताललयाश्र-
यम् । आद्यं पदार्थाभिनयो मार्गादेशी तथापरः ॥ मधुरोद्धतभेदेन तद्व्यं
द्विविधं पुनः । लास्यदण्डकरूपेण नाटकाद्युपचारकम् ॥’ इति ॥

सकले च तत्र गृहमागते हरौ नगरेऽप्यकालमहमादिदेश सः ।

सततोत्सवं तदिति नूनमुन्मुदो रभसेन विस्मृतमभून्महीभृतः ६७

सकल इति ॥ किंचेति चार्थः । स राजा हरौ कृष्णे गृहमागते सकले तत्र
नगरे इन्द्रप्रस्थे । अकाले प्रसिद्धवसन्ताद्यतिरिक्ते काले । महमुत्सवम् । ‘मह-
उद्धव उत्सवः’ इत्यमरः । आदिदेशाज्ञापयामास । नूनमत्रोत्प्रेक्ष्यते । उन्मुदः
कृष्णागमनादुत्कटानन्दस्य महीभृतो धर्मनन्दनस्य तन्नगरं सततमुत्सवा यस्मि-
स्तत्सततोत्सवमिति इत्येतद्रभसेन त्वरया विस्मृतमभूत् । अन्यथा कथं कृतक-
रणोपदेश इति भावः ॥

हरिराकुमारमखिलाभिधानवित्स्वजनस्य वार्तमयमन्वयुङ्क्त च ।

महतीमपि श्रियमवाप्य विस्मयः सुजनो न विस्मरति जातु किंचन ॥

हरिरिति ॥ किंचेति चार्थः । अखिलान्यभिधानानि नामानि वेत्तीत्यखिला-
भिधानवित्सकलनामप्रपञ्चाभिज्ञः । ‘नामरूपे व्याकरवाणि’ इति श्रुतेरिति भावः ।
‘आख्याहे चाभिधानं च नामधेयं च नाम च’ इत्यमरः । अयं हरिः कृष्णः कुमा-
रमारभ्येत्याकुमारम् । ‘आङ्गार्यादाभिविध्योः’ इत्यभिधानादव्ययीभावः । स्वजन-
स्य बन्धुजनस्य । ‘बन्धुस्त्रस्त्रजनाः समाः’ इत्यमरः । वार्तमनामयम् । आरोग्यमि-
त्यर्थः । ‘वार्तं फलगुन्यरोगे च’ इत्यमरः । ‘ब्राह्मणं कुशलं पृच्छेत्क्षत्रबन्धुमनाम-
यम्’ इति मनुस्मरणात् । अन्वयुङ्क्तापृच्छत् । ‘प्रश्नोऽनुयोगः पृच्छा च’ इत्यमरः ।
युजेः कर्तरि लङ् । तथा हि महतीं श्रियं संपदमवाप्यापि विस्मयो निरहंकारः ।
सुजनः अत एव जातु कदाचिदपि किंचन किमपि न विस्मरति । सुजनः संपन्नो-
ऽप्यहंकारं न करोतीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

मर्त्यलोकदुरवापमवाप्तरसोदयं

नूतनत्वमतिरिक्ततयानुपदं दधत् ।

श्रीपतिः पतिरसाववनेश्च परस्परं

संकथामृतमनेकमसिस्वदतामुभौ ॥ ६९ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रयङ्के

श्रीकृष्णसमागमो नाम त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

मर्त्येति ॥ उभौ श्रीपतिः कृष्णः असाववनेः पतिर्धर्मसुतश्च परस्परं मर्त्यलो-
कैर्मनुष्यलोकैर्दुरवापं दुर्लभमवाप्सरसोदयं प्राप्सरसोत्कर्षम् । स्वादूभवदित्यर्थः ।
अतिरिक्ततयातिस्निग्धतया अनुपदमनुक्षणं प्रतिवाक्यं च नूतनत्वमपूर्वतां दधत्
अनेकं बहुलं संकथां संभाषणं चेदिराजजरासन्धादिकार्यचिन्तारूपं तदेवामृतं
तदसिस्वदतां स्वादितवन्तौ । 'आकरः स्वपरभूरिकथानां प्रायशो हि सुहृदोः
सहवासः' इति भावः । स्वदतेणौ चड्युपधाया ह्रस्वः । संकथामृतमिति रूप-
कालकारः स्वादनलिङ्गात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचिते शिशुपालवधकाव्यव्याख्याने
सर्वकषाख्यायां त्रयोदश सर्गः ॥ १३ ॥

चतुर्दशः सर्गः ।

तं जगाद गिरमुद्गिरन्निव स्नेहमाहितविकासया दृशा ।

यज्ञकर्मणि मनः समादधद्वाग्विदां वरमकद्बदो नृपः ॥ १ ॥

तमिति ॥ वदतीति वदः । पचाद्यच् । कुत्सितस्य वदः कद्बदः गर्ह्यवाक् ।
'गर्ह्यवादी तु कद्बदः' इत्यमरः । 'रथवदयोश्च' इति कोः कदादेशः । स न भव-
तीत्यकद्बदः साधुवादी नृपो युधिष्ठिरो यज्ञकर्मणि यज्ञानुष्ठाने मनः समादधत्स-
म्यगादधत् । तदेव हृदि निधायेत्यर्थः । आहितविकासया कृतप्रसादया दृशा
दृष्टया स्नेहमुद्गिरन्नुद्गमन्निवेत्युत्प्रेक्षा । दृष्टिविकासात्प्रकटितस्नेहः सन्नित्यर्थः ।
वाचो विन्दन्ति वक्तुं विवेकं च जानन्तीति वाग्विदो वाक्यकोविदाः । 'सत्सू-
द्विष-' इत्यादिना क्विप् । तेषां वरं श्रेष्ठं तं हरिं गिरं जगाद । ब्रूतेरर्थग्रहणात्
'दुह्याच्-' इत्यादिना गदेर्द्विकर्मकत्वम् । अत्रोत्प्रेक्षावृत्त्यनुप्रासयोः संसृष्टिः ।
अस्मिन्सर्गे रथोद्धता वृत्तम् । 'रान्नराविह रथोद्धता लगौ' इति लक्षणात् ॥

गिरं जगादेत्युक्तं तामेव गिरं दशभिः प्रपञ्चयति-

लज्जते न गदितः प्रियं परो वक्तुरेव भवति त्रपाधिका ।

व्रीडमेति न तव प्रियं वदन्हीमतात्रभवतैव भूयते ॥ २ ॥

लज्जत इत्यादिभिः ॥ परोऽन्यः कश्चित्पुमान्प्रियं गदितः । प्रियवाक्यमुक्तः
सन्नित्यर्थः । गदेर्दुहादित्वादप्रधाने कर्मणि क्तः । 'अप्रधाने दुहादीनाम्' इति वच-

नात् । न लज्जते । तस्योत्सुकत्वादिति भावः । किंतु वक्तुः स्तोतुरेवाधिका त्रपा भवति । भयादिना मिथ्यावाचकत्वादिति भावः । प्रकृते तु नैवमित्याह—तव प्रियं वदन् । त्वां स्तुवन्नित्यर्थः । व्रीडां नैति । अनन्तगुणाधारे त्वयि बहोरपि प्रियस्यामिथ्यात्वादिति भावः । किंतु स्तवनेनात्रभवता पूज्येनैव हीमता भूयते प्रत्युत त्वमेवात्र जिहेषीत्यर्थः । महतामनुत्सुकत्वादिति भावः । ‘पूज्यस्तत्रभवान्’ इति सज्जनः । ‘इतराभ्योऽपि—’ इति सार्वत्रिकभक्तिके त्रलप्रत्यये ‘सुप्सुपा’ इति समासः ॥

तोषमेति वितथैः स्तवैः परस्ते च तस्य सुलभाः शरीरिभिः ।

अस्ति न स्तुतिवचोऽनृतं तव स्तोत्रयोग्यं न च तेन तुष्यसि ॥३॥

तोषमिति ॥ परस्त्वदन्यः वितथैरसत्यभूतैः स्तवैः स्तोत्रैः । ‘स्तवः स्तोत्रं नुतिः स्तुतिः’ इत्यमरः । तोषमुत्सुकतामेति । ते च तस्य परस्य ते मिथ्यास्तवाः शरीरिभिः प्राणिभिः सुलभाः । असंबद्धप्रलापानामनिर्गलत्वादिति भावः । त्वयि तु नैवमित्याह—अस्तीति । हे स्तोत्रयोग्यं । गुणाकरत्वादिति भावः । अत एव तव संबन्धि स्तुतिवचोऽनृतं नास्ति न भवति, तेन स्तुतिवचसा न तुष्यसि न प्रसीदसि । गम्भीरत्वादिति भावः । अत्र श्लोकद्वये पुरुषान्तरादुपमानभूतादाधिक्यकथनाद्ब्रतिरेकालंकारः ॥

बह्वपि प्रियमयं तव ब्रुवन्न ब्रजत्यनृतवादितां जनः ।

संभवन्ति यद्दोषदूषिते सार्वं सर्वगुणसंपदस्त्वयि ॥ ४ ॥

बह्वपीति ॥ अयं जनः । स्वयमित्यर्थः परामृश्यते । बह्वपि तव प्रियं ब्रुवन्सन् अनृतवादितां मिथ्यावादित्वं न ब्रजति न गच्छति । यद्यस्मात् हे सार्वं, सर्वहितत्वात्सार्वं तत्संबोधने । ‘सर्वपुरुषाभ्यां णडञौ’ इति णप्रत्ययः । दोषदूषितो न भवतीत्यदोषदूषिते सर्वागुणवर्जिते त्वयि सर्वगुणसंपदः संभवन्ति । अनारोपितगुणवादो भूयानपि न विपर्येतीति भावः । अत्रोत्तरवाक्यार्थेन पूर्ववाक्यार्थसमर्थनाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

सा विभूतिरनुभावसंपदां भूयसी तव यदायतायति ।

एतद्दूढगुरुभारं भारतं वर्षमद्य मम वर्तते वशे ॥ ५ ॥

सेति ॥ हे ऊढगुरुभार । विश्वंभरत्वादिति भावः । एतत् भरतस्य राज्ञ इदं भारतम् । भारतनामाख्यं वर्षम् । ‘वर्षोऽस्त्री भारतादौ च’ इति हैमः । ‘लोकोऽयं भारतं वर्षम्’ इत्यमरः । अद्येदानीमायतायति बहुतरकालं । स्थिरं यथा तथेत्यर्थः । ‘उत्तरः काल आयतिः’ इत्यमरः । मम वशे आयत्ततायां वर्तते इति यावत् । ‘वश आयत्ततायां च’ इति विश्वः । सा तद्दशवर्तनं विधेयप्राधान्यात्स्त्रीलिङ्गता । तवानुभावसंपदां सामर्थ्यातिशयानां भूयसी महती विभूतिर्महिमा । कार्यमिति यावत् । त्वत्प्रसादलब्धमिदमैश्वर्यमित्यर्थः । अत्र निजैश्वर्यस्य भगवदनुभावसंपदं विना संबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

तदेवं स्तुत्या हरिमभिमुखीकृत्य कृत्यांशमावेदयति-

सप्ततन्तुमधिगन्तुमिच्छतः कुर्वनुग्रहमनुज्ञया मम ।

मूलतामुपगते खलु त्वयि प्रापि धर्ममयवृक्षता मया ॥ ६ ॥

सप्तेति ॥ सप्त तन्तवः संस्था यस्य तं सप्ततन्तुं क्रतुम् । 'सप्ततन्तुर्मखः क्रतुः' इत्यमरः । अधिगन्तुं प्राप्तुमिच्छतो ममानुज्ञयानुज्ञादानेनानुग्रहं प्रसादं कुरु । साहाय्यं कुर्वित्यर्थः । स्वतः समर्थस्य किं मदनुग्रहेणेत्याह-हे प्रभो, त्वयि मूलतां मुख्यकारणतामङ्गित्वं चोपगते सति मया धर्ममयवृक्षता प्रापि प्राप्ता । प्राप्तोतेः कर्मणि लुङ् । प्रागपि त्वदनुग्रहादेव धर्ममर्जयन्धर्मराजोऽहमस्मीति भावः । अत्र नृपस्य धर्मवृक्षत्वेन हरेस्तन्मूलत्वेन रूपणात्सावयरूपकम् । तेन त्वदनुग्रहः सर्वथा प्रार्थनीयो मया धर्मार्थिनेति तात्पर्यं व्यज्यते ॥

संभृतोपकरणेन निर्मलां कर्तुमिष्टिमभिवाञ्छता मया ।

त्वं समीरण इव प्रतीक्षितः कर्षकेण वलजान्पुपूषता ॥ ७ ॥

संभृतेति ॥ निर्मलां निर्दोषामिष्टियागम् । यजेः स्त्रियां क्तिन् 'वचिस्वपि-' इत्यादिना संप्रसारणम् । कर्तुमभिवाञ्छता अत एव संभृतोपकरणेन संपादितसाधनेन मया वलजान्धान्यराशीन् । 'वलजो धान्यराशिः स्यात्' इति वैजयन्ती । पुपूषता पवितुं साधयितुं निर्बुसीकर्तुमिच्छता । पुनातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । 'सनि ग्रहगुहोश्च' इति चकारादिटः प्रतिषेधः । कर्षकेण कृषीवलेन समीरणो वायुरिव प्रतीक्षितः । प्रवाते शूर्पादिना धान्यस्योत्क्षेपः पवनम् । तद्वातं विनेव त्वां विना समाहृतसंभारेणापि मया यागो दुष्कर इति भावः ॥

वीतविघ्नमनघेन भाविता संनिधेस्तव मखेन मेऽधुना ।

को विहन्तुमलमास्थितोदये वासरश्रियमशीतदीधितौ ॥ ८ ॥

वीतविघ्नमिति ॥ अधुना तव संनिधेर्हेतोर्मे मखेन क्रतुना कर्ता वीतविघ्नमविघ्नं अनघेन निर्दोषेण भाविता । भविष्यत इत्यर्थः । भावे लुट् 'स्यसिचसी-युद्-' इत्यादिना लुटि चिण्वद्भावाद्बुद्धिः । तथा हि अशीतदीधितावुष्णांशावास्थितोदये प्राप्तोदये सति को वासरश्रियं दिनशोभां विहन्तुमलं शक्तः । न कोऽपीत्यर्थः । अत्र हरिमरीचिमालिनोर्वाक्यभेदाद्विम्बप्रतिबिम्बतया संनिहितद्योतितया समानधर्मतया निर्दोषो दृष्टान्तालंकारः । 'यत्र वाक्यद्वये विम्बप्रतिबिम्बतयोच्यते । सामान्यधर्मवाक्योक्तेः स दृष्टान्तो निगद्यते ॥' इति लक्षणात् ॥

स्वापतेयमधिगम्य धर्मतः पर्यपालयमवीवृधं च यत् ।

तीर्थगामि करवै विधानतस्तज्जुषस्व जुह्वानि चानले ॥ ९ ॥

स्वापतेयमिति ॥ यत्स्वपतौ स्वामिनि साधु स्वापतेयं वित्तम् । 'पथ्यतिथि-वसतिस्वपतेर्द्वे' । 'द्रव्यं वित्तं स्वापतेयम्' इत्यमरः । धर्मतः क्षत्रियस्य विजित-

मिति शास्त्रोक्तप्रकारादित्यर्थः । अधिगम्य लब्ध्वा यत्नेन पर्यपालयं पालितवान्, अवीवृधं वृद्धिं च प्रापितवान् । तत्तीर्थगामिं विप्राधीनं करवै करिष्यामि । विधानतः 'पालितं वर्धयेन्नित्यं वृद्धं पात्रेषु निर्वपेत्' इति स्मरणात् । तच्च पात्रं त्वमेवेत्याह—तत्सर्वं जुषस्व सेवस्व । सदैव भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । 'जुषी प्रीतिसेवनयोः' इति धातोर्लोद अनले जुहवन्ति च जुहुयाम् । तन्मुखेनापि तत्रैव भोक्तृत्वादिति भावः । जुहोतेः संप्रश्नलोपि मेर्निरादेशः ॥

पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेव वा स्नातवत्यवभृथे ततस्त्वयि ।

सोमपायिनि भविष्यते मया वाञ्छितोत्तमवितानयाजिना ॥१०॥

पूर्वमिति ॥ वेति पक्षान्तरे । अथवेत्यर्थः । अङ्ग हे कृष्ण, 'अथ संबोधनार्थकाः । स्युः प्याट्पाडङ्ग हे है भोः' इत्यमरः । पूर्वं त्वमेव जुहुधि । यजस्वेत्यर्थः । 'हुङ्गल्भ्यो हेर्धिः' इति हेर्धिरादेशः । सोमपायिनि त्वयि अवभृथे यज्ञे । 'दीक्षान्तोऽवभृथो यज्ञे' इत्यमरः । स्नातवति सति ततोऽनन्तरं मया वाञ्छित उत्तमो वितानो राजसूयाख्यः । 'ऋतुविस्तारयोरस्त्री वितानं त्रिषु तुच्छके' इत्यमरः । तेन तथा याजिना भविष्यते । भावे लृट् । त्वयि इष्टवति पश्चादहं यक्ष्य इत्यर्थः । अत्र श्लोकद्वयेन हरेर्यागासंबन्धे तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

किं विधेयमनया विधीयतां त्वत्प्रसादजितयार्थसंपदा ।

शाधि शासक जगत्रयस्य मामाश्रवोऽस्मि भवतः सहानुजः ११

किमिति ॥ अथवा त्वत्प्रसादेन त्वदनुग्रहेण जितया जयलब्धयानयार्थसंपदा धनसंपदा किं विधेयं किमनुष्ठेयं विधीयतां त्वयैव क्रियताम् । अहं तु अस्वतन्न इत्याह—हे जगत्रयस्य शासक । न तु ममैवेति भावः । मां शाधि । शिक्षयेत्यर्थः । शासेर्लोपि 'हुङ्गल्भ्यो हेर्धिः' इति धिरादेशः । 'झलो झलि' इति सकारलोपः । सहानुजः सन् । सानुजः 'वोपसर्जनस्य' इति सहशब्दस्य सभावविकल्पः । भवतस्तवाश्रवो विधेयोऽस्मि । 'विधेयो विनयग्राही वचने स्थित आश्रवः' इत्यमरः । अत्रानाश्रवस्याश्रवत्वसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरिति दशश्लोक्यामाचार्यमतेऽतिप्रियतराख्यानात्प्रेयोऽलंकारः । 'प्रेयः प्रियतराख्यानम्' इति लक्षणात् । आधुनिकास्तु भावनिबन्धने प्रेयोऽलंकार इति लक्षयन्ति स चोन्नीतस्तत्र तत्रोन्नेष्यते च ॥

तं वदन्तमिति विष्टरश्रवाः श्रावयन्नथ समस्तभूभृतः ।

व्याजहार दशनांशुमण्डलव्याजहारशबलं दधद्वपुः ॥ १२ ॥

तमिति ॥ अथानन्तरं विष्टराविव श्रवसी यस्य स विष्टरश्रवाः । 'विष्णुर्नारायणः कृष्णो वैकुण्ठो विष्टरश्रवाः' इत्यमरः । इति एतादृशं तं वदन्तं नृपम् । समस्तभूभृतः सर्वानृपान्श्रावयन् दशनांशुमण्डलमिति व्याजोऽपदेशो यस्य तेन

हारेण मुक्ताहारेण शबलं शारं वपुर्दधद्व्याजहार व्याहतवान् । अत्र दशनांशु-
मण्डलस्य व्याजशब्देनासत्यत्वप्रतिपादनादपह्लवभेदः ॥

यदुक्तं सा विभूतिरित्यादि तत्रोत्तरमाह—

सादिताखिलनृपं महन्महः संप्रति स्वनयसंपदैव ते ।

किं परस्य स गुणः समश्नुते पथ्यवृत्तिरपि यद्यरोगिताम् ॥१३॥

सादितेति ॥ संप्रति ते तव महन्महस्तेजः स्वनयसंपदैव निजनीतिमहि-
श्रैव सादिताखिलनृपं विजितसमस्तराजकं न तु मदनुभावादिति भावः । तथा
हि पथ्या हिता वृत्तिरन्नपानादिक्रिया यस्य सोऽप्यरोगितामारोग्यं समश्नुते यदि
प्राप्नोतीति चेत् । सोऽपि तदारोग्यमित्यर्थः । विधेयप्राधान्यात्पुंलिङ्गता । परस्य
भिषजः स गुणः किं नेत्यर्थः । अपथ्यवृत्तेरारोग्यमौषधसाध्यत्वाद्भिषजो गुणो-
ऽस्तु, हितमेध्याशिनो न तथेत्यर्थः । स्वयमसमर्थः पराधीनसिद्धिरित्युपचार
इति भावः । दृष्टान्तालंकारः सुगमः ॥

यदुक्तं पूर्वमङ्ग जुहुधि त्वमेवेति तत्राह—

तत्सुराज्ञि भवति स्थिते पुनः कः क्रतुं यजतु राजलक्षणम् ।

उद्धृतौ भवति कस्य वा भुवः श्रीवराहमपहाय योग्यता ॥१४॥

तदिति ॥ तत्तस्मादुक्तरीत्या । तवैवाधिकारित्वादित्यर्थः । सुराज्ञि विजय-
प्रजारक्षणादिगुणयोगाच्छुद्धक्षत्रिये । 'न पूजनात्' इति समासान्तप्रतिषेधः ।
भवति त्वयि पुरः स्थिते सति कः । त्वदन्यः क इत्यर्थः । राज्ञः क्षत्रियस्य
लक्षणं चिह्नमसाधारणं यस्य तं क्रतुम् । राजसूयमित्यर्थः । यजतु । न कोऽपी-
त्यर्थः । 'राजा राजसूयेन यजेत' इति राजाधिकारताश्रवणाद्राजा त्वमेवेति
भावः । संभावनायां लोट् । अत्र दृष्टान्तमाह—भुव उद्धृतौ भुव उद्धरणे श्रीव-
राहमादिवराहमपहाय कस्य पुनर्योग्यता सामर्थ्यं भवति । न कस्यापीत्यर्थः ।
योगाय प्रभवतीति योग्यः । 'योगाद्यच्च' इति यत्प्रत्ययः । अत्र राजवराहयो-
र्वाक्यभेदेन प्रतिबिम्बकरणाद्दृष्टान्तालंकारः ॥

यच्चोक्तं संभृतोपकरणेनेत्यादिना तत्राह—

शासनेऽपि गुरुणि व्यवस्थितं कृत्यवस्तुषु नियुङ्क्व कामतः ।

त्वत्प्रयोजनधनं धनंजयादन्य एष इति मां च मावगाः ॥१५॥

शासन इति ॥ गुरुण्यतिदुष्करेऽपि शासने नियोगे व्यवस्थितम् । त्वदाज्ञा-
करमित्यर्थः । मां कृत्यवस्तुषु कर्तव्यार्थेषु कामतो यथेच्छं नियुङ्क्व प्रेषय । अ-
नुचितमेतन्नियन्तरीति संकोचं वारयन्नाह—त्वदिति । त्वत्प्रयोजनमेव धनं यस्य
तम् । त्वदर्थैकनिष्ठमित्यर्थः । मां धनानि जयतीति धनंजयोऽर्जुनः । 'संज्ञायां
भृत्तृजिधारिसहितपिदमः' इति खशप्रत्यये मुमागमः । तस्मादेषोऽन्यः कृष्ण-

इति मां मावगाः मावेहि च नियोगसमुच्चयार्थश्चकारः । अवपूर्वादिणो 'माडि लुङ्', 'इणो गा लुङि' इति गादेशः 'न माडयोगे' इत्यद्रप्रतिषेधः । उभयो-
स्तकार्यनिबन्धनान्नारायणात्मत्वाच्च नावयोर्भेदप्रतिपत्तिः कार्येत्यर्थः । तथा च
तद्वदेव नियोगेऽप्यसंकोच उचित इति भावः । अत एवानयोर्वाक्यार्थयोर्हेतु-
हेतुमद्भावाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । स च कृष्णयोर्भेदाभेदरूपाति-
शयोक्तिमूल इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

यच्चोक्तं वीतविघ्नमित्यादि तत्राभयदानं प्रतिजानीते—

यस्तवेह सवने न भूपतिः कर्म कर्मकरवत्करिष्यति ।

तस्य नेष्यति वपुः कबन्धतां बन्धुरेष जगतां सुदर्शनः ॥ १६ ॥

य इति ॥ यो भूपतिः तवेहास्मिन्सवने यज्ञे । 'सवनं यजने स्नाने सोमे
निर्दलनेऽपि च' इति विश्वः । कर्मकरवद्भृत्यवत्कर्म न करिष्यति तस्य भूपतेर्वपुः
जगतां बन्धुः । क्षेमंकरत्वादिति भावः । एष सुदर्शनो मच्चक्रम् । 'शङ्खो
लक्ष्मीपतेः पाञ्चजन्यश्चक्रं सुदर्शनम्' इत्यमरः । कबन्धतां शिरःशून्यतां नेष्यति
प्रापयिष्यति । छेत्स्यामि चक्रेणास्य शिर इत्यर्थः । 'कबन्धं सलिले प्रोक्तमप-
मूर्धकलेवरे' इति विश्वः । अतो विघ्नशङ्का न कार्येति भावः । अत्र सुदर्शने
बन्धुत्वरूपणाद्रूपकालंकारः ॥

इत्युदीरितगिरं नृपस्त्वयि श्रेयसि स्थितवति स्थिरा मम ।

सर्वसंपदिति शौरिमुक्तवानुद्वहन्मुदमुदस्थित क्रतौ ॥ १७ ॥

इतीति ॥ इतीत्थमुदीरितगिरमुपन्यस्तवाचं शौरिं नृपो युधिष्ठिरः त्वयि
श्रेयस्यभ्युदये विषये स्थितवति । त्वयि क्षेमंकरे सतीत्यर्थः । मम सर्वसंपत्
स्थिरेत्युक्तवान् । मुदमुद्वहन्सहायसंपत्त्या संतुष्यन्सन् । क्रतावुदस्थित । क्रतुं
कर्तुमुद्युक्तवानित्यर्थः । तिष्ठतेर्लुङि 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यादिनात्मनेपदं 'स्थाध्वो-
रिच्च' इति सिचः कित्वादिकारः । 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सकारलोपः ॥

अथ पञ्चविंशतिश्लोकैरनेकधा क्रतुं वर्णयति—

आननेन शशिनः कलां दधदर्शनक्षयितकामविग्रहः ।

आप्लुतः स विमलैर्जलैरभूदष्टमूर्तिधरमूर्तिरष्टमी ॥ १८ ॥

आननेनेत्यादि ॥ आननेन शशिनः कलामिव कलां कान्तिं दधत् । निद-
र्शनालंकारः । शशिमुख इत्यर्थः । अन्यत्र शशिखण्डधरेत्यर्थः । दर्शनेन क्षयितौ-
नाशितौ कामविग्रहौ कामक्रोधौ येन सः, अन्यत्र दृष्टिदग्धस्मरशरीरः । विमलैर्ज-
लैराप्लुतः स्नातः । नद्यां स्नातीति दीक्षायां स्नानविधानादिति भावः । अन्यत्र
गङ्गोदकसिक्ता । गङ्गाधरीत्यर्थः । स नृपः अष्टानां पूरणी अष्टमी । 'तस्य पूरणे
डट्ट' इति डट्ट प्रत्ययः । 'नान्तादसंख्यादेर्मट्ट' इति मडागमः 'टिड्ढाणञ्-' इत्या-

दिना ङीप् । अष्टानां मूर्तीनां समाहारोऽष्टमूर्तिः । ‘तद्धितार्थ—’ इत्यादिना समाहारे द्विगुरेकवचनं पुंसकं च । तस्य धरो धारयिताऽष्टमूर्तिधरः शिवः तस्याष्टमी मूर्तिरभूत् । सोमदीक्षितोऽभूदित्यर्थः । तस्याप्यागमे शिवमूर्तित्वप्रसिद्धेः । अत्र प्रकृताप्रकृतयोर्नृपशिवयोः शिवशब्दमात्रसाधर्म्याच्छेषालंकारः ॥

तस्य सांख्यपुरुषेण तुल्यतां विभ्रतः स्वयमकुर्वतः क्रियाः ।

कर्तृता तदुपलम्भतोऽभवद्वृत्तिभाजि करणे यथर्त्विजि ॥१९॥

तस्येति ॥ क्रियाः कर्माणि होमादीनि, अन्यत्र पुण्यपापकर्माणि । स्वयमकुर्वतोऽननुतिष्ठतः अन्यत्र उदासीनस्य । अत एव सांख्यपुरुषेण सांख्यशास्त्रोक्तेनात्मना तुल्यतां विभ्रतस्तस्य राज्ञः करणेऽन्तःकरणे यथा । बुद्धाविवेत्यर्थः । ऋतौ यजतीति ऋत्विग्याजकः । ‘ऋत्विजो याजकाश्च ते’ इत्यमरः । ‘ऋत्विग्दधृग्—’ इति निपातः । तस्मिन्वृत्तिभाजि । होमादिव्यापारं कुर्वतीत्यर्थः । अन्यत्र पुण्यपापकारिणि सति तदुपलम्भतः तस्य ऋत्विग्वृत्तेरुपलम्भान्ममेदमित्यनुसंधानादेव कर्तृता क्रियानुष्ठातृत्वमभवत् । तथैव विधिसामर्थ्यादिति भावः । अत एवाह भगवाञ्जैमिनिः—‘अन्या वा स्यात्परिक्रिया स्नानात्सत्यप्यात्मनेपदे’ इति । अन्यत्र तदुपलम्भतस्तस्या बुद्धिवृत्तेरुपलम्भात्साक्षित्वेनानुसंधानादेव कर्तृत्वमभवत् । स्वयंक्रियाभोगरहितोऽप्यात्मा बुद्धेः संनिधानाद्रक्तस्फटिकवत्तथा भवतीत्यर्थः । उपमालंकारः ॥

शब्दितामनपशब्दमुच्चकैर्वाक्यलक्षणविदोऽनुवाक्यया ।

याज्यया यजनकर्मिणोऽत्यजन्द्रव्यजातमपदिश्य देवताम् ॥२०॥

शब्दितामिति ॥ वाक्यलक्षणविदो मीमांसाशास्त्रज्ञाः यजनकर्मिणो यजनव्यापारवन्त ऋत्विजः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । अनूच्यत इत्यनुवाक्या तयानुवाक्यया । ‘अनूच्यया याज्यया जुहोति’ इति श्रुतेः । सा च प्रशास्तृपाठ्या । तदभावे होतृपाठ्या देवताह्वानी ऋक् । वचे ‘ऋहलोर्ण्यत्’ ‘चजोः कुधिण्यतोः’ इति कुत्वम् । शब्दसंज्ञात्वात् ‘वचोऽशब्दसंज्ञायाम्’ इति न प्रतिषेधः । उच्चकैः अनपशब्दं यथा तथा शब्दिताम् । मन्त्रवर्णेनोच्चैः प्रकाशितामित्यर्थः । उच्चैः ऋचा क्रियत इति विधानात् । ‘शब्द संशब्दने’ इति धातोश्चौरादिकात्कर्मणि क्तः । देवतामिन्द्रादिकामपदिश्य द्रव्यजातं पशुपुरोडाशादि हविःसमूहं इज्यतेऽनयेति याज्या सा च होतृपाठ्या यागाङ्गसाधनमृक् । ‘याज्यया जुहोति’ इति श्रुतेः । पूर्ववत् ‘ऋहलोर्ण्यत्’ इति करणे ण्यत् । ‘यजयाचरुचप्रवचर्चश्च’ इति कुत्वप्रतिषेधः । तथा अत्यजन् । अत्यजन्नित्यर्थः । देवतोद्देशेन द्रव्यत्यागो याग इति लक्षणात् । स च त्यागसामान्यत आहवनीये जुहोतीति तदाहवनीय इति सामान्यन्यायाद्विधानादन्यत्रेति ध्येयम् । द्रव्यत्यागस्याध्वर्युमात्रकर्तृत्वेऽपि याज्यापुरोनुवाक्याद्वारा होतृप्रशास्त्रोरपि साहित्यादत्यजन्निति बहुत्वव्यपदेशः । तथाच मैत्रावरुणेन

पुरोऽनुवाक्यायामनूक्तायां तत्प्रकाशितदेवतोद्देशेनाध्वर्युर्होतृपठितयाज्यान्ते वष-
ट्कारेण सोमादिकं हविरग्नावत्याक्षीदित्यर्थः । स्वभावोक्तिरलंकारः ॥

सप्तभेदकरकल्पितस्वरं साम सामविदसङ्गमुज्जगौ ।

तत्र सूतृगिरश्च सूरयः पुण्यमृग्यजुषमध्यगीषत ॥ २१ ॥

सप्तेति ॥ तत्र ऋतौ । सामानि वेत्तीति सामविदुद्गाता सप्तभेदं सप्तप्रकारं
यथा तथा करेण हस्तेन कल्पिताः संपादिताः स्वरा निषादादयो यस्य तत् ।
करविन्यासभेदादिभिर्व्यञ्जितसप्तस्वरमित्यर्थः । ‘निषादर्षभगान्धारषङ्गमध्यमधै-
वताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त’ इत्यमरः । यद्वा स्वराः कष्टादयः । कष्टः प्रथमो
द्वितीयो मन्दो नीच इत्यादयः । साम बृहद्रथन्तरादिकमसङ्गमस्खलितमुज्जगा-
वुदगायत् । किञ्च सूतृगिरः प्रियसत्यवाचः । ‘प्रियं सत्यं च सूतृतम्’ इत्य-
मरः । सूरयो विद्वांसो होत्राध्वर्यादयः पुण्यं श्रेयस्करम् । ऋचश्च यजूंषि च
तत् ऋग्यजुषमग्निमीळे इषे इत्यादिकम् । द्वन्द्वैकवद्भावः ‘अचतुर—’ इत्यादिना
द्वन्द्वे समासान्तनिपातः । अध्यगीषत । इङो लुङि ‘विभाषा लुङ्लुङोः’ इति
गाडादेशपक्षे ‘गाङ् कुटादि—’ इति सिच. कित्त्वे ‘घुमा—’ इत्यादिना ईत्वम् ।
अत्र सामसामेत्यादौ वृत्त्यनुप्रासभेदो द्रष्टव्यः ॥

बद्धदर्भमयकाञ्चिदामया वीक्षितानि यजमानजायया ।

शुष्मणि प्रणयनादिसंस्कृते तैर्हवींषि जुहवांबभूविरे ॥ २२ ॥

बद्धेति ॥ बद्धं दर्भमयं दर्भविकारं काञ्चिदाम रक्षणागुणो यस्यास्तस्या ।
आग्नीध्रसंनद्धयेत्यर्थः । ‘आशासाना सौमनसम्’ इत्युत्तरेण ‘गार्हपत्यमूर्ध्वजु-
मासीनां पत्नीं संनह्य तिष्ठन्तीं वाचयतीत्येके, मौञ्जेन दाम्नान्यतरतः पाशेन
योक्त्रेण च’ इत्यापस्तम्बवचनात् । दामेति ‘डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्’ इति डाप्प्र-
त्ययः । यजमानो यष्टा । ‘पूङ्यजोः शानन्’ इति यजेः शानन्प्रत्ययः । तस्य जायया
पत्न्या वीक्षितानि दृष्टानि हवींष्याज्यादीनि । ‘पत्न्यवेक्षते’ इत्याज्यस्य पत्न्यवेक्षण-
संस्कारविधानादर्थप्रधानत्वात्सर्वेषामाज्यादीनां प्राणभृन्न्यायेन वीक्षितत्वव्यप-
देशः । प्रणयनं नाम गार्हपत्यादुद्धृत्य मन्त्रेणायतने सादनम् । आदिशब्दात्परि-
स्तरणपरिधानसंमार्गादिसंस्कारसंग्रहः । तैः प्रणयनादिभिः संस्कृते आहिताति-
शये शुष्मण्यग्नौ । ‘बर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा’ इत्यमरः । अत्राप्याहवनीये जुहो-
तीति हूयमानेऽध्वर्युः कर्ता । जुहूपात्रव्यापृतया स्रवाहवनीयं प्रधानमिति न्याय-
वचनात् । तैः ऋत्विग्भिः जुहवांबभूविरे । जुहोतेः कर्मणि लिट् ‘भीहीभृहु-
वाम्—’ इति विकल्पादाम्प्रत्ययः । अत्र विषयस्य योक्त्यानुपादानेन विषयिणः
काञ्चीगुणस्यैव तदभेदेन निर्देशाद्भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तेरनुप्रासेन संकरः ॥

नाञ्जसा निगदितुं विभक्तिभिर्व्यक्तिभिश्च निखिलाभिरागमे ।

तत्र कर्मणि विपर्यणीनमन्मन्त्रमूहकुशलाः प्रयोगिणः ॥ २३ ॥

नेति ॥ तत्र तस्मिन्कर्मणि यज्ञकर्मणि । अन्यथाश्रुतस्य शब्दस्यान्यथालिङ्गवचनादिभेदेन विपरिणमनमूहः । तत्र कुशला । प्रयोग एषामस्तीति प्रयोगिणः प्रयोक्तार ऋत्विज आगमे आम्राये निखिलाभिर्विभक्तिभिः प्रथमादिभिः सुब्विभक्तिभिस्त्रिभक्तिभिश्च । विभक्तिग्रहणं वचनोपलक्षणम् । व्यक्तिभिर्लिङ्गैश्चाञ्जसा सुखेन निगदितुं पठितुं न भवन्त्यशक्यत्वादिति नाञ्जसा निगदितुम् । 'अञ्जस उपसंख्यानम्' इति अलुक् नञर्थस्य नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अथवा अञ्जसेति तृतीयान्तप्रतिरूपकमव्ययं तत्त्वार्थे 'अञ्जसा तत्त्वतूर्णयोः' इति विश्वः । अञ्जसा तत्त्वत इत्यर्थः । अस्मिन्पक्षे नैकपद्यनियमः । तं मन्त्रं कर्माङ्गदेवतारूपवाक्यं विपर्ययीनमन्विपरिणमन्ति स्म । विपरिणमितवन्त इत्यर्थः । विपरिपूर्वकाण्यन्तात् णमधातोर्लुङ् । सन्वद्भावे 'सन्वत.' इत्यभ्यासस्येत्वम् । 'दीर्घो लघोः' इति दीर्घः । 'उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशस्य' इति णत्वम् । अत्र नाञ्जसेति पाठविशेषणगत्या मन्त्रविपरिणमनहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

संशयाय दधतोः सरूपता दूरभिन्नफलयोः क्रियां प्रति ।

शब्दशासनविदः समासयोर्विग्रहं व्यवससुः स्वरेण ते ॥ २४ ॥

संशयायेति ॥ संशयाय संदेहोत्पादनाय सरूपतां सादृश्यं दधतोः । उभयत्र रूपसाम्यादयं समासोऽयं वेति संशयं कुर्वतोरित्यर्थः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रेन्द्रस्य शत्रुः शातयिता हन्तेति षष्ठीतत्पुरुषः । उतेन्द्रः शत्रुर्यस्येति बहुव्रीहिरिति सारूप्यसंशयः । तत्रानियमे दोषमाह—क्रिया प्रकृतं कर्म तां प्रति । तामुद्दिश्येत्यर्थः । दूरभिन्नमत्यन्तविलक्षणं फलं ययोर्दूरभिन्नफलयोस्तयोरर्थभेदात्कर्मणः फलभेदं प्रतिपादयतोरित्यर्थः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव षष्ठीसमासस्येष्टत्वे वृत्रस्येन्द्रहन्तृत्वम् । बहुव्रीहौ तु तस्येन्द्रेण वध्यत्वमिति फलभेद इति भावः । समासयोरेवंविधयोः प्रसक्तयोः सतोरित्यर्थः । भावलक्षणे सप्तमी । शब्दशासनविदः शब्दशास्त्रज्ञाः । अन्येषामनधिकारादिति भावः । ते प्रकृता ऋत्विजः स्वरेण तत्तत्समासविहितस्वरवशेन विग्रहं वाक्येन समर्थाभिधानं व्यवससुर्निश्चिक्युः । अस्मिन्स्वरेऽयं समासः तत्रायं विग्रह इति अन्यतरपक्षावधारणं चक्रुः । यथेन्द्रशत्रुरित्यत्रैव पूर्वपदे उदात्तत्वेन बहुव्रीहिस्वरेण बहुव्रीहिसमासनिश्चयः । इन्द्रः शत्रुर्यस्येति विग्रहावधारणमित्यर्थः । व्यवपूर्वस्य स्यते लिटि 'आदेच-' इत्यात्वे द्विर्वचनादिकार्ये झेरुसादेशः । अत्र संशयजनकत्वफले भेदप्रतिपादकपदार्थयोर्विशेषणगत्या संदिग्धे न्यायः प्रवर्तत इति न्यायेन विग्रहस्य व्यवसायहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः ॥

लोलहेतिरशनाशतप्रभामण्डलेन लसता हसन्निव ।

प्राज्यमाज्यमसकृद्दृषदकृतं निर्मलीमसमलीढ पावकः ॥ २५ ॥

लोलेति ॥ लसता प्रकाशमानेन लोलाश्चला हेतयो ज्वाला एव रसना रसज्ञाः । 'वह्नेर्द्र्योज्वालकीलावर्चिर्हेतिः शिखा स्त्रियाम्' इति, 'रसज्ञा रसना

जिह्वा' इति चामरः । तासां शतानि तेषां प्रभामण्डलेन हसन्निवेति रूपकसं-
कीर्णोत्प्रेक्षा । पावको वह्निः वषट्कृतं वषट्कारेण त्यक्तम् । हुतमित्यर्थः । 'हुतं त्रिषु
वषट्कृतम्' इत्यमरः । निर्मलीमसममलिनं । शुद्धमित्यर्थः । 'मलीमसं तु मलि-
नम्' इत्यमरः । 'ज्योत्स्नातमिस्रा-' इत्यादिना मलिनशब्दान्मत्वर्थे ईमसच्प्रत्य-
यान्तो निपातः । प्राज्यं प्रभूतमाज्यमसकृदलीढ आस्वादयत् । लिहेः स्वरितेत्त्वा-
ल्लडि कृते 'हो ढः' इति ढत्वं 'झषस्तथोर्धोऽध.' इति धत्वे घृत्वे ढ्लोपदीर्घौ ॥

तत्र मत्रपवितं हविः क्रतावश्चतो न वपुरेव केवलम् ।

वर्णसंपदमतिस्फटां दधन्नाम चोज्ज्वलमभूद्द्विर्भुजः ॥ २६ ॥

तत्रेति ॥ तत्र क्रतौ । मत्रैरुत्पवनादिमत्रैः पवितं पवित्रितम् । शोधितमि-
त्यर्थः । 'पूडश्च' इति विकल्पादिडागमः । हविराज्यादिकमश्चतो भुञ्जानस्य ।
अशोर्भोजनार्थाल्लटः शत्रादेशः । हवींषि भुङ्क्ते इति हविर्भुजोऽग्नेः संबन्धि ।
अतिस्फुटामतिविकसितां वर्णसंपदं रूपसमृद्धिं दधत् केवलमेकम् । 'केवलं
त्वेककृत्स्नयोः' इति शाश्वतः । वपुरेवोज्ज्वलमोजिष्टं नाभूत् । किंतु अतिस्फुटा-
मतिव्यक्तां वर्णसंपदमक्षरसमुदायं दधत् । 'वर्णो द्विजादौ शुक्लादौ स्तुतौ वर्णं तु
चाक्षरे' इत्यमरः । नाम हविर्भुगिति नामधेयं चोज्ज्वलं रूढमभूत् । निरन्तरं
हविर्भोजनाद्गुणः पुष्टिमाप, नाम चार्थवदासीदित्यर्थः । अत्र भोजनस्याश्चत इति
विशेषणगत्या हेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

स्पर्शमुष्णमुचितं दधच्छिखी यद्दाह हविरद्भुतं न तत् ।

गन्धतोऽपि हुतहव्यसंभवाद्देहिनामदहदोधमंहसाम् ॥ २७ ॥

स्पर्शमिति ॥ उचितं स्वाभाविकमुष्णमुष्णाख्यं स्पर्शं स्पर्शनेन्द्रियमात्रग्राह्यं
गुणविशेषं दधद्धान शिखी शिखावानग्निः । व्रीह्यादित्वादिनिः । हविराज्या-
दिकं ददाह भस्मीचकारेति यत् तदद्भुतं न । उष्णस्पर्शसहकृतस्याग्नेः पार्थिवद्र-
व्यदहनशक्तेः स्वाभाविकत्वादिति भावः । कुतः हुतहव्यसंभवाद्भुतहवनीयहवि-
र्जन्याद्गन्धतो गन्धादपि । सांक्रामिकगुणादपीत्यर्थः । देहिनां गन्धं जिघ्रतां प्राणि-
नामित्यर्थः । अंहसां पापानामोधमपीति भावः । अदहद्भस्मीकृतवान् । नाशि-
त्वानित्यर्थः । अदाह्यदहनं त्वाश्चर्यमिति भावः । अत्रोष्णस्पर्शधारणस्य शिखि-
विशेषणभावेनास्य हविर्दाहहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं तावदेकं काव्यलिङ्गम् । उत्तरार्धे
त्वंहसां भस्मीकरणाभावलक्षणदाहविरोधस्य नाशलक्षणया समाधानाद्विरोधा-
भासे लक्ष्यस्य वाच्याभेदाध्यवसायमूलातिशयोक्तिप्रतिभोत्थापितः स एवादाह्य-
दाहकत्वरूपो वाक्यार्थभूतपूर्वोक्तपदार्थहेतुककाव्यलिङ्गसहकृतो हविर्दहनाद्भुत-
त्वहेतुरिति वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमन्यैः प्राधान्येन संकीर्यते ॥

उन्नमन्सपदि धूम्रयन्दिशः सान्द्रतां दधदधःकृताम्बुदः ।

घामियाय दहनस्य केतनः कीर्तयन्निव दिवौकसां प्रियम् ॥२८

उन्नमन्निति ॥ सपदि होमक्षणमेवोन्नमन्नुद्गच्छन् दिशो धूम्रयन्धूम्रवर्णाः कुर्वन् सान्द्रतां नीरन्ध्रतां दधत् अत एवाधकृताम्बुदः शोभयावधीरितमेधो मेघोपरि गतश्च दहनस्याग्नेः केतनः केतुः । धूम इत्यर्थः । घौरोको येषां तेषां दिवौकसां देवानाम् । पृषोदरादित्वात्साधुः । अथवा दिवमोको येषामिति विग्रहः । 'दिवं स्वर्गान्तरिक्षयोः' इति विश्वः । तेषां प्रियमिष्टं कीर्तयन्कथयन्निव कीर्तनहेतोरिव । कीर्तनार्थमिवेत्यर्थः । अत एव फलोत्प्रेक्षा । कीर्तयन्निति 'लक्षणहेत्वोः क्रियायाः' इति हेत्वर्थे लट्. शत्रादेशः । घामन्तरिक्षमियाय प्राप । इणो लिट् ॥

निर्जिताखिलमहार्णवौषधिस्यन्दसारममृतं ववलिगरे ।

नाकिनः कथमपि प्रतीक्षितुं हूयमानमनले विषेहिरे ॥ २९ ॥

निर्जितेति ॥ नाकः स्वर्ग एषामस्तीति नाकिनो देवाः अखिलानां महार्णवौषधीनां महार्णवमन्थनसमये उत्थितानां दिव्यौषधिलतानां स्यन्दो मन्थनान्निःसृतो रसस्तस्य सारो मृष्टांशः । अमृतमिति यावत् । स निर्जितो येन तत् । अमृतादपि स्वाद्वित्यर्थः । अमृतं हविराख्यातम् । 'अमृतं यज्ञशेषे स्यात्पीयूषे सलिले घृते' इति मेदिनी । ववलिगरेऽभ्यवजहुः । 'वल्ग भोजने' कर्तरि लिट् । 'वल्गं चाभ्यवहारं प्रत्यवसानं च जेमनं जग्धिः' इति हलायुधः । तस्यामृताधिक्यं व्यनक्ति । अनले हूयमानं दीयमानममृतमिति भावः । प्रतीक्षितुं कथमपि विषेहिरे सोढवन्तः । होमविलम्बं कथंचिदसहन्तेत्यर्थः । तृष्णा तु प्रागेव जिघ्रतीति रसातिशयोक्तिः । अत्र हविषोऽमृतमित्यभेदोक्त्या भेदरूपातिशयोक्तिस्तद्विशेषणपदार्थस्य वल्गनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदस्तया संकीर्यते । 'परिनिविभ्य सेवसितसयसिबुसह-' इत्यादिना सहेः षत्वम् ॥

तत्र नित्यविहितोपहूतिषु प्रोषितेषु पतिषु द्युयोषिताम् ।

गुम्फिताः शिरसि वेणयोऽभवन्नप्रफुल्लसुरपादपस्रजः ॥ ३० ॥

तत्रेति ॥ तत्र क्रतौ नित्यं विहितोपहूतिषु कृताह्वानेषु पतिषु भर्तृषु इन्द्रादिषु प्रोषितेषु प्रवासं गतेषु । वसेः कर्तरि क्तः 'वसतिक्षुधो'-इतीडागमः । द्युयोषितां स्वर्गस्त्रीणामिन्द्राण्यादीनां शिरसि वेणयो जटा एव गुम्फिता अभवन् प्रफुल्ला विकसिताः सुरपादपस्रजो मन्दारमाला न गुम्फिता अभवन् । अत्र सुरयोषितां वेण्यसंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेः स्रक्संबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेश्च संबन्धेऽसंबन्धरूपा असंबन्धे संबन्धरूपा चातिशयोक्तिः ताभ्यां च क्रतोरजस्रत्वं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

प्राशुराशु हवनीयमत्र यत्तेन दीर्घममरत्वमध्यगुः ।

उद्धतानधिकमेधितौजसो दानवांश्च विबुधा विजिग्यिरे ॥३१॥

प्राशुरिति ॥ विबुधाः सुरा अत्र क्रतौ आशु क्षिप्रं हूयत इति हवनीयं हविर्यत्प्राशुः प्राशितवन्तः । 'अश भोजने' लिट् द्विर्वचनादिकार्ये 'अत आदेः' इत्य-

भ्यासदीर्घः । तेन हविःप्राशेनन दीर्घं चिरभोग्यममरत्वं देवत्वमध्यगुः प्रापुः ।
इणो गा लुङि' इति गादेशः । किंच अधिकमत्यन्तमेधितौजसो वर्धितबलाः
सन्तः उद्धतानुद्धृसान्दानवान्, असुरांश्च विजिग्यिरे जितवन्तः । विपूर्वाज्जयतेः
कर्तरि लिट् । 'विपराभ्यां जेः' इत्यात्मनेपदम् । अत्र विबुधानां दीर्घामरत्वासु-
रविजयित्वासंबन्धेऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । एधितौजस्त्वस्य विशेषणगत्या
विजयहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं तदुत्थापितश्चामरत्वासुरविजयक्रियासमुच्चय इति
संकरः । गुणक्रियायौगपद्यं समुच्चयः ॥

नापचारमगमन्कचित्क्रियाः सर्वमत्र समपादि साधनम् ।

अत्यशेरत परस्परं धियः सत्रिणां नरपतेश्च संपदः ॥ ३२ ॥

नापचारमिति ॥ अत्र क्रतौ क्वचित्कुत्रापि क्रियाः कर्माण्यपचारं लोपवि-
पयविपर्यासादिदोषं नागमन् । गमेर्लुङि 'पुषादि-' इति च्लेरङादेशः । अनप-
चारे हेतुमाह—अत्र सर्वं साधनं समपादि संपन्नम् । पद्यतेः कर्तरि लुङ् 'चिण्
ते पदः' इति चिण् प्रत्ययः कर्मणि वा । संपादितमित्यर्थः । 'चिण् भावकर्मणोः'
इति चिण्प्रत्ययः । साधनसंपत्तिमेव व्यनक्ति—अतीति । सत्रं यज्ञतत्रं येषाम-
स्तीति सत्रिणामृत्विजाम् । 'सत्रमाच्छादने यज्ञे' इत्यमरः । धिय उत्तरोत्तरप्र-
योगविज्ञानानि । तदुक्तम्—आचतुर्थात्कर्मणोऽन्ते समीक्षेतेदं करिष्यामीति ।
तथा नरपते राज्ञः संपदः पदार्थसमृद्धयश्च परस्परमत्यशेरतातिशयितवत्यः ।
उभयेऽप्यतिसमग्रा इत्यर्थः । ज्ञानद्रव्ये हि क्रियासाधने तत्संपन्नस्य कुतः क्रियाप-
चार इति भावः । अत्रानपचारवाक्यार्थस्य साधनसंपत्तिवाक्यार्थहेतुकत्वाद्वाक्या-
र्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तस्य परस्परातिशयक्रियारूपधर्मसाम्यगम्यौपम्यकेवलप्र-
कृतधीसंपद्गोचरया तुल्ययोगितयोजीवितेत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

दक्षिणीयमवगम्य पङ्क्तिशः पङ्क्तिपावनमथ द्विजव्रजम् ।

दक्षिणः क्षितिपतिव्यशिश्रणदक्षिणाः सदसि राजसूयकीः ॥३३॥

दक्षिणीयमिति ॥ अथानन्तरं दक्षिण औदार्यवान् । 'दक्षिणः सरलोदारौ'
इत्यमरः । क्षितिपती राजा । दक्षिणामर्हतीति दक्षिणीयः । 'दक्षिणीयो दक्षि-
णार्हस्तत्र दक्षिण्य इत्यपि' इत्यमरः । 'कडङ्गरदक्षिणाच्छ च' इति छप्रत्ययः ।
तं पङ्क्तेः स्वाधिष्ठितायाः पावनं पावयितारं पङ्क्तिपावनम् । पावयतेः कर्तरि
ल्युट् । द्विजव्रजं ऋत्विग्वर्गमित्यर्थः । पङ्क्तिशः पङ्क्त्यनुसारेणाधिगम्य प्राप्य सदसि
राजसूयकीः । राजसूयकाण्डोक्ता इत्यर्थः । दक्षिणाशब्दः स्फुटार्थः । राजसूये-
त्यत्र दक्षिणार्थ एव ढको विधानात् । व्यशिश्रणद्विश्राणयति स्म । वितीर्णवा-
नित्यर्थः । 'विश्राणनं वितरणम्' इत्यमरः । 'श्रण दाने' इति धातोर्लुङ् 'णौ
चङ्युपधाया ह्रस्वः' । वृत्त्यनुप्रासोऽलंकारः ॥

वारिपूर्वमखिलासु सत्क्रियालब्धशुद्धिषु धनानि बीजवत् ।
भावि विभ्रति फलं महद्विजक्षेत्रभूमिषु नराधिपोऽवपत् ॥ ३४ ॥

वारीति ॥ नराधिपो राजा सत्क्रियाभिरभिषेकसंस्कारैर्लब्धा शुद्धिर्निर्दो-
पता याभिस्तास्वखिलासु । द्विजा एव क्षेत्रभूमयः केदारभूमयस्तासु । 'क्षेत्रं
गेहे पुरे देहे केदारे योनिभार्ययो.' इति वैजयन्ती । भावि भविष्यन्महत्फलं
स्वर्गादिकं धान्यादिकं च विभ्रति । विभ्राणानीत्यर्थः । 'वा नपुंसकस्य' इति
विकल्पान्नुमागमप्रतिषेधः । धनानि बीजवद्बीजैस्तुल्यं वारिपूर्वमुदकदानपूर्वकमव-
पदुप्तवान् । दत्तवानित्यर्थः । अत्र बीजवदित्युपमानम् 'तेन तुल्यम्-' इति तुल्यार्थे
वतेर्विधानात् । तथापि वापक्रियायोगाद्विजक्षेत्रेति रूपकसमासो नोपमितस-
मासः । किंतु रूपकस्याङ्गमुपमा तदुत्थापितत्वादिति संकरः ॥

किंतु चित्रमधिवेदि भूपतिर्दक्षयन्द्विजगणानपूयत ।

राजतः पुपुविरे निरेनसः प्राप्य तेऽपि विमलं प्रतिग्रहम् ॥३५॥

किमिति ॥ भूपतिरधिवेदि वेद्याम् । मखवेद्यामित्यर्थः । अत्र विभक्त्यर्थेऽच्य-
यीभावः । द्विजगणानृत्विग्गणान्दक्षयन्दर्षयन् दक्षिणाप्रतिग्रहेण सदक्षिणान्कु-
र्वन् । प्रतिग्राहयन्नित्यर्थः । तत्क्षणे दक्षिणां प्रतिगृह्येति श्रुतिदर्शनात् । 'दक्ष नैपुण्ये'
इति धातोर्ण्यन्ताल्लटः शत्रादेशः । अत एव 'निष्णाते दक्षिणे वापि नैपुण्ये निपु-
णेऽपि च' इति भट्टः । अपूयत पूतोऽभवदिति कर्मकर्तरि लङ् । किं चित्रं दाता
पूत इति । न चित्रमित्यर्थः । किंतु प्रतिग्रहीतापि पूत इति चित्रमाह । ते द्विजगणा
अपि निरेनसो निष्पापात् राजतो राज्ञः । पञ्चम्यास्तसिल् । विमलं शुद्धं प्रतिग्रहं
प्राप्य पुपुविरे पूता बभूवुः । विशुद्धाच्च प्रतिग्रह इत्यभिधानादिति भावः । अत्रा-
पि पूजः कर्मकर्तरि लिट् । प्रतिग्रहीतापि शुद्ध इति विरोधः । स एव वाक्यार्थभू-
तश्चित्रत्वनिषेधहेतुरिति विरोधवाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

स स्वहस्तकृतचिह्नशासनः पाकशासनसमानशासनः ।

आशशाङ्कतपनार्णवस्थितेर्विप्रसादकृतभूयसीर्भुवः ॥ ३६ ॥

स इति ॥ पाको नाम कोऽपि राक्षसस्तस्य शासनः शासको हन्ता पाकशास-
नः इन्द्रस्तेन समानं शासनं तुल्याज्ञा यस्य स इत्यर्थः । स राजा स्वहस्ते कृतं
लिखितं चिह्नं स्वनामलेखनादिलाञ्छनं येषु तानि शासनाः नियमपत्राणि यस्य
सः । दत्तस्वहस्तलेखाङ्कितशासनः सन्नित्यर्थः । आ शशाङ्कतपनार्णवस्थितेः शशा-
ङ्कतपनार्णवानभिव्याप्य । आकल्पमित्यर्थः । अभिविधावाङ् । 'आङ्ग्यादाभि-
विध्योः' इति विकल्पादसमासः । भूयसीर्भुवो देयभूमीः विप्रसाद्विप्राधीनाः ।
'देये त्रा च' इति चकारात्सातिप्रत्ययः । अकृत कृतवान् । दत्तवानित्यर्थः ।
कृजो लुङि तद् 'उश्च' इति सिचः कित्वात् 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सकारलोपो
गुणाभावश्च । पाकशासनसमानशासन इत्युपमानुप्रासयोः संसृष्टिः ॥

शुद्धमश्रुतिविरोधि विभ्रतं शास्त्रमुज्ज्वलमवर्णसंकरैः ।

पुस्तकैः सममसौ गणं मुहुर्वाच्यमानमशृणोद्विजन्मनाम् ॥३७॥

शुद्धमिति ॥ असौ नृपः शुद्धमाचारपूतम् । अन्यत्र विभक्तिविपरिणामेन शुद्धैरकलङ्कैः । श्रुतिविरोधि वेदविरुद्धं न भवतीत्यश्रुतिविरोधि शास्त्रं विभ्रत-
मात्मनि धारयन्तम् । सकलवैदिकशास्त्राभिज्ञमित्यर्थः । 'नाभ्यस्ताच्छतुः' इति
नुम्प्रतिषेधः । अन्यत्र श्रुत्यविरोधिभिः पुराणादिभिः । वाच्यमानमन्वयगुणा-
दिक्रमेण प्रस्तूयमानम्, अन्यत्र वाच्यमानैर्द्विजगणेन व्याख्यायमानैरित्यर्थः ।
वचेश्वरादिकात्कर्मणि लटः शानजादेशः । द्विजन्मनां ब्राह्मणानां गणं अवर्णसंकरैर-
संकीर्णाक्षरैः, अन्यत्र जातिसंकररहितमिति विपरिणामः । पुस्तकैः समं पुस्तकाक्ष-
रैर्वाक्यैः सह अशृणोत् । दानकाले प्रत्येकं ब्राह्मणानां गुणान्गोष्ठीश्च श्रुतवानित्यर्थः ।
मुखस्थविद्यानामपि पुस्तकधारणविलक्षणत्वेनोक्तमित्यदोषः । अन्यत्र पुस्तकैः समं
द्विजगुणमशृणोदिति संबन्धिभेदे भिन्नयोः श्रवणयोरभेदाध्यवसायभेदेऽभेदरू-
पातिशयोक्तिचमत्कारिणी द्विजानां प्रकृतत्वात्पुस्तकानीव द्विजानिति वैवक्षिकोप-
मानोपमेयभावपर्यवसायिनी श्लेषसंकीर्णसहोक्तिरलंकारः । 'सहार्थेनान्वयो यत्र
भवेदतिशयोक्तिः । कल्पितौपम्यपर्यन्ता सा सहोक्तिरिहेष्यते' इति लक्षणात् ।
केचित्पुस्तकैः समं वाच्यमानमिति योजयित्वा पुस्तकेषु द्विजगणान्, लेख्येष्वाय-
तमानानिति व्याचक्षते । तैः पुस्तकेषु शास्त्रभरणासंभवादवर्णसंकरेति श्लिष्टवि-
शेषणावगतप्रकृतश्लेषभङ्गः पुस्तकानां वाचनकरणत्वात्समादिशब्दवैयर्थ्यमुक्तस-
होक्त्यलंकारभ्रंशश्चेत्येवमादयो दोषा दुस्तरा इत्यलं विस्तरेण ॥

तत्प्रणीतमनसामुपेयुषां द्रष्टुमाहवनमग्रजन्मनाम् ।

आतिथेयमनिवारितातिथिः कर्तुमाश्रमगुरुः स नाश्रमत् ॥३८॥

तदिति ॥ अनिवारिता अप्रत्याख्याता अतिथयो येन स आश्रमाणां ब्रह्म-
चर्यादीनां गुरुर्नियन्ता स राजा । आ समन्ताज्जुहोत्यस्मिन्नित्याहवनं यागम् ।
जुहोतेत्युद् । द्रष्टुमुपेयुषामागतानाम् । अत एव प्रणीतमनसां सत्कर्मदर्शनाद्दृ-
ष्टचित्तानामग्रजन्मनाम् । अतिथिषु साध्वातिथेयमतिथिसत्कारम् 'पथ्यतिथि-'
इत्यादिना ढञ्प्रत्ययः । कर्तुं नाश्रमन्न श्रान्तः । श्राम्यतेः पुषादित्वाल्लुङि च्लेरङा-
देशः । अत्रानिवारितातिथित्वस्य विशेषणगत्या श्रमनिषेधहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं
तदनुप्रासेन संसृज्यते ॥

मृग्यमाणमपि यदुरासदं भूरिसारमुपनीय तत्स्वयम् ।

आसतावसरकाङ्क्षिणो बहिस्तस्य रत्नमुपदीकृतं नृपाः ॥ ३९ ॥

मृग्यमाणमिति ॥ यद्रत्नं मृग्यमाणमन्विष्यमाणमपि दुरासदं दुर्लभम् ।
भूरिसार महासारमुपदीकृतमुपायनीकृतम् । मनसा यथासंकल्पितमित्यर्थः ।
'उपायनमुपग्राह्यमुपहारस्तथोपदा' इत्यमरः । तद्रत्नं श्रेष्ठवस्तु 'रत्नं श्रेष्ठे मणा-

वपि' इति विश्वः । नृपाः स्वयमुपनीय तस्य राज्ञोऽवसरकाङ्क्षिणः सेवावसरं प्रतीक्षमाणा बहिरासत् स्थिता इत्यैश्वर्यातिशयोक्तिः । अत्र रत्ने उपदात्वस्यारोप्यमाणस्य प्रकृतोपयोगात्परिणामालंकारः ॥

एक एव वसु यद्ददौ नृपस्तत्समापकमतर्क्यत क्रतोः ।

त्यागशालिनि तपःसुते ययुः सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयम् ॥४०

एक इति ॥ एक एव नृपो यद्ददौ धनं ददौ । उपायनमिति भावः । तद्धनमेव क्रतोः समापकं संपूरकमतर्क्यत । दक्षिणादानादिसर्वक्रतुव्ययपर्याप्ततया तर्कितमित्यर्थः । तपःसुते धर्मपुत्रे त्यागशालिनि सति सर्वपार्थिवधनान्यपि क्षयं व्ययं ययुः । अत्रैकपार्थिवधनस्य क्रतुसमापकत्वासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तयोश्च सापेक्षत्वात्सजातीयसंकरः ॥

प्रीतिरस्य ददतोऽभवत्तथा येन तत्प्रियचिकीर्षवो नृपाः ।

स्पर्शितैरधिकमागमन्मुदं नाधिवेश्म निहितैरुपायनैः ॥ ४१ ॥

प्रीतिरिति ॥ ददतो दानं कुर्वतोऽस्य राज्ञस्तथा तेनैव प्रकारेण राजोपायनानामर्थिसात्करणेनैव प्रीतिरभवदासीत् । न तु कोशगृहार्पणेनेत्यर्थः । कुतः येन प्रकारेण तस्य राज्ञः प्रियं चिकीर्षवः प्रियं कर्तुमिच्छवः । 'मधुपिपासुप्रभृतित्वाद्धितीयासमासः । नृपाः स्पर्शितैः प्रतिपादितैः । 'स्पर्शनं प्रतिपादनम्' इत्यमरः । उपायनैरुपहारैरधिकं यथा तथा मुदमागमन्प्राप्ताः । तथैव प्रभुप्रीतिसिद्धेः सोपायनानां सिद्धिनियोगलाभाच्चेति भावः । अधिवेश्म वेश्मनि निहितैरुपायनैर्मुदं नागमन् । तथोक्तप्रयोजनासिद्धेरिति भावः । येनैव राज्ञां मोदः स्वस्य च महान्धर्मलाभः तेनोपायनानामर्थिसात्करणादेव राज्ञः प्रीतिरासीत् । न कोशगृहार्पणादित्यर्थः । अत एव दानसंग्रहयोः प्रकृतयोः प्रीतेः संग्रहपरिहारेण दान एव नियमनात्परिसंख्यालंकारः । एकस्यानेकत्र प्राप्तावेकत्र नियमनं परिसंख्येति लक्षणात् । एतेन सर्वस्वदानं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

यं लघुन्यपि लघूकृताहितः शिष्यभूतमशिषत्स कर्मणि ।

सस्पृहं नृपतिभिर्नृपोऽपरैर्गौरवेण ददृशेतरामसौ ॥ ४२ ॥

यमिति ॥ लघूकृता अल्पीकृता अहिताः शत्रवो येन सः । स राजा शिष्येण तुल्यं शिष्यभूतम् । 'भूतं क्षमादौ पिशाचादौ न्याय्ये सत्योपमानयोः' इति विश्वः । सुप्सुपेति नित्यसमासः । यं नृपं लघुन्यप्यल्पेऽपि यज्ञीयपशुरक्षणादिकर्मण्यशिवदाज्ञापितवान् । 'सर्तिशास्त्यर्तिभ्यश्च' इति लुङि च्लेरडादेशः 'शास इदद्दहलोः' इतीकारः । असौ कर्मकरो नृपः अपरैस्ततोऽन्यैर्नृपतिभिः सस्पृहं अहो संमान इति साभिलाषं गौरवेण ददृशेतरामतिशयेन दृष्टः । दृशेः कर्मणि लिट् 'तिङ्श्च' इति तरप्प्रत्यये 'किमेत्तिङ्व्ययघादाद्भवद्भव्यप्रकर्षे' इत्यामुप्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययसंज्ञा । अत्र कर्मकरनृपस्येतरनृपकर्तृकविशिष्टदर्शनकर्मत्वासंबन्धे-

ऽपि संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः तथा राज्ञो निरङ्कुशाज्ञत्वं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

आद्यकोलतुलितां प्रकम्पनैः कम्पितां मुहुरनीदृगात्मनि ।

वाचि रोपितवतामुना महीं राजकाय विषया विभेजिरे ॥४३॥

आद्येति ॥ आद्यकोल आदिवराहः । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री किरिः किटिः' इत्यमरः । तेन तुलितां कल्पादौ उद्धृताम् । तथापि प्रकम्पनैः प्रक्षोभकैर्हिरण्याक्षप्रमुखैः कम्पितां क्षोभितां महीम् । अनीदृगात्मन्यनेवरूपायां केनाप्यकम्पितायामस्खलितायां वाचि रोपितवता स्थापितवता । स्थिरेण रोपणेन स्थिरीकुर्वतेत्यर्थः । अमुना राज्ञा राजकाय राज्ञां समूहाय । 'गोत्रोक्ष-' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । विषया देशाः । 'नीवृज्जनपदो देशविषयौ तूपवर्तनम्' इत्यमरः । विभेजिरे अस्यायमिति विभक्ताः । प्राक् विजयोद्धृतान् राज्ञः पुनः पदेषु स्थापयामासेत्यर्थः । अत्रादिवराहो महीमुद्धृतवानेव वाचैवासौ तु निरातङ्कं स्थापितवांश्चेत्युपमानादुपमेयस्याधिक्यकथनाद्वातिरेकालंकारः ॥

आगताद्यवसितेन चेतसा सत्त्वसंपदविकारिमानसः ।

तत्र नाभवत्सौ महाहवे शत्रवादिव पराङ्मुखोऽर्थिनः ॥४४॥

आगतादिति ॥ सत्त्वसंपदा गुणाधिक्येन अविकारिमानसः । लोभाभिभवाभ्यामनुपप्लुतचित्त इत्यर्थः । 'सत्त्वं गुणे पिशाचादौ बले द्रव्यस्वभावयोः' इति विश्वः । असौ राजा तत्र तस्मिन्ना समन्ताज्जुह्वत्यस्मिन्नित्याहवो यागः । 'ऋदोरप्' इति जुहोतेरप्प्रत्यये गुणावादेशौ । आहूयन्ते शत्रवो यस्मिन्नित्याहवो युद्धम् । 'आङि युद्धे' इति ह्वयतेराङ्पूर्वाद्प्रत्ययः संप्रसारणम् । 'आहवो यागयुद्धयोः' इति विश्वः । महांश्चासौ स च महाहवस्तस्मिन्महाहवे व्यवसितेन निश्चितेन धनलाभं निश्चितवता । अन्यत्र शत्रोर्मृत्युरेवेति निश्चितवतेत्यर्थः । व्यवपूर्वात्स्यतेः सकर्मकत्वाद्प्यविवक्षिते कर्मकर्तरि क्तः । 'प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया' इति वचनात् । चेतसा आगतात् । चेतसा स्वयं निश्चित्यागतादित्यर्थः । अर्थिनो याचकात् । शत्रुरेव शत्रवः । स्वार्थेऽण्प्रत्ययो राक्षसवत् । तस्मादिव पराङ्मुखो नाभवत् । 'आहवेष्वनिवर्तित्वं प्रजानां चैव पालनम् । शुश्रूषा ब्राह्मणानां च राज्ञां श्रेयस्करं परम् ॥' इति मनुस्मरणादिति भावः । श्लेषसंकीर्णयमुपमा ॥

नैक्षतार्थिनमवज्ञया मुहुर्याचितस्तु न च कालमाक्षिपत् ।

नादिताल्पमथ न व्यक्तथयद्दत्तमिष्टमपि नान्वशेत सः ॥४५॥

नैक्षतेति ॥ स राजा अर्थिनं याचकं मुहुरवज्ञयानादरेण नैक्षत । तर्हि विलम्बितं किं नेत्याह—याचितस्तु प्रार्थित एव कालं नाक्षिपन्न यापयामास । याचकबहुत्वात् । तर्ह्यल्पदाता नेत्याह—अल्पमपि नादित न ददौ । किंतु यथार्थिकाममिति भावः । ददातेर्लुङि तङि 'स्थाघ्वोरिच्च' इतीकारः 'ह्रस्वादङ्गात्' इति स-

लोपः । तर्हि विकथनः किं नेत्याह—न व्यकथयदात्मश्लावां न चकार । ‘कथ श्लाघायाम्’ । किंच इष्टं प्रियमपि दत्तं वस्तु नान्वशेत नानुत्सवान् । दत्तानु-
तापस्यातिप्रत्यवायहेतुत्वादिति भावः । अत्रार्थिसंदोहयाच्चादिबाहुल्यरूपकार-
णसामग्र्येऽपि विलम्बादिकार्यानुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलंकारः । ‘तत्सामग्र्यादनुत्पत्ति-
विशेषोक्तिर्निगद्यते’ इति लक्षणात् । तथा दातुः सात्त्विकं व्यज्यत इत्यलंका-
रेण वस्तुध्वनिः ॥

निर्गुणोऽपि विमुखो न भूपतेर्दानशौण्डमनसः पुरोभवत् ।
वर्षुकस्य किमपः कृतोन्नतेरम्बुदस्य परिहार्यमूषरम् ॥ ४६ ॥

निर्गुण इति ॥ दानशौण्डमनसो दानशूरचित्तस्य । बहुप्रदस्येत्यर्थः । ‘स्युर्व-
दान्यस्थूललक्ष्यदानशौण्डा बहुप्रदे ।’ ‘मत्ते शौण्डोत्कटक्षीवाः’ इत्यमरः । भूपतेः
पुरोऽग्रे निर्गुणस्तपोविद्यादिगुणहीनोऽपि विमुखो निष्फलो नाभवत्, किंतु पूर्ण-
काम एवाभवत् । भूरिदाने सर्वस्यापि पात्रत्वादिति भावः । अत एव तेनापात्र-
वर्षदोषोऽपि न करुणवृत्तेरित्याशयेन दृष्टान्तमाह—वर्षुकस्येति । अपो जलानि ।
‘न लोक—’ इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । वर्षुकस्य वर्षणशीलस्य । ‘लषपत—’
इत्यादिना उक्ञप्रत्यये लघूपधगुणः । कृतोन्नतेः कृतोदयस्याम्बुदस्य । अम्बुदेने-
त्यर्थः । ‘कृत्यानां कर्तरि वा’ इति षष्ठी । ‘स्यादूषः क्षारमृत्तिका’ इत्यमरः ।
तद्वत्क्षेत्रमूषरम् । ‘ऊषवानूषरो द्वावप्यन्यलिङ्गौ स्थलं स्थली’ इत्यमरः । ‘ऊषशु-
षिमुष्कमधोर.’ इति रप्रत्ययः । परिहार्यं त्याज्यं किम् । नेत्यर्थः । अत्र पर्जन्यभूपाल-
योर्वाक्यभेदेन बिम्बप्रतिबिम्बतया समानधर्माभिधानाद्दृष्टान्तालंकारः ॥

प्रेम तस्य न गुणेषु नाधिकं न स वेद न गुणान्तरं च सः ।

दित्सया तदपि पार्थिवोर्थिनं गुण्यगुण्य इति न व्यजीगणत् ४७

प्रेमेति ॥ तस्य राज्ञो गुणेष्वधिकं प्रेम नेति न, किंत्वस्त्येवेत्यर्थः । राजा
गुणान्तरं गुणविशेषं न वेद न वेत्ति स्मेति न च, किंतु वेदैवेत्यर्थः । ‘लट् स्मे’
इति भूतार्थे लट् ‘विदो लटो वा’ इति णलादिः । ‘संभाव्यनिषेधनिवर्तने द्वौ
प्रतिषेधौ’ इति वामनः । संभावितयोरविमर्शादेवागुणप्रीतिज्ञानयोर्निषेध इति
भावः । तदपि तथापि । पृथिव्या ईश्वरः पार्थिवः । ‘सर्वभूमिपृथिवीभ्यामणजौ’
इत्यञ्प्रत्ययः । दित्सया दातुमिच्छया । सर्वपात्रदानकौतुकेनेत्यर्थः । ‘सनि
मीमा—’ इत्यादिना इसादेशः । ‘अत्र लोपोऽभ्यासस्य’ इत्यभ्यासलोपः । अर्थिनं
याचकं गुणी गुणवान् अगुण्यो नायं गुणवानिति न व्यजीगणन्न गणयति सः ।
गुणप्रियोऽपि गुणज्ञोऽपि दानशौण्डोऽर्थितया गुण्यगुण्यौ न गणयामासेत्यर्थः ।
गणैर्णौ चङि ‘ई च गणः’ इत्यभ्यासस्य विकल्पादीकारः । अत्र गुणप्रियत्वगुण-
ज्ञत्वरूपकारणसामग्र्येऽपि गुणागुणविमर्शरूपकार्यानुत्पत्तेः दित्सयेत्युक्तनिमित्ता
विशेषोक्तिरुक्तलक्षणात् ॥

दर्शनानुपदमेव कामतः स्वं वनीयकजनेऽधिगच्छति ।

प्रार्थनार्थरहितं तदाभवदीयतामिति वचोऽतिसर्जने ॥ ४८ ॥

दर्शनेति ॥ वनीयकजनेऽर्थिजने । दर्शनानुपदं राजविलोकनानन्तरमेव । प्रार्थनामकृत्वेत्यर्थः । ‘वनीयको याचनको मार्गणो याचकार्थिनौ’ इत्यमरः । कामतो यथेच्छं स्वं धनमधिगच्छति लभमाने सति तदा दीयतामिति वचो दीयतामित्येतत्पदं प्रार्थना याच्ना मह्यं दीयतामिति वाञ्छा सैवार्थस्तेन रहितं शून्यं सत्तदा अतिसर्जने त्यागेऽभवदवर्तत । मह्यं दीयतामित्यर्थिवाक्यभावादस्यै दीयतामिति दातृवाक्यमेवान्वर्थमभूदित्यर्थः । अर्थिनामागमनमेव याचनमिति विवेकिनां किं याच्नादैन्यदर्शनचापलेनेति भावः । अत्र दीयतामिति वचः संप्रार्थनार्थवर्जनेन । तेनातिसर्जनार्थताकथनादेकस्यानेकत्वप्रसक्तावेकत्र नियमनाख्या परिसंख्या ॥

नानवाप्तवसुनार्थकाम्यता नाचिकित्सितगदेन रोगिणा ।

इच्छताशितुमनाशुषा न च प्रत्यगामि तदुपेयुषा सदः ॥ ४९ ॥

नेति ॥ अर्थकाम्यता अर्थमात्मन इच्छता धनार्थिना । ‘काम्यच्च’ इति काम्यचप्रत्यये सनाद्यन्तत्वेन धातुत्वाद्दृष्टि शत्रादेशः । तत्सद् उपेयुषा प्राप्तवता पुरुषेणानवाप्तवसुनालब्धधनेन न प्रत्यगामि न प्रत्यावर्ति । रोगिणोपेयुषा अचिकित्सितगदेनाशमितरोगेण । ‘रोगव्याधिगदामयाः’ इत्यमरः । न प्रत्यगामि । अशितुं भोक्तुं इच्छता उपेयुषा अनाशुषा च अनशितेन । अभुक्तवतेत्यर्थः । ‘उपेयिवाननाश्वाननूचानश्च’ इति क्सुप्रत्ययान्तो निपातितः । न प्रत्यगामि किंतु सर्वेणापि पूर्णकामेनैव प्रत्यगामीत्यर्थः । गमेर्भावे लुङ् । अत्रार्थिरोगिक्षुधितानां प्रकृतानामेव पूर्णकामत्वसाम्याद्गम्यौपम्यत्वात्केवलप्रकृतविषया तुल्ययोगिता । तथा च यो यत्काम आगतः स तत्सर्वमेवास्मादलभतेति व्यज्यते ॥

स्वादयन्रसमनेकसंस्कृतप्राकृतैरकृतपात्रसंकरैः ।

भावशुद्धिसहितैर्मुदं जनो नाटकैरिव बभार भोजनैः ॥ ५० ॥

स्वादयन्निति ॥ अनेकानि बहूनि संस्कृतानि हिङ्गुमरिचादिना कृतसंस्काराणि प्राकृतानि प्रकृतिसिद्धानि संस्कारं विना स्वादूनि कृतानि फलादीनि च येषु तैः । अन्यत्रानेकविचित्रसंस्कृतप्राकृतौ भाषाविशेषौ येषु तैः । अकृतः पात्राणां भाजनानाम्, अन्यत्र भूमिकानां च संकरो व्यतिकरो येषु तैः । भावशुद्धिः पदार्थानां मृष्टता, अथ वा भावशुद्धिः गर्हाविरहः तत्सहितैः । अन्यत्र भावाः स्थायिनो रत्यादयस्तेषां शुद्धिः सजातीयविजातीयातिरस्कृतरूपकम् । ‘सजातीयैर्विजातीयैरतिरस्कृतमूर्तिमान् । यावद्रसं वर्तमानः स्थायीभाव उदाहृतः ॥’ इति लक्षणात् । तत्सहितैर्भोजनैरभ्यवहारैर्नाटकै रूपकविशेषैरिव रसं मधुरादिकं शृङ्गारादिकं च स्वादयन्ननुभवजनो भोक्तृजनः सामाजिकजनश्च मुदमानन्दं बभार । श्लेषसंकीर्णयमुपमा ॥

रक्षितारमिति तत्र कर्मणि न्यस्य दुष्टदमनक्षमं हरिम् ।

अक्षतानि निरवर्तयत्तदा दानहोमयजनानि भूपतिः ॥ ५१ ॥

रक्षितारमिति ॥ इतीत्थं भूपतिर्युधिष्ठिरः तत्र कर्मणि राजसूयाध्वरे दुष्टानां दमने मर्दने क्षमं समर्थं हरिं रक्षितार विघ्नेभ्यस्त्रातारं न्यस्य निधाय अक्षतान्यविहतानि दानहोमयजनानि निरवर्तयदन्वतिष्ठत् । स्वकीयस्य द्रव्यस्य स्वस्वत्वनिवृत्तिपरस्वत्वोत्पादनं दानम् । देवतोद्देशेनाग्नौ हविषः प्रक्षेपो होमः । हुतस्य देवतोद्देशेन वाङ्मनसाभ्यां न ममेति त्यागो यागः । अत्र दुष्टदमनक्षमत्वस्य विशेषणगत्या हरे रक्षाधिकारहेतुन्यासहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

एक एव सुसखैष सुन्वतां शौरिरित्यभिनयादिवोच्चकैः ।

यूपरूपकमनीनमद्भुजं भूषपालतुलिताङ्गुलीयकम् ॥ ५२ ॥

एक इति ॥ सुन्वतां सोमाभिपवं कुर्वताम् । सोमयाजिनामित्यर्थः । सुनोते लटः शत्रादेशः । सुसखा सत्सहायः । 'न पूजनात्' इति समासान्तप्रतिषेधः । एष शौरिरेक एवेत्यभिनयादिव तद्व्यञ्जकचेष्टां कृत्वेवेत्युत्प्रेक्षा । 'व्यञ्जकाभिनयौ समौ इत्यमरः । भूर्देवयजनभूमिः । चषालेन यूपकटकेन । 'चषालो यूपकटक.' इत्यमरः । तेन तुलितम् । समीकृतमित्यर्थः । तुलयतेः 'तत्करोति-' इति ण्यन्तात्कर्मणि क्तः । तदङ्गुलीयकमूर्मिका यस्य तम् । अङ्गुलीयकोपमानचषालमित्यर्थः 'अङ्गुलीयकमूर्मिका' इत्यमरः । 'जिह्वामूलाङ्गुलेश्छ' इति भावे छप्रत्ययः । उच्चकैरुन्नतं यूपं पशुबन्धनदारुविशेषो रूपकं स्वरूपं यस्य तं भुजमनीनमद्भुजमितवती नमेणौ चङि सन्वत्कार्यम् । अत्र सापेक्षत्वादुपमोत्प्रेक्षयोः संकरः ॥

इत्थमत्र विततक्रमे क्रतौ वीक्ष्य धर्ममथ धर्मजन्मना ।

अर्घदानमनु चोदितो वचः सभ्यमभ्यधित शन्तनोः सुतः ॥ ५३ ॥

इत्थमिति ॥ इत्थमत्र क्रतौ विततक्रमे विस्तृतानुष्ठाने सति अथानन्तः धर्माज्जन्म यस्य तेन धर्मजन्मना धर्मात्मजेन । 'जन्माद्युत्तरपदो बहुव्रीहिव्यधिकरण' इति वामनः । धर्मं वीक्ष्य । धर्मशास्त्रमनुस्मृत्येत्यर्थः । अर्घदानं पूजादानमनु । सदस्यपूजामुद्दिश्येत्यर्थः । 'मूल्ये पूजाविधावर्घः' इत्यमरः । चोदितकस्मै देयमिदमिति पृष्ट. शन्तनोः सुतो भीष्मः । सभ्यं सभायां साधुं । 'सभाययः' इति यप्रत्ययः । वचो वाक्यमभ्यधिताभिहितवान् । दधातेर्लुङि तदि 'स्थाध्वोरिच्च' इति कित्त्वे 'ह्रस्वादङ्गात्' इति सकारलोपः । वृत्त्यनुप्रासः ॥

अथासर्गसमाप्तेः भीष्मवच.प्रपञ्चमेव सफलं दर्शयति—

आत्मनैव गुणदोषकोविदः किं न वेत्सि करणीयवस्तुषु ।

यत्तथापि न गुरुन्न पृच्छसि त्वं क्रमोऽयमिति तत्र कारणम् ॥ ५४ ॥

आत्मनेति ॥ तत्रात्मनो बहुमानकरणात्प्रीतस्तत्रभवान्भीष्मो राजानं तावदुत्साहार्थमेकेनोपश्लोकयति वेत्तीति विदो ज्ञाता । इगुपधलक्षणः कप्रत्ययः

कसो विद्यास्थानस्य विदः कोविदः । गुणदोषयोः कोविदो विवेका । करणीय-
वस्तुषु कर्तव्यार्थेष्व्वात्मनैव स्वयमेव । परोपदेशानपेक्षयैवेत्यर्थः । प्रकृत्यादित्वा-
त्तृतीया । किं न वेत्सि । सर्वं जानासीत्यर्थः । तथापि त्वं ज्ञातापि गुरुन्न पृच्छ-
सीति न, किंतु पृच्छस्येवेति यत् । ज्ञानप्रसक्तं न पृच्छसीति वारणाय नन्द्वयम् ।
तत्र गुर्वनुयोगे अयं क्रम इति न्यायः सदाचारपरिपाटीत्येतदेव कारणं न त्वज्ञा-
नमित्यर्थः । अत्र कर्तव्यार्थप्रश्नस्याज्ञानहेतुकत्ववारणेनापरहेतुकत्वे नियमनात्पू-
र्वोक्तलक्षणपरिसंख्यानम् ॥

एवं राजानमुपश्लोक्य प्रश्नस्योत्तरमाह—

स्नातकं गुरुमभीष्टमृत्विजं संयुजा च सह मेदिनीपतिम् ।

अर्घभाज इति कीर्तयन्ति षट् ते च ते युगपदागताः सदः ॥५५॥

स्नातकमिति॥स्नातको गृहस्थविशेषस्तम् । गुरुं पित्रादिकम्, अभीष्टमिष्टबन्धु-
म्, ऋत्विजं याजकम्, संयुज्यत इति संयुक् संबन्धी जामाता तेन सह मेदिनीपतिं
राजानं च । तं च मेदिनीपतिं चेत्यर्थः । षट् षडेतानर्घभाजः पूजार्हा इति।इतिशब्दे-
नाभिहितत्वान्न कर्मणि द्वितीया । यथाह वामनः—‘निपातेनाप्यभिहिते कर्मणि न
कर्मविभक्तिः परिगणनस्य प्रायिकत्वात्’इति।कीर्तयन्ति कथयन्ति।वृद्धा इति शेषः।
न च ते दूरा इत्याह—ते च षडपि ते तव सदः सभां युगपदागताः प्राप्ताः।अत्र
स्नातकादीनां प्रकृतानामेवार्घभाक्त्वसाधर्म्यादौपम्यावगमात्तुल्ययोगिताभेदः ॥

शोभयन्ति परितः प्रतापिनो मन्त्रशक्तिविनिवारितापदः ।

त्वन्मुखं मुखभुवः स्वयंभुवो भूभुजश्च परलोकजिष्णवः ॥५६॥

शोभयन्तीति ॥ किंच प्रतापयितुं शीलं येषां ते प्रतापिनः शत्रुतापकाः ।
ताच्छील्ये णिनिः । अन्यत्र तेजस्विनः । ‘स प्रतापः प्रभावश्च यत्तेजः कोशद-
ण्डजम्’ इत्यमरः । ‘अत इनिठनौ’ इति इन्प्रत्ययः । मन्त्रशक्त्या वेदमहिम्ना,
अन्यत्र विचारसामर्थ्येन विनिवारिता आपदो दैवमानुषविपत्तयो यैस्ते । ‘वेद-
वादे गुप्तमन्त्रे मन्त्रः’ इत्यमरः । परलोकस्य लोकान्तरस्य, शत्रुजनस्य च जिष्णवो
जयशीलाः । स्वयंभुवो ब्रह्मणो मुखभुवो मुखजाता ब्राह्मणाः । ‘ब्राह्मणोऽस्य
मुखमासीत्’ इति श्रुतेः । भूभुजो राजानश्च । त्वन्मुखं तव क्रतुं परितः शोभ-
यन्ति परिष्कुर्वन्ति । सर्वेऽप्यागत्य वसन्तीत्यर्थः । अत्र राज्ञां ब्राह्मणानां च
प्रकृतानामेव प्रतापादिसाधर्म्येणोपमानात्तुल्ययोगिताभेदः । साधर्म्यं च श्लेष-
निबन्धनमिति संकरः ॥

आभजन्ति गुणिनः पृथक्पृथक्पार्थ सत्कृतिमकृत्रिमाममी ।

एक एव गुणवत्तमोऽथवा पूज्य इत्ययमपीष्यते विधिः ॥ ५७ ॥

आभजन्तीति ॥ हे पार्थ पृथापुत्र । ‘तस्येदम्’ इत्यण् । सामान्यस्य योग्य-
विशेषपर्यवसाननियमादपत्यार्थलाभः । अन्यथा ‘स्त्रीभ्यो ढक्’ इति ढक् स्यात् ।

गुणिनो गुणाढ्या अमी पूर्वश्लोकद्वयोक्ताः स्नातकादयः पृथक्पृथक् प्रत्येकमकृत्रि-
मामकपटां सत्कृतिं सत्कारमाभजन्ति अर्हन्ति । सममेषां प्रत्येकं पूजा कार्ये-
त्यर्थः । अथ स्वाभिमतं पक्षान्तरमाह—अथवेति । अथवा गुणवत्तमोऽतिगुणवा-
नेक एव पूज्य इत्ययमपि विधिः शास्त्रमनुष्ठानं वेष्यते । वृद्धैरिति शेषः । अत्र स्नात-
कादीनां पूज्यत्वे गुणो विशेषणगत्या हेतुरिति काव्यलिङ्गभेदः । तदपेक्षया गुणवत्तम-
त्वमेकस्यैव पूज्यत्वे तथैव हेतुरिति काव्यलिङ्गान्तरमिति सजातीयसंकरः ॥

अत्र कस्तथा सर्वोत्तरः पुमानस्तीत्याकाङ्क्षायां कोऽन्यो हरिं विनेत्याह—

अत्र चैष सकलेऽपि भाति मां प्रत्यशेषगुणबन्धुरर्हति ।
भूमिदेवनरदेवसंगमे पूर्वदेवरिपुरर्हणां हरिः ॥ ५८ ॥

अत्रेति ॥ अत्रास्मिन्कालेऽपि भूमिदेवा ब्राह्मणाः नरदेवा राजानस्तेषां संग-
मे । ब्राह्मणक्षत्रियसमवाय इत्यर्थः । अशेषगुणानां बन्धुः सुहृत् । सर्वगुणाढ्य
इत्यर्थः । असाधारणगुणानाह—पूर्वेति । पूर्वदेवाः सुरद्विषस्तेषां रिपुर्हन्ता एष
हरिः कृष्णः अर्हणां पूजामर्हति प्राप्नोतीति मामधिकृत्य भाति । मम प्रतिभाती-
त्यर्थः । अन्ये तु नार्हन्तीत्यपि सिद्धमिति भावः । अत्र तत्रान्येषु च प्रसक्तायां
पूजायां हरावेव नियमात्परिसंख्यालंकारः । ‘एकस्य वस्तुनः प्राप्तावनेकत्रैकधा
यदा । एकत्र नियमः सा हि परिसंख्या निगद्यते’ इति लक्षणात् ॥

ननु तस्मिन्ब्राह्मणक्षत्रियसमूहे कथमस्यैव पूज्यत्वमित्याशङ्क्य सर्वोत्तमत्वा-
दित्याशयेनासर्गसमाप्तेरेनं स्तौति—

मर्त्यमात्रमवदीधरद्भवान्मैनमानमितदैत्यदानवम् ।

अंश एष जनतातिवर्तिनो वेधसः प्रतिजनं कृतस्थितेः ॥ ५९ ॥

मर्त्येत्यादि ॥ आनमिता. प्रह्वीकृता दैत्या दितिसुताः, दानवा दनुसुताश्च
येन तमेनं हरिं भवान्मर्त्यमात्रं मनुष्यमात्रं मावदीधरन्न जानीयात् । ‘शेषे
प्रथमः’ इति प्रथमपुरुषः । कुत. एष कृष्णो जनतातिवर्तिनः सर्वलोकातीतस्य
प्रतिजनं कृतस्थितेश्च । सर्वभूतान्तर्यामिण इत्यर्थः । वेधसः परमात्मनोऽंशः
कला । अतो न मर्त्यमात्रमित्यर्थः । अत एव वाक्यहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

पुनरप्यमानुषत्वमेव व्यनक्ति—

ध्येयमेकमपथे स्थितं धियः स्तुत्यमुत्तममतीतवाक्पथम् ।

आमनन्ति यमुपास्यमादराद्दूरवर्तिनमतीव योगिनः ॥ ६० ॥

ध्येयमिति ॥ योगिनो नारदादयः एकमद्वितीयमुत्तमं सर्वोत्तमं यमेनं ध्येयं
ध्यातव्यम् । एकार्थगोचरात्मधारणं ध्यानं तदर्हमित्यर्थः । तथापि धियो ज्ञानस्या-
पथेऽमार्गे स्थितम् । तद्गोचरमित्यर्थः । ‘पथो विभाषा’ इति समासान्तः ।
‘अपथं नपुंसकम्’ इति नपुंसकत्वम् । आमनन्ति कथयन्ति । ‘पात्रा—’ इत्यादिना

झाघातोर्मनादेशः । स्तुत्यं स्तोतुमर्हम् । तथापि अतीतो वाक्पथो येन तम् । अवाङ्मनसगोचरमित्यर्थः । 'यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतेः । आमनन्ति आदरादास्थयोपास्यं सेव्यम् । तथापि अतीवात्यन्तम् । अतीवेति निपातसमुदायोऽत्यन्तार्थेऽव्ययम् । दूरवर्तिनमामनन्ति यमेनमचिन्त्यरूपमामनन्ति तमेनं मर्त्यमात्रं मावधारयेदिति पूर्वेणान्वयः । अवाङ्मनसगोचरत्वदूरवर्तित्वानां ध्येयत्वस्तुत्यत्वोपास्यत्वैः सह विरोधस्य हरेरचिन्त्यमहिमत्वेन समाधानाद्विरोधाभासोऽलंकारः ॥

ननु हरिहरहिरण्यगर्भास्त्रयो देवाः सर्वोत्तरमहिमान् सन्ति, एनं न जानीम इत्यत आह—

पद्मभूरिति सृजञ्जगद्रजः सत्त्वमच्युत इति स्थितिं नयन् ।

संहरन्हर इति श्रितस्तमस्त्रैधमेष भजति त्रिभिर्गुणैः ॥ ६१ ॥

पद्मभूरिति ॥ एष हरिः रजः रजोगुणं श्रितो जगत्सृजन्पद्मभूर्ब्रह्मेति, सत्त्वं सत्त्वगुणं श्रितः जगत्स्थितिं नयन्स्थापयन्नच्युतो विष्णुरिति, तमस्तमोगुणं श्रितो जगत्संहरन्हर इति, त्रिभिर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोभिस्त्रैधं त्रैविध्यं भजति । 'द्वित्र्योश्च धमुञ्' इति विधार्थे धमुञ्प्रत्ययः । अस्यैव गुणभिन्नास्तास्त्रिस्रोऽपि मूर्तय इत्ययमेव सर्वोपास्य इति भावः । अत्र सत्त्वादिगुणयोगस्य सृष्ट्यादिगुणयोगस्य च विशेषणगत्या त्रैविध्यहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

तर्हि कीदृशमस्य स्वरूपं कुतो वा मानुषविग्रह इत्यपेक्षायामुभयं निरूपयन्नाह—

सर्ववेदिनमनादिमास्थितं देहिनामनुजिघृक्षया वपुः ।

क्लेशकर्मफलभोगवर्जितं पुंविशेषममुमीश्वरं विदुः ॥ ६२ ॥

सर्वेति ॥ अमुं कृष्णं सर्ववेदिनम् । सर्वज्ञमित्यर्थः । अत एवानादिमादिरहितम् । अनादिनिधनमित्यर्थः । तथापि देहिनां प्राणिनामनुजिघृक्षयानुग्रहीतुमिच्छया । भूभारावतरणार्थमित्यर्थः । ग्रहेः सन्नन्तास्त्रियाम् 'अप्रत्ययात्' इत्यप्रत्यये टाप् । वपुरास्थितं मानुषविग्रहमास्थितम् । न कर्मारब्धशरीरभाजमित्यर्थः । अत एव क्लेशकर्मफलभोगवर्जितम् । क्लेशाः पञ्च क्लेशाः अविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशाख्याः । कर्माणि पुण्यपापानि तेषां फले सुखदुःखे तयोर्भोगोऽनुभवस्तेन क्लेशैश्च वर्जितम् । तैरसंस्पृष्टमित्यर्थः । ईश्वरमीश्वरशब्दितं पुंविशेषं क्षेत्रज्ञविलक्षणं पुरुषविशेषं परमपुरुषं वा विदुर्विदन्ति । सन्त इति शेषः । 'विदो लटो वा' इति झेरुसादेशः । अत्राकर्मारब्धत्वान्नित्यज्ञानत्वादिविरोधसमर्थनाद्विरोधाभासोऽलंकारः । तेषामेव गुणानां विशेषणगत्या पुंविशेषहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमिति संकरः ॥

एवं हरेः स्वरूपं निरूप्य तदुपासनात्फलं युग्मेनाह—

भक्तिमन्त इह भक्तवत्सले संततस्मरणरीणकल्मषाः ।

यान्ति निर्वहणमस्य संसृतिक्लेशनाटकविडम्बनाविधेः ॥ ६३ ॥

भक्तिमन्त इति ॥ भक्तवत्सले भक्तप्रिये इहास्मिन्हरो । भक्तिमन्तोऽनुरा-
गवन्तो जनाः । पूज्येष्वनुरागो भक्तिः । संततं सततं तत्स्मरणेन निरन्तरध्या-
नेन रीणकल्मषाः क्षीणपापाः सन्तः । 'री क्षये' 'ल्लादिभ्यः' इति निष्ठानत्वम् ।
अस्यानुभूयमानस्य कृष्णस्य संसृतिः संसारस्तस्य क्लेशो दुःखं तदेव नाटकमिति
रूपकम् । तस्य विडम्बनाभिनयस्तस्य निर्वहणं समाप्तिं यान्ति । मुच्यन्त
इत्यर्थः । 'तमेवंविद्वानमृत इह भवति' इति श्रुतेरिति भावः ॥

ग्राम्यभावमपहातुमिच्छवो योगमार्गपतितेन चेतसा ।

दुर्गमेकमपुनर्निवृत्तये यं विशन्ति वशिनं मुमुक्षवः ॥ ६४ ॥

ग्राम्येति ॥ ग्रामे भवा ग्राम्याः प्राकृताः । मूढा इति यावत् । 'ग्रामाद्य-
खजौ' इति यप्रत्ययः । तेषां भावस्तमपहातुं मोक्तुमिच्छवः मुमुक्षवो मोक्षार्थिनः
अपुनर्निवृत्तयेऽपुनरावृत्तये पुनरावृत्त्यभावाय । मोक्षायेत्यर्थः । दुःखेन गम्यत
इति दुर्गं दुष्प्रापं एकमेवाद्वितीयं वशिनं स्वतन्त्रं यं हरिं योगमार्गपतितेन ध्यान-
मार्गनिविष्टेन । 'योगः संहननोपायध्यानसंगतियुक्तिषु' इत्यमरः । चेतसा
विशन्ति ध्यायन्तीत्यर्थः । यं विशन्ति इह भक्तिमन्त इति पूर्वेणान्वयः ॥

अथ भक्त्युद्रेकान्नमस्करोति—

आदितामजननाय देहिनामन्ततां च दधतेऽनपायिने ।

विभ्रते भुवमधः सदाथ च ब्रह्मणोऽप्युपरि तिष्ठते नमः ॥६५॥

आदितामिति ॥ देहिनां प्राणिनामादितां कारणतां अन्तोऽन्तकरो नाश-
हेतुः 'तत्करोति—' इति ण्यन्तादन्तयते. पचाद्यच् । तस्य भावस्तत्तामन्ततां च
दधते । 'यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते' इत्यादि श्रुतेः । स्वयमजननाय जन्म-
रहिताय । अपायोऽस्यास्तीत्यपायी स न भवतीत्यनपायी तस्मा अनपायिने
नाशरहिताय च । कालतोऽपरिच्छिन्नायेत्यर्थः । देशतोऽपि तथेत्याह—सदाऽधः
पाताले भुवं विभ्रते कूर्मरूपेण दधते । अथ च तथैव ब्रह्मणो लोकस्याप्युपरि
तिष्ठते सर्वव्यापिन इत्यर्थः । तस्मै । हरय इति शेषः । नमः नमस्कारः ।
'नमःस्वस्ति—' इत्यादिना चतुर्थी । अत्र हरेरनादिनिधनत्वेन तद्वतः पुरुषान्त-
रादाधिक्यवर्णनाद्यतिरेकालंकारः ॥

केवलं दधति कर्तृवाचिनः प्रत्ययानिह न जातु कर्मणि ।

धातवः सृजतिसंहशास्तयः स्तौतिरत्र विपरीतकारकः ॥ ६६ ॥

केवलमिति ॥ सृजतिश्च सहा च शास्तिश्च सृजतिसंहशास्तयः । सृज वि-
सर्गे' 'ह्रस्व हरणे' संपूर्वोऽयं 'शासु अनुशिष्टौ' इत्येते त्रय इत्यर्थः । 'इकश्चित्पौ
धातुनिर्देशे' इति वचनादेवं निर्देशः । धातवो 'भूवादयो धातवः' इत्युक्तलक्षणाः
शब्दविशेषाः । इहास्मिन्भगवति विषये केवलमन्ययोगव्यवच्छिन्नं यथा तथा कर्तृ-
वाचिनः कर्तृकारकवाचकान्दधति । तदन्ता एव भवन्तीत्यर्थः । जातु कदाचित्क-

र्मणि प्रत्ययान्कर्मार्थविहितान्यागादीन् न दधति । न तदन्ता भवन्तीत्यर्थः । सर्वकर्तृत्वान्नियन्तृत्वाच्च सृजति स्रष्टा । संहरति हर्ता । शास्तीति शासितेत्यादिभिः कर्तृत्वेन निर्दिश्यते न कदाचित्सृज्यते, संहियते, शिष्यत इत्यादिभिः कर्मत्वेन । अनादिनिधनत्वादनियम्यत्वाच्चेति भावः । किंच अत्र भगवति स्तौतिः । 'ष्टुञ् स्तुतौ' इति धातुः । विपरीतं कारकं यस्य सः विपरीतकारकः स्तूयते स्तुत्य इत्यादिकर्मप्रत्ययान्त एव न तु कदाचित्स्तौति स्तोता इत्यादिकर्तृप्रत्ययान्तः । सकललोकस्तुत्यस्य तस्य स्तुत्यान्तराभावादित्यर्थः । अत्र शब्दानां कर्मकर्तृप्रत्ययविधिनिषेधद्वारा विभक्त्यन्तरेण सर्वकर्तृत्वसर्वोपास्यत्वादिसूक्ष्मार्थबोधपरत्वात्सौक्ष्म्याख्यो गुणः । 'अन्त.संकल्परूपत्वं शब्दानां सौक्ष्म्यमुच्यते' इति लक्षणात् । अत्र भगवतः सृष्ट्यादिकर्तृकर्मत्वोभयप्राप्तावेकत्रैकनियमात्परिसंख्या । तत्र जातु कर्मणीति शब्दादेव कर्मत्वनिषेधादितरनिवृत्तिः, शब्दात्स्तुतौ कर्तृत्वनिवृत्तिरार्थीति भेदद्वयसंसर्गः । अनया च भगवतः पुरुषान्तराधिक्यप्रतीतेर्व्यतिरेकश्च प्रतीयत इत्यलंकारेणालंकारध्वनिः ॥

पूर्वमेष किल सृष्टवानपस्तासु वीर्यमनिवार्यमादधौ ।

तच्च कारणमभूद्धिरण्मयं ब्रह्मणोऽसृजदसाविदं जगत् ॥ ६७ ॥

पूर्वमिति ॥ एष हरिः पूर्वं प्रथममप सृष्टवान् । किलेत्यैतिह्ये । तास्वप्सु अनिवार्यं वीर्यं रेतः । 'शुक्रं तेजोरेतसी च बीजवीर्येन्द्रियाणि च' इत्यमरः । आदधावाहितवान्, तद्वीर्यं तु हिरण्यस्य स्वर्णस्य विकारः हिरण्मयम् । 'दाण्डिनायन' इत्यादिना निपातः । ब्रह्मणश्चतुर्मुखस्य कारणमभूत् । ब्राह्मण्डं जातमित्यर्थः । असौ तदुत्पन्नो ब्रह्मा ब्रह्माण्डमिदं जगदसृजत् । सर्वस्यापि प्रपञ्चस्यायमेव मूलकारणमिति भावः । अत्र मनुः—'अप एव ससर्जादौ तासु बीजमवासृजत् । तदण्डमभवद्धैमं सहस्रांशुसमप्रभम् ॥ तस्मिञ्ज्ञे स्वयं ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ॥' इति । अत्र वीर्यमनिवार्यमिति वृत्त्यनुप्रासः ॥

अथैनं त्रिभिर्विशिनष्टि—

मत्कुणाविव पुरा परिप्लवौ सिन्धुनाथशयने निषेदुषः ।

गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभोर्यस्य नैद्रसुखविघ्नतां क्षणम् ॥ ६८ ॥

मत्कुणाविवेत्यादिना ॥ पुरा पूर्वं परिप्लवौ चञ्चलौ । मुहुरितस्ततश्चलन्तावित्यर्थः । 'चञ्चलं चपलं तूर्णं पारिप्लवपरिप्लवे' इत्यमरः । मधुकैटभावसुरविशेषौ मत्कुणौ सुप्तासृक्पायिनौ मलोद्भवौ कीटविशेषौ ताविवेत्युपमा । सिन्धुनाथः सरित्पतिः स एव शयनं तत्र निषेदुषो निषण्णस्य । समुद्रशायिन इत्यर्थः । 'भाषायां सदवसश्रुवः' इति लिटः कसुरादेशः । विभोः प्रभोः यस्य हरेः क्षणं निद्रायाः संबन्धिनः आगतं वा नैद्रं यत्सुखं तस्य विघ्नतां विधातुं कर्तुं गच्छतः स्म गतौ । तादृशावपि महासुरौ मत्कुणाविव क्षणमात्रेण प्रनष्टाविति भगवतः प्रभावातिशयोक्तिः । एषां त्रयाणां पूर्वेणान्वयः ॥

श्रौतमार्गसुखगानकोविद्ब्रह्मषट्चरणगर्भमुज्ज्वलम् ।

श्रीमुखेन्दुसविधेऽपि शोभते यस्य नाभिसरसीसरोरुहम् ॥६९॥

श्रौतेति ॥ श्रौतमार्गस्य सुखं सुखकरं यद्दानं तस्य कोविदोऽभिज्ञः । कोविदो व्याख्यातः । स चासौ ब्रह्मा स एव षट्चरणः स गर्भे यस्य तत् उज्ज्वलं निर्मलं यस्य हरेर्नाभिरेव सरसी । सरः कासारः । 'कासारः सरसी सरः' इत्यमरः । तस्यां सरोरुहं पद्मं श्रियो मुखमिवेन्दुस्तस्य संनिधौ समीपेऽपि शोभत इति विरोधः । स च मुखस्येन्दुत्वरूपणायत्त इत्यनयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः ॥

सत्यवृत्तमपि मायिनं जगद्बृद्धमप्युचितनिद्रमर्भकम् ।

जन्म विभ्रतमजं नवं बुधा यं पुराणपुरुषं प्रचक्षते ॥ ७० ॥

सत्येति ॥ यं हरिं सत्यवृत्तमकपटचरितमपि मायिनं मायाविनं कपटवन्तमिति विरोधः । माया नाम शक्तिः तद्वन्तमित्यविरोधः । व्रीह्यादित्वादिनिप्रत्ययः । जगद्बृद्धं सर्वलोकपितामहत्वात्स्थविरमपि 'प्रवयाः स्थविरो वृद्धः' इत्यमरः । उचितनिद्रं परिचितयोगनिद्रमर्भकं डिम्भम् । 'वटस्य पत्रस्य पुटे शयानं बालं मुकुन्दं मनसा स्मरामि' इत्यागमवचनादिति भावः । 'पोतः पाकोऽर्भको डिम्भः' इत्यमरः । न जायत इत्यजो जन्मरहितः । 'अन्येभ्योऽपि दृश्यते' इति जनेर्डप्रत्ययः । तमपि जन्म विभ्रतम् । कामवशात्कृष्णादिजन्मभाजमित्यर्थः । नवं रमणीयत्वाद्भिनवं तथापि पुराणं प्राचीनमनादिं च पुरुषं प्रचक्षते । बुधा इति वाक्यं सर्वत्र संबध्यते । सर्वेऽपि विरोधा हरेरचिन्त्यमहिमत्वेनाभास्या इति विरोधाभासचतुष्टयसंसृष्टिः ॥

अथ षोडशभिरवतारान्वर्णयिष्यन्वराहावतारं तावदेकेनाह—

स्कन्धधूननविसारिकेसरक्षिप्तसागरमहाप्लवामयम् ।

उद्धृतामिव मुहूर्तमैक्षत स्थूलनासिकवपुर्वसुंधराम् ॥ ७१ ॥

स्कन्धेति ॥ स्थूलनासिकवपुर्वराहमूर्तिरयं हरिः स्कन्धस्य कंधरायाः धूननेन कम्पनेन विसारिभिरुत्सर्पिभिः केसरैः सटाभिः क्षिप्तोऽवकीर्णः सागरस्य महाप्लवो महापूरः यस्यास्ताम् । जलापसारेण प्रकाशितामित्यर्थः । वसुंधरां भुवं मुहूर्तं क्षणमात्रम् । 'मुहूर्तमल्पकालेऽपि' इति शब्दार्णवे । उद्धृतामनावृतत्वात्सागरादुत्क्षिप्तमिव ऐक्षत प्रेक्षितवानित्युत्प्रेक्षा । ईक्षतेर्लडि 'आडजादीनाम्' 'आटश्च' इति वृद्धिः ॥

द्वाभ्यां नृसिंहावतारमाह—

दिव्यकेसरिवपुः सुरद्विषो नैव लब्धशममायुधैरपि ।

दुर्निवाररणकण्डु कोमलैर्वक्ष एष निरदारयन्नखैः ॥ ७२ ॥

दिव्येति ॥ दिव्यकेसरिवपुर्दिव्यसिंहमूर्तिः । हरेरायुधैर्वज्रादिभिरपि नैव

लब्धशममप्राप्तशान्ति दुर्निवारा दुर्जया रणकण्डूयस्य तत् । रणव्यसनीत्यर्थः ।
‘गोस्त्रियोरुपसर्जनस्य’ इति ह्रस्वः । सुरद्विषो हिरण्यकशिपोर्वक्षः कोमलैर्नखैः
निरदारयदभिनत् । वज्राद्यभेद्यस्य कोमलनखविदार्यत्वं भगवत्प्रभावादिति विरो-
धाभासोऽलंकारः ॥

वारिधेरिव कराग्रवीचिभिर्दिङ्गतङ्गजमुखान्यभिघ्नतः ।

यस्य चारुनखशुक्तयः स्फुरन्मौक्तिकप्रकरगर्भतां दधुः ॥ ७३ ॥

॥ युग्मकम् ॥

वारिधेरिति ॥ कराग्राणि वीचय इवेत्युपमितसमासः । वारिधेरिवेति
लिङ्गात् । ताभिः कराग्रवीचिभिः । दिङ्गन्तवितताभिरिति भावः । अत एव
दिङ्गतङ्गजानां मुखान्यभिघ्नतो रोषातिरेकात्प्रहरतो यस्य सिंहमूर्तेर्हरेर्वारिधेरिव
चारुनखाः शुक्तय इव । पूर्ववदुपमितसमासः । स्फुरन्मौक्तिकप्रकरो दिङ्गजकु-
म्भसंभूतमुक्ताव्रातो गर्भेऽन्तर्गतो यासां तासां भावस्तत्ता तां दधुः । एष निर-
दारयदिति पूर्वेणान्वयः । एतेन नरहरिक्रोधस्य महासुरेऽपि न पर्याप्तमिति
व्यज्यत इति वस्तुना वस्तुध्वनिः । उपमालंकारः ॥

अथ चतुर्भिर्वाग्मनावतारमाह—

दीप्तिनिर्जितविरोचनादयं गां विरोचनसुतादभीप्सतः ।

आत्मभूरवरजाखिलप्रजः स्वर्पतेरवरजत्वमाययौ ॥ ७४ ॥

दीप्तीत्यादि ॥ आत्मना भवतीति आत्मभूः स्वयंभूरपि । अवरजाश्चरमजा
अखिलाः प्रजा जना यस्य सोऽपि । सर्वज्येष्ठोऽपीत्यर्थः । अयं हरिः दीप्तिनि-
र्जितविरोचनाज्योतिर्विजितमार्तण्डात् । विरोचन प्रह्लादपुत्रः । ‘विरोचनोऽर्के
दहने चन्द्रे प्रह्लादनन्दने’ इत्युभयत्रापि विश्वः । तस्य सुताद्वलेर्गा भुवमभी-
प्सतः । प्राप्नुमिच्छतोऽभ्याहर्तुमिच्छतः । सन्नन्तादामोतेर्लटः शत्रादेशः । स्वर्पते-
रवरजत्वमिन्द्रानुजत्वं ययौ । बलिध्वंसनार्थमिति शेषः । लोकानुग्रहार्थिनः किं
न कुर्वन्तीति भावः । अत्राजत्वावरजसामानाधिकरण्यविरोधो भगवत्प्रभावा-
दाभासीकृत इति विरोधाभासोऽलंकारः ॥

किं क्रमिष्यति किलैष वामनो यावदित्थमहसन्न दानवाः ।

तावदस्य न ममौ नभस्तले लङ्घितार्कशशिमण्डलः क्रमः ॥ ७५ ॥

किमिति ॥ एष वामनः खर्वः । ‘खर्वो ह्रस्वश्च वामनः’ इत्यमरः । किं
क्रमिष्यति इत्थमनेन प्रकारेण दानवा यावन्नाहसंस्तावत्ततः प्रागेव लङ्घितेऽति-
क्रान्ते अर्कशशिमण्डले येन सोऽस्य हरेः क्रमः पादविक्षेपो नभस्तले न ममौ
न परिमाणं गतवान् । यथा न माति तथा ववृधे इत्यर्थः । अत्राधारान्नभस्त-
लादाधेयस्य क्रमस्याधिक्यकथनादधिकालंकारभेदः । आश्रयाश्रयिणोराधिक्यम-
धिकमिति लक्षणात् ॥

गच्छतापि गगनाग्रमुच्चकैर्यस्य भूधरगरीयसाङ्घिणा ।

क्रान्तकंधर इवाबलो बलिः स्वर्गभर्तुरगमत्सुबन्धताम् ॥ ७६ ॥

गच्छतेति ॥ गगनाग्रं गगनोपरिभागं गच्छतापीति विरोधः । भूधरगरी-
यसेत्युपमा । यस्य वामनस्योच्चकैरुन्नतेनाङ्घ्रिणा क्रान्तकंधरोऽवष्टब्धकण्ठ इवा-
बलो दुर्बलो बलिवैरोचनिः स्वर्गभर्तुरिन्द्रस्य सुखेन बध्यत इति सुबन्धः । 'ईष-
दुःसुषु-' इत्यादिना खलप्रत्ययः । तत्तामगमत् गुरुद्रव्यावष्टब्धकण्ठो हि सुखेन
बध्यत इति भावः । 'न लोका-' इत्यादिना कृद्योगलक्षणया एव षष्ठ्या निषे-
धात्स्वर्गभर्तुरिति शेषे षष्ठी । अत्र क्रान्तकंधर इवेत्युत्प्रेक्षाया भूधरगरीयसेत्यु-
पमासापेक्षत्वात्संकरः । विरोधेन त्वनपेक्षिता संसृष्टिः ॥

क्रामतोऽस्य ददृशुर्दिवोकसो दूरमूरुमलिनीलमायतम् ।

व्योम्नि दिव्यसरिदम्बुपद्धतिस्पर्धयेव यमुनौघमुत्थितम् ॥ ७७ ॥

क्रामत इति ॥ क्रामतः पादं विक्षिपतोऽस्य संबन्धनं दूरमायतमलिनीलं
भृङ्गश्याममूरु सक्थि दिवोकसो देवा व्योम्नि दिव्यसरितो मन्दाकिन्या अम्बु-
पद्धत्या जलप्रवाहेण स्पर्धया उत्थितमूर्ध्वतः प्रवृत्त यमुनौघं यमुनाप्रवाहमिव
ददृशुरित्युत्प्रेक्षेयमुपमासंकीर्णा ॥

अवतारान्तरमाह—

यस्य किञ्चिदपकर्तुमक्षमः कायनिग्रहगृहीतविग्रहः ।

क्रान्तवक्रसदृशाकृतिं कृती राहुरिन्दुमधुनापि बाधते ॥ ७८ ॥

यस्येति ॥ कायनिग्रहेणामृतविभागकाले देहच्छेदेन गृहीतविग्रहो बद्धवैरः
कृती कुशलो राहुर्यस्य हरेः किञ्चिदपकर्तुमक्षमः सन् क्रान्तं रम्यं यद्वक्रं हरि-
मुखं तेन सदृशी आकृतिर्यस्य तम् । तत्सुहृदमित्यर्थः । इन्दुमधुनापि बाधते
पीडयति । उपरागमिषेणेति भावः । अत्र साक्षात्प्रतिपक्षहरिनिग्रहाशक्त्या राहो-
स्तदीयेन्दुनिग्रहोक्त्या प्रत्यनीकालंकारः । तथा च सूत्रम्—'प्रतिपक्षप्रतीकारा-
शक्तौ तदीयतिरस्कार. प्रत्यनीकम्' इति ॥

दत्तात्रेयावतारमाह—

संप्रदायविगमादुपेयुषीरेष नाशमविनाशिविग्रहः ।

स्मर्तुमप्रतिहतस्मृतिः श्रुतीर्दत्त इत्यभवदत्रिगोत्रजः ॥ ७९ ॥

संप्रदायेति ॥ अविनाशिविग्रहोऽनपायस्वरूपः अत एव अप्रतिहता स्मृतिः
स्मरणशक्तिर्यस्य स एष हरिः संप्रदाय उपदेशपरम्परा तस्य विगमादपायान्नाशं
कालदोषादध्ययनविच्छेदमुपेयुषीः प्राप्ताः । 'उगितश्च' इति ङीप् । श्रुतीर्वेदान् ।
'श्रुतिः स्त्री वेद आम्लायः' इत्यमरः । स्मर्तुम् । श्रुतिसंप्रदायं प्रवर्तयितुमित्यर्थः ।
दत्त इति विख्यात इति शेषः । अत्रिगोत्रे जातोऽत्रिगोत्रजोऽभवत् । दत्तात्रे-

योऽभूदित्यर्थः । अत्रानपायित्वस्मृत्यप्रतिघातयोर्विशेषणगत्या श्रुतिस्मृतिहेतु-
त्वोक्त्या काव्यलिङ्गम् ॥

परशुरामावतारमाह—

रेणुकातनयतामुपागतः शातितप्रचुरपत्रसंहतिः ।

लूनभूरिभुजशाखमुज्झितच्छायमर्जुनवनं व्यधादयम् ॥ ८० ॥

रेणुकेति ॥ अयं हरिः रेणुकातनयतां परशुरामत्वमुपागतः सन् । अर्जुनः
कार्तवीर्यार्जुनः । ‘अर्जुनः ककुभे पार्थे कार्तवीर्यमयूरयोः’ इत्यनेकार्थेऽपि रेणुके-
यविरोधित्वाञ्चिश्चयः । तदुक्तं हरिणा—‘संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरो-
धिता । अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः ॥ सामर्थ्यमौचिती देशः कालो
व्यक्तिः स्वरादयः । शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः ॥’ इति । स एव वनं
तत् । शातिता छिन्ना प्रचुरा प्रभूता पत्रसंहतिर्वाहनसमूहः पर्णसंघातश्च यस्य
तत् । ‘पत्रं स्याद्वाहने पर्णे’ इति विश्वः । लूनाश्छिन्ना भूरयः प्रचुरा भुजा एव
शाखा यस्य तत् । उज्झिता छाया कान्तिरनातपश्च यस्य तत्तथा व्यधाद्विहित-
वान् । दधातेर्लुङि ‘गातिस्था—’इत्यादिना सिचो लुक् । ‘छाया सूर्यप्रिया कान्तिः
प्रतिबिम्बमनातपः’ इत्यमरः । अत्र समस्तवस्तुविषयं सावयवं रूपकं व्यक्तं तच्च
छायेति पत्रेति च श्लेषप्रतिभोत्थापिताभेदातिशयोक्त्यानुप्राणितमिति संकरः ॥

रामावतारमाह—

एष दाशरथिभूयमेत्य च ध्वंसितोद्धतदशाननामपि ।

राक्षसीमकृत रक्षितप्रजस्तेजसाधिकविभीषणां पुरीम् ॥ ८१ ॥

एष इति ॥ किंचेति चार्थः । रक्षितप्रजः एष हरिर्दशरथस्यापत्यं पुमान्दाश-
रथी रामः । ‘अत इञ्’ तस्य भावः दाशरथिभूयं रामत्वम् । ‘भुवो भावे’
इति क्यप् । एत्य प्राप्य ध्वंसितो हत उद्धतो दसो दशाननो रावणो यस्यां
तामपि राक्षसीं रक्ष.संबन्धिनीं पुरीं लङ्कां तेजसा स्ववीर्येणाधिकविभीषणाम-
त्यन्तभीषणामकृतेति विरोधः । भयहेतोरुद्धतस्य रावणस्य ध्वंसनादधिको महा-
न्विभीषणो रावणानुजो यस्यां तामित्यविरोधः । अत एव विरोधाभासोऽलंकारः ॥

अथ पञ्चभिः प्रस्तुतं कृष्णावतारमाह—

निष्प्रहन्तुममरेशविद्विषामर्थितः स्वयमथ स्वयंभुवा ।

संप्रति श्रयति सूनुतामयं कश्यपस्य वसुदेवरूपिणः ॥ ८२ ॥

निष्प्रहन्तुमिति ॥ अथ रामावतारानन्तरं अयं हरिः अमरेशविद्विषां निष्प्र-
हन्तुम् । चैद्यादीनिन्द्रशत्रून्हन्तुमित्यर्थः । ‘जासिनिप्रहण—’ इत्यादिना कर्मणि
षष्ठी । स्वयंभुवा ब्रह्मणा स्वयमात्मनैवार्थितः प्रार्थितः सन् संप्रतीदानीं वसुदेवरू-
पिणो वसुदेवमूर्तिधरस्य कश्यपस्य पुत्रतां श्रयति व्रजति । कृष्णरूपेणेति भावः ।

अत्र स्वयंभूप्रार्थनाया विशेषणगत्या वसुदेवपुत्रताप्राप्तिहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

तात नोदधिविलोडनं प्रति त्वद्विनाथ वयमुत्सहामहे ।

यः सुरैरिति सुरौघवल्लभो बल्लवैश्च जगदे जगत्पतिः ॥ ८३ ॥

तातेति ॥ सुरौघवल्लभः सुरगणप्रियः । जगत्पतिर्यो हरिः सुरैर्देवैर्बल्लवैर्गो-
पैश्च हे तात जनक, नेति छेदे उदधिविलोडनं समुद्रमथनं प्रति, नो इति छेदे
दधिविलोडनं दधिमन्थनं च प्रति त्वद्विना । त्वां विहायेत्यर्थः । 'पृथग्विना—'
इत्यादिना विकल्पात्पञ्चमी । अथ वयं न नो वोत्सहामहे न क्षमामहे इति
जगदे गदितम् । अत्र हरिवर्णनाङ्गत्वे सुराणां बल्लवानां च प्रकृतानामेव नोद-
धिशब्दमूलाभेदाध्यवसायलब्धदध्युदधिविलोडनक्षमत्वकर्मसाम्याद्गम्यौपम्यत्वा-
त्तुल्ययोगिताभेदः । तेन च हरेर्दधिमन्थनकलावदुदधिमन्थनमपीति वस्तु
व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

नात्तगन्धमवधूय शत्रुभिश्छायया च शमितामरश्रमम् ।

योऽभिमानमिव वृत्रविद्विषः पारिजातमुदमूलयदिवः ॥ ८४ ॥

नात्तगन्धमिति ॥ किंचेति चार्थः । यो हरिः शत्रुभिरवधूयाभिभूय नात्तग-
न्धमनाघ्रातसौरभमनभिभूतं च 'आत्तगन्धोऽभिभूतः स्यात्' इत्यमरः । नजर्थस्य
नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । छायायानातपेन, पालनेन च । 'छाया स्यादात-
पाभावे प्रतिबिम्बार्कयोषितोः । पालनोत्कर्षयो कान्तिसच्छोभापङ्क्तिपु स्त्रियाम्'
इति विश्वः । शमितामरश्रमं निवारितसुरखेदं पारिजातं वृत्रद्विषः शक्रस्याभि-
मानमहंकारमिव दिवः स्वर्गादुदमूलयदुन्मूलितवानिति पारिजातहरणोक्तिः ।
श्लेषसविशेषणेयमुपमेति केचित् । श्लेषवच्चान्ये ॥

यं समेत्य च ललाटलेखया विभ्रतः सपदि शंभुविभ्रमम् ।

चण्डमारुतमिव प्रदीपवच्चेदिपस्य निरवाद्विलोचनम् ॥ ८५ ॥

यमिति ॥ किंचेति चार्थः । ललाटमेव लेखा तथा ललाटलेखया ललाटदे-
शेन शंभोर्विभ्रमं सौन्दर्यं विभ्रतः । ललाटलोचनमित्यर्थः । चेदिपस्य शिशुपा-
लस्य लोचनं तृतीयनेत्रं कर्तृ यं हरिमेव चण्डमारुतं चण्डमारुतमिव समेत्य प्रदी-
पवत्प्रदीपेन तुल्यम् । 'तेन तुल्यम्—' इति वतिप्रत्ययः । निरवाग्निर्वाति स ।
नष्टमित्यर्थः । निरपूर्वाद्वाधातोर्लङ् । 'निरवाप' इति क्वाचित्क. पाठः स न
सम्यक् । वातेः प्रक्रियाविरोधादाप्तोत्तेरसंगतार्थत्वादिति अनेकार्थेयमुपमा ॥

यः कोलतां बल्लवतां च विभ्रदंष्ट्रामुदस्याशु भुजां च गुर्वीम् ।

मग्नस्य तोयापदि दुस्तरायां गोमण्डलस्योद्धरणं चकार ॥ ८६ ॥

य इति ॥ यो हरिः कोलतां वराहत्वम् । 'वराहः सूकरो घृष्टिः कोलः पोत्री
किरिः कितिः' इत्यमरः । बल्लवतां गोपालत्वं च विभ्रत् । आशु गुर्वीं दंष्ट्रां भुजां

च यथासंख्यमिति भावः । उदस्योद्यम्य दुस्तरायां तोयापदि जलसंकटे एकत्र समुद्रकृतायां, अन्यत्र वर्षकृतायां च मग्नस्य गोमण्डलस्य भूगोलस्य धेनुवृन्दस्य चोद्धरणं चकार । अत्र कोलत्ववल्वत्वयो. प्रकृतयोरेव श्लेषमूलाभेदाध्यवसायेन गोमण्डलोद्धरणस्य दंष्ट्राभुजोद्यमनस्य च साम्यादौपम्यगम्यतायां तुल्ययोगिता सती यथासंख्येन संकीर्यते । इन्द्रवज्रा वृत्तम् । 'स्यादिन्द्रवज्रा यदि तौ जगौ गः' इति लक्षणात् ॥

एवं देवं स्तुत्वानन्तरं कर्तव्यमुपदिशति—

धन्योऽसि यस्य हरिरेष समक्ष एव

दूरादपि ऋतुषु यज्वभिरिज्यते यः ।

दत्त्वार्षमत्रभवते भुवनेषु याव-

त्संसारमण्डलमवाप्नुहि साधुवादम् ॥ ८७ ॥

धन्योऽसीति ॥ धनं लब्धो धन्यः पुण्यवानसि । 'सुकृती पुण्यवान्धन्य.' इत्यमरः । 'धनगणं लब्धा' इति यत्प्रत्ययः । यस्य ते एष हरिः समक्ष एव अक्षणोः समीप एव । पुरत एवेत्यर्थः । स्थित इति शेषः । सामीप्येऽव्ययीभावः । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्य.' इति समासान्तः । अत एव 'तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्' इति सप्तम्या अमभावः । अन्यत्र को विशेषस्तत्राह—यो हरिर्दूरादपि परोक्षेऽपि ऋतुषु यागेषु यज्वभिर्विधिवदिष्टवद्भिः । 'यज्वा तु विधिनेष्टवान्' इत्यमरः । 'सुयजोर्ङ्निप्' इति ङ्निप्प्रत्ययः । इज्यते पूज्यते स ते प्रत्यक्ष इति धन्यस्त्वमित्यर्थः । फलितमाह—अत्रभवते पूज्यायेत्यर्थः । 'पूज्यस्तत्रभवान्' इति सज्जनः । 'इतरेभ्योऽपि दृश्यते' इति सार्वविभक्तिके त्रल्प्रत्यये सुप्सुपेति समासः । अर्घं पूजां दत्त्वा यावत्संसारमण्डलं वर्तते तावदिति शेषः । भुवनेषु साधुर्वादः शब्दस्तं साधुवादं साधुसमाख्यामवामुहि । लभस्वेत्यर्थः । अत्र राज्ञो धन्योऽसीति विशेषणगत्या यस्येत्यादिवाक्यार्थहेतुत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गमलंकारः । वसन्ततिलका वृत्तम् ॥

भीष्मोक्तं तदिति वचो निशम्य सम्य-

कसाम्राज्यश्रियमधिगच्छता नृपेण ।

दत्तेऽर्घे महति महीभृतां पुरोऽपि

त्रैलोक्ये मधुभिदभूदनर्घ एव ॥ ८८ ॥

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रयङ्के

श्रीकृष्णार्घदानो नाम चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

भीष्मेति ॥ 'येनेष्टं राजसूयेन मण्डलस्येश्वरश्च यः । शास्ति यश्चाज्ञया राज्ञः स सन्नाद्' इत्यमरः । सन्नाजो भावः साम्राज्यं तदेव श्रीस्तां श्रियमधिगच्छता

भजता नृपेण युधिष्ठिरेण इतीत्थं भीष्मोक्तं तद्वचः सम्यङ्निशम्य श्रुत्वा मही-
भृतां राज्ञां पुरोऽग्रे महति अर्घे पूजायां दत्तेऽपि मधुभिद्धरिः त्रयो लोकास्त्रैलो-
क्यम् । चातुर्वर्ण्यादित्वात्स्वार्थे व्यञ्जप्रत्ययः । तत्र त्रैलोक्ये कृष्णोऽनर्घः पूजारहित
एवाभूदिति विरोधः । अमूल्य एवाभूदित्यविरोधः । ‘मूल्ये पूजाविधावर्घः’
इत्यमरः । अत्रार्घयोरभेदाध्यवसायाद्विरोधः, तदध्यवसायादविरोध इति
विरोधाभासोऽलंकारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां शिशुपालवध-
काव्यव्याख्याया सर्वकषाख्याया चतुर्दश. सर्ग. ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ।

अथ तत्र पाण्डुतनयेन सदसि विहितं मधुद्विषः ।

मानमसहत न चेदिपतिः परवृद्धिमत्सरि मनो हि मानिनाम् ॥१॥

अथेति ॥ अथ हरिपूजानन्तरं चेदिपतिः शिशुपालः तत्र सदसि सभायां
पाण्डुसुतेन युधिष्ठिरेण विहितं मुरद्विषो हरेर्मानं पूजां नासहत । ईर्ष्या चका-
रेत्यर्थः । ‘परोत्कर्षाक्षमेर्ष्या स्याद्दौर्जन्यान्मन्यतोऽपि च’ इति लक्षणात् । तथा
हि—मानिनामहंकारिणां मनः परवृद्धौ मत्सरि हि । परशुभद्वेषि खल्वित्यर्थः ।
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । अस्मिन्सर्गे उद्गता वृत्तम् । ‘सज-
सादिमे सलघुके च नसजगुरुकेऽप्यथोद्गता । अङ्गितभजनजला गयुताः सजसा
जगौ चरणमेकतः पठेत् ॥’ इति लक्षणात् ॥

पुर एव शार्ङ्गिणि सवैरमथ पुनरमुं तदर्चया ।

मन्युरभजदवगाढतरः समदोषकाल इव देहिनं ज्वरः ॥ २ ॥

पुर इति ॥ पुरः पूर्वमेव शार्ङ्गिणि सवैरं सक्रोधममुं चैद्यं अथ पुनः अतः
परं तदर्चया हरिपूजया अवगाढतरो निविडतरो मन्युः क्रोधः । रौद्ररसस्य
स्थायीभाव इति भावः । देहिनं शरीरिणं समौ तुलितौ दोषोऽपथ्यसेवा कालः
कर्मविपाकश्च यस्य स ज्वर इवाभजत् । उपमालंकारः ॥

अथाष्टभिरस्य गात्रारब्धक्रोधचेष्टां प्रपञ्चयति—

अभितर्जयन्निव समस्तनृपगणमसावकम्पयत् ।

लोलमुकुटमणिरश्मि शनैरशनैः प्रकम्पितजगत्रयं शिरः ॥ ३ ॥

अभीत्यादि ॥ असौ चैद्यः । समस्तनृपगणमभितर्जयन्निवेत्युत्प्रेक्षा । ‘तर्ज

भर्त्सने' चौरादिकस्यानुदात्तत्वेन प्राप्तस्य आत्मनेपदस्य चक्षिडादेशस्य ख्याजः स्थानिवद्भावात्नादरेण पुनर्जित्करणसामर्थ्यादनित्यत्वज्ञापनात्परस्मैपदम् । अत एव तर्जयतीत्यपि दृश्यते कविष्विति भट्टमल्लः । अशनैरतिमात्रं प्रकम्पितं जग-
न्नयं येन तत् त्रैलोक्यभीषणं शिरः शनैर्लोलाश्रपला मुकुटमणिरश्मयो यस्मि-
न्कर्मणि तद्यथा तथा अकम्पयत् । क्रोधातिरेकादिति भावः ॥

स वमन्रूपाश्रु घनघर्मविगलदुरुगण्डमण्डलः ।

स्वेदजलकणकरालकरो व्यरुचत्प्रभिन्न इव कुञ्जरस्त्रिधा ॥ ४ ॥

स इति ॥ रूपा रोषेणाश्रु वमन्मुञ्चन् । घनेन सान्द्रेण घर्मेण क्रोधोष्मणा विगलत्स्वदुरु महत् गण्डमण्डलं यस्य सः । स्विद्यत्कपोल इत्यर्थः । स्वेदजल-
कणैः स्वेदबिन्दुभिः करालकरो दन्तुरहस्तः स चैद्यः त्रिधा नेत्रकपोलहस्तदेशैः प्रभिन्नो मदस्त्रावी मत्तः । 'प्रभिन्नो मत्तः स्यात्' इति वैजयन्ती । कुञ्जर इव व्यरुचत् । रुचेः 'द्युञ्चो लुङि' इति विकल्पात्परस्मैपदम् । एतेन स्वेदाख्यः सात्त्विकभाव उक्तः । उपमालंकारः ॥

स निकामघर्मितमभीक्षणमधुवदवधूतराजकः ।

क्षिप्तबहुलजलबिन्दु वपुः प्रलयार्णवोत्थित इवादिशूकरः ॥५॥

स इति ॥ राज्ञां समूहो राजकम् । 'गोत्रोक्ष-' इत्यादिना वुञ्प्रत्ययः । तदवधूतमभिभूतं येन स तथोक्तः स चैद्यो निकामं घर्मितं संजातघर्मम् । उद्भवत्स्वेदमित्यर्थः । 'घर्मः स्यादातपे ग्रीष्म उष्णस्वेदाम्भसोरपि' इति विश्वः । तारकादित्वादित्प्रत्ययः । वपुः प्रलये अर्णवस्तस्मादुत्थितः आदिशूकर इव क्षिप्ताः प्रेरिता बहुलाः सान्द्रजलबिन्दवो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा अभीक्षण-
मधुवत्क्रोधाद्बुवति स । 'धूञ् विधूनने' इति धातोस्तौदादिकाल्लङ् । अत्रापि स्वेदः सात्त्विक एवोक्तः । उपमालंकारः ॥

क्षणमाश्लिषद्घटितशैलशिखरकठिनांसमण्डनः ।

स्तम्भमुपहितविधूतिमसावधिकावधूनितसमस्तसंसदम् ॥ ६ ॥

क्षणमिति ॥ घटितं सुसंहितं यच्चैलशिखरं तद्वत्कठिनमंसमण्डलं यस्य सोऽसौ चैद्यः उपहितावगाहिता । आरोपितेत्यर्थः । विधूतिः कम्पो यस्मिस्तम् अधिकमत्यन्तमवधूनिता कम्पिता समस्ता सकला संसत्सभा येन तं स्तम्भं क्षणं आश्लिषच्छृष्टवान् । तेनांसमण्डलेनाहतवानित्यर्थः । अत एव कठिनांसमण्डल इति विशेषणं च पुषादित्वाच्चलेरडादेशः । आलिङ्गनार्थत्वे तु 'श्लिष आलिङ्गने' इति

१ 'जित्त्वस्य पदद्वयार्थं कृतत्वेनाज्ञापकत्वादिदमसगतम् । तस्मात् विचक्षण इत्यत्र युजर्थमावश्यकनानुदात्तेत्वेनात्मनेपदे सिद्धे डित्करणसामर्थ्यात् 'अनुदात्तेत्वलक्षण-
मात्मनेपदमनित्यम्' इत्यस्य सिद्धिर्वक्तव्याः'

वसादेशः स्यात् । क्रोधान्धाः किमु न कुर्वन्तीति भावः । अत्रांसकाठिन्यस्य विशेषणगत्या स्तम्भाश्लेषहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं शैलशिखरोपमया संकीर्यते ॥

कनकाङ्गदद्युतिभिरस्य गमितमरुचत्पिशङ्गताम् ।

क्रोधमयशिखिशिखापटलैः परितः परीतमिव बाहुमण्डलम् ॥७॥

कनकेति ॥ कनकस्याङ्गदयोः केयूरयोः द्युतिभिः पिशङ्गतां पिङ्गलवर्णतां गमितं प्रापितमिति तद्गुणालंकारः । अस्य चैद्यस्य बाहुमण्डलं क्रोधमयशिखिशिखापटलैः क्रोधाग्निज्वालाजालैः परितः परीतं परिवृतमिवारुचदित्युत्प्रेक्षा । 'द्युच्चो लुङि' इति परस्मैपदम् ॥

कृतसंनिधानमिव तस्य पुनरपि तृतीयचक्षुषा ।

क्रूरमजनि कुटिलभ्रु गुरुभ्रुकुटीकठोरितललाटमाननम् ॥ ८ ॥

कृतेति ॥ कुटिले भ्रुवौ यस्य तत्कुटिलभ्रु । उपसर्जनस्य ह्रस्वः । गुर्व्या भ्रुकुट्या भ्रूभङ्गेन कठोरितं भीषणीकृतं ललाटं यस्य तत् तस्य चैद्यस्याननं पुनरपि तृतीयचक्षुषा कृतसंनिधानं कृतसंसर्गमिवेत्युत्प्रेक्षा । क्रूरमजनि भयंकरमभूत् । जनेः कर्तरि लुङ् 'दीपजन-' इत्यादिना विकल्पाच्चिण्प्रत्ययः ॥

अतिरक्तभावमुपगम्य कृतमतिरमुष्य साहसे ।

दृष्टिरगणितभयासिलतामवलम्बते स्म समया सखीमिव ॥ ९ ॥

अतिरक्तेति ॥ अमुष्य चैद्यस्य दृष्टिः । अतिरक्तस्य भावस्तमतिरक्तभावं रोषातिरेकादत्यरुणतामन्यत्र कर्मातिरेकादत्यनुरागितामुपगम्य प्राप्य साहसे कृष्णादिवधरूपे, अन्यत्र युद्धे कृतमतिः । सर्वथा गमिष्यामि हनिष्यामि इति च कृतनिश्चया अर्थनिर्धारणं मतिरिति । अगणितमविचारितं भयं शत्रोर्गुरुजनाच्च यया सा सती समया समीपे असिलतां सखीमिवालम्बते स्म साधनत्वेन स्वीचकार । क्रोधाज्जिघांसया खड्गमद्राक्षीदित्यर्थः । अत्र प्रस्तुतदृष्टिविशेषणसाम्यादप्रस्तुतनायिकाप्रतीतेः समासोक्तिरुपमासंकीर्णा ॥

करकुञ्जलेन निजमूरुमुरुतरनगाश्मकर्कशम् ।

त्रस्तचपलचलमानजनश्रुतभीमनादमयमाहतोच्चकैः ॥ १० ॥

करेति ॥ अयं चैद्यः उरुतरो महत्तरो नगाश्मवच्छैलशिलेव कर्कश इत्युपमा । तं निजमात्मीयमूरुं सक्थि । 'सक्थि क्लीबे पुमानूरु.' इत्यमरः । करः कुञ्जल इवेत्युपमितसमासः । तेन संहतप्रसारिताङ्गुलिना पाणितलेनेत्यर्थः । त्रस्तो भीतः अत एव चपलं चञ्चलं चलमानेन जनेन श्रुतो भीमनादो भयंकरध्वनिर्यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा उच्चकैराहत आहतवान् अलब्धलक्ष्याः क्रोधान्धाः स्वात्मानमेव घ्नन्तीति भावः । आङ्पूर्वाङ्गन्तेर्लुङ् 'आङ्गो यमहनः' इत्यकर्मकाधिका-

रेऽपि 'स्वाङ्गकर्मकाच्चेति वक्तव्यम्' इत्यात्मनेपदे 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यादि-
नानुनासिकलोपः ॥

इति चुक्रुधे भृशमनेन ननु महद्वाप्य विप्रियम् ।

याति विकृतिमपि संवृतिमत्किमु यन्निसर्गनिरवग्रहं मनः ॥११॥

इतीति ॥ इतीत्थमनेन प्रकारेण अनेन चैद्येन भृशं चुक्रुधे क्रुद्धम् । भावे
लिङ् । संवृतिमदपि संवृतिर्विकारगुप्तिः तद्वदपि । धीरमपीत्यर्थः । मनो मह-
द्विप्रियमप्रियमवाप्य विकृति विकारं याति ननु प्राप्नोति खलु । यन्मनो निस-
र्गास्वभावान्निरवग्रहम् । चपलमित्यर्थः । ग्रहेः खलप्रत्ययः । तदिति शेषः ।
किमु । विकृतिं यातीति किमु वक्तव्यमित्यर्थः । चपलचित्तश्चायं चैद्य इति भावः ।
अत्र चैद्यक्रोधस्य नन्वित्यादिवाक्यार्थहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

एवं गात्रारब्धविकारानुक्त्वा वागारब्धान्वक्तुमुपोद्घातयति—

प्रथमं शरीरजविकारकृतमुकुलबन्धमव्यथी ।

भाविकलहफलयोगमसौ वचनेन कोपकुसुमं व्यचीकसत् ॥१२॥

प्रथममिति ॥ न व्यथते विभेतीत्यव्यथी निर्भयः । 'दिदक्षि' इत्यादिना
नञ्पूर्वाच्चथतेरितिः । असौ चैद्यः प्रथमं शरीरजैर्विकारैः पूर्वोक्तैः शिरःकम्पना-
दिभिः कृतो मुकुलबन्धो मुकुलप्रादुर्भावो यस्य तत् । भाविकलहस्य रणस्यैव
फलस्य योगो यस्य तत् । 'अस्त्रिया समरानीकरणाः कलहविग्रहौ' इत्यमरः ।
कोप एव कुसुमं तत् वचनेन यदपूपुज इत्यादि वक्ष्यमाणवाक्येन व्यचीकस-
द्विकासयति स्म । कसेः 'णौ चड्युपधाया ह्रस्वः' । 'दीर्घो लघोः' इत्यभ्यास-
दीर्घः । अत्र विकारकलहवचनकोपेषु मुकुलफलविकासकुसुमत्वरूपणात्समस्त-
वस्तुवर्तिसावयवरूपकम् ॥

ध्वनयन्सभामथ सनीरघनरवगभीरवागभीः ।

वाचमवददतिरोषवशादतिनिष्ठुरस्फुटतराक्षरामसौ ॥ १३ ॥

ध्वनयन्निति ॥ अथ सनीरघनरवगभीरवाक् । सजलमेघगर्जितगभीरस्वर
इत्यर्थः । अभीः निर्भीकः असौ चैद्यः सभामास्थानं ध्वनयन्नतिरोषवशादति-
निष्ठुराण्यतिपरुषाणि स्फुटतराणि चाक्षराणि यस्यास्तां वाचमवदत् । घनरवग-
भीरेत्युपमालंकारः ॥

वाचमवददित्युक्तम्, अथ तामेव प्रपञ्चयन्पञ्चभिः पाण्डवोपालम्भमाह—

यदपूपुजस्त्वमिह पार्थ मुरजितमपूजितं सताम् ।

प्रेम विलसति महत्तदहो दयितं जनः खलु गुणीति मन्यते ॥१४॥

१ वल्लभेन त्वित. प्रभृति अष्टत्रिंशत्सख्याक (अयमुग्रसेन) श्लोकपर्यन्तं व्या-
ख्यानं न कृतम् । किंतु अग्रे मल्लिनाथेन प्रक्षिप्तत्वेन निर्दिष्टा एव व्याख्याता ।
१२९९ शकलिखितपुस्तके त्वेतेऽपि श्लोका उपलभ्यन्ते । तेऽपि च ।

यदित्यादि ॥ हे पार्थ, पृथापुत्रेति मातृप्राधान्येनामत्रणं मर्मोद्धाटनार्थम् । सतामपूजितम् । सद्भिरपूज्यमानमित्यर्थः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति वर्तमाने क्तः । 'क्तस्य च वर्तमाने इति षष्ठी । सुरजितं कृष्णं इह सदसि यद्यस्मादपूपुजः पूजयसि स्म । 'णौ चड्युपधाया ह्रस्वः' । तत्तस्मान्महत्प्रेम विलसति स्फुरति । अन्यथा कथमपूज्ये पूज्यत्वाभिमान इत्यभिप्रेत्याह—जनो लोकः दयितं प्रियं जनं गुणीति मन्यते खलु । अगुणिनमपीत्यर्थः । अहो आश्चर्यम् । कृष्णः प्रेम्णा पूजितो न गुणादिति भावः । अत्र प्रेमविलसितस्योत्तरवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

यदराज्ञि राजवदिहार्घ्यमुपहितमिदं सुरद्विषि ।

ग्राम्यमृग इव हविस्तदयं भजते ज्वलत्सु न महीशवह्निषु ॥१५॥

यदिति ॥ अराज्ञि । अभिषेकादिराजगुणविरहिणीत्यर्थः । 'नजस्तत्पुरुषात्' इति समासान्तप्रतिषेधः । इहास्मिन्सुरद्विषि कृष्णे । अपात्रत्वद्योतनार्थमसंप्रदानविभक्तिनिर्देशः । राजानमर्हतीति राजवद्राजार्हम् । तदर्हमिति वतिप्रत्ययः । 'तद्धितश्चासर्वविभक्तिः' इत्यव्ययत्वम् । यद्विदमर्घ्यमर्घार्थं द्रव्यम् । अर्हणमित्यर्थः । उपहितमर्पितं तदर्घ्यमयं कृष्णः महीशा अवनिपा वह्नय इवेत्युपमितसमासः । तेषु महीशवह्निषु ज्वलत्सु सत्सु, अन्यत्र महीशा इव वह्नयस्तेषु ज्वलत्सु सत्स्वित्यर्थः । ग्राम्यमृगः शुनको हविरिव न भजते न प्राप्नोति । उपमालंकारः ॥

अनृतां गिरं न गदसीति जगति पटहैर्विघुष्यसे ।

निन्द्यमथ च हरिमर्चयतस्तव कर्मणैव विकसत्यसत्यता ॥१६॥

अनृतामिति ॥ हे पार्थ, अनृतामसत्यां गिरं न गदसि न वदसीति जगति लोके पटहैर्वाद्यविशेषैः कर्तृभिर्विघुष्यसे उद्धोष्यसे । अथ च तथापि निन्द्यं हरिमर्चयतस्तव कर्मणा अपूज्यपूजाकरणेनैवासत्यता सत्यहीनता विकसति प्रकाशते । अत्रासत्यप्रसिद्धसत्याचरणयोर्विरूपयोर्घटनाद्विरूपघटनारूपो विषमालंकारः ॥

तव धर्मराज इति नाम कथमिदमपष्टु पठ्यते ।

भौमदिनमभिदधत्यथवा भृशमप्रशस्तमपि मङ्गलं जनाः ॥१७॥

तवेति ॥ हे पार्थ, तवेदं धर्मराज इति नाम कथमपष्टु असत्यमेव पठ्यते । 'अपदुःसुभ्यः स्थः' इत्यौणादिकः कुप्रत्ययः । 'अम्बास्वगोभूमि—' इत्यादिना षत्वम् । यद्वा युक्तमेव तदित्याह—अथ वा जनाः भृशमप्रशस्तमपि भौमदिनमङ्गारकवारं मङ्गलमभिदधति व्यपदिशन्ति तद्वदिदमपीत्यर्थः । लोकैरप्रशस्तं प्रशस्तशब्देन विरुद्धार्थेनापि व्यपदिश्यते तदुच्चारणदोषात्तद्वदधर्मराजस्यापि ते धर्मराजव्यपदेश इति भावः । अत्र धर्मराजभौमदिनयोर्निरपेक्षवाक्यद्वये प्रतिबिम्बकरणादृष्टान्तालंकारः ॥

यदि वार्चनीयतम एष किमपि भवतां पृथासुताः ।

शौरिरवनिपतिभिर्निखिलैरवमाननार्थमिह किं निमन्त्रितैः ॥१८॥

यदि वेति ॥ हे पृथासुताः कौन्तेयाः, एष शौरिर्वा । शौरिरेवेत्यर्थः । 'वास्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे च समुच्चये' इति विश्वः । किमपि कथमपि भवतामर्चनीयतमो यदि पूज्यश्चेत् । तर्हीति शेषः । अवमानस्तिरस्कारः तस्मै तदर्थमेव अर्थेन सह नित्यसमासः सर्वलिङ्गता च वक्तव्या । क्रियाविशेषणम् । निमन्त्रितैराहूतैर्निखिलैरवनिपतिभिरिह किम् । कोऽर्थः साध्य इत्यर्थः । अत एव साधनक्रियापेक्षया करणत्वे तृतीया । अत्र गम्यमानक्रियापेक्षयापि कारकवृत्तिरिति न्यासद्योते । अत्र सकलराजनिषेधस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

अथ त्रिभिर्भीष्मोपालम्भमाह—

अथ वा धर्ममसुबोधसमयमवयात बालिशाः ।

काममयमिह वृथापलितो हतबुद्धिरप्रणिहितः सरित्सुतः ॥१९॥

अथेत्यादि ॥ अथवा बालिशा मूर्खाः । यूयमिति शेषः । सुबोधो न भवतीत्यसुबोधो दुर्बोधः समय आचारो यस्य तं धर्मं नावयात न जानीत । अवपूर्वाद्याधातोर्लोपः 'तस्थस्थ—' इत्यादिना यस्य तादेशः । किंतु वृथा निष्फलं पलितं यस्य स वृथापलितः वृथापरिणत इत्यर्थः । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' इत्यमरः । वृथात्वे हेतुः । हतबुद्धिर्नष्टमतिरयं सरित्सुतो भीष्मोऽपि काममप्रणिहितोऽनवहितः प्रमत्तः । बालाः पार्था न जानन्तु हन्त वृद्धोऽपि न जानातीति चित्रमित्यर्थः । अत एव सत्यपि कारणे कार्यानुदयाद्विशेषोक्तिरलंकारः । तथा बालिशत्वधर्मदुर्बोधत्वयोर्विशेषणगत्या धर्मज्ञानाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं चेत्यनयोः सापेक्षत्वात्संकरः ॥

स्वयमेव शन्तनुतनूज यमपि गणमर्घ्यमभ्यधाः ।

तत्र मुररिपुरयं कतमो यमनिन्द्यबन्दिवदभिष्टुषे वृथा ॥ २० ॥

स्वयमेवेति ॥ हे शन्तनुतनूज भीष्म । स्वयमेवेत्यर्थः । यमपि गणं वर्गमर्घ्यमर्घाहं पूज्यम् । 'दण्डादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । अभ्यधा अवोचः । 'स्नातकं गुरुम्' इत्यादि श्लोक इति भावः । धाधातोर्लुङि 'गातिस्था—' इत्यादिना सिचो लुक् । तत्र स्नातकादिगणे अयं मुररिपुः कतमः । न कोऽपीत्यर्थः । मास्तु अस्तु वा अस्मदुपालम्भे को हेतुरत आह—यमिति । यं मुररिपुमनिन्द्यबन्दिवत्प्रगल्भवैतालिकवदित्युपमा । अभिष्टुषे मिथ्या स्तौषि । अतस्त्वमेवोपलभ्यस इति भावः । 'उपसर्गात्सुनोति—' इत्यादिना षत्वम् ॥

अवनीभृतां त्वमपहाय गणमतिजडः समुन्नतम् ।

नीचि नियतमिह यच्चपलो निरतः स्फुटं भवसि निम्नगासुतः २१

अवनीति ॥ अतिजडोऽतिमूढोऽतिशीतश्च चपलोऽस्थिरः सत्वरश्च त्वं समु-

न्नतमुन्नतमवनीभृतां राज्ञां भूधराणां च गणमपहाय । न्यञ्चतीति न्यङ् तस्मि-
न्नीचि नीचवृत्ते, निम्ने च । ‘अचः’ इत्यकारलोपे ‘चौ’ इति दीर्घः । इहास्मि-
न्कृष्णे यद्यस्मान्नियतं नित्यं निरतोऽनुरक्तः प्रवणश्च स इति शेषः । निम्नं नीचं
गच्छतीति निम्नगा नदी । ‘डोऽन्यत्रापि दृश्यते’ इति डप्रत्ययः । तस्याः सुतो
भवसि स्फुटं व्यक्तम् । नीचनिरतत्वादिधर्मसंक्रमादिति भावः । उक्तं च—‘न
पिच्यमनुवर्तन्ते मातृकं द्विपदाः’ इति । अत्र चतुर्थपादार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहे-
तुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

अथ सप्तदशभिः कृष्णोपालम्भं करोति—

प्रतिपत्तुमङ्ग घटते च न तव नृपयोग्यमर्हणम् ।

कृष्ण कलय ननु कोऽहमिति स्फुटमापदां पदमनात्मवेदिता २२

प्रतिपत्तुमिति ॥ हे अङ्ग, तव नृपयोग्यं राजार्हमर्हणं पूजनं प्रतिपत्तुं
स्वीकर्तुं न च घटते न युज्यते । नन्वहमपि राजैव कथमर्हणं मे न युक्तं तत्राह—
कृष्णेति । हे कृष्ण, अहं क इति कलय । अहं राजा न वेति निजस्वरूपमालोच-
येत्यर्थः । अनालोचनेऽनर्थमाह—अनात्मवेदिता अनात्मज्ञत्वं आपदां पदं स्थानं
स्फुटं खलु । सत्यमित्यर्थः । आत्मा च कंसकिङ्करस्तस्य पशुपालकत्वादिति
भावः । अतो निजस्वरूपं चिन्त्यमिति हेतुमद्भावात्काव्यलिङ्गमिति ॥

असुरस्त्वया न्यवधि कोऽपि मधुरिति कथं प्रतीयते ।

दण्डदलितसरघः प्रथसे मधुसूदनस्त्वमिति सूदयन्मधु ॥ २३ ॥

असुर इति ॥ मधुरिति कोऽप्यसुरस्त्वया न्यवधि हतः । ‘आत्मनेपदेष्व-
न्यतरस्याम्’ इति हन्तेर्लुङि विकल्पाद्ब्रह्मादेशः । इति कथं प्रतीयते विश्वस्यते ।
न कथंचिदित्यर्थः । ‘प्रत्ययोऽधीनशपथज्ञानविश्वासहेतुषु’ इत्यमरः । किंतु
दण्डेन दलिता ध्वस्ता सरघा मधुमक्षिका येनेदृशस्त्वम् । ‘सरघा मधुमक्षिका’
इत्यमरः । अत एव मधु क्षौद्रं सूदयन्पीडयन्मधुसूदन इति प्रथसे प्रथितोऽसि ।
मक्षिकासूदनमेव मधुसूदनसंज्ञाप्रवृत्तिनिमित्तं, न तु मधुनाम्नो दैत्यस्य सूदन-
मित्यर्थः । अत्र मधुसूदनसंज्ञायां प्रसिद्धार्थनिषेधस्योत्तरवाक्यस्यान्यथा व्युत्पा-
दनहेतुत्वाद्वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

मुचुकुन्दतल्पशरणस्य मगधपतिशातितौजसः ।

सिद्धमबल सबलत्वमहो तव रोहिणीतनयसाहचर्यतः ॥ २४ ॥

मुचुकुन्देति ॥ हे अबल बलहीन, कुतः मुचुकुन्दो नाम कश्चिद्राजा । यस्या-
सुरविजयश्रान्त्या निद्रायमाणस्य देवतावरप्रसादान्निद्राविधातकारी दृष्टिपाताद्ग-
प्सीभवति । तस्य तल्पं शय्या तदेव शरणं रक्षकं यस्य तस्य । कालयवनविद्रा-
वितस्येति भावः । तथा मगधपतिना जरासंधेन शातितौजसः अष्टादशकृत्वो

नष्टवीर्यस्य तत्र रोहिणीतनयस्य बलापरनाम्नो बलभद्रस्य साहचर्यतः साहचर्यात्सबलत्वं सिद्धम् । न तु स्वबलसंपत्त्येत्यर्थः । अहो कारणं विना कार्योदयादाश्चर्यम् । अत एव विभावनालंकारः । पुण्यैर्यशो लभ्यत इति भावः ॥

छलयन्प्रजास्त्वमनृते कपटपटुरैन्द्रजालिकः ।

प्रीतिमनुभवसि नग्नजितः सुतयेष्टसत्य इति संप्रतीयसे ॥ २५ ॥

छलयन्निति ॥ इन्द्रजालं वेत्तीत्यैन्द्रजालिकः । अत एव कपटपटुर्वञ्चनाकुशलस्त्वमनृतेनासत्येन प्रजाश्छलयन्वञ्चयन् इष्टं सत्यं यस्य स इष्टसत्यः प्रियसत्य इति संप्रतीयसे सम्यक्ख्यायसे । 'प्रतीते प्रथितख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः' इत्यमरः । नग्नजितो नग्नजिन्नाम्नो राज्ञः सुतया सत्यभामया सत्यापराख्यया प्रीतिमानन्दमनुभवसि सत्यायोगादिष्टसत्यो न तु सत्ययोगादिति भावः । अत्र हरेः सत्यसंबन्धेऽपि तदसंबन्धोक्तेः संबन्धेऽसंबन्धरूपातिशयोक्तिः ॥

धृतवान्न चक्रमरिचक्रभयचकितमाहवे निजम् ।

चक्रधर इति रथाङ्गमदः सततं विभर्षि भुवनेषु रूढये ॥ २६ ॥

धृतवानिति ॥ आहवे युद्धे अरिचक्रादरिसैन्याद्भयेन चकितं संभ्रान्तम् । 'चकितं भयसंभ्रमः' इति सज्जन । निजमात्मीयं चक्रं सैन्यं न धृतवान्नावलम्बितवान् । न रक्षितवानित्यर्थः । किंतु चक्रधर इति भुवनेषु रूढये प्रसिद्धये । अदः इदं रथाङ्गं चक्रापराख्यं सततं विभर्षि दधासि । वृथाभारमिति भावः । 'चक्रं सैन्यरथाङ्गयोः' इति हेमसज्जनौ । अयोविकारधरः चक्रधरो भवान्भारिभीतचक्रधारकत्वादित्यर्थः । अत्र हरौ भगवति चक्रधारणसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

जगति श्रिया विरहितोऽपि यदुदधिसुतामुपायथाः ।

ज्ञातिजनजनितनामपदां त्वमतः श्रियः पतिरिति प्रथामगाः २७

जगतीति ॥ श्रिया राजलक्ष्म्या विरहितोऽपि । यदूनां यथातिशापाद्राज्यानधिकारित्वादिति भावः । ज्ञातिजनेन बन्धुजनेन जनितं प्रवर्तितं नामपदं श्रीरिति पारिभाषिकसंज्ञाशब्दो यस्यास्तामुदधिसुतामब्धिकन्यां यद्यस्मादुपायथाः । उदूढवानित्यर्थः । 'विवाहोपयमौ समौ' इत्यमरः । 'उपाद्यमः स्वकरणे' इत्यात्मनेपदम् । 'तनादिभ्यस्तथासोः' इति सिचो लुक् 'अनुदात्तोपदेशः' इत्यादिनानुनासिकलोपः । अतो जगति श्रियः पतिरिति प्रथां ख्यातिमगाः प्राप्तवानसि । 'इणो गा लुङि' इति गादेशः । न राजान्तरवद्वाज्यलक्ष्मीयोगात्तव श्रीपतित्वम्, किंतु श्रीसंज्ञिकायाः कस्याश्चिद्भ्रातृक्याः परिग्रहादिति भावः । अत्रोग्रसेनस्याभिषेकसंस्कारेऽपि त्रैलोक्यप्रतिष्ठापकस्य हरेरेव सकलराज्यश्रीधुरंधरत्वसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

अभिशत्रु संयति कदाचिदविहितपराक्रमोऽपि यत् ।

व्योम्नि कथमपि चकर्त्त पदं व्यपदिश्यते जगति विक्रमीत्यतः २८

अभीति ॥ संयति युद्धे कदाचित् कदापि अभिशत्रु शत्रुमभिव्याप्य । आभिमुख्येऽव्ययीभावः । अविहितपराक्रमोऽकृतपौरुषोऽपि यद्यस्मात्कथमपि महता प्रयत्नेन व्योम्नि पदं पादक्षेपं चकर्त्त कृतवानसि । ‘ऋतो भारद्वाजस्य’ इति इदप्रतिषेधः पित्त्वेनाकित्वाद्गुणः । अतो जगति विक्रमी विक्रमवानिति व्यपदिश्यसे व्यवहियसे न तु पराक्रमयोगादित्यर्थः । अत्रापि पराक्रमसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

पृथिवीं विभर्त्त यदि पूर्वमिदमपि गुणाय वर्तते ।

भूमिभृदिति परहारितभूस्त्वमुदाह्रियस्व कथमन्यथा जनैः ॥२९॥

पृथिवीमिति ॥ पूर्वं प्रागपि । संपत्संभवेऽपीति भावः । पृथिवीं विभर्त्त यदि भृतवांश्चेत् भृजो लिटि भारद्वाजीयेदप्रतिषेधः । पित्त्वेनाकित्वाद्गुणः । इदं भूधारणमपि गुणायोत्कर्षाय वर्तते । भूतपूर्वगत्यापि व्यपदेशत्वात्तदपि नास्तीति भावः । प्रत्युत परैः शत्रुभिः हारितभूः परिहारितभूमिकः जरासंधेन मथुरानगरान्निष्कासितत्वादिति भावः । अत्र हर्तुरवहरणक्षमत्वमेव हारयितृत्वमिति णिजर्थोपपत्तिः । जनैः कथमन्यथा अर्थवैपरीत्येन भूमिभृदित्युदाह्रियस्व उदाह्रियेथाः । संभावनायां लोह । असंभावितमेवेत्यर्थः । अत्रापि भूधारणसंबन्धेऽप्यसंबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

तव धन्यतेयमपि सर्वनृपतितुलितोऽपि यत्क्षणम् ।

क्लान्तकरतलधृताचलकः पृथिवीतले तुलितभूभृदुच्यसे ॥ ३० ॥

तवेति ॥ तवेयं धन्यता पुण्यवत्ता कथं सर्वैर्नृपतिभिस्तुलितोऽवधूतोऽपि । तिरस्कृतोऽपीत्यर्थः । क्षणं श्रान्ते भारवत्तयैव श्रान्ते करतले धृतः अचलकोऽल्पाचलो येन स सन् पृथिवीतले तुलितभूभृदुद्धृतराजकश्चोच्यसे इति यत् इयमप्यपरा ते धन्यतेत्यर्थः । गोवर्धनाख्यक्षुद्रभूधरतोलनात्तुलितभूभृत्त्वं भवति न माह-शामिव महावीरातितुलनादिति भावः । अत्र सर्वनृपतितुलितोऽपि तत्तोलक इति विरोधो भूभृदिति श्लेषमूलाभेदाध्यवसायोत्थापित इति विरोधातिशयोक्तयोः संकरः । तेन गोवर्धनोद्धरणमपि नातीवाद्भुतं बाहुबलशालिनामिति वस्तु व्यज्यते ॥

त्वमशक्रुवन्नशुभकर्मनिरत परिपाकदारुणम् ।

जेतुमकुशलमतिर्नरकं यशसेऽधिलोकमजयः सुतं भुवः ॥ ३१ ॥

त्वमिति ॥ हे अशुभकर्मनिरत पापाचारपर, अत एवाकुशलमतिर्दुर्बुद्धिस्त्वं परिपाके फलकाले दारुणम् । विचित्रपापयातनामयत्वाद्भयंकरमित्यर्थः । नरकं निरयम् । ‘स्यान्नारकस्तु नरको निरयो दुर्गतिः स्त्रियाम्’ इत्यमरः । जेतुमशक्रु-

चन् । पापिष्ठैर्दुर्जयत्वादिति भावः । अधिलोकं लोके । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । यशसे नरकविजयीति प्रसिद्धये भुवः सुतं नरकाख्यमजयः जितवानसि । परलोकप्रतारणमात्रपरो न परलोकबाध्योऽसीति भावः । अत्र निरयापराख्यनरकविजयाशक्तेर्विशेषणगत्या तज्जयस्यार्थिनो हरेर्नरकासुरविजयप्रकृतिहेतुकत्वात्पदार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तच्च नरकयोः श्लेषमूलाभेदात्तदुत्थापितमिति संकरः ॥

सकलैर्वपुः सकलदोषसमुदितमिदं गुणैस्तव ।

व्यक्तमपगुण गुणत्रितयत्यजनप्रयासमुपयासि किं मुधा ॥३२॥

सकलैरिति ॥ हे अपगुण निर्गुण, सकलैः सर्वदोषैः समुदितं युक्तं तवेदं वपुः सकलैर्गुणैः शौर्यादिभिस्त्यक्तम् । सर्वगुणान्निवर्तितमेवेत्यर्थः । एवं च सति गुणत्रयस्य त्यजने त्यागे यः प्रयासः तं मुधा वृथा किं किमर्थमुपयासि मुमुक्षयेति भावः । यत्र सकलगुणस्य त्यागस्तत्र गुणत्रयस्य त्यागोऽन्तर्गत्या सिद्ध एव अन्यथा साकल्यव्याघातादित्यर्थः । स्वभावतो निर्गुणस्य परवस्तुनः कुतो गुणत्रयचिन्तेति ध्वनिः । गुणत्रयत्यागनिषेधस्य सकलैरित्यादिवाक्यार्थहेतुकत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

त्वयि पूजनं जगति जाल्म कृतमिदमपाकृते गुणैः ।

हासकरमघटते नितरां शिरसीव कङ्कतमपेतमूर्धजे ॥ ३३ ॥

त्वयीति ॥ हे जाल्म असमीक्ष्यकारिन्, 'जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्' इत्यमरः । गुणैरपाकृते निरस्ते गुणैर्हीने त्वयि पूजनं कृतं जगति हासकरं परिहासजनकं इदं पूजनम् । अपेतमूर्धजेऽपगतकेशे शिरसि कङ्कतं दारुदन्तादिमयः केशप्रसाधनविशेषः । 'प्रसाधने कङ्कतिका' इति विश्वामरौ । कङ्कतमेव कङ्कतिका । 'कंकणम्' इति पाठे शेखरमित्यर्थः । 'कंकणं शेखरे हस्तसूत्रमण्डनयोरपि' इति विश्वः । तदिव नितरामघटते । न संगच्छत इत्यर्थः । 'नञो नलोपस्तिङि क्षेपे' इत्युपसंख्यानमिति निन्दायां तिङयोगेऽपि नलोपः । उपमालंकारः ॥

संप्रति राज्ञां रोषमुत्पादयन्नाह—

मृगविद्विषामिव यदित्थमजनि मिषतां पृथासुतैः ।

अस्य वनशुन इवापचितिः परिभाव एव भवतां भुवोऽधिपाः ३४

मृगेति ॥ हे भुवोऽधिपा राजानः, मृगविद्विषां सिंहानामिव भवतां मिषतां पश्यतां भवत्सु मिषत्सु । मिषतो युष्माननादित्येत्यर्थः । 'षष्ठी चानादरे' इति विकल्पान्नावलक्षणे षष्ठी । इत्थं पृथासुतैः कौन्तेयैः । पितरमेतेषां न वेद्मीति भावः । अस्य कृष्णस्य वनशुनो वनशुनकस्येव । जम्बुकस्येवेति यावत् । अपचितिः पूजा अजनि जनिता । कृतेति यत् । जनेर्ण्यन्तात्कर्मणि लुङ् । एष भवतां परिभावः परिभवः । 'परौ भुवोऽवज्ञाने' इति विभाषया घञप्रत्ययः ॥

अवधीजनंगम इवैष यदि हतवृषो वृषं ननु ।

स्पर्शमशुचिवपुरर्हति न प्रतिमाननां तु नितरां नृपोचिताम् ३५

अवधीदिति ॥ हतवृषो हतसुकृतः । 'सुकृतं वृषभे वृषे' इति विश्वः । एष कृष्णो जनंगमश्चाण्डाल इव । 'चाण्डालप्लवमातङ्गदिवाकीर्तिजनंगमाः' इत्यमरः । 'गमेश्च' इति संज्ञायां जनपूर्वाद्गमधातोः खच्प्रत्ययः 'अरुद्विषत्-' इत्यादिना मुमागमः । वृषं वृषभरूपिणमरिष्टाख्यमसुरमवधीद्यदि हतवांश्चेत् । 'लुङि च' इति हनो वधादेशः । अत एव अशुचिवपुरशुद्धात्मा स्पर्शं नार्हति । नृपोचितां राजार्हां प्रतिमाननां पूजां तु नितरां नार्हति । स्पर्शायोग्यो गोघ्नः कथं पूज्य इत्यर्थः । उपमा ॥

यदि नाङ्गनेति मतिरस्य मृदुरजनि पूतनां प्रति ।

स्तन्यमघृणमनसः पिबतः किल धर्मतो भवति सा जनन्यपि ३६

यदीति ॥ अस्य कृष्णस्य मतिः पूतना नाम बालग्रहविशेषः तां प्रति अङ्ग-
नेति हेतोर्मृदुः कृपा दया नाजनि यदि न जाता चेत् मास्त्विति शेषः । जनेः
कर्तरि लुङ् 'दीपजन-' इत्यादिना चिणूप्रत्ययः । अघृणमनसो निर्घृणचित्तस्य ।
स्तने भवं स्तन्यं पयः । 'शरीरावयवाच्च' इति यत्प्रत्ययः । पिबतोऽस्य सा पूतना
धर्मतः शास्त्रतो जनन्यपि माता च भवती खलु । स्त्रीति कृपाभावेऽपि मातेति
जुगुप्साप्यस्य नास्तीत्यहो न केवलं स्त्रीहन्ता, किंतु मातृहन्ता चायम् । स्तनप्र-
दाया उपमातृत्वादिति भावः । अत्र स्तनपानस्य विशेषणगत्या जननीत्वहेतुत्वा-
त्काव्यलिङ्गम् ॥

शकटव्युदासतरुभङ्गधरणिधरधारणादिकम् ।

कर्म यद्यमकरोत्तरलः स्थिरचेतसां क इव तेज विस्मयः ३७

शकटेति ॥ तरलश्चपलोऽयं कृष्णः शकटव्युदासः शकटासुरमर्दनं तरुभङ्गो
यमलार्जुनभञ्जनं धरणिधरधारणं गोवर्धनोद्धरणम् । तान्यादिर्धस्य तत्तथोक्तं
यत्कर्माकरोत्तेन कर्मणा स्थिरचेतसां धीरचित्तानां क इव विस्मयः । न कोऽपी-
त्यर्थः । अत्र स्थिरचेतस्कताया विशेषणगत्या विस्मयनिषेधहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं
वृत्त्यनुप्रासेन संसृज्यते ॥

अयमुग्रसेनतनयस्य नृपशुरपरः पशूनवन् ।

स्वामिवधमसुकरं पुरुषैः कुरुते स्म यत्परममेतद्भुतम् ॥ ३८ ॥

अयमिति ॥ अपरोऽन्यः ना पशुरिवेति नृपशुरित्युपमितसमासः । कार्या-
कार्यविवेकशून्यत्वादेवेत्यर्थः । अयं कृष्णः उग्रसेनतनयस्य कंसस्य पशूनवन्गाः
पालयन्पुरुषैरसुकरं लोकवेदविगीतत्वाद्दुष्करं स्वामिवधं यत्कुरुते स्म । चका-
रेति यावत् । एतत्परममद्भुतम् । अभूतपूर्वादिति भावः । अत्र पशुवनस्य विशे-
षणगत्या कंसकृष्णयोः स्वामिभृत्यभावहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥

ये चतुस्त्रिंशच्छ्लोकाः 'प्रक्षिप्ताः' इति मन्यमानेन मल्लिनाथेन
न व्याख्यातास्ते बल्लभदेवकृतव्याख्यासमेताः प्रदर्श्यन्ते—

किमवोचदित्याह—

ननु सर्व एव समवेक्ष्य कमपि गुणमेति पूज्यताम् ।

सर्वगुणविरहितस्य हरेः परिपूजया कुरुनरेन्द्र को गुणः ॥ १ ॥

नन्विति ॥ हे कुरुनरेन्द्र कौरवनाथ, ननु सर्व एव कश्चित्कमपि पौरुषश्रु-
तादिकं समवेक्ष्य पूज्यतामेति पूज्यते गुणैः । गुणाः पूजाया निमित्तमित्यर्थः । यदि
वा गुणं स्वप्रयोजनं पर्यालोच्य । अतश्चैवंस्थिते अस्य हरेर्वानरतुल्यस्य सर्वैर्गुणैः
कृतज्ञत्वादिभिर्विरहितस्य विशेषेण रहितस्य परिपूजनात्को गुणः । एनमर्चयित्वा
न कश्चिद्गुणस्त्वया प्राप्तः । ननुरमर्षे । कमपि । स्वल्पमपीत्यर्थः । हरिर्वानरः
तत्साधर्म्याद्भगवानत्र हरिर्विवक्षितः । यथाग्निर्माणवक इति तत्त्वम् । यादृश-
स्तादृशस्त्वम् । येनागुणं पूजयसीति 'कुरुनरेन्द्र' इत्यामन्त्रणपदेन सूच्यते ॥

अत्र कविरतिभक्तत्वाद्भगवतः कथाक्रमागतामपि निन्दामसहमानः प्रतीय-
मानां स्तुतिं व्यरचयदिति तदर्थोऽधुना व्याख्यायते—हरेर्विष्णोः परिपूजया
कोऽगुणः अपि तु स्वर्गादिको गुणः । नतु गुण एवेत्यर्थः । यदि वा को गुणो
नीरागत्वेन । नैवास्य गुण उपकार इत्यर्थः । कीदृशस्य । सर्वैस्त्रिभिरपि गुणैः
सत्त्वरजस्तमोभिर्विरहितस्य । 'निर्गुणो हि पुरुषः' इति सांख्याः । अत्र द्विती-
यार्धमेव तेन भिद्यते । प्रथमार्धे तु न किञ्चित्प्रयोजनम् । नहि तत्र ते गुणनि-
न्दागताः । पूज्यतामेतीतीणधात्वर्थस्य तु अवेक्षत्येककर्ता । य एव हि समीक्षते
स एव पूजयते इति ल्यबू भवत्येव । सर्वो गुणान्दृष्ट्वा पूजयत इत्यर्थः । वक्रश्ले-
षोऽत्र । निन्दास्तुतावकार ॥

तदेव निर्गुणत्वं दर्शयितुमाह—

न महानयं न च विभर्ति गुणसमतया प्रधानताम् ।

स्वस्य कथयति चिराय पृथग्जनतां जगत्यनभिमानतां दधत् ॥२॥

नेति ॥ अयं हरिर्न महान् सर्वोत्कृष्टः । सर्वनाम सर्वत्र प्रत्यक्षनिर्देशे ।
कदाचिदन्येषां प्रधानानां गुणैः समः स्यात्तदापि पूज्यः । एतदपि नेत्याह—
गुणसमतया गुणसाम्येन या प्रधानता विवक्षितत्वं तदपि न विभर्ति । यतो-
न्येषां गुणैरसम इत्यर्थः । गुणोत्कर्षाद्धि प्राधान्यमाप्यते । कदाचित् महत्प्रधानं
च न भवेद्यावद्धेतोऽपि (?) न तत्स्यात् । तदपि नेत्याह—अनभिमानितां निर-
हंकारित्वं दधत्स्वस्यात्मनः चिराय जगति पृथग्जनतां हीनत्वं कथयति । प्राकृ-
तोऽपि निरभिमानो भवति । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—अयं न महान् महत्तत्त्वं न भवति । गुणानामुद्रेके साम्याभावे
बुद्धेरेव महत्त्वम् । अथ गुणानां सत्त्वरजस्तमसां समतया या प्रधानता तामपि

न विभर्ति । प्रधानमप्ययं न भवतीत्यर्थः । अनुभूतविक्रियाणि प्रकृतिस्थानि सत्त्वरजस्तमांसि प्रधानशब्देनाहुः । तथाऽनभिमानीतामनहंकारितां दधत्स्वस्यात्मनः पृथग्जनतां जनव्यतिरिक्तत्वं कथयतीति वा । जनाः पञ्चतन्मात्राणि । पृथग्भूतो जनेभ्यः, पृथग्वा जनो यस्मात्स पृथग्जनः । तद्भावस्तत्ता तां कथयति । सर्वातीतत्वात् । तेनार्यं न महान्, न प्रधानम्, न भूतानि, न तन्मात्राणि, नाहंकारः । इति वाक्यार्थः । पञ्चविंशकोऽयं पुरुषः । चतुर्विंशकबाह्य इति यावत् ॥

भूयोऽपि निर्गुणत्वमाह—

रहितं कलाभिरखिलाभिरकृतरसभावसंविदम् ।

क्षेत्रविदमपदिशन्ति जनाः पुरबाह्यमेनमगतं विदग्धताम् ॥ ३ ॥

रहितमिति ॥ एनं हरिं क्षेत्रविदमपदिशन्ति कर्षकमाहुः । अत एव पुरबाह्यं ग्राम्यम् । कार्षिका हि नगराद्बहिर्वसन्ति । यद्वा पुरस्य वाहनीयो बाह्यः पुरायत्तः । तथा सर्वाभिः कलाभिर्गीतवाद्यादिभिर्वर्जितम् । यतः अकृता रसानां शृङ्गारादीनां भावानां रत्यादिकानां च संवित्संकेतः संवचनं येन । विदग्धशास्त्राणां संकेतमपि यो न वेदेत्यर्थः । यतो विदग्धतां वैदग्ध्यमगतमप्राप्तम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—एनं भगवन्तं क्षेत्रज्ञमात्मानमामनन्ति । क्षेत्रं शरीरम् । कीदृशम् । समग्राभिः कलाभिरवयवै रहितं निष्कलम् । प्रकृतरसा अविहितरागा भावसंवित्पदार्थसंवेदनं यस्य । पुरुषो हि भावान्वेत्ति नतु तत्र रसज्ञतां भजते । यद्वा अविद्यमानाः कृतरसभावाः कर्मरागोत्पत्तयो यस्य स चासौ संवित् । चिद्रूपः । पुराद्देहाद्बाह्यं विलक्षणम् । विदग्धतां विशेषेण दाह्यत्वमगतम् । यदाह 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः' इति ॥

अतिभूयसापि सुकृतेन दुरूपचर एष शक्यते ।

भक्तिशुचिभिरुपचारपरैरपि न ग्रहीतुमभियोगिभिर्नृभिः ॥४॥

अतीति ॥ अयमेवंविधैरपि नृभिर्ग्रहीतुमावर्जयितुं न शक्यते । कीदृशैः । भक्त्या तत्त्वतः शुचिभिः शुद्धमतिभिरुपचारपरैराराधनपरैरभियोगिभिः एतन्मनोभिः । कथं तर्हि न शक्यत इत्याह—यतोऽतिभूयसापि बहुतरेणापि सुकृतेनोपकारेण दुरूपचरो दुराराधः । अकृतज्ञोऽयमिति वाक्यार्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—एषोऽभियोगिभिराभिमुख्येन योगिभिरपि नृभिर्ग्रहीतुं परिच्छेत्तुं न शक्यते । आत्मतत्त्वस्य दुर्ज्ञानत्वात् । कीदृशैः अतिभूयसापि सुकृतेन यज्ञदानादिना दुरूपचरो दुराराधः भक्तिगम्यो हि भगवान् । कीदृशैर्नृभिः । भक्त्या शुचिभिर्निर्मलीमसैः । केचित्त्वमताशङ्कया नर्जं काक्का व्याचक्षते । नैष सुकृतेन दुरूपचरो योगिभिरपि न ग्रहीतुं शक्यते । परं तु तैरेव ज्ञायत इत्यर्थः । यदुक्तम् 'नाहं वेदैर्न तपसा—' इत्यादि ॥

व्रजति स्वतामनुचितोऽपि सविनयमुपासितो जनैः ।

नित्यमपरिचितचित्ततया पर एव सर्वजगतस्तथाप्ययम् ॥ ५ ॥

व्रजतीति ॥ अयमनुचितोऽप्ययोग्योऽपि स्वतां जन्मना ज्ञातित्वं याति । असमोऽपि शिशुपालस्याहं स्वजन इति वक्तीत्यर्थः । तथा जनैः सविनयं सा-
चारं सेवितोऽपि परः शत्रुरेवायं त्रिभुवनस्य । यद्ययमकृतप्रज्ञः सेवितोऽपि
शत्रुस्तत्कथं जना. सेवन्त इत्याह—अपरिचितचित्ततया चलचित्ततया अवि-
श्वासहृदयत्वेन सर्वजगतः । परमेवेति योज्यम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिश्च—असौ स्वतामात्मत्वं व्रजति प्रतिपद्यते । क्षेत्रज्ञोऽयमित्यर्थः । लोक-
प्रसिद्ध्यात्र स्वशब्देनानात्मोक्तः । आत्मात्मीयज्ञातिधनवचनः स्वशब्दः ।
सांख्या ह्यात्मानं स्वामिशब्दवाच्यमाहुः । कीदृशोऽयम्—अनुचितोऽप्यनभ्य-
स्तोऽप्यज्ञेयोऽपि सविनयमेकाग्रेण योगिभिरुपासितश्चिन्तितः । तस्मात्सर्वस्मा-
जगतो व्यक्तात्परो विलक्षणः । कुतः । अपरिचितमसंगतं चित्तं मनो बुद्धिर्वा
यस्य सोऽपरिचितचित्तस्तद्भावस्तत्ता तथा । अन्यो ह्यात्मा, अन्या च बुद्धिः,
अन्यच्च चित्तम् जगच्चेदं प्राकृतो भागः ॥

उपकारिणं निरुपकारमनरिमरिमप्रियं प्रियम् ।

साधुमितरमबुधं बुधमित्यविशेषतः सततमेष पश्यति ॥ ६ ॥

उपकारिणमिति ॥ अयमुपकारिणमपकारिणं चाविशेषेण पश्यति । अप-
कारिणमिवोपकारकमप्यसौ स्वया दृष्ट्या पश्यतीत्यर्थः । इत्यकृतज्ञत्वकथनम् ।
एवमन्यत्र । तथा अरिं शत्रुं त्वनरिं मित्रम् । नायं नियमो यन्मित्रमुपकार्येव भवति।
अनुपकारकश्च शत्रुरेव संभवति । अप्रियं द्वेष्यं प्रियं मनोज्ञम् । साधुमार्यमितरं
खलम् । अबुधं मूर्खं बुधं पण्डितम् । इति दुरुक्तनिर्देशः । एषा निन्दा ॥

स्तुतौ तु—निर्गुणत्वात्पुरुषस्य समदृष्टित्वम् ॥

उपकारकस्य दधतोऽपि बहुगुणतया प्रधानताम् ।

दुःखमयमनिशमाप्तवतो न परस्य किञ्चिदुपकर्तुमिच्छति ॥ ७ ॥

उपकारकस्येति ॥ अयं परस्यान्यस्य किञ्चिदपि मनागपि नोपकर्तुमिच्छति ।
उपकारकरणे बुद्धिरेवास्य न भवतीत्यर्थः । कदाचित्परोऽनुपकारी स्यादि-
त्याह—उपकारकस्यापि अत एवैतदर्थमनिशं दुःखं क्लेशमाप्तवतः प्राप्तस्य । कदा-
चिदमुख्यः परः स्यात्तदप्रत्युपकारित्वेन तथा लज्जादोषो भवेदित्याह—बहुगु-
णतया श्रुतशौर्यादिसद्भावेन प्रधानतां मुख्यत्वं दधतो विभ्रतः । तदेतेन
पूर्वोक्तार्थो दृढीकृतः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—अयं परस्य बुद्धितत्त्वस्य प्रधानसंज्ञकस्य किञ्चिदपि नोपचिकी-
र्षति । द्रष्टा हि पुरुषो न सक्रियः । कीदृशस्य पुरुषप्रवृत्तिद्वारेणोपकारकस्य,
तथा बहवस्त्रयोऽपि ये गुणास्तद्भावेन प्रधानतां प्रकृतित्वं दधतः । सत्त्वरजस्त-

मांसि प्रधानम् । तथा दुःखं जननमरणादिकं सदा प्राप्तस्य । सर्वं हि बुद्धिरनु-
भवति न पुरुषः ॥

स्वयमक्रियः कुटिलमेष तृणमपि विधातुमक्षमः ।

भोक्तुमविरतमलज्जतया फलमीहते परकृतस्य कर्मणः ॥ ८ ॥

स्वयमिति ॥ एषः देवः परकृतस्यान्यनिष्पादितस्य कर्मणः क्रियायाः फलं
भोक्तुमीहते वाञ्छति । कथम् । अलज्जतया निस्त्रपत्वेन । कदाचिदैश्वर्यादेवं स्यादि-
त्याह—आत्मना तृणमपि कुटिलं कर्तुमक्षमोऽसमर्थोऽनीशः । यतोऽक्रियोऽलसः ।
अशक्त्या स्वयं निष्क्रियः पराधीनोऽन्यदत्तेन पिण्डेन जीवति । इति निन्दा ॥

अथ च वाक्यार्थपर्यालोचनया स्तुतिः—एष भगवान्परजनितस्य बुद्धिकृ-
तस्य कर्मण शुभाशुभस्य फलं सुखदुःखात्मकं भोक्तुमीहते । आत्मा हि फल-
भागीति सांख्याः । कीदृशोऽयं इति पुरुषस्य स्वरूपमाह—स्वयमक्रियो निष्कर्मा ।
तथा तृणमपि कुटिलं कर्तुमनीशः । निर्लज्जत्वं निर्गुणत्वात् ॥

य इमं समाश्रयति कश्चिदुदयविपदोर्निराकुलम् ।

तस्य भवति जगतीह कुतः पुनरुद्भवो विकरणत्वमेयुषः ॥ ९ ॥

य इति ॥ यः कश्चिन्मूर्ख इमं कृष्णं समाश्रयति सेवते तस्यास्मिन्संसारे
कुतः पुनरुद्भवो भवति । नैव समुत्थानं भवतीत्यर्थः । य एनमुदये विपदि
च निराकुलं निश्चिन्तमाश्रितस्य । यदि संपत्ततोऽस्य नैव सुखम्, यदि वा विप-
त्ततो नैव दुःखमित्यर्थः । तस्य कीदृशस्य । विकरणत्वं मृतिमेयुषः प्राप्तस्य । एत-
दाश्रयणात्स मृत एव । सामग्रीवैकल्यं वा विकरणत्वम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिश्च—यः कश्चिद्योगी एनं परमात्मानं सेवते तस्य विकरणत्वमेयुषो नष्ट-
देहस्य पुनरिह कुत उद्भवो जन्म । मुक्त एवासावित्यर्थः । कीदृशम्—समुद-
यविपदोर्निराकुलमव्यग्रम् । अक्रियत्वात् । करणानीन्द्रियाणि । एयुष इत्याङ्-
पूर्वस्येणः कसुः । 'उपेयिवान्—' इत्यत्र हि उपसर्गनिर्देशोऽतन्नम् ॥

गुणवन्तमप्ययमपास्य जनमखिलमव्यवस्थितैः ।

याति सुचिरमतिबालतया धृतिमेक एव परिवारितो जडैः ॥ १० ॥

गुणवन्तमिति ॥ अयं सर्वमेव गुणिनं जनमतिबालतयातिचापलेन हित्वा
अव्यवस्थितैश्चपलैर्जडैरज्ञैः परिवारितः सन्नजस्रमेक एव धृतिमेति प्रीयते ।
एतद्वर्जं नान्यो नाकलोकमपास्य गोपमध्ये रमते । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—एष भगवान्बालतया बालरूपो भवन् जलैरङ्घ्रिः परिवारित
भावृतः सुचिरं धृतिमेति । उक्तं च—'संभक्ष्य सर्वभूतानि कृत्वा चैकार्णवं
जगत् । बालः स्वपिति यश्चैकस्तस्मै मायात्मने नमः ॥' कीदृशैर्जलैरव्यवस्थितै-
र्भरितसकलभुवनैः । किं कृत्वा धृतिं याति गुणवन्तं सत्त्वाद्याश्रयं जनमपास्य
क्षिप्त्वा विनाश्य । सर्वं जनं संहत्य बालरूपधरो जलमध्येऽयं शेते ॥

सुकृतोऽपि सेवकजनस्य बहुदिवसखिन्नचेतसः ।

सर्वजनविहितनिर्विदयं सकृदेव दर्शनमुपैति कस्यचित् ॥ ११ ॥

सुकृत इति ॥ अयं सुकृतोऽप्युपकारकस्याप्याश्रितजनस्य सकृदेकवारमेव दर्शनमुपैति दर्शनं ददाति कस्यचित्, न सर्वस्य । किभूतः—सर्वजनविहितनिर्विद् सर्वजनस्य विहिता निर्विद्वेदो येन । कीदृशस्य जनस्य—बहुदिवसखिन्नचेतसः बहुभिर्दिवसैः खिन्नं चेतो यस्य तस्य । चिरकालमेवोद्विग्नचित्तस्येत्यर्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—अयं कस्यचिदेव सेवकजनस्य भक्तलोकस्य सकृदेव दर्शनमुपैति । नहि क्षेत्रज्ञः सर्वस्य सदैव । कीदृशस्य सुकृतः पुण्यकृतः । तथा बहुभिर्दिवसैर्भूयसा कालेन खिन्नचेतसः क्षुण्णमनसः । दीर्घेण योगेन श्रान्तचेतस इत्यर्थः । नह्यनभ्यासगम्य ईश्वरः । अत एव सर्वजनविहितनिर्वेदः । श्रेयस्यपि चिरकालमभ्यसनो निर्विद्यते । यदि वा सर्वेषु जनेषु विगतौ हितनिर्वेदौ यस्य स सर्वजनविहितनिर्विद् । नास्य कश्चित्प्रियो न च द्वेष्य इत्यर्थः । यदि वा सर्वे जना यत्र स सर्वजनः विगते हितनिर्विदौ सुखदुःखे यस्य स विहितनिर्विद् । ततः कर्मधारयः । सर्वजनस्य विहिता निर्विद् निर्वाणो येनेत्यन्ये । आश्रितजनं संसारान्मोचयतीत्यर्थः । शोभनं करोति सुकृदुपकारी, पुण्यकृच्च । निर्विद्विर्वेदो निर्वाणं च ॥

स्वजने सखिष्वनुगतेषु नियतमनुरागवत्स्वपि ।

स्नेहममृदुहृदयः क्षपयन्निरपेक्ष एष समुपैति निर्वृतिम् ॥ १२ ॥

स्वजन इति ॥ एष बन्धुमित्राश्रितेषु प्रीतिं नाशयन्निर्वृतिं सदा समुपैति सुखं प्राप्नोति । सर्वत्रैव वैरायमाणः सुखायत इत्यर्थः । कदाचिदेते विरक्ताः स्युरित्याह—अनुरक्तेष्वपि कथं तर्हि निःस्नेह इत्याह—यतो हृदयेऽमृदुः क्रूरचित्तः । तथा निरपेक्षो निर्विवेकः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—एष स्वजनादिषु अनुरागवत्स्वपि स्नेहं क्षपयंस्तृष्णां तनूकुर्वन्निर्वृतिं समुपैति निर्वाणं याति । तृष्णाक्षयात्किल मुक्तिः । अमृदुहृदयः नार्द्रभावो वीतरागत्वात् । यदि वा अमृदु दुर्बोधं हृदयं स्वरूपं यस्य । निरपेक्षो निःसङ्गः क्षपिर्धातुष्वपठितोऽपि क्रियावाचित्वात्खचिमिलोकस्यार्घत्वादिक(?)वद्धातुरेव ॥

क्षणमेष राजसतयैव जगदुदयदर्शितोद्यतिः ।

सत्त्वहितकृतमतिः सहसा तमसा विनाशयति सर्वमावृतः ॥ १३ ॥

क्षणमिति ॥ एष राजसतया चापलेन क्षणं जगदुदये लोकहिते दर्शितोद्यतिर्दर्शितोद्यम इति क्रिया । राजसिकत्वेन क्षणमुपकुरुते इत्यर्थः । तमसा तु मोहेन पुनरनन्तरमावृतत्वाद्दहितकृतमतिरुपद्रवविहितबुद्धिः सन् सहसैव सर्वं सत् सुकृतं विनाशयति । यदेव पूर्वमुपकृतं तदेव मोहयन्नाशयतीत्यर्थः । सत् सुकृतम् । तु भिन्नक्रमः । इति गर्हा ॥

नुतिरपि—एष त्रिमूर्तिः राजसतया रजोगुणेनाश्रितः सन् ब्रह्मरूपेण जगद्दु-
दये प्रजासर्गे दर्शितोद्यमः । तथा सत्त्वेन गुणेन हिते रक्षायां विहितचित्तो विष्णु-
रूपेण । तथा तमसा गुणेनावृतः सन् सहसैव सर्व व्यक्तं रुद्ररूपेण नाशयति ॥

अभिहन्यते यदभिहन्ति परितपति यच्च तप्यते ।

नास्य भवति वचनीयमिदं चपलात्मिका प्रकृतिरेव हीदृशी १४

अभीति ॥ यदेष हरिरन्येनाभिहन्यते ताड्यते यच्चैषोऽन्यानभिहन्ति । तथा
यत्परितपति बाधते यच्च तप्यते उपश्रूयते अतोऽस्य वचनीयता वाच्यता
भवति । यतोऽस्यैवंविधैव चपलात्मिका अविनीता प्रकृतिः स्वभावः । स्वभा-
वाच्चपलस्त्वयोग्यतामर्हति । इति क्षेपः ॥

स्तुतिस्तु—अस्य परमात्मनो यथोक्तं वचनीयं वचनं न भवति न प्रवर्तते ।
'एष हन्ति हन्यते तपति परितप्यते च' न वाच्यमित्यर्थः । यत् हीदृशी चपला-
त्मिकानेऽकरूपा प्रकृतिर्बुद्धिः । नत्वेषः । हननादिकं तमसा भवति । पुरुषश्च
निर्गुण इत्यर्थः । उक्तं च—'य एनं वेत्ति हन्तारं यश्चैनं मन्यते हतम् । उभौ
तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥' इति । 'तस्मान्न बुध्यतेऽसौ न मुच्य-
तेऽसौ नापि संसरति । संसरति बुध्यते मुच्यते च नानाश्रया प्रकृतिः ।' तपिः
सकर्मकोऽपि । शारीरं दुःखमभिघातः । मानसं तु परितापः ॥

अतिसत्वयुक्त इति पुंभिरयमतिशयेन वर्ण्यते ।

सूक्ष्ममतिभिरथ चापगते समुपैति नाल्पमपि सत्त्वसंकरम् १५

अतीति ॥ एष सूक्ष्ममतिभिः स्वल्पग्रज्ञैर्नृभिर्महता सत्त्वेन धैर्येण युक्त इति
सुष्ठु वर्ण्यते । अथानन्तरं चापगते प्राप्तचापे गृहीतधनुषि कस्मिंश्चित्स्वल्पमपि
सत्त्वसंकरं पौरुषलेशं न भजति पलायनादिना । परेणोत्सब्धस्यास्य सत्त्वलेशोऽपि
न लभ्यत इत्यर्थः । तस्माद्युक्तं च तैर्वर्ण्यत इति भावः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—चापं गतश्चापगतः । यद्वा चापस्य गतं प्राप्तिश्चापगतं तस्मिंश्चा-
पगते धनुःसंनिधाने सतीत्यर्थः । अथ च सबीजनिर्बीजसमाधौ पुंभिर्योगिभिः
'सत्त्वेन गुणेन युक्त' इति कथ्यते । सूक्ष्ममतिभिः कुशाग्रीयबुद्धिभिर्बहुदृश्वभि-
रपगते ज्ञाते सति निर्बीजसमाधौ स्वल्पमपि सत्यसंकरं नोपैति । निर्गुणो हि
पुरुषः । अथ चेति विस्मये ॥

प्रलयं परस्य महतोऽपि सततमिह निःसुखे गुणाः ।

यान्ति जगदपि सदोषमदः स्वरुचैव पश्यति गुणान्द्विषन्नयम् १६

प्रलयमिति ॥ परस्यान्यस्य महतोऽपि मुख्यस्यापीह कृष्णे गुणाः सौन्दर्या-
दयो नियतमवश्यं प्रलयं यान्ति नश्यन्ति । नैष कस्यचिद्गुणानङ्गीकरोतीत्यर्थः ।
अविद्यमानं सुखमस्मादिति निःसुख. । गुणापहाराद्धि कुतः सुखम् । यद्वा अवि-
द्यमानं सुखमस्मादिति निःसुखः । अत एव ते नाशमत्र यान्ति । अतश्चायं गुणा-

न्दिषन्नखिलमप्येतज्जगद्विश्वं स्वरुचैवात्मेच्छयैव सदोषं पश्यति । गुणद्वेषित्वा-
दन्यानपि सदोषान्वेत्तीत्यर्थः । इति निन्दा ॥

अथ स्तुतिः—इह परमात्मनि कृष्णे परस्य बुद्धितत्त्वस्य महतोऽपि महत्तत्त्व-
स्य गुणाः सत्त्वरजस्तमांसि प्रलयं यान्ति नाशं गच्छन्ति । पुरुषं प्राप्य निवर्तन्त
इत्यर्थः । कीदृशोऽत्र निःसुखे सुखवर्जिते । अविक्रियत्वात् । सुखासुखे नात्मनः
तथैष गुणान्सत्त्वादीन्दिषन्नभिनन्दन्नस्पृशन्नदो जगत्प्रकृतिं सदोषं क्लेशयुक्तं
पश्यतीक्षते । द्रष्टा हि पुरुषः प्रकृतेरिष्यते जगत्प्रकृतिर्हि भागो व्यक्तम् । तच्च
सदोषं जननमरणयोगात् । केन पश्यति स्वरुचा आत्मभावेनेत्यर्थः ॥

एवं सांख्यदर्शनेन स्तुत्वा अधुना पुराणदर्शनेन तुष्टूषुर्निनिन्दुषुश्चाह—

क्षितिपीठमम्भसि निमग्नमुदहरत यः परः पुमान् ।

एष किल स इति कैरबुधैरभिधीयमानमपि तत्प्रतीयते ॥ १७ ॥

क्षितीति ॥ कैरबुधैर्मूर्खैरिति तदभिधीयमानमप्युच्यमानमपि प्रतीयते । मूर्ख-
एव सत्यमवगच्छतीत्यर्थः । इतीति किम् । स एष परमपुरुषः । यो वराहरूपे-
णाम्भसि निमग्न क्षितिपीठं पृथ्वीमण्डलमुदहरतोऽदृष्टवान् । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—कैश्चिदभिधीयमानं तत् मूर्खैरपि प्रतीयते । मूर्खा अपि सत्यम-
वगच्छन्तीत्यर्थः ॥

नरसिंहमूर्तिरयमेव दितिसुतमदारयन्नखैः ।

आप्तजनवचनमेतदपि प्रतिपत्तुमोमिति जनोऽयमर्हति ॥ १८ ॥

नरसिंहेति ॥ नृसिंहवपुः सन्नयमेव नखैर्हिरण्यकशिपुमदारयदिति यदास-
वचनं तदप्ययं भीष्मादिक एव जन ओमित्येवमेवैतदिति प्रतिपत्तुमङ्गीकर्तुम-
र्हति । सुहृद् एवैनं स्तुवन्ति, तच्च मूर्खैरेव सत्यं बुध्यत इत्यर्थः । इतिशब्दो-
ऽत्रार्थयोः संबन्धोपादानायाध्याहार्यः ॥

स्तुतौ त्वयमर्थः—अयमेव भगवान्नापरो नरसिंहमूर्तिमाश्रित्य नखैर्दैत्येन्द्रम-
दारयदित्येतदप्याप्तजनवचनं शिष्टवाक्यमयं मनीषी जनः प्रतिपत्तुमर्हति नान्यः ।
आप्तोक्तत्वात्पण्डिता एव सत्यं जानन्तीत्यर्थः । आप्ता अचित्तथवादिनो व्यासादयः ॥

अपहाय तुङ्गमपि मानमुचितमवलम्ब्य नीचताम् ।

स्वार्थकरणपटुरेष पुरा बलिना परेण सह संप्रयुज्यते ॥ १९ ॥

अपहायेति ॥ एष बलिना बलवता परेणान्येनारिणा वा सह पुरा अचि-
रात्संप्रयुज्यते संबध्यते । समर्थं चेत्परं वेत्ति तद्भयात्तमेव प्रविशतीत्यर्थः । सर्व-
नामनिर्देशः सर्वत्र निन्दायामनास्थां सूचयति । स्तुतौ तु गौरवम् । किं कृत्वा ।
उचितं योग्यं तुङ्गमुन्नतं मानमप्यपहायाहंकारमपि त्यक्त्वा । तथा नीचतां
प्राकृतत्वमाश्रित्य । यतः स्वार्थकरणपटुरात्मप्रयोजनसंपादनचतुरः । शक्तिः
किलात्मनो नाशाय । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—एष तुङ्गं मान प्रमाणं हित्वा नीचतां खर्वत्वं चावलम्ब्य । पुरा पूर्वमुत्कृष्टेन बलिना वैरोचनिना सह संप्रयुज्यते संप्रयुयुजे । यतः स्वस्य ज्ञाते-
रिन्द्रस्य योऽर्थः शत्रुवशीकरणलक्षणस्तत्र पटुः कुशलः । इन्द्रप्रीतये वामन-
रूपत्वमवलम्ब्यैष भगवान्बलिं बबन्धेत्यर्थः ॥

क्रमते नभो रभसयैव विरचयति विश्वरूपताम् ।

सर्वमतिशयगतं कुरुते स्फुटमिन्द्रजालमिदमेष मायया ॥ २० ॥

क्रमत इति ॥ एषः कृष्णः स्फुटमिन्द्रजालमसद्भूतं मायया हेतुभूतया कुरुते । किमित्याह—रभसया रभसेन युद्धादौ नभः क्रमते आरोहति । वयः पक्षिणः, श्वानः कुकुरा. तद्रूपा मृगाः तद्भावं विरचयति । यदि वा विश्वरूपतां नानारूपत्वम् । तथा सर्वमतिशयगतं विशेषप्राप्तं कुरुते । तात्त्विकोऽस्य व्यवहारो न कश्चित् । इति निन्दा ॥

नुतिस्तु—इदमीदृक् स्फुटमेष भगवान्मायया ऋच्या इन्द्रजालं कुरुते । इन्द्रजालमिवेन्द्रजालं भ्रमकारित्वात् । तदेवाह—नभः क्रमते बलिबन्धनार्थं विश्वरूपत्वं सर्वदेवमयत्वं विरचयति । सर्वं च जगदतिशयगतं प्राप्तविशेषं कुरुते । कीदृश्या मायया रभसमौत्सुक्यं करोतीति रभसा तथा रभसया । क्रमते इति 'अनुपसर्गाद्वा' इत्यात्मनेपदम् ॥

किल रावणारिरयमेव किमिदमियदेव कथ्यते ।

सत्त्वमतिबलमधिद्युति यत्तदशेषमेष इति धृष्टमुच्यताम् ॥ २१ ॥

किलेति ॥ अयं हरी रावणारिरिति । एतेन दशास्यो हत इति यदेवैत-
त्स्वल्पमात्रकं किमिति कस्मादुच्यते । अतिबलं महाशक्ति अधिद्युति महाते-
जश्च यत्सत्त्वं प्राणी तत्सर्वमेष एवेति धृष्टं निःशङ्कमुच्यताम् । न ह्यलीकस्यान्तो
भवतीति भावः । अतश्च येनासत्यं वाच्यं स बह्वेव कस्मान्नाह । तस्मान्नैतेन
किञ्चिदपि कृतमिति वाक्यार्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—अयं रावणारिरेवेति किमेतावदेवोच्यते । यस्माद्यदतिबलमधिद्युति
च सत्त्वं तत्सर्वमेष इति धृष्टं निःशङ्कमुच्यताम् । उक्तं च—'यद्यद्विभूतिमत्सत्त्वं
श्रीमदूर्जितमेव वा । तत्तदेवावगच्छ त्वं मम तेजोऽशसंभवम्' ॥ किलागमे ।

यश्च बाल्ये शकटमेष एव चिक्षेपेत्युच्यते तदप्यसत्यमिति वक्तुमाह—

चलतैष पादयुगलेन गुरु शकटमीषदस्पृशत् ।

दैवकलितमथ चोदलसदलितोरुभाण्डचयमात्मनैव तत् ॥ २२ ॥

चलतेति ॥ एष वै चलद्भ्यां चरणाभ्यां गुरु शकटं किञ्चिदस्प्राक्षीत् । तच्च
दैवकलितं दैवचोदितं स्वयमेवोदलसदपृशत् । न त्वेतस्यात्र किञ्चित्पौरुषम् । दलितः
स्फुटित उरुर्महान्भाण्डानां दधिघृतघटादीनां चयो राशिर्यत्र । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—एष भगवांश्चलता पादयुगलेन गुरु शकटमीषदेवास्पृशत् । अथ चोदलसत्परिवृत्तम् । यत् एतेन दैवेन भगवता कलितं प्रेरितम् । अथेति विस्मये । ईषत्स्पर्शमात्रात्किल भङ्गो न युक्तः । शकटशब्दोऽस्त्रीलिङ्गः ॥

स्रुवतामुना स्तनयुगेन जनितजननीजनादरा ।

स्त्रीति सदयमविधाय मनस्तदकारि साधु यदघाति पूतना २३

स्रुवतेति ॥ अमुना यत् पूतना राक्षसी स्त्री इति सदयं मनः अकृत्वा अघाति हता तत्साध्वकारि युक्तं कृतमिति काका प्रयोजने नैव साधु कृतमित्यर्थः । कीदृशी सा । स्रुवता क्षीरं स्रवता स्तनयुगेन कृतो जननीजनादरो मातृस्नेहो यया अतश्च मातृवात्येवायम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—यदमुना स्रुवता स्तनयुगेन कृतमातृस्नेहापि पूतना राक्षसी स्त्रीति मनः सदयमकृत्वा हता तत्साध्वकारि युक्तमेवानुष्ठितमिति स्पष्ट एवार्थः । सा हि राक्षसी स्तनाभ्यां क्षीरं स्रवन्ती तन्मारणार्थमेवागमदित्यागमार्थः । निष्कारणवधोद्यतस्य वधे कथमधर्मः स्यात् ॥

अभनक्तरू कथमिवैष कृतधरणिरिङ्गणः क्षणात् ।

बाढमिदमपि न बालकृतं ननु देवताविधिरयं विजृम्भते ॥२४॥

अभनगिति ॥ कृतधरणिरिङ्गणो विहितोर्वागतिः स कथमिव केन प्रकारेण क्षणेनैव तरू अर्जुवारुयौ बाढं भृशमभनग्बभञ्ज । न संभावयाम एतदित्यर्थः । ननु सर्वत्रैव तेनैव भिन्नाविति प्रतीतिः तत्कथं भवतो न संभावनेत्याह—इदमपि न बालकृतं न शिशुकर्म । ननु देवताविधिरयं विजृम्भते विलसति । केनाप्यदृष्टेन देवेन तत्कृतं न त्वनेन यस्य हि गमनमात्रे न शक्तिः स कथममानुषं कर्म कुर्यादिति भावः । ननु अमर्षे । न केवलं शकटभङ्गो देवताविधिरयं वदयमपीत्यपिशब्दार्थः इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—यदेष कृतधरणिरिङ्गणः कथमिवावस्त्विव क्षणादर्जुनौ बभञ्ज इदमपि न बालकृतम् । नन्वयं देवताविधिरुजृम्भते । एतस्य देवरूपत्वं देवत्वमाश्रित्यैतदेतेन कृतम् । ननु तत्त्वतो बालेनेत्यर्थः । ननुराभिमुख्ये । अभनगिति भञ्जेर्लङि रूपम् ॥

विहरन्वने विजन एव महति दधदेष गोपताम् ।

नाम जगति मधुसूदन इत्यगमद्धतेन मधुना महीयसा ॥ २५ ॥

विहरन्निति ॥ एष महति विशाले विजने वनेऽरण्ये गोपरूपो विहरन्बृहता मधुना माक्षिकपटलेन हतेन जगति मधुसूदन इति नाम प्राप्तवान् । वने मधु सूदितवान्, ननु मधुनामानं दैत्यम् । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—एष कृष्ण एव महीयसा बलवत्तरेण मधुना दैत्येन हतेन मधुसूदन

इति नाम जगति अगमत्प्राप । कीदृशेषः—वने तोये महति सर्वलोकव्यापिनि
विगतजने विहरन् । तथा गां पृथ्वीं पातीति गोपस्तङ्गावं बिभ्रत् ॥

अविमृष्य गोवधसमुत्थमयमघममीमरद्दुषा ।

रिष्टमुपगु समुपोढमदं यदसौ किलासुर इति प्रमार्ष्टि तत् ॥२६॥

अविमृष्येति ॥ अयं गोवधसमुत्थं तन्मारणोद्भवं पापमविमृष्यागणयित्वा
यद्दुषा कोपेन रिष्टमनङ्गाहममीमरदवधीत्तदकार्यम् । असौ पापी असुरः इति
किल प्रमार्ष्टि नाशयति । दान्तरूपी असुरो मया हतो न तु गौरिति लोकस्य
परिशुध्यति । किलालीके । तत्त्वतस्त्वसौ गौरेव, अयं च गोघातीत्यर्थः । कीदृशं
रिष्टम् । उपगु गवां समीपे समुपोढमदं धृतहर्षम् । सुरभीः कामयमानमित्यर्थः ।
अतश्च सुरतासक्तदान्तवधपातकित्वान्नायं पूजार्हः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—किलशब्दस्य सत्यार्थत्वात् । यदसावुपगु गोनिकटे रिष्टमवृणोद्
तदसौ किलासुर इति प्रमार्ष्टि । असुर एवानेन हत इत्यर्थः । कीदृशं तम्—
अविमृष्यश्चिन्तयितुमशक्यो यो गोवधस्तत्र समुत्था उत्थानमुद्यमो यस्य तमवि-
मृष्यगोवधसमुत्थं यतोऽघं पापिनम् । अघमस्यास्तीति कृत्वा । तथा समुपोढ-
मदं धृतदर्पम् । अतश्च गोवधसमुत्थस्य दर्पिष्ठस्य पापमतेर्दानवस्य वधाद्गवतो
महती नुतिरेव । अविमृष्येति ल्यप् । 'ऋदुपधात्—' इति क्यप् । अमी-
मरदिति मारयतेर्लुङ् चङ् । प्रमार्ष्टीति मृजेर्वृद्धिः ॥

मुखकन्दरान्तरगतोऽपि विकटदशनेन केशिना ।

नास्य सपदि यदखादि भुजस्तदहो तिरश्चि सहजैव मूढता ॥२७॥

मुखेति ॥ अस्य केशिनाम्ना अश्वेन यद्भुजो नाखादि न जग्धः तदहो तिरश्चि
तिर्यक्षु सहजैव स्वाभाविक्येव मूढता अज्ञत्वं, तिर्यक्त्वात् । मूर्खेण तेन
न भक्षितो न त्वस्य कापि शक्तिरिति वाक्यार्थः । कदाचिदप्राप्तोऽसौ भवेन्ने-
त्याह—आस्यदरीविवरप्राप्तः । कदाचिद्दन्ताभावः स्यादित्याह—विकटदशनेन
दन्तुरेणापि सपदि अस्य प्राप्त्यनन्तरम् । अहो विषादे ॥

स्तुतिरत्र—परमतमाशङ्क्य काकुप्रयोगेण । यदस्य केशिना दैत्येन भुजो नाखादि
तत्किं तिरश्चि सहजैव मूढता । न त्वस्य माहात्म्यमित्यर्थः । एतस्यैव ह्येवमसौ
शक्तिः । न स तात्त्विकोऽर्थः । अहोशब्दः परस्योलुण्ठनाय । तिरश्चीति सप्तमी ॥

यद्दुदस्य बाहुमयमेकमधृत गिरिमद्भुतं न तत् ।

भूरि सलिलमविषह्यमियं जलदे विमुञ्चति गवां सभाग्यता २८

यदिति ॥ मेघे दुःसहं प्रभूतं वारि वर्षति यदयं हरिरेकभुजमुत्क्षिप्य गिरिं
गोवर्धनमधृत दध्रे तन्नाद्भुतं नाश्चर्यम् । इयं गवां सभाग्यता पुण्यवत्त्वम् ।
गवां महिम्नासौ धृतो न त्वेतस्य काचिच्छक्तिरित्यर्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—परमतमाशङ्क्य काकुप्रयोगेण । न तदद्भुतम्, अपि त्वाश्चर्यमेव ।
तथेयं गवां सभाग्यता किम् न त्वस्य सा । अयमेव स्वमहिम्ना बभारेत्यर्थः ॥

किमिवात्र चित्रमयमन्नमचलमहकल्पितं यदि ।

प्राश निखिलमखिलेऽपि जगत्युदरं गते बहुभुजोऽस्य न व्यथा २९

किमिवेति ॥ अयं हरिरचलमहकल्पितं पर्वतोत्सवकृतमन्नं यदि प्राश
भुक्तवांस्तत्किमिवात्र चित्रमाश्चर्यम् । यतोऽस्य बहुभुज औदरिकस्य सकलेऽपि
जगत्युदरं प्राप्ते न व्यथा पीडा अजीर्णत्वात् । अतश्च यः कुक्षिभरत्वात्सर्वमेव
जिघत्सति तस्यौदनमात्रभोजनात्को विस्मयः । इत्यात्मभरित्वकथनेन निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—अस्यान्नादनात्को विस्मयः । यतोऽस्य जगन्निवासस्य सर्वेषु जग-
त्सूदरस्थितेषु न व्यथा । बहु भुनक्तीति बहुभुक् निखिलभुवनपालकः । यदि
वा बहवो भुजा यस्य स बहुभुजोऽयम् । पूर्वत्र तु बहु भुङ्क्ते इति बहुभुक् ।
प्राशेत्यन्नाश्नातेर्लिट् ॥

अमुना करेण पृथुदन्तमुसलमुदखानि दन्तिनः ।

तेन यदवधि स एव पुनर्बलशालिनां क इव तत्र विस्मयः ॥३०॥

अमुनेति ॥ अमुना हरिणा दन्तिनः कुवल्यापीडस्य यत्पृथुदन्तमुसलं करेणो
दपाटि उत्खातम् । तेनोत्खातेन योऽसौ हस्ती अवधि हतः तत्र बलशालिनां क इत्र
विस्मयः । न युक्तस्तत्र विस्मयः । मर्महननाद्धि शिशुरपि मारयति । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु काका गम्यते—को विस्मयः । विस्मय एवेत्यर्थः । स तु हस्तिनो
हन्तुमशक्यत्वादिति भावः । यदुक्तम्—‘एकः क्रुद्धो गजो हन्ति षट्सहस्राणि
वाजिनाम्’ । अवधीति कर्मणि लकारः च्लेश्चिण् अकारलोपः ॥

शिशुरेव शिक्षितनियुद्धकरणमकृतक्रियः स्वयम् ।

मल्लमधुकठिनांसतटं न्यवधीद्यदेष तददृष्टकारितम् ॥ ३१ ॥

शिशुरिति ॥ एष हरिः शिशुरेव बालः सन् यन्मल्लं चाणूराख्यं न्यवधी-
जघान तददृष्टकारितं दैवविहितम् । विधिवशाद्बलोऽपि बलीयांसमभिभवति
तदेव बलवत्त्वमाह—कीदृशं मल्लम् । शिक्षितानि नियुद्धकरणानि बाहुयुद्ध-
क्रियाः येन तं शिक्षितनियुद्धकरणं युद्धज्ञं, तथा अलघु पीनं कठिनमंसतटं
यस्य तम् । एष तु स्वयमकृतक्रियोऽशिक्षितकरणः । यतः शिशुः ॥

स्तुतिस्तु—पूर्ववत्काका । तत्किमदृष्टकारितं नैतद्दैवविजृम्भितम्, अपि त्वस्यै-
वायं महिमेत्यर्थः ॥

यद्युध्यमानमपि सन्तमुपहितसुरौघसाध्वसम् ।

कंसमभियमयमभ्यभवत्समुदा जनेन तदपि प्रशंस्यते ॥ ३२ ॥

यदिति ॥ यद्यमयुध्यमानं कंसं स्वजनमप्यभ्यभवदाचकर्ष तदपि समुदा

जनेन प्रशंस्यते नैवाभिनन्द्यत इति काकुप्रयोगः । निष्क्रियस्य हि वधे का नाम स्तुतिः । कीदृशं तं—जनितदेवपूगकम्पम् अभिर्यं त्रासरहितं वीरमित्यर्थः । इति निन्दा ॥

स्तुतिस्तु—अयुध्यमानमपि सन्तं कंसमभिर्यं त्रासरहितं वीरं यदभ्यभवत्त-
दपि संतोषवता जनेन प्रशंस्यते स्तूयत एव । यत् उपहितसुरौघसाध्वसं, सदर्प-
च । कण्टकोद्धरणेन चावश्यं प्रहृष्टो जनः प्रशंसां करोति ॥

इति निन्दितुं कृतधियापि वचनममुना यदाददे ।

स्तोतुमनिशमुचितस्य परैः स्तुतिरेव सा मधुनिघातिनोऽभवत् ३३

इतीति ॥ इत्युक्तप्रकारेण अमुना चैद्येन यद्वच आददेऽभ्यधायि । [सा] मधुरिपोर्नुतिरेवाभवत् । कदाचित्तुष्टुपुरसौ स्यादित्याह—निन्दितुं कृतधिया-
पीति । किंविधस्य हरेः परैः शत्रुभिरपि स्तोतुमजस्रं योग्यस्य । अत एतत्स्तुति-
रभवत् । एतेन पूर्वेषां वाक्यानामुभयार्थताख्याता यथा तथा व्याख्यात-
मेव । आददे इत्यस्य विहरणस्याशब्दार्थत्वात्प्रतिषेधाभावः प्रतीयते । अत्र तन्न
तु शब्दोपात्तं यथा आस्यं व्याददातीति । मधुं निहन्तीत्यावश्यके णिनिः ।
'कर्मणि हनः' इत्यर्थकुत्सायाम् ॥

यदुवाच दुष्टमतिरेष परिविवदिषुर्मुरं द्विषम् ।

द्वर्थमपि सदसि चेदिपतेस्तदतोऽपराधगणनामगाद्वचः ॥ ३४ ॥

यदुवाचेति ॥ एष सभायां यद्वचोऽवोचत्तदुभयार्थं निन्दास्तुतिवाचकमप्यतो
हेतोरपराधगणनामगादपराधगणनामध्ये गणितम् । यतो दुष्टत्वान्मुरारिं परिवि-
वदिषुर्निनिन्दिषुः । तेन हि तद्वच आक्रोशतोक्तम् । या तु तस्य स्तोत्ररूपता सा
काकतालीयेति भगवतो वा माहात्म्यम् । नैतावतासौ प्रियंवद इति अपराधगण-
नामगात् । यस्मादेष दुष्टमतिः सन् देवं परिविवदिषुराह इत्येवं वा योज्यम् ॥

इति प्रक्षिप्तश्लोकाः ॥ ३४ ॥

इति वाचमुद्धतमुदीर्य सपदि सह वेणुदारिणा ।

सोठरिपुबलभरोसहनः स जहास दत्तकरतालमुच्चकैः ॥ ३९ ॥

इतीति ॥ सोढः क्षान्तो रिपूणां बलभरो वीर्यातिशयो येन सः न सहत
इत्यसहनः असहिष्णुः । स चैद्य इतीत्यमुद्धतं निष्ठुरं यथा तथा वाचमुदीर्य सपदि
वेणुदारिणा नरकात्मजेन सह दत्तः करतालः परस्परपाणिताडनं यस्मिन्कर्मणि
तद्यथा तथा उच्चकैस्तारं जहास । कृष्णदोषोद्धाटनहर्षाददृष्टहासं चकारेत्यर्थः ।
स्वभावोक्तिः ॥

कटुनापि चैद्यवचनेन विकृतिमगमन्न माधवः ।

सत्यनियतवचसं वचसा सुजनं जनाश्चलयितुं क ईशते ॥४०॥

कटुनेति ॥ माधवः कटुनापि चैद्यवचनेन विकृतिं नागमत् । गमेलुङि 'पुषादि-' इति च्लेरडादेशः । तथाहि सत्ये नियतवचसमस्खलितवचसं सत्य-संधं सुजनं के जनाः वचसा तीव्रेणापीति भावः । चलयितुमीशते शक्नुवन्ति । न केऽपीत्यर्थः । सहिष्ये शतमागांसीति प्रतिज्ञाभङ्गभयादसहतेति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

न च तं तदेति शपमानमपि यदुनृपाः प्रचुक्रुधुः ।

शौरिसमयनिगृहीतधियः प्रभुचित्तमेव हि जनोऽनुवर्तते ॥४१॥

न चेति ॥ किंचेति चार्थः । तदा तत्काले इतीत्यं शपमानमाक्रोशन्तमपि । शपतेराक्रोश इति भट्टमल्लः । तं चैद्यं यदुनृपा यादवाः शौरेः कृष्णस्य समयेन संकेतेन निगृहीतधियो निरुद्धबुद्धयः सन्तो न प्रचुक्रुधुः । 'क्रुधद्रुहोरुपसृष्टयोः कर्म' इति कर्मत्वम् । तथाहि जनो लोकः प्रभुचित्तमेवानुवर्तते । शौरिसंकेतनिरुद्धबुद्धेर्यदुविशेषणगत्या क्रोधाभावहेतुत्वात्काव्यलिङ्गमर्थान्तरन्यासेन संकीर्यते ॥

विहितागसो मुहुरलङ्घ्यनिजवचनदामसंयतः ।

तस्य कतिथ इति तत्प्रथमं मनसा समाख्यदपराधमच्युतः ४२

विहितेति ॥ अलङ्घ्येन निजवचनदाज्ञा स्वप्रतिज्ञापाशेन संयतो बद्धोऽच्यु-तः मुहुर्विहितागसः पूर्वं सहस्रशः कृतापराधस्यापि तस्य चैद्यस्यापराधं स एव प्रथमो यस्मिन्कर्मणि तत्प्रथमं यथा तथा कतिथः । कतीनां पूरण इति 'तस्य पूरणे डद्' इति डद्प्रत्ययः । 'षट्कतिकतिपयचतुरां थुक्' इति थुगागमः । मनसा समाख्यद्वणनां चकार । 'अस्यतिवक्तिख्यातिभ्योऽङ्' इति च्लेरडा-देशः । अत्र प्रतिज्ञापाशबन्धनस्य विशेषणगत्या प्राचीनापराधानन्त्येपि तात्का-लिकापराधगणनाहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

स्मृतिवर्त्म तस्य न समस्तमपकृतमियाय विद्विषः ।

स्मर्तुमधिगतगुणस्मरणाः पटवो न दोषमखिलं खलूत्तमाः ४३

स्मृतीति ॥ विद्विषश्चैद्यस्य संबन्धि समस्तमपकृतमपकारजातम् । नपुंसके भावे क्तः । तस्य हरे. कृष्णस्य स्मृतिपथं नेयाय न प्राप । न तमपकारं सस्मा-रेत्यर्थः । अर्थान्तरं न्यस्यति । अधिगतगुणस्मरणाः परिचितोपकारस्मृतयः उत्तमाः सज्जनाः अखिलं दोषमपकारं स्मर्तुं न पटवः खलु । नालं भवन्तीत्यर्थः । 'पर्यासिवचनेष्वलमर्थेषु-' इति तुमुन्प्रत्ययः । उपकारमेव स्मरन्ति साधवो नापकारमित्यर्थः ॥

नृपतावधिक्षिपति शौरिमथ सुरसरित्सुतो वचः ।

स्नाह चलयति भुवं मरुति क्षुभितस्य नादमनुकुर्वदम्बुधेः ४४

नृपताविति ॥ अथ नृपतौ चेदिपे शौरिं हरिमधिक्षिपति सति सुरसरि-

त्सुतो भीष्मः मरुति प्रलयमारुते भुवं चलयति कम्पयति सति क्षुभितस्योद्वे-
लस्याम्बुधेर्नादमनुकुर्वत्तद्वद्गभीरं वचः आह स्म उवाच । 'लद् स्मे' इति भूतार्थे
लद् । 'ब्रुवः पञ्चानामादित आहो ब्रुवः' इति गल्याहादेशः । यद्यपि 'न
पादादौ खल्वादयः' इत्याह वामनस्तथापि कविप्रौढ्या स्मशब्दस्य पादादौ
प्रयोगः । उपमालंकारः ॥

उक्तमेवार्थं वक्तुराशयाविष्कारार्थमाह—

अथ गौरवेण परिवादमपरिगणयंस्तमात्मनः ।

ग्राह मुररिपुतिरस्करणक्षुभितः स्म वाचमिति जाह्नवीसुतः ४५

अथेति ॥ अथ शिशुपालप्रलापानन्तरं मुररिपुतिरस्करणे हरिनिन्दया
क्षुभितः कलुषमनाः जाह्नवीसुतो गाङ्गेयः गौरवेण धैर्येण तमात्मनः परिवादं
काममयं वृथापलित इत्यादि स्वनिन्दामपरिगणयन् इति वक्ष्यमाणप्रकारेण वाचं
ग्राह स्म प्रोक्तवान् । गतमेतत् । धीराः स्वनिन्दामेव सहन्ते न गुरुदेवादिनि-
न्दामिति भावः । अत्र क्षोभस्य विशेषणगत्या वचनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

विहितं मयाद्य सदसीदमपमृषितमच्युतार्चनम् ।

यस्य नमयतु स चापमयं चरणः कृतः शिरसि सर्वभूभृताम् ४६

विहितमिति ॥ मया अद्य सदसि सभायां विहितं कृतं इदमच्युतार्चनं
यस्यापमृषितमतितिक्षितम् । असोढमित्यर्थः । 'मृष तितिक्षायाम्' इति धातोः
कर्मणि क्तः । उपसर्गवशाद्द्विपरीतार्थता । अत एव मृषस्तितिक्षायामेव कित्त्व-
निषेधादतितिक्षार्थत्वान्न गुणः । 'मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्च' इति चकाराद्वर्तमाना-
र्थता 'क्तस्य च वर्तमाने' इति षष्ठी । सोऽपभ्रष्टा पुरुषश्चायं नमयतु आरोपयतु ।
सर्वभूभृतां मिषतामिति भावः । शिरस्ययं चरणः कृतो न्यस्तः । अयमिति भूमौ
पाल्यमानस्य चरणस्य हस्तेन निर्देशः । अयं कोपामर्ष इत्यनुसंधेयम् ॥

इति भीष्मभाषितवचोऽर्थमधिगतवतामिव क्षणात् ।

क्षोभमगमदतिमात्रमथो शिशुपालपक्षपृथिवीभृतां गणः ॥४७॥

इतीति ॥ इतीत्यं भीष्मेण भाषितस्योक्तस्य वचसोऽर्थमभिधेयं शिरसि
पादन्यासरूपं क्षणादधिगतवताम् । प्राप्तवतामिव सतामित्यर्थः । शिशुपालस्य
पक्षा ये पृथिवीभृतो राजानस्तेषामसौ गणोऽतिमात्रं क्षोभं क्रोधं विकारमगमत् ।
एतेनैषामात्मविनाशावसायी रौद्रस्थायी क्रोधः प्रादुरभूदित्युक्तम् । उत्प्रेक्षा ॥

अथैषां दशभिर्गात्रारम्भान्क्रोधानुभावानाह—

शितितारकानुमितताम्रनयनमरुणीकृतं क्रुधा ।

बाणवदनमुददीपि भिये जगतः सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥४८॥

शितित्यादि ॥ क्रुधा क्रोधेन अरुणीकृतमत एव शिती श्यामे ये तारके क-

नीनिके ताभ्यामनुमितेऽनुमापिते ताम्रे नयने यस्य तत् । 'तारकाक्षः कनी-
निका' इत्यमरः । सर्वमुखस्य रक्तत्वादिति भावः । बाणो नृपस्तस्य वदनं सकीलं
कीलाकारच्छायासहितम् । परिधियुक्तमिति यावत् । सूर्यमण्डलमिव जगतो
भिये भयाय उददीपि प्रज्ज्वाल । दीप्यतेः कर्तरि लुङि 'दीपजन-' इत्या-
दिना चिण्प्रत्यये तलुक् । अत्र नयनयोः स्वधावत्यत्यागेनारुण्यस्वीकारात्तद्गुणः ।
तत्सापेक्षत्वादौत्पातिकसूर्यमण्डलोपमासंकरः ॥

प्रविदारितारुणतरोग्रनयनकुसुमोज्ज्वलः स्फुरन् ।

प्रातरहिमकरताम्रतनुर्विषजद्रुमोऽपर इवाभवद्गुमः ॥ ४९ ॥

प्रवीति ॥ प्रविदारितेऽतिविकासिते अरुणतरे क्रोधादतिरक्ततरे अत एवोग्रे
भयंकरे ये नयने ते एव कुसुमे ताभ्यामुज्ज्वलो दीप्तः स्फुरन्स्वतेजसा दीप्य-
मानः प्रातरहिमकरताम्रतनुः प्रभातार्कारुणविग्रहः प्रसिद्धो द्रुमो द्रुमाख्यो
नृपः अपरो विषजद्रुम इवाभवदित्युत्प्रेक्षा रूपकसंकीर्णा ॥

अनिशान्तवैरदहनेन विरहितवतान्तरार्द्रताम् ।

कोपमरुदभिहतेन भृशं नरकात्मजेन तरुणेव ज्ज्वले ॥ ५० ॥

अनिशान्तेति ॥ अनिशान्तोऽनिर्वाणो वैरदहनो विरोधाग्निर्यस्य तेन अत
एवान्तरभ्यन्तरे आर्द्रतां सारस्यं विरहितवता त्यक्तवता । रहयतेः क्वतुप्रत्ययः ।
कोपो मरुदिव तेनाभिहतः प्रज्वलितः तेन नरकात्मजेन वेणुदारिणा तरुणा
वृक्षेणेव भृशं ज्ज्वले ज्वलितम् । भावे लिट् । उपमालंकारः ॥

अभिधित्सतः किमपि राहुवदनविकृतं व्यभाव्यत ।

ग्रस्तशशधरमिवोपलसत्सितदन्तपङ्क्तिं मुखमुत्तमौजसः ॥ ५१ ॥

अभीति ॥ किमप्यभिधित्सतोऽभिधातुमिच्छतः । दधातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रा-
देशः । उत्तमौजसो नाम राज्ञः संबन्धि राहुवदनविकृतं व्यात्तत्वाद्वाहुवक्र-
वत्करालम्, उपलसन्ती लक्ष्यमाणा सिता दन्तपङ्क्तिर्यस्य तन्मुखं ग्रस्तशशधर-
मिव संदष्टचन्द्रमिव व्यभाव्यतातर्क्यत । इत्युत्प्रेक्षा ॥

कुपिताकृतिं प्रथममेव हसितमशनैरसूचयत् ।

क्रुद्धमशनिदलितद्रितटध्वनि दन्तवक्रमरिचक्रभीषणम् ॥ ५२ ॥

कुपितेति ॥ प्रथमं प्रागेव । अकुपितावस्थायामपीत्यर्थः । कुपितस्येवाकृ-
तिर्मुखरागो यस्येत्युपमा । अरिचक्रभीषणं परबलभयंकरं दन्तवक्रं दन्तवक्रना-
मानं राजानम् । अशनिदलितस्य वज्राहतस्याद्रितटस्य ध्वनिरिव ध्वनिर्यस्य
तदित्युपमा न शनैरशनैः उच्चैर्हसितमदृहासः क्रुद्धमसूचयत् । सर्वदा मुखरा-
गस्य विशेषणादनुभावान्तरवेद्यः । क्रुद्ध इत्यर्थः । अत्र कोपव्यञ्जकसंबन्धेऽप्य-
संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिरुपमासंकीर्णा ॥

प्रतिघः कुतोऽपि समुपेत्य नरपतिगणं समाश्रयत् ।

यामिहरणजनितानुशयः समुदाचचार निज एव रुक्मिणः ॥५३॥

प्रतिघ इति ॥ प्रतिघः कोपः । 'कोपक्रोधामर्षरोषप्रतिघा' इत्यमरः । कुतोऽपि समुपेत्यागत्य नरपतिगणं राजमण्डलं समाश्रयत्समाविशत् । रुक्मिणस्तु यामि. स्वसा । 'यामिः स्वसृकुलस्त्रियोः' इत्यमरः । तस्या रुक्मिण्या हरणेन जनितोऽनुशयो हा कष्टमापन्नं कदा निर्यातयामीत्यनुतापो यस्मिन्सः । 'अथानुशयो दीर्घद्वेषानुतापयोः' इत्यमरः । निजो नित्य एव प्रतिघः । 'निजमात्मीयनित्ययोः' इति विश्वः । समुदाचचार समुद्दिदीपे । भीष्मवाक्यमन्येषां कोपोत्पादकमासीत्, रुक्मिणस्तु प्रागेवावरूढकोपस्योद्दीपकमासीदित्यर्थः । अत्रानुशयस्य विशेषणगत्या कोपोद्दीपनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

चरणेन हन्ति सुबलः स शिथिलितमहीध्रबन्धनाम् ।

तीरतरलजलराशिजलामवभुग्नभोगिफणमण्डलां भुवम् ॥ ५४॥

चरणेनेति ॥ सुबलो नाम राजा महीं धारयन्तीति महीध्राः पर्वताः । 'कप्रकरणे मूलविभुजादिभ्य उपसंख्यानम्' इति कप्रत्ययः । शिथिलितानि विश्लेषितानि महीध्राणां बन्धनानि संधयो यस्यास्ताम् । तीरेण तरलानि भूकम्पाच्चलितानि जलराशेरम्बुधेर्जलानि यस्यास्ताम् । अवभुग्नं कुटिलम् । अतिभारादित्यर्थः । भोगिनां फणिनां फणमण्डलं फणसमूहो यस्यास्तां भुवं चरणेन हन्ति स जघान । 'लट् स्मे' इति भूतार्थे लट् । अत्र पादाघाताद्भुवः कम्पासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

कुपितेषु राजसु तथापि रथचरणपाणिपूजया ।

चित्तकलितकलहागमनो मुदमाहुकिः सुहृदिवाधिकां दधौ ५५

कुपितेष्विति ॥ रथचरणपाणेश्चक्रपाणे. पूजया राजसु तथा कुपितेष्वपि चित्ते कलितं निश्चितं कलहागमनं युद्धलाभो येन स आहुकिः आहुकिर्नाम राजा शोभनं हृदयं यस्य स सुहृन्मित्रमिव । कृष्णपक्षपातीवेत्यर्थः । 'सुहृद्दुर्हदौ मित्रा-मित्रयोः' इति निपातः । अधिकां मुदं दधौ संतोषं धत्तवान् । सुदुःसहोऽपि कृष्णोत्कर्षः कलहकण्डूलबाहोराहुकेर्मोदहेतुरासीदित्यर्थः । उपमालंकारः ॥

गुरुकोपरुद्धपदमापदसितयवनस्य रौद्रताम् ।

व्यात्तमशितुमिव सर्वजगद्विकरालमास्यकुहरं विवक्षतः ॥ ५६ ॥

गुर्विति ॥ विवक्षतः किमपि वक्तमिच्छतः । वच्चेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । असितयवनस्य कालयवनस्य राज्ञः संबन्धि सर्वजगदशितुमत्तुमिव व्यात्तं विवृतम् । अतएव विकरालमतिविकृतम् । 'करालो दन्तुरे तुङ्गे विशाले विकृतेऽपि च' इति वैजयन्ती । गुरुणा कोपेन रुद्धपदं प्रतिबद्धवचनमास्यकुहरं वक्रविवरं रौद्रतां भयंकरतामापत् । अत्राशितुमिवेति फलोत्प्रेक्षा व्यादानक्रियानिमित्ता ॥

विवृतोरुबाहुपरिघेण सरभसपदं निर्धित्सता ।

हन्तुमखिलनृपतीन्वसुना वसने विलम्बिनि निजे विचस्खले ५७

विवृतेति ॥ अखिलनृपतीन्हन्तुं विवृतः प्रसारित उरुबाहुरेव परिघ आयु-
धविशेषो येन तेन । 'परिघः प्रतिघातेऽस्त्री'इति हैमः । सरभसं ससत्वरं यत्पदं
तन्निधित्सता निधातुमिच्छता । दधातेः सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । वसुना तन्नाम्ना
राज्ञा विलम्बिनि उत्पातवेगाद्विस्त्रंसिनि निजे वसने स्वाम्बरे विचस्खले स्खलि-
तम् । तच्चस्य दुर्निमित्तमिति भावः । भावे लिट् । अत्र वस्त्रस्त्रंसनस्य विशेषण-
गत्या स्खलनहेतुत्वात्काव्यलिङ्गं तद्बाहुपरिघेति रूपकेण संसृज्यते ॥

इति तत्तदा विकृतरूपमभजत्तदविभिन्नचेतसम् ।

मारबलमिव भयंकरतां हरिबोधिसत्त्वमपि राजमण्डलम् ॥५८॥

इतीति ॥ इतीत्यं तदा तस्मिन्काले विकृतरूपं रोषभीषणाकारं तद्राजमण्डलं
मारबलमिव मदनसैन्यमिव 'मदनो मन्मथो मारः' इत्यमरः । अविभिन्नचेत-
समविकृतचित्तं बोधिसत्त्वो बुद्धः । 'बुद्धस्तु श्रीघन. शास्ता बोधिसत्त्वो विनायकः'
इति वैजयन्ती । स हरिरिवेत्युपमितसमासः । तं हरिबोधिसत्त्वमभि । तत्समक्ष-
मित्यर्थः । 'अभिरभागे'इत्यभेः कर्मप्रवचनीयत्वात्तद्योगे द्वितीया । भयं करोतीति
भयंकरः । 'मेघर्तिभयेषु कृज' इति खच्प्रत्यये सुमागमः । तस्य भावस्तत्ताम-
भजत् । उपमालंकारः । तेन भगवतो बुद्धस्य समाधिभङ्गाय प्रवृत्तं मारबलं
यथा तेन भङ्गं तथा राजमण्डलमपि हरिणा भज्यत इति वस्तु व्यज्यते ॥

रभसादुदस्थुरथ युद्धमनुचितभियोऽभिलाषुकाः ।

सान्द्रमुकुटकिरणोच्छलितस्फटिकांशवः सदसि मेदिनीभृतः ५९

रभसादिति ॥ अथानन्तरमनुचितभियोऽनभ्यस्तसाध्वसाः । 'अभ्यस्ते-
ऽप्युचितम्' इति यादवः । अतएव युद्धमभिलाषुका युद्धार्थिनः । 'लषपत-'
इत्यादिना उक्त्प्रत्यये 'न लोका-' इत्यादिना षष्ठीप्रतिषेधः । सदसि मेदिनी-
भृतः । सदसि स्थिताश्चैद्यपक्षीया राजानः । सान्द्रैर्मुकुटकिरणैरुच्छलिताः स्फटि-
कांशवः सभाभित्तिस्फटिकमणिमयूखा यैस्ते तथोक्ताः सन्तो रभसाद्वेगादुद-
स्थुरुत्थिताः । 'उदोऽनूर्ध्वकर्मणि' इत्यस्य प्रत्युदाहरणमेतत् । अत्र युद्धाभिला-
षुकस्य विशेषणगत्योत्थानहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

स्फुरमाणनेत्रकुसुमोष्ठदलमभृत भूभृदङ्घ्रिपैः ।

धूतपृथुभुजलतं चलितैर्द्रुतवातपातवनविभ्रमं सदः ॥ ६० ॥

स्फुरमाणेति ॥ स्फुरमाणानि नेत्राण्येव कुसुमान्योष्ठा एव दलानि च यस्मि-
न्कर्मणि तद्यथा तथा धूताः कम्पिताः पृथवो भुजा एव लताः शाखा यस्मि-

न्कर्मणि तद्यथा तथा चलितैः भूभृतो राजानस्त एव अङ्घ्रिपाः पादपास्तैः
सदः सभामण्डपं द्रुतः शीघ्रो वातपातो वायुप्रचारो यस्य तस्य वनस्य विभ्रमं
शोभाम् । 'विभ्रमः संशये आन्तौ शोभायां च' इति वैजयन्ती । अभृत
बभार । भृजो लुङि तङ् 'उश्च' इति सिचः कित्वाद्गुणाभावः 'ह्रस्वादङ्गात्'
इति सलोपः । अत्र वनविभ्रममिति सादृश्याक्षेपादसंभवद्वस्तुसंबन्धा निदर्शना
नेत्रकुसुमेत्यादिरूपकोत्थापितेति संकरः ॥

हरिमप्यमंसत तृणाय कुरुपतिमजीगणन्न वा ।

मानतुलितभुवनत्रितयाः सरितः सुतादविभयुर्न भूभृतः ॥६१॥

हरिमिति ॥ मानतुलितभुवनत्रितया अहंकारावधीरितजगत्रयाः भूभृतश्चै-
द्यपक्षा राजानः । हरिमपि तृणायामंसत तृणसमममन्यन्त । तथा लघुं मेनिर
इत्यनादरोक्तिः । मन्यते. कर्तरि लुङि च्ले. सिच् । अनुदात्तत्वादिद्वप्रतिषेधः
'मन्यकर्मणि-' इति चतुर्थी । कुरुपतिं च नाजीगणन् । न धर्मराजं गणयन्ति
स्मेत्यर्थः । गणेणौ चङि 'ई च गणः' इत्यभ्यासस्येकारः । सरितः सुताङ्गीष्मा-
दपि नाविभयुर्न भीताः । विभेतेर्लुङि 'श्लौ' इति द्विभावे 'सिजभ्यस्तविदि-
भ्यश्च' इति झेर्जुसादेशः 'जुसि च' इति गुणः । अत्र राजसु हर्यवमानाद्यनेक-
क्रियायौगपद्यात्समुच्चय इति सर्वस्वकारः ॥

गुरु निःश्वसन्नथ विलोलसद्वथुवपुर्वचोविषम् ।

कीर्णदशनकिरणाग्निकणः फणवानिवैष विससर्ज चेदिपः ॥६२॥

गुर्विति ॥ अथैष चेदिपः फणवान्फणीव । गुर्वधिकं निःश्वसन्फूत्कुर्वन् वि-
लोलं सद्वथु ससंतापम् । 'संतापो द्वथुः' इत्यनेकार्थादिति सज्जनः । तद्वपुर्वस्य
स विलोलसद्वथुवपुः । 'द्वितोऽथुच्' । कीर्णां विक्षिप्ता दशनकिरणा अग्निकणा
इव यस्य सः तथा सन् वचो विषमिव तद्वचोविषं विससर्ज । विषप्रायं वच उज्ज-
गारेत्यर्थः । अतः फणवानिवेति व्यस्तोपमालिङ्गात्सर्वत्रोपमितसमासाश्रयणम् ॥

अथैतद्वचोविषमेव चतुर्भिराह—

किमहो नृपाः समममीभिरुपपतिसुतैर्न पञ्चभिः ।

वध्यमभिहत भुजिष्यममुं सह चानया स्थविरराजकन्यया ॥६३॥

किमित्यादि ॥ हे नृपाः, अमीभिः पञ्चभिरुपपतिसुतैः समं जारजैः सह ।
पाण्डवानां क्षेत्रजत्वादित्थं प्रलापः । अनया स्थविरराजकन्यया क्षत्रियाङ्गनया च
सह । 'कन्या कुमारिकानार्यो.' इति विश्वः । भीष्मस्योर्ध्वरेतस्कत्वेन निन्दा । वध्यं
वधार्हम् । अराज्ञो राजार्हणग्रहणापराधादिति भावः । अराजत्वं व्यनक्ति । अमुं
भुजिष्यं किंकरम् । कंसपशुपालनादिति भावः । 'भुजिष्यः किंकरो मत.' इति ह-

लायुधः । किं नाभिहत किमिति न मारयत । किंत्वभिहतेत्यर्थः । हन्तेर्वधार्थे लोट् । 'लोटो लङ्' इति थस्य तादेशः 'अनुदात्तोपदेश-' इत्यादिनानुनासिकलोपः । अहो अतिवध्योऽपि न हन्यत इत्याश्चर्ये । अत्रामर्षानुभावो वागारम्भः । 'क्रोधः कृतापराधेषु स्थिरोऽमर्ष इतीर्यते' इति ॥

अथवाध्वमेव खलु यूयमगणितमरुद्गणौजसः ।

वस्तु कियदिदमयं न मृधे मम केवलस्य मुखमीक्षितुं क्षमः ६४

अथवेति ॥ अथवा अगणितमरुद्गणौजसोऽवधीरितसुरसङ्घसत्त्वा यूयमाध्वमेव तूष्णीं तिष्ठतैव खलु । आस्तेर्लोटि 'धि च' इति सकारलोपः । इदं कृष्णहननं कियद्द्वस्तु कियत्कार्यम् । अल्पमित्यर्थः । कुतः अयं कृष्णो मृधे युद्धे । 'मृधसास्कन्दनं संख्यम्' इति युद्धपर्यायेष्वमर । केवलस्यैकाकिनो ममैव मुखमीक्षितुं न क्षमः युष्माकं का वार्तेति भावः । एतेनास्य बलगर्वो व्यज्यते । 'आत्मोत्कर्षोऽन्यधिकारो यल्लावण्यविभूतिभिः' इति लक्षणात् ॥

विदतुर्यमुत्तममशेषपरिषदि नदीजधर्मजौ ।

यातु निकषमधियुद्धमसौ वचनेन किं भवतु साध्वसाधु वा ६५

विदतुरिति ॥ किंच नदीजधर्मजौ भीष्मयुधिष्ठिरौ । अशेषपरिषदि समग्रसंसदि । 'परिषत्संसत्' इति विश्वः । यं कृष्णमुत्तमं विदतु । विदितवन्तावित्यर्थः । 'विदो लटो वा' इति तसोऽतुसादेशः । असौ कृष्णः अधियुद्धं युद्धे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । निकर्षं निकर्षणं यातु । परीक्ष्यतामित्यर्थः । ततः साधूत्कर्षोऽसाध्वनुत्कर्षो वा भवतु । व्यक्तमस्त्वित्यर्थः । वचनेन किं । वृथा वाग्वीर्यैरलमित्यर्थः । अत्रापि गर्वामर्षौ व्यज्येते ॥

अचिरान्मया सह गतस्य समरमुरगारिलक्ष्मणः ।

तीक्ष्णविशिखमुखपीतमसृक्पतता गणैः पिबतु सार्धमुर्वरा ॥६६॥

अचिरादिति ॥ किंच मया सह समरं गतस्योरगारिलक्ष्मणो गरुडध्वजस्य संबन्धि तीक्ष्णैर्विशिखमुखैः पीतं । मद्भागोच्छिष्टमित्यर्थः । असृक् रक्तमुर्वरा भूमिः । 'उर्वरा सर्वसस्याढ्यभूमौ स्याद्भूमिमात्रके' इति विश्वः । पततां गणैः पक्षिसमूहैः । 'पतत्पन्नरथाण्डजाः' इत्यमरः । सार्धमचिरापिबतु । अद्यैवाहमेनं हनिष्यामीत्यर्थः । अत्रापि अमर्ष एवेति भावः ॥

अभिधाय रूक्षमिति मा स गम इति पृथासुतेरिताम् ।

वाचमनुनयपरां स ततः सहसावकर्ण्य निरियाय संसदः ॥६७॥

अभिधायेति ॥ स चैद्य इतीत्थं रूक्षं परुषमभिधाय ततः पृथासुतैः पार्थैरीरितामुक्तामनुनयपरां मा स गमो न गच्छेति वाचम् । 'सोत्तरे लङ् च' इति चकाराद्गमेराशिषि लुङि 'पुषादि-' इति च्लेरडादेशः 'न माङ्गयोगे' इत्यडभावः ।

अवकर्ण्य अनादरेण श्रुत्वा सहसा संसदः सदसो निरियाय निर्ययौ अमर्षा-
देवेति भावः ॥

गृहमागताय कृपया च कथमपि निसर्गदक्षिणाः ।

क्षान्तिमहितमनसो जननीस्वसुरात्मजाय चुकुपुर्न पाण्डवाः ६८

गृहमिति ॥ निसर्गदक्षिणाः स्वभावतो दाक्षिण्यसंपन्नाः । परच्छन्दानुव-
र्तिन इत्यर्थः । 'त्रिषु वाक्कुशलावामपरच्छन्दानुवर्तिषु । दक्षिणा' इति वैज-
यन्ती । किंच क्षान्त्या क्षमया महितमनसः पूजितचित्ता. क्षमावन्तः पाण्डवाः ।
किंच गृहमागताय । अभ्यागतायेत्यर्थः । किंच जननीस्वसुर्मातृष्वसुरात्मजाय
शिशुपालाय कृपया च कथमपि । असह्यापराधेऽपीत्यर्थः । न चुकुपुः न
चुकुधु. । सद्योवध्यस्यापि तस्याभ्यागतत्वान्मातृबन्धुत्वात्स्वयं क्षान्तत्वाद्दाक्षि-
ण्यात्कृपया च कथमपि जिघांसां न चक्रुरित्यर्थः । 'क्रुधद्रुह'-इत्यादिना संप्र-
दानत्वाच्चतुर्थी । अत्राभ्यागतत्वादिविशेषणानां साभिप्रायत्वादकोपहेतुत्वाच्च
परिकरः काव्यलिङ्गे सति सापेक्षत्वात्संकीर्यते ॥

चलितं ततोऽनभिहतेच्छमवनिपतियज्ञभूमितः ।

तूर्णमथ ययुमिवानुययुर्दमघोषसूनुमवनीशसूनवः ॥ ६९ ॥

चलितमिति ॥ अथ चैद्यनिर्याणानन्तरं अवनीशसूनवस्तत्पक्षराजपुत्रास्त-
तस्तस्याः अवनिपतेर्युधिष्ठिरस्य यज्ञभूमितो यज्ञभूमेर्देवयजनात् । पञ्चम्यास्त-
सिल् । अनभिहतेच्छमप्रतिहतमनोरथं यथा तथा चलितं प्रस्थितं दमघोषसूनुं
शिशुपालम् । याति परलोकमिति ययुः परलोकप्रापकोऽश्वमेधीयोऽश्वः 'ययुरश्वो-
ऽश्वमेधीयः' इत्यमरः । 'यो द्वे च' इति यातेरौणादिक उक् द्वित्वं च । तं ययुमिव
तूर्णमनुययुः । ययुरपि राजकै राजपुत्रैरन्वीयते । 'चतुःशता रक्षन्ति' इति श्रुतेः ।
अश्वमेधीयाश्वोपमया चैद्यस्य वध्यत्वं व्यज्यत इत्यलंकारेण वस्तुध्वनिः ॥

विशिखान्तराण्यतिपपात सपदि जवनैः स वाजिभिः ।

द्रष्टुमलघुरभसापतिता वनिताश्चकार न सकामचेतसः ॥ ७० ॥

विशिखान्तराणीति ॥ स चैद्य. सपदि जवनैर्वेगशालिभिर्वाजिभिरश्वैर्वि-
शिखान्तराणि रथ्यान्तराणि । 'रथ्या प्रतोली विशिखा' इत्यमरः । अतिपपात
अतिचक्राम । अतएव द्रष्टुमलघुरभसेनातिवेगेनापतिता आधावन्तीर्वनिताः
सकामानि साभिलाषाणि चेतासि चित्तवृत्तयो यासां ताः सकामचेतसः । सफ-
लमनोरथा इत्यर्थः । न चकार । अतिशीघ्रलङ्घनान्न दर्शनावकाशस्तासामासी-
दित्यर्थः । अतएव वाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् ॥

क्षणमीक्षितः पथि जनेन किमिदमिति जल्पता मिथः ।

प्राप्य शिविरमविशङ्किमनाः समनीनहद्दुतमनीकिनीमसौ ॥ ७१ ॥

क्षणमिति ॥ असौ चैद्यः पथि किमिदमिति मिथः जल्पता कोऽयमनर्थः
संवृत्त इति परस्परमालपता जनेन क्षणमीक्षितः सन् शिविरं स्वकटकं प्राप्या-
विशङ्किमना निःशङ्कचित्तः द्रुतं शीघ्रमनीकिनीं सेनां समनीनहत्संनाहयति स्म ।
नह्यतेः संपूर्वकालुडि 'णौ चड्युपधाया ह्रस्वः' अभ्यासदीर्घश्च । शिविरं शक-
टमिति केचित् । एतेनास्य रौद्रस्थायिनः कोपस्य प्ररूढत्वं वेदितव्यम् ॥

त्वरमाणशाङ्खिकसवेगवदनपवनाभिपूरितः ।

शैलकटकतटभिन्नरवः प्रणनाद सांनहनिकोऽस्य वारिजः ॥७२॥

त्वरमाणेति ॥ शङ्खः शिल्पमस्येति शाङ्खिकः । 'तदस्य शिल्पम्' इति ठक् ।
त्वरमाणस्य जवमानस्य शाङ्खिकस्य यः सवेगो वदनपवनो मुखमारुतः तेनाभि-
पूरितः प्रध्मातः शैलानां कटकतटेषु नितम्बप्रदेशेषु भिन्नरवो मूर्छितप्रतिध्वनिरस्य
चैद्यस्य संबन्धि संनहनं प्रयोजनमस्येति सांनहनिकः । योधानां रणसंनाहप्रवर्तक
इत्यर्थः । 'तदस्य प्रयोजनम्' इति ठक् । वारिजः शङ्खः 'वारिजः शङ्खपद्मयोः' इति
विश्वः । प्रणनाद दध्वान । संनहनशङ्खं दध्मावित्यर्थः । 'उपसर्गादसमासेऽपि
णोपदेशस्य' इति णत्वम् । एतेनास्य महानुत्साहो वीररसस्थायी व्यज्यते ॥

जगदन्तकालसमवेतविषद्विषमेरितारवम् ।

धीरनिजरवविलीनगुरुप्रतिशब्दमस्य रणतूर्यमावधि ॥ ७३ ॥

जगदिति ॥ जगदन्तकाले कल्पान्ते समवेता मिलिता ये विषदास्तोयदाः
पुष्करावर्तकादयो मेघा । 'विषं तु गरले तोये' इति विश्वः । तैर्विषमं दारुणं
यथा तथेरित उत्पादितो य आरवः स इवारवो यस्य तत् । धीरे गम्भीरे निजरवे
विलीना अन्तर्गता गुरवः प्रतिशब्दाः शब्दान्तराणि यस्य तत् । अस्य चैद्यस्य
रणतूर्यं रणदुन्दुभिरावधि आहतम् । आहन्ते. कर्मणि लुङ् 'आत्मनेपदेष्वन्यत-
रस्याम्' इति हनो वधादेशः अत्राप्युत्साहो व्यज्यते । उपमालंकारः ॥

सहसा ससंभ्रमविलोलसकलजनतासमाकुलम् ।

स्थानमगमदथ तत्परितश्चलितोडुमण्डलनभःस्थलोपमाम् ॥७४॥

सहसेति ॥ अथ रणदुन्दुभिताडनानन्तरं सहसा झटिति ससंभ्रमं सव्यग्रं
यथा तथा विलोलया चलन्त्या सकलया समग्रया जनतया जनसमूहेन समाकुलं
संकीर्णं तत्स्थानं परितश्चलितं प्रस्थितमुडुमण्डलं ज्योतिश्चकं यस्मिस्तस्य नभः-
स्थलस्योपमां सादृश्यमगमत् । अत्रोडुमण्डलस्य चलनासंबन्धेऽपि संभावनया
तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । उपमा तु तदुज्जीविता प्रतीतिमात्रसारा तदङ्गम्
तत्रैव चमत्कारस्फुरणात् । 'पुष्पं प्रवालोपहितं यदि स्यात्' इत्यादिवत् ॥

दधतो भयानकतरत्वमुपगतवतः समानताम् ।

धूमपटलपिहितस्य गिरेः समवर्मयन्सपदि मेदिनीभृतः ॥७५॥

दधत इति ॥ मेदिनीभृतो राजानः । धूमपटलेन पिहितस्य छादितस्य अत-
एव भयानकतरत्वमतिभयंकरत्वमुपगतवतो गिरेः समानतां सादृश्यं दधतो
दधानाः सपदि समवर्मयन्संवर्मयन्ति स्म । सम्यग्वर्मणानह्यन्नित्यर्थः । 'सत्या-
पपाश—' इत्यादिना णिच् । उपमालंकारः ॥

परिमोहिणा परिजनेन कथमपि चिरादुपाहतम् ।

वर्म करतलयुगेन महत्तनुचूर्णपेषमपिषट्ठुषा परः ॥ ७६ ॥

परिमोहिणेति ॥ परोऽन्यो नृप. । परिमुह्यतीति परिमोही । 'संपृच—'
इत्यादिना घिनुणप्रत्ययः । तेन । खेदयुक्तेनेत्यर्थः । परिजनेन सेवकजनेन कथमपि
विलम्बेन कष्टसृष्ट्या चिरादुपाहतमानीतं महद्गर्म संनाहं करतलयुगेन पाणितल-
द्वयेन तनुचूर्णपेषं पिष्ट्वा । 'शुष्कचूर्णरूक्षेषु पिष.' इति णमुल्प्रत्ययः । अपिष-
चूर्णितवान् । तच्च जिगीषोर्दुर्निमित्तमिति भावः । 'कषादिषु यथाविध्यनुप्रयोग.'
इत्यनुप्रयोगः । पिषेर्लुङि 'पुषादि—'इति च्लेरडादेश. । अत्र वर्मणः पेषणासं-
बन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः । तथा चामानुषं वीर्यमस्य व्यज्यते ॥

रणसंमदोदयविकासिबलकलकलाकुलीकृते ।

शारिमशकदधिरोपयितुं द्विरदे मदच्युति जनः कथंचन ॥७७॥

रणेति ॥ रणेन रणारम्भेण यः संमदो हर्षः । 'प्रमदसंमदौ हर्षे' इति
निपात. । तस्योदयेन जन्मना विकासिभिर्विस्तारिभिर्बलकलकलैः सैन्यकोलाह-
लैराकुलीकृते संक्षोभिते । अतएव मदं च्योततीति मदच्युति मदस्त्राविणि ।
क्लिप् । द्विरदे गजे जनः परिजनः शारिं पर्याणम् । 'ना पर्याणे विरङ्गे स्त्री
शारिद्यूतगुडे न पुम्' इति वैजयन्ती । 'शारिर्नाऽक्षोपकरणे स्त्रियां शकुनिका-
न्तरे । युद्धार्थे गजपर्याणे व्यवहारान्तरे क्वचित् ॥' इति विश्वप्रकाशश्च । अधि-
रोपयितुमारोपयितुं कथंचन कृच्छ्रादशकच्छशाक । शकेर्लुङि 'पुषादि—' इति
च्लेरडादेशः । अत्र विशेषणगत्या सेनाकलकलस्य मदहेतुत्वान्मदस्य शारिदु-
रारोपत्वहेतुत्वाच्च काव्यलिङ्गद्वयं तत्सापेक्षत्वात्संकीर्यते ॥

परितश्च धौतमुखरुक्मविलसदहिमांशुमण्डलाः ।

तेनुरतनुवपुषः पृथिवीं स्फुटलक्ष्यतेजस इवात्मजाः श्रियः ॥७८॥

परित इति ॥ किंचेति चार्थः । धौतेषु शोधितेषु मुखरुक्मेषु मुखस्य
रुक्माभरणेषु विलसत्प्रत्येकं प्रतिफलदहिमांशुमण्डलमर्कबिम्बं येषां ते तथोक्ताः ।
अतएव स्फुटलक्ष्यमन्तर्गत्वा बहिः स्फुरितं तेजोऽन्तःसारो येषां ते इव
स्थिता इत्युत्प्रेक्षा । तेजो व्याख्यातं पञ्चमे तेजोनिरोधेत्यत्र । अतनुवपुषो महा-
कायाः श्रिय आत्मजा अश्वाः । 'लक्ष्मीपुत्रोऽश्वा आढ्ये च' इति वैजयन्ती ।
परितः पृथिवीं तेनुर्व्याप्तवन्तः ॥

प्रधिमण्डलोद्धतपरागघनवलयमध्यवर्तिनः ।

पेतुरशनय इवाशनकैर्गुरुनिःस्वनव्यथितजन्तवो रथाः ॥ ७९ ॥

प्रधीति ॥ 'चक्रधारा प्रधिर्नेमिः' इति हलायुधः । प्रधिमण्डलैर्नेमिवलयै-
रुद्धता उत्थापिताः परागाः पांसव एव घना मेघास्तेषां वलयानि मण्डलानि
तेषां मध्यवर्तिनः गुरुभिर्निःस्वनै स्वघोषैर्व्यथिता भीषिता जन्तवः प्राणिनो
यैस्ते रथा अशनयः वज्रा इवाशनकैः पेतुस्तीव्रमधावन् । अत्र । रथानामशनि-
त्वेनोत्प्रेक्षा परागाणां घनत्वरूपणसापेक्षेति संकरः ॥

दधतः शशाङ्कितशशारुचि लसदुरश्छदं वपुः ।

चक्रुरथ सह पुरन्ध्रजनैरयथार्थसिद्धि सरकं महीभृतः ॥ ८० ॥

दधत इति ॥ लसन्नुरश्छदः कवचो यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । 'उरश्छदः
कङ्कटकोऽजगरः कवचोऽस्त्रियाम्' इत्यमरः । अतएव शशाङ्कितो मृगलान्छितो
यः शशाङ्क इन्दुस्तस्य रुचिरिव रुचिर्यस्येत्युपमा । तद्वपुर्दधतो दधानाः मही-
भृतो राजानः पुरन्ध्रजनैरङ्गनाजनैः सह । अथार्था असत्या सिद्धिर्मदकार्यो-
त्पत्तिर्यस्मिन्स्तद्यथार्थसिद्धिरहितम् । अनिर्वृतचित्तत्वादमादकमित्यर्थः । सरकं
मधुपानं चक्रुः । उत्साहवर्धनार्थमिति भावः । 'मणौ शीधौ शीधुपाने सरकं
मधुभाजनम्' इति वैजयन्ती ॥

अथासर्गसमाप्तेः प्रायाणिकामन्त्रणाय प्रियासंगतानां भटानामागामिशुचः
सूचिकास्तात्कालिकचेष्टा वर्णयति—

दयिताय सासवमुदस्तमपतदवसादिनः करात् ।

कांस्यमुपहितसरोजपतद्भ्रमरौगभारगुरु राजयोषितः ॥ ८१ ॥

दयितायेत्यादि ॥ दयिताय प्रेयसे उदस्तं पानार्थमुत्क्षिप्तं सासवं समद्यं
अत एवोपहिते वासनार्थं निहिते सरोजे पतन् भ्रमरौघ एव भारस्तेन गुरु दुर्भ-
रम् । 'गुरुस्तु वाक्पतौ श्रेष्ठे तुङ्गे पितरि दुर्भरे' इति शब्दार्णवे । कांस्यं पान-
भाजनम् । 'कंसोऽस्त्री पानभाजनम्' इत्यमरः । 'वृत्तुवदिहनिकमिकषिभ्यः सः'
इति कमेर्धातोर्गौणादिकः सप्रत्ययः । तस्मै हितं कंसीयं लोहविशेषः । 'प्राक्की-
ताच्छः' इति छप्रत्ययः । तस्य विकारः कांस्यं पानपात्रम् । 'कंसीयपरशव्ययोर्य-
जजौ लुक्च' इति यञ्प्रत्यये छस्य लुक् । राजयोषितः कस्याश्चिद्राजवध्वाः संब-
न्धिनः अवसादिनः शैथिल्यभाजः करादपतत् । तच्च दुर्निमित्तमिति भावः ।
एतेनास्या भाविविरहशोकादेवाप्रसन्नदृष्टेः काचिच्चिन्ता व्यज्यते । अत्रावसाद-
भारगौरवयोर्विशेषणगत्या पात्रपातहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥

भृशमङ्गसादकरुणत्वमविशददृशः कपोलयोः ।

वाक्यमसकलमपास्य मदं विदधुस्तदीयगुणमात्मना शुचः ॥ ८२ ॥

भृशमिति ॥ शुचो भाविविरहभावनाप्रसूताः शोकाः अविशददृशः शोक-

देवाप्रसन्नदृष्टेः । कस्याश्चिदिति शेषः । मदमपास्य तदुत्पत्तिं प्रतिरुध्य तदीयं गुणं तद्धर्मम् । मदकार्यभूतमित्यर्थः । अङ्गसादमङ्गशैथिल्यं कपोलयोररुणत्वमसकलमसमाप्तं वाक्यं चात्मना स्वयम् । प्रकृत्यादिभ्य उपसंख्यानात्तृतीया । भृशं विदधुः, करुणेन शृङ्गारस्तिरस्कृत इत्यर्थः । अत्र मदाभावेऽपि तत्कार्योदयात्तस्यावलोकननिमित्तकत्वोक्त्या उक्तनिमित्ताख्यो विभावनाभेदः ॥

सुदृशः समीकगमनाय युवभिरथ संबभाषिरे ।

शोकपिहितगलरुद्धगिरस्तरसागताश्रुजलकेवलोत्तराः ॥ ८३ ॥

सुदृश इति ॥ अथास्मिन्नवसरे युवभिः समीकगमनाय युद्धगमनाय । 'समीकं सांपराधिकम्' इत्यमरः । सुदृशः शोकपिहिते शोकावृते गले कण्ठे रुद्धगिरः प्रतिबद्धोत्तरवाचस्तथापि तरसा वेगेनागतमश्रुजलमेव केवलं निर्णीतमुत्तरं यासां ताः । 'निर्णीतं केवलं चोक्तम्' इति विश्वः । संबभाषिरे संभाषिताः । योद्धुं गच्छामेत्यामन्त्रिताः । हा कष्टमिदमेवान्तिमदर्शनमिति वाक्यभेदेऽप्यश्रुपातेनैवानक्षरं दत्तोत्तराश्चासन्नित्यर्थः । अत्राप्यश्रुपातो दुर्निमित्तमिति भावः । एतेन गन्तव्यं चेद्गम्यतां, वयं च युष्मत्सालोक्यकामा इत्यनिष्टविध्याभासरूपाक्षेपालंकारो व्यज्यते । अनिष्टविध्याभासश्चेति सूत्रेणेष्टनिषेधाभासवदस्यापि लक्षणात् ॥

विपुलाचलस्थलघनेन जिगमिषुभिरङ्गनाः प्रियैः ।

पीनकुचतटनिपीडदलद्वारवारबाणमुरसालिलिङ्गिरे ॥ ८४ ॥

विपुलेति ॥ जिगमिषुभिर्युद्धाय गन्तुमिच्छुभिः । प्रियैः कर्तृभिः अङ्गनाः विपुलं यदचलस्य स्थलं तद्घनेन दृढेनोरसा निजवक्षसा करणेन पीने कुचतटे निपीडो नितरां पीडनं तेन दलन्तो विदीर्यमाणा वराः श्रेष्ठा वारबाणाः कञ्चुका यस्मिन्कर्मणि तद्यथा तथा । 'कञ्चुको वारबाणोऽस्त्री' इत्यमरः । आलिलिङ्गिरे आलिङ्गिताः । अत्र वारबाणानां दलनासंबन्धेऽपि तत्संबन्धोक्तेरतिशयोक्तिः ॥

न मुमोच लोचनजलानि दयितजयमङ्गलैषिणि ।

यातमवनिमवसन्नभुजान्न गलद्विवेद वलयं विलासिनी ॥ ८५ ॥

नेति ॥ दयितस्य जयमङ्गलं । तदर्थमङ्गलमित्यर्थः । अश्वघासादिवत्तदर्थे षष्ठीसमासः । तदिच्छतीति तदेषिणी विलासिनी काचिदङ्गना लोचनजलान्यश्रूणि न मुमोच । अश्रुपातस्यामङ्गलत्वादिति भावः । अमङ्गलं तदन्यतः प्रवृत्तमेवेत्याह—यातमिति । अवसन्नभुजाच्छोकशिथिलात्कराद्गलद्वयदेवावनिं भुवं यातं प्राप्तं वलयं कङ्कणं न विवेद । अवश्यभाविनां को निवारक इति भावः । एषा च दैन्यचिन्तेति । अत्रावसादस्य विशेषणगत्या वलयपातहेतुत्वात्काव्यलिङ्गम् ॥

प्रविवत्सतः प्रियतमस्य निगडमिव चक्षुरक्षिपत् ।

नीलनलिनदलदामरुचि प्रतिपादयुग्ममचिरोढसुन्दरी ॥ ८६ ॥

प्रेति ॥ अचिरोढसुन्दरी काचिन्नवोढा स्त्री प्रविचत्सतः प्रवासं कर्तुमिच्छतः । वसे सन्नन्ताल्लटः शत्रादेशः । प्रियतमस्य प्रतिपादयुग्मं पादयुग्मे । विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः । नीलनलिनदलदामरुचि नीलोत्पलमालासच्छायमित्युपमा । निगडामिव शृङ्खलमिव चक्षुर्नेत्रमक्षिपत् । प्रैरयदित्यर्थः । चक्षुषो दूरेपदमपि गन्तुं नशशाकेत्यर्थः । तच्च दुर्निमित्तमिति भावः । प्रयाणे ह्यवलोकननिषेधात् । उक्तोपमासापेक्षा चक्षुषो निगडत्वोत्प्रेक्षेति संकरः ॥

व्रजतः क्व तात व्रजसीति परिचयगतार्थमस्फुटम् ।

धैर्यमभिनदुदितं शिशुना जननीनिर्भर्त्सनविरुद्धमन्युना ॥८७॥

व्रजत इति ॥ जज्ञन्याः अपशकुनभीतायाः मातुर्निर्भर्त्सनाद्विवृद्धमन्युना प्रवृद्धकोपेन शिशुना बालकेन हे तात जनक, 'तातस्तु जनकः पिता' इत्यमरः । क्व व्रजसि कुत्र व्रजसि इत्यस्फुटमुदितमुक्तम् । वदेः कर्मणि क्तः । 'वचिस्वपि-' इत्यादिना संप्रसारणम् । व्रजसीति सरेफपदमपाटवादरेफमुच्चारितमित्यर्थः । तथापि परिचयादभ्यासपाटवाद्गतार्थम् । पितृभ्यां केवलावगताभिधेयं वचनमिति शेषः । व्रजतः प्रस्थातु. धैर्यं प्रयाणोत्साहमभिनत् । गमनकारिणो दुर्निमित्तत्वादिति भावः । उक्तं च योगयात्रायाम्—'यानात्पुरा निपतनं बृहतीव काचिद्भ्रंशेण भारबृहती स्वपुरस्थिता स्त्री । आगच्छ तिष्ठ कुत इत्यलमर्थवाचिशब्दाश्च राजगमने प्रतिषेधकाः स्युः ॥' इति । अत्र दंपत्योर्दैन्यविषादचिन्ताशङ्कादयः संचारिणोऽनुसंधेयाः ॥

शठ नाकलोकललनाभिरविरतरतं रिरंससे ।

तेन वहसि मुदमित्यवदद्रणरागिणं रमणमीर्ष्यापरा ॥ ८८ ॥

शठेति ॥ अपरा स्त्री रणरागिणं युद्धोत्साहिनं रमणं हे शठ वञ्चक, नाकलोकललनाभिः । अप्सरोभि. सहेत्यर्थः । 'सहयुक्तेऽप्रधाने' इति सहार्थे तृतीया । वृद्धो यूनेति वत् । अविरतरमविच्छिन्नसुरतं यथा भवति तथा रिरंससे रन्तुमिच्छसि । रमेः सन्नन्ताल्लट् । 'पूर्ववत्सनः' इत्यात्मनेपदम् । तेनाप्सरोरिरंसाकरणेन मुदं वहसीति ईर्ष्या सापत्न्याक्षमया अवदत् । अर्थाद्विरहासहनया प्रस्थानप्रतिषेधपरया व्याहृतमिदमेवास्यमरणशंसिनी दुरुपश्रुतिरिति भावः । ईर्ष्यात्र कण्ठोक्त एव संचारी ॥

ध्रियमाणमप्यगलदश्रु चलति दयिते नतभ्रुवः ।

स्नेहमकृतकरसं दधतामिदमेव युक्तमतिमुग्धचेतसाम् ॥ ८९ ॥

ध्रियमाणमिति ॥ दयिते चलति प्रतिष्ठमाने सति नतभ्रुवः वध्वाः अश्रुध्रियमाणममङ्गलभिया धार्यमाणमपि । धरतेः कर्मणि लटः शानजादेशः । अगलदस्रवत् । शोकातिरेकाद्धारयितुमशक्यमासीदित्यर्थः । तथाहि अकृतकरसमकृत्रिमरागं स्नेहं प्रेम दधताम् अतएव अतिमुग्धचेतसामत्यन्ताकपटबुद्धीनामिदमेवासंवरणं युक्तम् । अन्यथा स्नेहव्याघातेन तत्कालविरुद्धमश्रुमोचनं नानुचितमिति

भावः । रसस्त्रेहयो रागप्रेमापरनाशोरवस्थाभेदाद्भेदः । 'रागस्तत्संबन्धी प्रेम तद्वि-
योगासहिष्णुता' इति रससागरे । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥

सह कज्जलेन विरराज नयनकमलाम्बुसंततिः ।

गण्डफलकमभितः सुतनोः पदवीव शोकमयकृष्णवर्त्मनः ९०

सहेति ॥ सुतनोः शुभाङ्ग्याः गण्डफलकमभितः । गण्डस्थलयोरित्यर्थः ।
'अभितः परितः-' इत्यादिना द्वितीया । नयनकमलाम्बुसंततिरश्रुधारा कज्जले-
नाञ्जनेन सह शोक एव शोकमयस्तस्य कृष्णवर्त्मनः शोकाग्नेः पदवी नि.सरण-
मार्ग इव विरराज शुशुभे । येन वर्त्मनाग्निर्गच्छति तत्कृष्णं भवतीति कृष्ण-
वर्त्मा । अत्राप्यश्रुपात एव दुर्निमित्तमिति भावः ॥

क्षणमात्ररोधि चलितेन कतिपयपदं नतभ्रुवः ।

स्रस्तभुजयुगगलद्वलयस्वनितं प्रति क्षुतमिवोपशुश्रुवे ॥ ९१ ॥

क्षणेति ॥ कतिपयं च तत्पदं च तत् । जातावेकवचनम् । कतिचित्पदानी-
त्यर्थः । पदशब्दस्य तदवच्छिन्नदेशवाचित्वाद्यन्तसंयोगे द्वितीया । चलितेन प्र-
स्थितेन । केनचिदिति शेषः । क्षणमात्ररोधि क्षणमात्रप्रतिबन्धकम् । प्राणदानै-
कजीविनामवसरे सत्यधिकं स्थातुमनौचित्यादिति भावः । नतभ्रुवः स्रस्तानाम-
ङ्गसादेन झटिति प्रकोष्ठाग्रे पतितानां भुजयुगगलद्वलयानां हस्तद्वयचलत्कङ्कणानां
स्वनितं रणत्कारं प्रति प्रतिमुखं क्षुतमिवोपशुश्रुवे उपश्रुतम् । 'स्त्री क्षुत्क्षुतं क्षवः
पुंसि' इत्यमरः । रणत्कारे क्षुतभ्रान्त्या निवृत्तम् । क्षणमात्रं स्थितमित्यर्थः ।
अक्षुते क्षुतभ्रान्त्या भ्रान्तिमदलंकारः । दैन्यविषादाख्याः संचारिणः ॥

अभिवर्त्मं वल्लभतमस्य विगलदमलायतांशुका ।

भूमिनभसि रभसेन यती विरराज काचन समं महोल्कया ९२

अभीति ॥ वल्लभतमस्य प्रियतमस्याभिवर्त्माभिमागं विगलदङ्गसादात्संसमा-
नममलमायतं चांशुकं वस्त्रं यस्याः, अन्यत्र विगलन्तो विशीर्यमाणा अमला उज्ज्वलाः
आयता दीर्घाभूता अंशवो रश्मयो यस्याः सा । शैषिकः कप्रत्ययः । भूमि-
र्नभ इव तस्मिन्भूमिनभसि रभसेन वेगेन यती यान्ती । इणः शतरि 'उगितश्च'
इति ङीप् । काचनाङ्गना महोल्कया समं सदृशं विरराज । अत्र प्रस्थातुरग्रे
स्वकान्ताया महोल्कासादृश्यभवनमेव दुर्निमित्तमिति भावः । उपमालंकारः ॥

समरोन्मुखे नृपगणेऽपि तदनुमरणोद्यतैकधीः ।

दीनपरिजनकृताश्रुजलो न भटीजनः स्थिरमना विचक्लमे ॥ ९३ ॥

समरेति ॥ नृपगणे समरोन्मुखेऽपि तस्य नृपगणस्यानुमरणे सहमरणे उद्यतो-
द्युक्ता अत एवैका मुख्या धीर्यस्य सः । दीनेनाप्यशोच्येन परिजनेन कृताश्रुजलो
मुक्तवाष्पः । दासीमुक्ताश्रुबिन्दुरित्यर्थः । तथापि स्वयं स्थिरमना अचलितचित्तो

भटीजनो भटस्त्रीलोकः । जातावेकवचनम् । 'पुंयोगादाख्यायाम्' इति ङीप् ।
न विचक्लमे न तत्रास । सहमृत्युप्रियाणां कुतः संत्रास इति भावः । अत्र मर-
णोद्योगस्य विशेषणगत्या अक्लैव्यहेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

विदुषीव दर्शनममुष्य युवतिरतिदुर्लभं पुनः ।

यान्तमनिमिषमतृप्तमनाः पतिमीक्षते स्म भृशमा दृशः पथः ९४

विदुषीति ॥ युवतिः काचिदङ्गना अमुष्य पत्युर्दर्शनं पुनः पश्चादतिदुर्ल-
भम् । तस्यापुनरावृत्तेरिति भावः । विदुषी जानतीवेत्युत्प्रेक्षा । 'विदेः शनुर्वसुः'
इति वस्वादेशः 'उगितश्च' इति ङीप् । अवितृप्तमना अवितृप्तचित्ता सती यान्तं
योद्धुं गच्छंतं पतिं भर्तारं आ दृशः पथः आ दृष्टिपथात् । दृष्टिपथातिक्रमपर्यन्त-
मित्यर्थः । 'आङ्गार्यादाभिविध्योः' इति विकल्पादाडो न समासः । भृशमनि-
मिषं निमेषरहितं यथा तथा ईक्षते स्म ॥

संप्रत्युपेयाः कुशली पुनर्युधः सस्नेहमाशीरिति भर्तुरीरिता ।

सद्यः प्रसह्य द्वितयेन नेत्रयोः प्रत्याचक्षे गलता भटस्त्रियाः ९५

संप्रतीति ॥ संप्रतीदानीमेव कुशली अक्षतः सन् युधो युद्धात्पुनः उपेयाः
प्रत्यावर्तस्वेति सस्नेहं भर्तुरीरिता भर्त्रे प्रत्युक्ता आशीराशीर्वादः सद्यः प्रसह्य
बलाद्गलदम्भसा स्रवदश्रुणा तस्या भटस्त्रियास्तस्य वध्वा एव । अस्त्रीति प्रति-
षेधान्नदीत्वादाडागमः । नेत्रयोर्द्वितयेन प्रत्याचक्षे प्रत्याख्याता । निराकृते-
त्यर्थः । अमङ्गलेनाश्रुपातेन निष्फलीकृतेत्यवश्यं भवितव्यं भवत्येवेति भावः ।
'वा लिटि' इति विकल्पान्न चक्षिडः ख्याजादेशः । अत्राश्रुपातस्य नेत्रविशेष-
णद्वारा आशीःप्रत्याख्याने हेतुत्वात्काव्यलिङ्गभेदः ॥

काचित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधे भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मी-

रश्रीकाः काश्चिदन्तर्दिश इव दधिरे दाहमृद्धान्तसत्त्वाः ।

भ्रेमुर्वात्या इवान्याः प्रतिपदमपरा भूमिवत्कम्पमापुः

प्रस्थाने पार्थिवानामशिवमिति पुरो भावि नार्यः शशंसुः ९६

इति श्रीमाघकृतौ शिशुपालवधे महाकाव्ये श्रयङ्के

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

काचिदिति ॥ काचित्स्त्री रजोभिरार्तवैरङ्गसंस्कारत्यागात्पांशुभिर्वा कीर्णा ।
'स्याद्रजः पुष्पमार्तवम्' इति । 'पांशुर्ना न द्वयो रजः' इति चामरः । दिवस्त्वौ-
त्पातिकपांशुवर्षणाद्रजःकीर्णता । वक्त्रमिन्दुरिव अन्यत्र वक्त्रमिवेन्दुभिर्नान्नास्तस्य
लक्ष्म्यो यस्याः सा भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्मीः । बहुवचनान्तो बहुव्रीहिः । एवमपि एक-
वचनान्तस्यैव लक्ष्मीशब्दस्योरःप्रभृतिषु पाठान्न तन्निमित्तः कप्प्रत्ययः । शैषि-

कस्तु वैभाषिक इत्यविरोधः । काचिन्नारी दिवमनु विदधेऽनुचकार । काश्चिन्नार्यो दिश इवाश्रीका वीतशोभाः । उद्भ्रान्तसत्त्वा उद्भ्रान्तचित्ता उद्भ्रान्तजन्तुकाश्च सत्यः।अन्तरात्मनि मध्ये च दाहं संतापम् । अन्यत्रौत्पातिकं प्रज्वलनं दविरे दधुः। अन्या नार्यो वात्या इव वातसमूहा इव । 'शाखादिभ्यो यत्' इति यत्प्रत्ययः । प्रतिदिशं दिशि दिशि । 'अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः' इति समासान्तष्टच्प्रत्ययः । भ्रेमुर्वभ्रमुः । 'वा जृभ्रमुत्रसाम्' इति विकल्पादेत्वाभ्यासलोपौ । अपरा नार्यो भूम्या तुल्यं भूमिवत्कम्पमापुः । इतीत्थं पार्थिवानां ग्रस्थाने प्रयाणे नार्यो भाव्यशुभं पुरः पूर्वं शशंसुः । सूचयामासुरित्यर्थः । अत्र नारीणां भाव्यशुभसूचनस्य रजोदाहादिवाक्यार्थहेतुकं काव्यलिङ्गम् । तत्र नारीणां द्युदिगाद्युपमाभिस्तद्रजोदाहादिवन्नारीरजोदाहादीनामशुभसूचकत्वमित्युपमाकाव्यलिङ्गयोरङ्गाङ्गिभावेन संकरः । संचारिणश्च पूर्ववद्विषादादयः सुगमाः । अत्र 'काश्चित्कीर्णा रजोभिर्दिवमनुविदधुर्भिन्नवक्त्रेन्दुलक्ष्म्यो निश्रीका. काश्चित्' इतिपाठे काचित्कीर्णेत्येकवचनप्रक्रमभङ्गे दोषो नास्ति । न चैवमुपमानोपमेययोर्भिन्नवचनत्वदोषः । लोकेषु चन्द्रादिष्वेकत्र नियतेषु दोषबुद्ध्यनुदयात् । यथाह दण्डी—'न लिङ्गवचने भिन्ने न हीनाधिकतापि वा । उपमादूषणायालं यत्रोद्वेगो न धीमताम् ॥' इति । स्वग्धरावृत्तम् । 'अश्रैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्वग्धरा कीर्तितेयम्' इति लक्षणात् ॥

इति श्रीमहोपाध्यायकोलाचलमल्लिनाथसूरिविरचितायां शिशुपालवध-
काव्यव्याख्याया सर्वकषाख्याया पञ्चदश सर्गः ॥ १५ ॥

षोडशः सर्गः ।

—००००००—

अथानन्तरसर्गे हरेश्चैद्यदूतसंवादं वर्णयति—

दमघोषसुतेन कश्चन प्रतिशिष्टः प्रतिभानवानथ ।

उपगम्य हरिं सदस्यदः स्फुटभिन्नार्थमुदाहरद्वचः ॥ १ ॥

दमघोषेत्यादि ॥ अथ संनाहानन्तरं दमदघोषसुतेन शिशुपालेन प्रतिशिष्टः प्रहितः प्रतिभानमस्यास्तीति प्रतिभानवान् । अवसरोचितोत्तरस्फुरणशक्तिमानित्यर्थः । कश्चन कश्चिद्दूतः हरिं कृष्णमुपगम्य प्राप्य सदसि सभायां स्फुटौ भिन्नार्थौ पृथगर्थौ प्रियाप्रियरूपौ यस्मिंस्तत्स्फुटभिन्नार्थम् । युगपदुभयार्थाभिधायकमित्यर्थः । तथैव वक्ष्यति—'उभयं युगपन्मयोदितं त्वरया सान्त्वमथेतरच्च ते' इति । अदः इदं वक्ष्यमाणं वचः उदाहरद्व्याहरत् । अस्मिन्सर्गे वैतालीयाख्यं मात्रावृत्तम् । 'षड्विषमेऽष्टौ समे कलाश्च समे स्युर्नोऽनिरन्तराः । न समात्रपराश्रिता कला वैतालीयेऽन्ते रलौ गुरुः ॥' इति लक्षणात् ॥